

PETER LEVI

A GÖRÖG
VILÁG
ATLASZA

A mű eredeti címe:

Atlas of the Greek World

A fordítás az Andromeda

Oxford Ltd. 1991. évi kiadása
alapján készült.

© 1985 Andromeda Oxford Limited

AN EQUINOX BOOK

Devised and produced by
Andromeda Oxford Ltd.

9-15. The Vineyard, Abingdon,
Oxfordshire OX14 3 PX, England

Fordította Pálvölgyi Endre

Belső címlapképek:

Dionüszosz előtt táncoló mainászok.

Az istent egy drapériába burkolózó

álló xoanon (faszobor) jeleníti meg.

Hieron által festett vázákép (Berlini

Múzeum) szabad átvétele

Kiadta a Helikon Kft.

A kiadásért az ügyvezető igazgató felel.

Készítette a Graficromo, S. A.,

Cordobában, 1994-ben.

Hungarian translation © Pálvölgyi Endre, 1994.

A kötetet Steinert Ágota szerkesztette.

A könyvet Kovács Imre tervezte.

Megjelent 37, 65 (A/5) ív terjedelemben,

Aerial matt papíron, Plantin betűvel.

A szedés a Kalendart Kiadó Design Stúdiójában készült.

HE 442 / ISBN 963 208 323 7 / ISSN 9239 166 X

PETER LEVI

A GÖRÖG VILÁG ATLASZA

HELIKON

TÉRKÉPEK

- 12 A görög világ mai növénytakarója
- 14 Görögország újkori földrajzi környezete
- 16 A hőmérséklet és az uralkodó szélirányok januárban (a WMO, UNESCO alapján)
- 16 A hőmérséklet és az uralkodó szélirányok júliusban (a WMO, UNESCO alapján)
- 17 Csapadék januárban (a WMO, UNESCO alapján)
- 17 Csapadék júliusban (a WMO, UNESCO alapján)
- 18 Az éves csapadék (a WMO, UNESCO alapján)
- 20 Az újkori Görögország ásványkincsei
- 21 Az ókori Hellasz nyelvjárásai
- 24 A leghíresebb ásatások
- 30 A mükénéi világ települései
- 31 Minószi települések Krétán
- 45 Települések az Égei-tenger környékén a sötét korban
- 52 A homéroszi görög világ (Hope Simpson, Lazenby nyomán)
- 66 Görög gyarmatosítás az i. e. 9-6. században
- 78 Jóshelyek és a delphoi, illetve olümpiai kincsházak állítói
- 86 Türranniszok (egyeduralmi rendszerek) az i. e. 7-5. században
- 86 Szicília az i. e. 6. században
- 89 Az olümpiai futóversenyek győzteseinek származási helye i. e. 700 és 400 között
- 90 A földrajzi ismeretek gyarapodása az i. e. 8. és 4. század között
- 94 Spárta terjeszkedése a Peloponnészoszi-félszigeten az i. e. 8-5. században
- 94 A Perzsa Birodalom gyarapodása az i. e. 6. században
- 97 Attika és Athén területi gyarapodása az i. e. 6. században
- 101 Az attikai és athéni démoszok i. e. 400 körül
- 102 A görög pénzérmék fontosabb pénzverő helyei
- 105 A görög világ költői és filozófusai
- 112 A laureioni bányák
- 129 A Perzsa Birodalom az i. e. 5. században
- 132 Perzsa hadjáratok i. e. 490-től 479-ig
- 133 A marathóni, thermopülai, szalamiszi és plataiai csata (Burn nyomán)
- 140 Az athéni birodalom i. e. 460 és 446 között
- 140 Szövetségek i. e. 431-ben, a peloponnészoszi háború kezdetekor
- 141 A püloszi és a szphaktériai csata
- 141 Szirakúza ostroma
- 148 A görög színházak
- 152 A görög világ a klasszikus korban
- 156 Görög pénzérmék lelőhelyei Britanniában
- 163 Aszklépiosz szentélyei
- 170 A kelták; Európában és hódításaik
- 171 A „tízezer zsoldos” menetelése i. e. 401-ben
- 172 A második athéni szövetség, i. e. 377-355
- 177 Makedónia terjeszkedése
- 182 Nagy Sándor hadjáratai, i. e. 334-323
- 186 A selyem- és fűszerutak
- 194 A diadokhosz államok i. e. 303-ban, i. e. 240-ben és i. e. 188-ban
- 195 A diadokhosz államok i. e. 129-ben, i. e. 90-ben és i. e. 63-ban
- 198 Marcus Antonius provinciái
- 198 Róma utolsó hódításai
- 213 Pál apostol utazásai i. u. 46 és 62 között
- 214 Görögország és Ciprus egyes vidékeinek térképei: A Peloponnészosz, Északnyugat-Görögország, Makedónia és Thrákia, az Égei-tenger déli medencéje, Kréta és Ciprus

ELŐSZÓ

Az i. e. 5. században fordulópont következett be az emberiség történelmében, olyan „fényrobbanás”, amely mindenre kiterjedt, és mindmáig hat. Az eredmény: Európa, és az út hozzá Hellasz. A Hellaszban bekövetkezett 5. századi eseménysor hosszú folyamat része volt.

A görög történelmet, művészetet vagy a költészetet nem lehet igazán megérteni az őstörténet, a táj, az éghajlat, a hegyek és folyók, valamint az életkörülmények beható ismerete nélkül. Ehhez valamennyire meg kell ismerkedni a görögországi romokkal, az ottani településekkel, s ez az ismerkedés még akkor is vonzó dolog, ha csupán egy könyv lapjainak segítségével történik. Könyvünk arra tesz kísérletet, hogy megértesse, milyenek voltak az ókori görögök, milyen volt kultúrájuk és gondolkodásuk, milyen ismereteket szereztek természeti környezetükről, milyen volt történelmük, merre jártak a világban, miképpen terjeszkedtek, milyen volt művészetük, milyen teljesítményekre futotta erejükből, beleértve a filozófiát, az orvostudományt, a természettudományt, a színházművészetet, az építészetet, egy új gazdasági rendszert és a jogrendet.

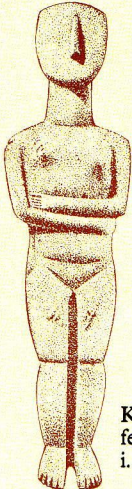

Ehhez az egyszerűnek tűnő, de valójában roppant vállalkozáshoz – a görögök bemutatásához – a szövegen kívül képeket és alaprajzokat, valamint térképeket is felhasználtunk, semmiképpen sem pusztán illusztrálási céllal. Az atlasz műfaja sem ölelhet fel mindent. Senki sem képes fölkeresni a világ különböző részein található valamennyi görög romot, és még azt is csak nagyon kevés tudós mondhatja el, hogy legalább a Görögországban lévő, összes görög régiséget látta volna. Az is természetes, hogy nincs olyan könyv, amelyik ezt a hatalmas anyagot és a több évezredes görög történelmet teljes egészében és a véglegesség igényével bemutassa. Egy ilyen könyvnek elsősorban egységes nézőpontú történelmi áttekintést kell adnia. A szöveg és a képek, ábrák, térképek párosítása, a könyv egész szerkezete – ami inkább a kiadó, mint a szerző műve, vagy még inkább kettejük közös alkotása – azt kívánja elősegíteni, hogy a görög világot minél több szempont figyelembevételével bemutassa.

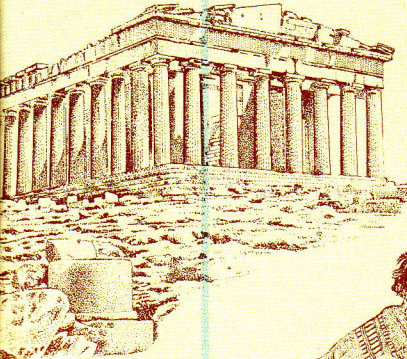

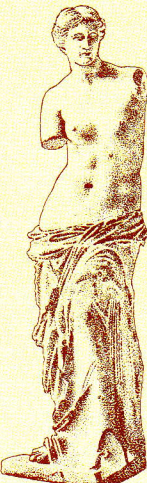
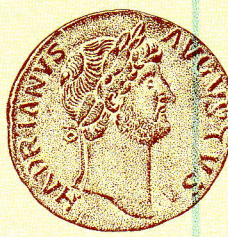
A könyvírás szükségképpen válogatás, márpedig a válogatás mindig megalkuvással jár. Arra törekszünk, hogy új és szokatlan képeket közöljünk, de vannak olyan híres emlékek, amelyek mellőzése visszatetszést keltett volna. Hasonlóképpen el kellett döntenünk, mely történetek, legendák, mítoszok kerüljenek be a szövegbe, és melyek ne.

Igen hatásos listát közölhetnék itt azokról a kiváló kutatókról, akiktől tanultam, de jól tudom, hogy ez a könyv nagyon messze van attól, hogy olyan fontos tudományos műnek tekintsek, amely öregbítene hírnevüket. Remélem ugyan, hogy helyenként gyarapíthatja a tudományos ismereteket, de legfőbb célkitűzése más: magyarázni, oktatni, útbaigazítani szeretne, kíváncsiságot kelteni azokban az olvasókban, akikkel soha nem találkoztam, ellentmondásra készíteni őket, felgyújtani képzeletüket. Szeretném, ha feleségem, aki nem tud görögül, és latinul is csak keveset, valamint mostohafiam, aki kilenc esztendő, minél jobban megértené, mi vonz engem a görög történelemhez, a görögök világához. Azt hiszem, nem is a történelmük, hanem inkább a görög emberek keltenek bennem szenvedélyes érdeklődést, de történelmük nélkül nem ismerhető meg életük és világuk sem. Ezért igyekeztem a művészetet és az irodalmat, sőt még az olyan átfogó témákat is, mint amilyen a jog és a tudomány, a történelem részeként tárgyalni.

Ha az ember folytonosan azzal foglalkozik, hogy átadja azt a tudásanyagot, amelyet egy életen át összegyűjtött, nehéz megjósolni, mi is jut eszébe a leírás pillanatában. Egy könyv létrehozásához azonban hosszú időre van szükség, és ez kiválóan alkalmas az egyensúly helyreállítására. Ugyancsak hasznára volt a könyvnek számos hozzáértő tudós közreműködése: elsősorban Thomas Brauné (Oxford, Merton College), aki történelmi, és John Boardmané, aki művészettörténeti és régészeti kérdésekben látott el tanácsokkal. Braun úrtól kartográfiai tájékoztatást kaptam, és ő írta a térképek magyarázó szövegeit is. Boardman professzor tollából származnak a vázafestészet fejlődéséről és a Parthenón szobrairól szóló leírások, Colin Kraaytól a görög pénzverésről és Richard Witt-től a zenei tárgyuak. A munka során időnként megmakacsoltam magam, és nem fogadtam meg a bölcs tanácsokat. Ez az én hibám, arra kérem tehát az olvasót, ne tekintse ezt a könyvet minden tekintetben alapműnek, noha a maga korlátain belül olyan megbízható kalauz, amilyent csak képes voltam készíteni. A tudományos ismeretterjesztésen túl mindenekelőtt arra törekedtem, hogy érdeklődést keltsen, lekösse a figyelmet és szórakoztasson. Az ókori görögökről könyvtárnyi olyan kiadvány készült, amely sokkal józanabb, mint ez, de – azt hiszem – csak kevés olyan van, amelynek szándékai becsületesebbek.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

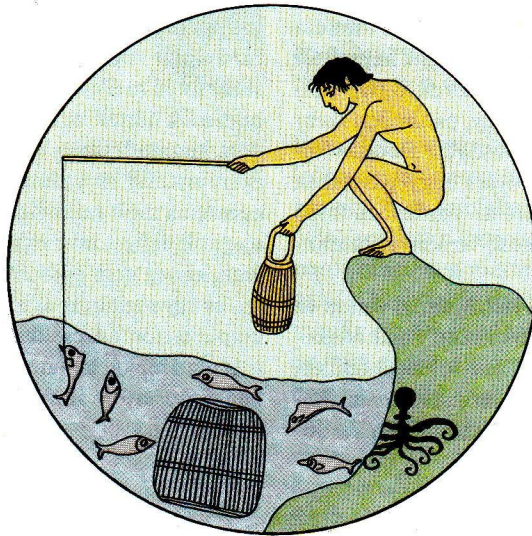
	I. e. 3000	2000	1500	1000	800	600
AZ ÉGEI MEDENCE ÉS A GÖRÖG SZÁRAZFÖLD	korai kükládikus kultúra	a krétai paloták korának kultúrája	aknasírok Mükénében vulkánkitörés a Santorini-szigeten Knósszosz pusztulása	a vas megjelenése Keletről, utána visszatérés a bronzhoz a nagy családok felemelkedése	a népesség számának növekedése Hellaszban a gyarmatosítás legfontosabb korszaka; a pánhellén ünnepi játékok létrehozása sok városban türannosz kerül hatalomra	az első görög pénzérmék; a poliszok növekvő hatalma a demokrácia kezdetei Athénben; Spárta hegemoniája a Peloponnészosz
	 Kükládikus női szoborcso fehér márványból, i. e. 2600-2200	 Az Agamemnón-maszk Mükénéből, i. e. 1550-1500	 A „Harcos-váza” Mükénéből, i. e. 12. század eleje	 Geometrikus díszítésű amfora Athénből, i. e. 750 körül	 A „Peplosz-koré” az athéni akropoliszról, i. e. 530 körül	
	bronzkor			sötét kor	archaikus kor	
KERÁMIA- STÍLUSOK	helládikus és minószi			posztmükénéi protogeometrikus	geometrikus orientalizáló	archaikus (feketealakos)
MŰVÉSZET ÉS ÉPÍTÉSZET	kükládikus szobrászat	a krétai nagy paloták	Santorini-szigeti freskók kupolasírok		monumentális vázák; négyzetes alaprajzú épületek; olümpiai tripuszok; az első kőtemplomok	kuroszok és korék
IRODALOM, FILOZÓFIA, TUDOMÁNY			lineáris A írású agyagtáblák lineáris B írású agyagtáblák föníciai ábécé		görög ábécé; Homérosz; Hésziodosz; lírai költők	a tragédia- és komédiaírás kezdetei; Püthagorasz; Aiszkhülosz; Pindarosz; Szophoklész
EGYIPTOM, KIS-ÁZSIA ÉS A KELET	az egyiptomi Óbirodalom a nagy piramisok	a Hettita Birodalom Anatóliában Babiloni Birodalom	az egyiptomi Újbirodalom a nagy templomok; Tutanhamon	Milétosz, majd más ióniai, azután fekete- tengeri gyarmatok az Asszír Birodalom hatalma csúcspontján	az asszírok hatalmát megingat- ják a médek és a babiloniak	Dareiosz megalapítja a Perzsa Birodalmat a perzsák meghódítják Egyiptomot
A FÖLDKÖZI- TENGER NYUGATI MEDENCÉJE				a föníciaiak nyugat felé terjeszkednek	Karthágó alapítása a görögök gyarmatokat alapítanak Szicíliaiban, Itáliában, Franciaországban, Észak-Afrikában, Spanyolországban Róma alapítása	
EURÓPA TÖBBI RÉSE		Stonehenge és más, késői megalit kultúrák		korai vaskor (Hallstatti kor)	Közép-Európában a kelták vándorlásainak kezdete	

0	400	300	200	I. u.	I. u. 500	1000	2000
perzsa betörések Athén hegemoniája a Déloszi Szövetségben Periklész kora a peloponnészoszi háború	az athéni újjászületés Hellasz egyesítése Makedónia felemelkedése Nagy Sándor hadjáratai	az akháj és az aitoliai szövetségek hatalomra jutása	a makedón háborúk Makedónia római provincia lesz Akháia római provincia lesz Hellasz marad a Földközi-tenger medencéjének kulturális és szellemi központja				
 Az athéni Parthenón, készült i. e. 447-432	 Nagy Sándor az isszoszi csatában. Részlet a Pompeiiben talált „Alexander-mozaik”-ból, egy i. e. 300 körüli görög festmény másolata	 A milói Vénusz, i. e. 2. századi márvány- szobor Méloszból	 Hadrianus érme, 2. század				
klasszikus kor	hellenisztikus kor		Római Birodalom	Bizánci Birodalom		1500-1821 török uralom 1821 függetlenség és újjászületés	
dél-itáliai festők							
vörösalakos							
vixi kráter; Zeusz temploma Olümpiában; Parthenón; Erekhtheion; Pheidiasz, Polükleitosz (szobrászok); Polügnótosz (festő)	Praxitelész (szobrász); a halikarnasszoszi „mauzóleum”	hellenisztikus barokk	Zeusz-oltár, Pergamon; a szamothrakéi Niké a milói Vénusz	a görög szobrászat és építészet római másolatai	a Szent Bölcsesség (Hagia Szophia) templomának építése		
Hérodotosz ; Euripidész; Szókratész ; Hippokratész; Thuküdidész ; Arisztophanész ; Platón; Arisztotelész ; Epikurosz	Theokritosz Euklidész; Arkhimédész	az alexandriai könyvtár létrehozása	Horatius Pauszaniász				
arcsiosz átkel a Hellészpontoszon és betör Hellaszba		Nagy Sándor meghódítja Kis-Ázsiát, Egyiptomot, Perzsiát, ÉK-Indiát; utódbirodalmak, Ptolemaiosz, Szeleukida-dinasztia a gallok letelepedése Galatiában a Parthus Birodalom megalapítása	a rómaiak legyőzik a szíriai III. Antiokhoszt Pergamon római provincia lesz Egyiptom római provincia lesz	Perzsiában létrejön a Szászánida Birodalom a rómaiak újra megalapítják Büzantiont (Konstantinápolyt) az arabok megostromolják Konstantinápolyt			
Római Köztársaság megalapítása karthágói vereség Himeránál	Róma terjeszkedése Itáliában	Pürrhosz épeiroszi király vereséget szenved Itáliában a három pún háború Karthágó pusztulásával végződik Észak-Afrika, Hispania, Gallia római uralom alá kerül	a Római Birodalom kezdetei				
La Tène -kultúrák							

A GÖRÖG
VILÁG
ATLASZA

ELSŐ RÉSZ

HELLASZ KÖRNYEZETI VISZONYAI

AZ ÓKORI GÖRÖG VILÁG FÖLDRAJZA

A társadalom szerkezetét olykor a táj határozza meg, néha szembeszökő, máskor nehezen felismerhető, bonyolult módon. Azonos tájakon rendszerint azonos társadalmi berendezkedések fordulnak elő.

Nem meglepő, hogy az ókori világban a nagy thesszáliai síkság lett a lótenyésztés otthona, és hogy a thesszáliaiak híres lovasok voltak. Az sem szokatlan, hogy e termékeny alföldön a társadalmi rend némiképp feudális volt. A spártaiak lakóhelye egyszerre volt igen termékeny – az Eurótasz völgyében –, és igen kietlen a hegyvidéken: „Lakedaimónnak járták völgyét, szakadékat”, amint Homérosz mondja (Devecseri Gábor fordításában). Érthető, hogy e hegyektől övezett gazdag táj lett egy hegemoniára törekvő nép bölcsője. Könnyű megérteni a görögök nagy, pánhellén szentélyeinek természetét, a rejtélyes jósdákét Dódónában és Delphoiban, amelyek először bizonyára hegyi pásztorok szent helyei voltak, vagy Olümpiáét az Alpheiosz folyó nagy kanyarulatában – a sportjátékok, versenyek természetes színteréét.

De vannak ennél nehezebb kérdések. Mennyi volt itt az erdő az i. e. 8. században? A 4. században az athéniaiak Makedóniából és a Fekete-tenger vidékéről vásárolták az épületfát, Platón és Theophrasztosz az erdők pusztulása miatt kesergett. De lehet, hogy csupán az i. e. 8. század végén kezdő-

dó nagy népességnövekedés miatt kezdték el a fák kiirtását, és hogy bizonyos hasznos fajták sohasem nőttek Attikában. Volt-e a flóra és a fauna valaha is olyan gazdag és dús, amilyennek a korai görög képzőművészet ábrázolta? Tudjuk, hogy voltak farkasok és szent erdőségek, továbbá néhány igen vén fa, de alig tudunk valamit a természetben lejátszódó jelenségek folytonosságáról, nem is beszélve például a tűzokok és kócsagok vándorlásáról. Milyen kevés fának kellett lennie egy vidéken ahhoz, hogy Platón kiírtott erdőket emlegessen? Tudunk háborús időkben elpusztított erdőkről, de az erdő újból kinőhet. Platón Akadémiája ruhátlanul végzett testgyakorlatok színtere volt, a Képhiszosz folyó mellett, rövid sétányi távolságra Athéntől. Szép platánfák nőttek itt. A területet vastagon borította a lerakódott, kiszáradt iszap, ezért volt alkalmas gyakorlóternek, és ezért virultak itt a platánfák. A középkorban és később is, egészen a múlt századig, új és új iszapréteg borította be, és nagy olajfaliget nőtt rajta. Tizenöt évvel ezelőtt ezen a helyen, ahová nem építkeztek, sima, iszapüledékes volt a talaj, és egy téglagyár és egy káposztaföld között labdarúgócsapat tartott edzéseket. Ha megérnénk még ezer évet, ismét platánfákat láthatnánk, amint ahogy Krétán a középkorban cipruserdők álltak, holott ezeknek nyomuk sem volt az ókor végén.

Jobbra: Az azonos éghajlat és az azonos földrajzi viszonyok miatt az újkori Görögország történelmének több mint egy évszázadán át ugyanolyan maradt a mezőgazdaság és az életmód, mint az ókorban volt. Sem a fény- és árnyékviszonyok, sem az évszakok, sem a nehézségi erő nem változott.

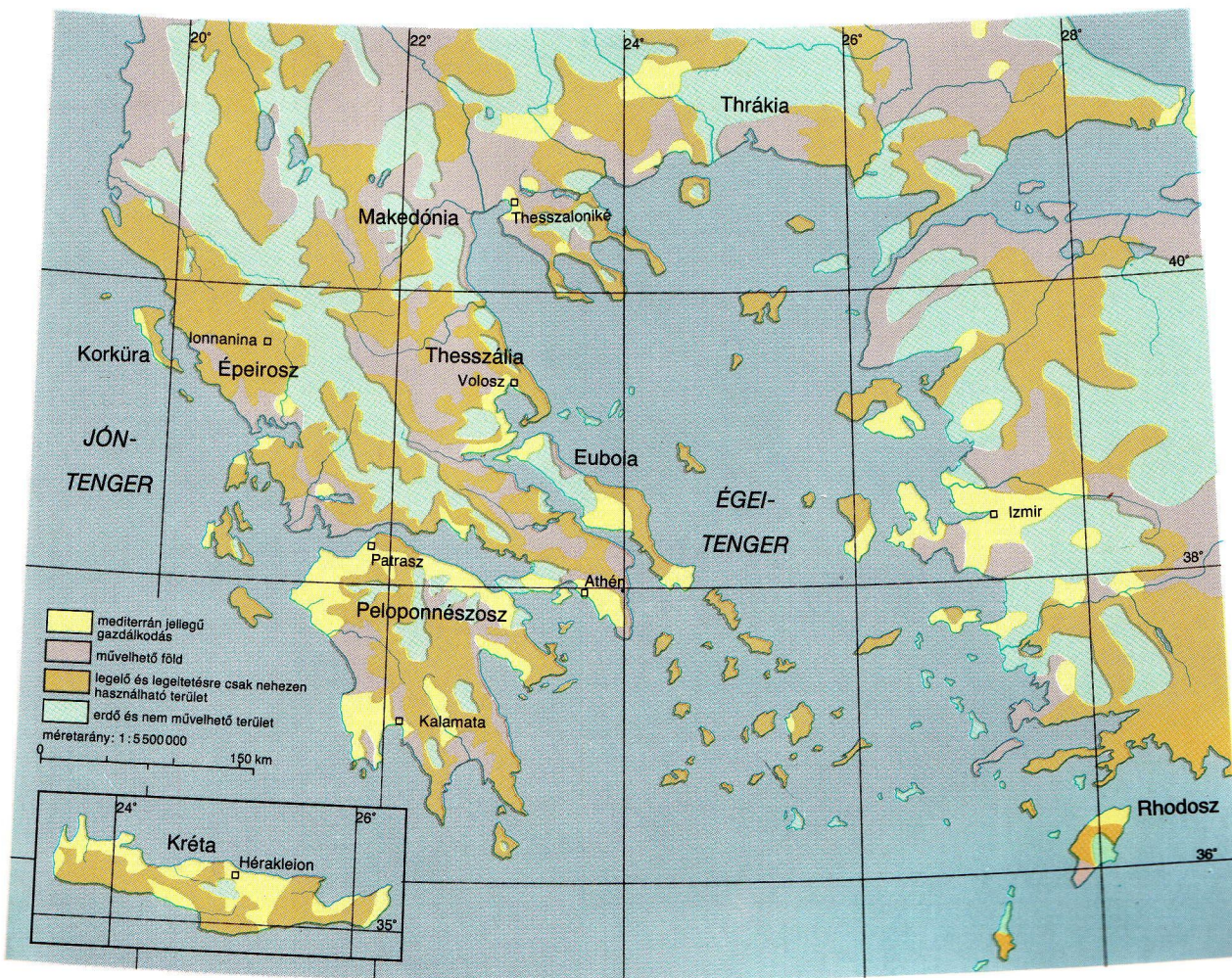
Jobbra lent: Ez a térkép, amelyet P. Bertius adott közre (*Geographia Vetus*. Párizs, 1630), úgy ábrázolja Európát, Ázsiát és Afrika egy részét, amilyennek a görögök az i. e. 2. században ismerték.

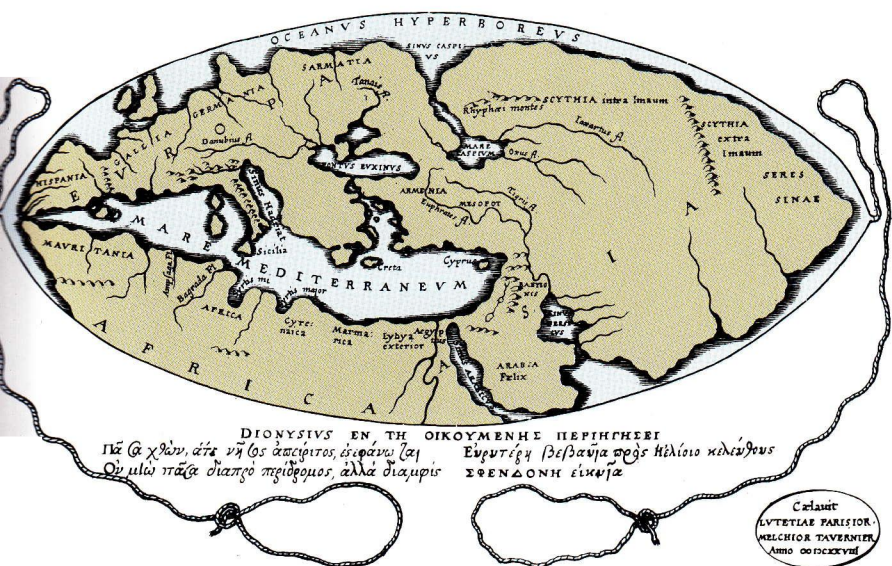
Balra: A görög világ mai növényzete

Görögország még ma sem olyan pusztaság, fátlan vidék, mint egyesek hiszik; az Athos-hegyet, Thaszoszt és Szamothrakét például sűrű erdők borítják, Attikát pedig újra beültették fenyőfákkal. Az ókorban azonban az erdőségek bizonyára sokkal kiterjedtebbek voltak. Kréta nagy területei és a Pindosz-hegység például akkor még erdős vidék volt, és sokkal több volt ott a vad. A hajóépítésre alkalmas legjobb fenyők északon nőttek, s ez volt az egyik oka annak, hogy az 5. századi athéni állam igyekezett jó viszonyt fenntartani Makedónia királyaival, és nagy fontosságot tulajdonított Amphipolisban lévő gyarmatának.

A görög szárazföldön a felföldi legelőkön való legeltetéssel együtt járt a juhok tavaszi vándorlása. A jó vízű, egész évben füvet termő rétek, amelyekről Argosz vidéke volt híres, ritkaságszámba mentek. A többnyire istállóban tartott lovak a gazdagság kellekei voltak. A görögök ökrökkel, öszvérekkel és szamarakkal művelték a földet, alkalmanként felhízlalták a jószágot annyira, hogy áldozatul használják, de a part menti vidékeken inkább hallal etették őket.

A Földközi-tenger medencéjében a termények a téli esőzések idején érnek be, és nyáron nincs szükségük csapadékra; ezek közé tartozik a búza (habár sem Athénban, sem más görög területeken soha nem termett belőle elég, ezért behozatalra szorultak), az árpa, az olajbogyó, a szőlő, a füge és a gránátalma. A dinnye, az őszibarack és a citrom a rómaiak koráig nem jelent meg, a narancsot a 16. századi portugál felfedezőutak előtt nem ismerték, innen a görög portobáli elnevezés.

A görög föld tájegységei

Az északkeleten elterülő Thrákia és Makedónia kietlen pusztaság volt, a nyugat felé egészen az Ión-tengerig nyúló Épeirosz Nagy Sándor haláláig vad és elhagyatott vidéknek számított, Arkádiát pedig – a maga legősibbnek hangzó nyelvjárásával, legkülönösebb vallási kultuszaival és a legbarbárabb helynek kijáró hírnevével – az i. e. 4. századig a Peloponnészosz-félsziget legelhagyatottabb részének tekintették. A görög föld tájai erősen eltérnek egymástól, legfőbb sajátosságuk a létfeltételek nagyfokú különbözősége, és az, hogy csekély kapcsolat van közöttük. Néhány évvel ezelőtt a Peloponnészosz-félszigeten még voltak olyan falvak, ahol a szomszédos hegyen gyalogosan átkelő utazót felfedezőként fogadták, vagy mint kémeket letartóztatták. Az albán határ tájékán, vagy a krétai hegyekben, sőt még Euboián is, a legutóbbi időig az ókori elszigeteltséghez hasonló körülmények között éltek az emberek.

A hegyek okozta elzártaság nem sokat változott. A Pindosz-hegységet, Észak-Görögországnak ezt a sziklás gerincét még ma is mindössze három út szeli át.

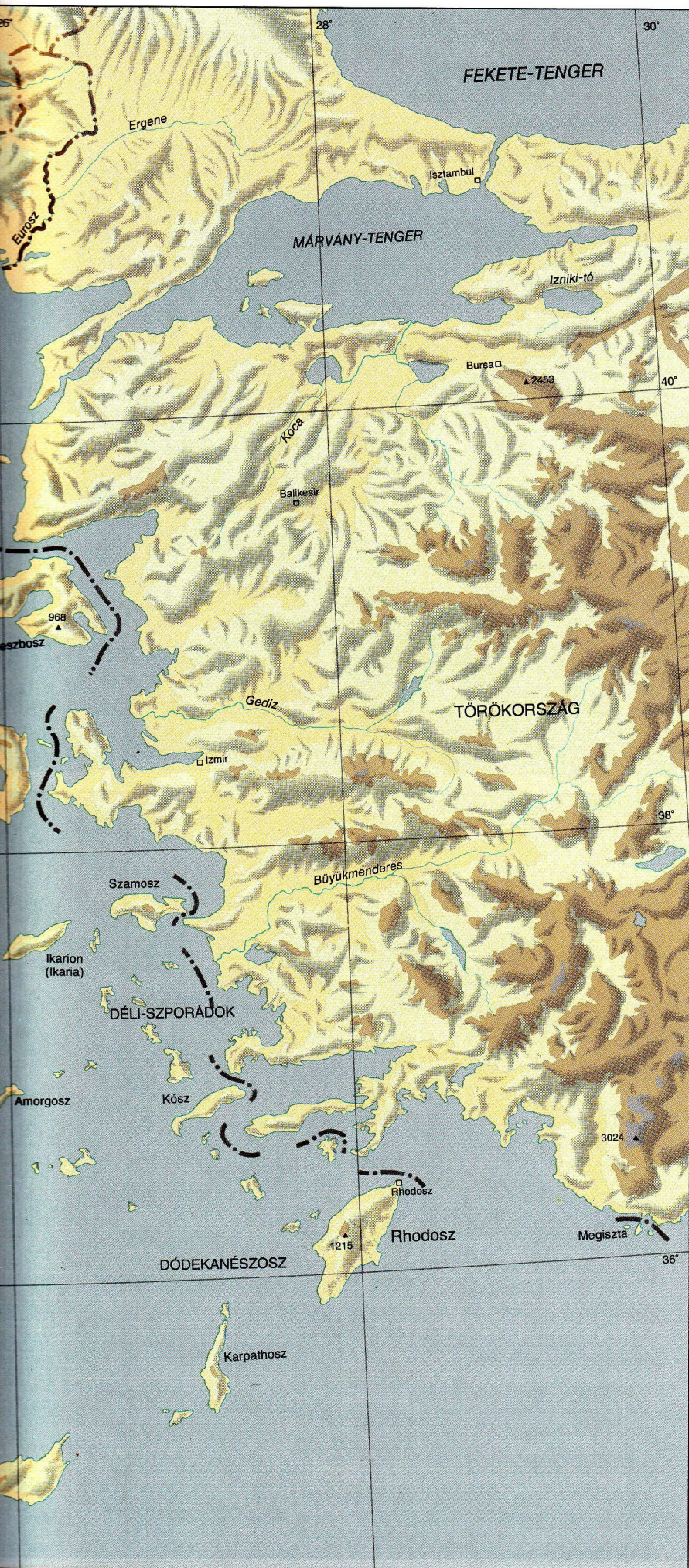
Éghajlat, naptár és gazdálkodás

Görögország háromnegyede hegyvidék, és a földnek csupán egyötöde művelhető, de a part menti síkságok és egyes belső területek igen termékenyek: Kréta bizonyos részei szinte hihetetlen mértékben azok, amint már Homérosz is tudta. Olajbogyót és szőlőt régóta termesztettek, de nem mindig és nem mindenütt. Találkoztam például egy göröggel, aki ebben a században nőtt fel egy hegyi faluban, 12 éves koráig soha nem látott olajfát (sem halat vagy narancsot). Szicília görög gyarmatosítóinak némi időre volt szükségük, hogy meghonosítsák az olajfákat, több nemzedéken át importálták az olajat Szicíliába. Az a mondás járta, hogy a görögök addig terjeszkednek, ameddig olajfa nő, a rómaiak pedig addig, amíg a szőlő megterem. Ez nagyjából igaz is, de azért ne feledjük, hogy még a görög szárazföldet se telepítették be teljesen. A szántóföldek a szárazföldi görög területeken soha nem voltak igazán nagy kiterjedésűek. Nem csoda, hogy lakói a sok szikla között annyit küzdöttek egymással a megélhetésért.

Az átlagos hőmérséklet Görögország különböző részein eltérő, a partvidéken és a déli területek többségén forró a nyár és enyhe a tél, Makedóniában és az ország belsejében lévő hegyvidéken viszont hidegek a telek. Nyugaton sok a csapadék (eléri az évi 130 cm-t is), a keleti síkságokon jóval kevesebb (Thesszáliában és Athénban 38 cm). Az évszakok közötti különbségek rendkívül nagyok. A tél rövidebb, mint Észak-Európában, de a hegyekben igen kemény; a nyár tikkasztó. A tavasz enyhébb és kellemesebb, az ős szelídebb és sokkal hosszabb, mint Észak-Európában. Mindez kihatott a társadalomra, az istenek ünnepeinek rendszerére, a nyájak terelésére, a háború és béke kérdéseire éppúgy, mint a gyarmatosítás részletproblémáira.

A hónapok és az ünnepek naptára, amelynek segítségével a holdciklusok és a nagy Nap-ciklus egyetlen, többé-kevésbé egységes (pánhellén) rendszerre épült ki, természetesen fokozatosan jött létre; Homérosz – a jelek szerint – még csak az évszakokat ismerte. Az ókori görögök naptára a babiloni matematikán alapult, és az eltéréseket – legalább is Athénban – évről évre kiigazították. Március közepétől május közepéig két hónapot Artemisznak szenteltek, május közepétől november közepéig hatot – valószínűleg egy kivételével – Apollónnak. E hosszú nyáron Apollón ünnepei közül az első és az utolsó a vegetációval, a növények életével állt kapcsolatban. Az év hátralevő négy hónapja, no-

vember közepétől március közepéig a mennydörgő Zeuszé, a földrengések istenée: Poszeidóné, a házasság istennőjéé, Héráé, illetve Dionüszoszé volt, akinek az ünnepén megemlékeztek a holtakról, és kibontották az abban az esztendőben termett újbort.

Görögország a legutóbbi időig tele volt birka- és kecskenyájjal, amelyeket részben találomra, részben pedig a hagyományos csapásokon terelgettek kétszer egy évben, hogy nyári legelőt találjanak a hegyekben, illetve télit, jóval a hóhatár alatt. A pásztorkodásnak ezt az ősi módját számos helyen megfigyelték a világon, Spanyolországtól Afganisztánig. A legelőváltó-gazdálkodás (a nyájak átterelése a nyári legelőkről a téliekre) kihatott az életmód egészére, és olyan érték-, illetve társadalmi rendet alakított ki, amely nem véletlenül tart számot az ókori világ kutatóinak fokozott érdeklődésére. (Valóban, John Campbellnek a modern görög vlachokról szóló *Honour, Family and Patronage* című tanulmánya vagy Juliet du Boulay műve, a *Portrait of a Greek Mountain Village*, igen szoros összefüggésekre mutat rá a földrajz és a viselkedésmód között, amelyek rendkívül fontos következtetésekkel járulnak hozzá ókori történelmi ismereteinkhez.)

A mitológiában gyakori a marhalopás – a történelemben ugyancsak –, egészen a peloponnészoszi háborúig. Homérosz beszél egy sziget királyának, Odüsszeusznak a szárazföldön vándorló nyájairól. Egy feliratból tudjuk, hogy az egyik iszthmoszi templom kisebb összegeket szedett be az ott átkelő nyájakért. Az i. e. 5. és 4. században az Athénban; feláldozott áldozati állatok száma bizonyára roppant nagy volt. Hol legeltették ezeket? Lehet, hogy a Parthenón frízén marhákat vezető, köpenybe burkolózó ifjak juhászbojtárok?

Atticus, Cicero barátja, visszavonultan élt Athénban, gazdag ember volt, és mindkét római politikai pártnak küldött pénzt. Vagyonának jelentős része – a bankügyleteken kívül – marhákból származott; tudjuk, hogy az ő tulajdonában voltak a legelők egész Épeiroszban. Még későbből, a panaszos beadványokból pedig az derül ki, hogy a szigetek sorra megszűnt a juhtenyésztés és a földművelés a hatalmas kecskenyájak miatt, amelyeket fegyveres bandák védelmeztek, és amelyek távol élő, igen gazdag emberek tulajdonában voltak. A túlzott mértékű kecskelegeltetés elpusztította a környezetet, és minden más tényezőnél, még a földrengéseknél vagy erdőtüzeknél is nagyobb mértékben járult hozzá ahhoz, hogy a Földközi-tenger medencéjének keleti része olyan kietlenné váljék, amilyenek nagyapáink megismerték.

Barlangok, források és folyók

A nagy görög mészkőhegységek forrásai, barlangjai és folyói meghatározó fontossággal bírtak. A folyók határként szolgáltak, mivel – annak ellenére, hogy mindkét oldalon legeltették és itatták a nyájukat – télen senki sem tudott átkelni rajtuk. A barlangok titokzatos, szent helyek voltak; a mitológiában szerelmi találkozásokkal és titokban megszült gyermekekkel, a vallási életben pedig egyszerű falusi termékenységrítusokkal álltak kapcsolatban. A tiszta vízű forrásokat nagy tisztelet övezte, gyakran voltak gyógyító szentélyek vagy e világi dolgokban segítséget nyújtó jósdák központjai. Még a kis folyók istenit is nagyra tartották, és a serdülő fiúk férfivá avatásához az ókori görög világban ugyanúgy hozzátartoztak a folyóban elvégzett szertartások, mint napjainkban Afrika egyes részein. Néhány sziklás szurdokban halotti orákulumok működtek.

Nehéz elkerülni, hogy az ókori vallás és társadalom eb-

ben a környezetben ne tűnjön csupán naivitást és szokatlanságot árasztó, magába zárkozó költői világnak. Ez részben azért van így, mert minden olyan társadalmi rendszer, amely a mienknél egyszerűbb és amelyet a technikai adottságok szűk korlátok közé szorítanak, számunkra a világ kicsiny és csodálatos lírai utánzatának tűnik. Pedig az ókori világ valójában hétköznapi és nyitott volt: lassú, szakadatlan folyamat eredményeként jött létre belőle a mai világ.

A legfontosabb tényező, amelynek révén a meredek sziklák és a tenger ködbe vesző felszíne hatott az ókori görögökre, a gazdasági élet volt. A halászok még Theokritosz idilljeiben is nyomorúságos életet élnek, s csupán az őket körüllegő pátosz miatt válnak vonzóvá, pedig ezek az idillek arra voltak hivatva, hogy a városi értelmiség számára eleven, romantikus, vonzó képet fessenek a vidéki embekekről. Az a táj, amit a mai, romantikára hajlamos tudomány Vergilius, Pauszaniasz vagy egy római falfestmény szent tájának lát, az 5. században élt görögök szemében nem volt egyéb, mint kemény föld, s amelyen megélhetésükért küzdöttek, s amelynek istenei legtöbbször félelmetesek voltak. A közemberek számára a görög vallás olykor ijesztőnek látszott, az istenek rosszindulatúaknak és kegyetleneknek tunktek.

Szolgák és rabszolgák

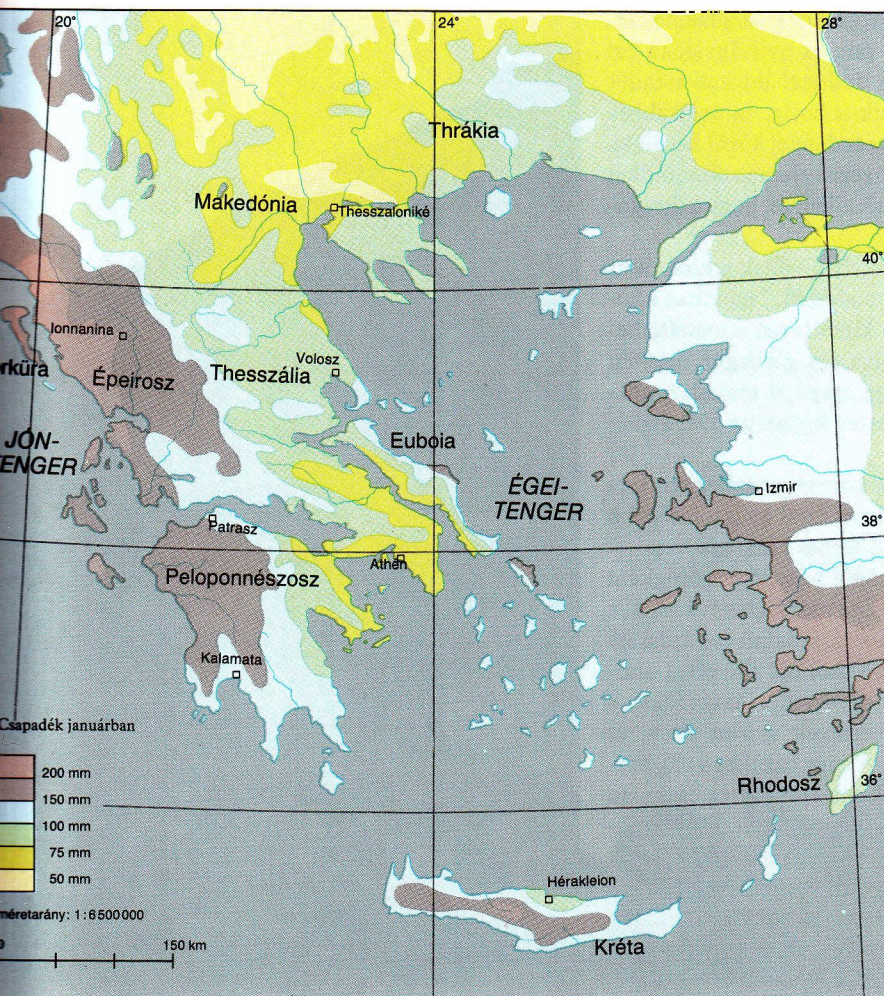
Az ókori görög gazdasági életet nem csupán az anyagi és természeti erőforrások korlátozott volta nehezítette, hanem az erőforrások kiaknázásához szükséges ismeretek hiánya is. Az athéniaikat az 5. században gazdaggá tevő ezüsbányákat már a műkénéiek is ismerték, de az ezüsfajtánál és -finomításánál alkalmazott technikai módszereik kezdetlegesek voltak, ezért a legjobb lelőhelyet, amelyet Aiszkhülosz „az ezüst forrásának, a Föld ősi kincsestárának” nevezett, csak az 5. század elején tárták fel. A bányákat még ekkor is csak ötletszerűen aknázták ki, rövid lejáratú bérleti szerződésekkel, és folytonosan cserélődő rabszolgák munkájával. Valójában a görögök még virágkorukban is csak igen kevés nagyszabású közművet hoztak létre. Érdemes feltenni a kérdést: vajon miért?

A boiótiai Thébatól északra elterülő, a legújabb korban lecsapolt hatalmas Kopaisz-tavat – legalábbis részben – már a műkénéiek is kiszáritották. A Mükéné pusztulása utáni sötét korszakban azonban ismét elborította a víz és a nád, visszatértek bele az angolnák. A korinthuszi csatorna kiásására irányuló egyik ókori kísérlet sem járt sikerrel.

A korinthuszi és az athéni kikötők tervei megmutatják; hol húzódnak a görög munkaerőlétszám határai. A 4. század athéni ezüsbányáiban elég rabszolga állt rendelkezésre, de ezek nem állami tulajdonban voltak. A szürakuszaiak már az 5. században sokkal nagyobb mértékben dolgoztattak rabszolgákkal, mint az athéniaik bármikor, Spárta pedig a helóták kényszermunkájának segítségével igázta le a Dél-Peloponnészosz túlnyomó részét.

Az még ma is vitás kérdés, hogy a mezőgazdasági munkát milyen mértékben végezték rabszolgák. Az *Odüsszeiá*-ban a viszony patriarkális, de a trójai háború (i. e. 1200 körül) világa, ahogyan Homérosz 600 évvel később ábrázolta, családiasabb, meghittebb, mint ami utána következett. Télemakhosz, Odüsszeusz fia, apja győzelmeor együtt táncol egy kondással, Láértész, Odüsszeusz apja pedig maga műveli földjét. Az 5. század elején, Szolón közbelépésére, Attikában az elszegényedett parasztok megszabadultak az adós rabszolgaság rémétől. Az 5. és 4. században csak a legszegényebb athéniaiknak nem volt egyetlen rabszolgája sem, de azt, hogy minden mezőgazdasági munkát rabszolgákra bíz-

zanak, képtelenségnek tekintették volna, amolyan arisztophanészi tréfának.

Az i. e. 340-et követő húsz évben, amely időszakból mintegy 80 athéni felszabadított rabszolga nevét és foglalkozását ismerjük, csak tucatnyi volt közülük mezőgazdasági munkás. Voltak gazdasági cselédek is, helyzetük alig különbözött a rabszolgáétól. A 4. század végén 10–20 ezer athéni polgár, akiket szegénységük miatt megfosztottak polgárjoguktól, vagy kivándorolt, vagy pedig visszaszűlyedett abba a keserves életmódba, amelyet őseik az attikai vidéken folytattak.

Településformák

A városok felemelkedése és bukása gyakran hasonló okok miatt következett be, mint az embereké. Korinthusz azért lett gazdag, mert jóformán bevehetetlen volt, és mert fekvése, valamint két kikötője révén hatalmában tartotta az Iszthmoszt, s ezzel a keleti és a nyugati tengeri kereskedelmet. A rómaiak elpusztították Korinthuszt (i. e. 146-ban), és helyette Patraszt építették ki, de a késő ókorban Korinthusz ismét elhomályosította Patraszt. Ez a vetélkedés a két város között még ma is tart.

Egy másik jellegzetesség, hogy a települések helye változott: az emberek háborús időkben magasan fekvő vidékekre húzódtak, a békés időszakokban viszont a kereskedelem számára vonzó völgyekbe települtek át. Ilyen helyváltotások éppúgy előfordultak Hellaszban (elsősorban Krétán és a szigeteken), mint később Itáliában. Így hagyták el lakói a nehezen megközelíthető arkadiai hegyi telepeket, hogy a 4. században felépítsék Megalopoliszt. Napjainkban Arkadia félreeső falvai néptelenednek el, lakóik a városok népességét gyarapítják; nem egészen azonos okból, de hasonló kényszer hatására.

Ha ókori települések helyén modern városok fejlődnek ki, ez nem mindig jelent folytonosságot, de nem is mindig a véletlen műve. Például a modern Korinthusz központjától 5 kilométerre van a Palaia-Korinthusz nevű falu, amely az ókori város egy részére épült. Vannak ókori települések, amelyek helyén még csak egy falu sincs, és van néhány mai város, például az éliszi Pürgosz, amelynek nincs ókori elődje. Korinthusz, az athéni kikötők és Korfu (Kerküra), továbbá a messzéniai tengerparton fekvő Kalamata, valamint némelyik sziget fekvése szinte szükségszerűvé teszi, hogy ott emberi település jöjjön létre.

Az ókorban egyes esetekben hasonló összefüggések lehettek a mükénéi és a klasszikus görög települések között. Théba és Athén esetében a folytonosság minimális volt, de ennek ellenére, akárcsak másutt, pontosan ott épült fel a fontos archaikus és klasszikus kori város, ahol valamikor a mükénéi kor palotái álltak. Annak oka, hogy ugyanez miért nem mondható el éppen magáról Mükénéről, abban keresendő, hogy Mükéné helyének megválasztása nem bizonyult elég szerencsésnek. Az a hely, ahová Argosz épült, a síkság ellenőrzése szempontjából ugyanúgy megfelelt, vízellátása pedig jobb volt.

A görögök helye Európában

A görög városállamok és utódaik történelmük során időnként mintha a Kelethez tartoztak volna, és azt sem szabad elfelejtenünk, hogy az i. e. 7. századtól az 1920-as évekig Kis-Ázsia nyugati partvidékének túlnyomó része mindvégig görög volt. Máskor viszont, ellentétben a perzsa vagy a török világgal, e terület egyértelműen Európa határvidékének volt tekinthető. Elmondható, hogy része is a Balkánnak, meg nem is.

Meg kell említeni azt is, hogy ezeknek az általánosításoknak józan földrajzi alapjuk van, és nyilvánvalóan ezt tükrözi vissza a történelem is. A dódonai áldozati ajándékok többsége, egészen a klasszikus korig, az északabbra élő balkáni törzsek egyszerű agyagedényei közül került ki. Athén és Thrákia kapcsolata lényeges eleme volt mindkét nép 5. századi kultúrájának, annak ellenére, hogy a thrákokat barbár népnek tekintették.

Az, hogy milyen típusú viszonyban voltak a klasszikus korban élő görögök és északi szomszédaik, legjobban a közép-franciaországi Vixben talált kincs révén szemléltethető. Ennek legnagyobb darabja egy gazdagon díszített és szépen kidolgozott, embermagasságú, 6. századi bronzedény; valószínűleg spártai mester készítette Dél-Itáliában (lásd a 68. lapon).

A hellén kultúrának és barbár környezetének egymásra hatása az archaikus korban gyakran jóval gyümölcsözőbb volt, mint a későbbi, háborúkkal terhes időkben.

I. e. 2000 körül, amikor a görögül beszélő és görögként azonosítható nép a régészet számára megfoghatóvá válik, a jelek szerint Európa-szerte azonos társadalmi és gazdasági rendszer létezett: a törzseken harcosokból álló réteg uralkodott, amelynek tagjai bronzfegyvereket használtak, a későbbi eposzokban dicsőített értékek szerint éltek, és nagy pompával temették el őket. A nagy házakban élő, harcoló és vadászó nemesség mint társadalmi réteg csaknem 4000 évig, szinte egészen 1914-ig fennmaradt. Előcsarnokos, nagy termekből és belső helyiségekből álló házaik típusa (legalább a II. évezred elejétől kezdve) Anatóliában és Kelet-Európában éppúgy létezett, mint Görögországban, de e háztípus nagy előcsarnoka (megaron) Görögországban vált a paloták lenyűgöző központi terévé. Ezzel

együtt is ebben az időszakban nem a görög építészet volt a legnagyobbatörőbb Európában, és még Trója is kisebb volt, mint a Stonehenge.

Hellasz fejlődése bármennyire egyedi is, semmiképp sem tekinthető elszigeteltnek. Az i. e. 17. század végén a műkenéiek arany- és ezüstkincseiket és lovaikat Kis-Ázsiából, borostyán ékszereiket Észak-Európából, fegyvereiket pedig Krétáról vagy a Közel-Keletről szerezték. A műkenéi sisakforma egyik változata lett az uralkodó típus Nyugat-Európában. A műkenéiek vagyonukat fegyverben mérték: az egyik műkenéi aknasírban három holttest ma-

radványai mellett 90 bronzkardot találtak. Ebben a korban, az innen oly messze eső Bretagne-ban a gazdag és nagy hatalmú embereket ugyancsak nagyszámú bronztőrrel együtt temették el. Igaz ugyan, hogy Európa többi részén nem találtak egyetlen, a görögországiakhoz hasonló palotát sem, de a harcosok sírjai sok helyen hasonlóan gazdagok; a Fekete-tengertől északnyugatra fekvő Borogyinóban talált 15. századi kincs ezüstitlándzsákat, jádéből készített baltákat és alabástrombuzogányokat tartalmaz. Európában mindenütt aranyat, ezüstöt és importált ékszereket temettek a harcosok mellé. Cornwallban a mükénéi

aranykupák utánzatait készítették. Romániában olyan ezüst harci szekercéket találtak, amelyeket bizonyosan nem használatra „gyártottak”, s még egy tömör aranyból készült, 13 és 1/2 kilós tör is előkerült.

A világkereskedelem Angliától Mongóliáig zavartalanul folyt, sőt egyre erőteljesebben fejlődött.

A mükénéi görögség jórészt földrajzi adottságainak köszönhető rendkívül széles hatókörét. Földrajzi helyzete az ókori és a modern Hellaszt egyaránt arra ítélte, hogy átjáró legyen Európa és Ázsia között. Előfordult ugyan, hogy e természetes földrajzi kapcsolataik közül egyik vagy másik

Közlekedés az öszvér- és marhacsapásokon: a távolban, a föld sziklás felszínén haladó ember olyan, mint ha egy pók araszolna hálójára mentén. Egy Stuttgart közelében, az i. e. 6. században eltemetett fejedelem sírjában kínai selymet és görög bronztárgyakat találtak egymás mellett.

egy időre meggyengült, de később mindig ismét megújult. Az i. e. 5. század elején a görög területeket majdnem teljesen bekebelezte a Perzsa Birodalom, ezt a folyamatot azután Nagy Sándor a visszajára fordította. Volt idő, amikor Hellaszt nyugat felől a Római Birodalom hódította meg, de ezután is újjáéledt, és – a Bizánci Birodalom részeként – keleti befolyás alá került. Kulturális hatása viszont ezzel egyidejűleg egészen az angolszász Angliáig terjedt. A barbár Északkal fennálló görög kapcsolatok bizonytalansága a földrajzi tényezők – az ott húzódó hegyek és erdők – következménye. A hatások gyorsabban terjedtek a tengeri útvonalakon, és nem volt olyan időszak – kivéve talán a Mükéné pusztulását közvetlenül követőt –, amikor görög hajók ne szeltek volna a Földközi-tenger nyugati medencéjének hullámain.

Írásos feljegyzések hiányában nem tudjuk biztosan, milyen mértékben járultak hozzá a mükénéiek Európa fejlődéséhez, de bizonyára többről lehetett szó, mint harci technikáról és fegyverzetéről, vagy a borostyánkő gyöngyökön látható, ornamentális vésetekről. Kevéssel az i. e. II. évezred vége előtt, miután az anyagi kultúra szintje görög földön lesüllyedt Európa többi részének – kevésbé feltűnő hanyatlást mutató – színvonalára, ismét valami új vette kezdetét az Égei-tenger medencéjében, ami előkészítette azt a gyorsaságában és fényességében egyaránt robbanás-szerű jelenséget, amelyet klasszikus kornak nevezünk. Nem csorbítja a keltáknak az arany- és bronztárgyak készítésében, valamint a művészetek számos, ma már végleg elveszteknek tekinthető ágában – például a zenében, a költészetben és a faépületek emelésében – elért nagyszerű eredményeit, ha kiemeljük az I. évezred végi görögök teljesítményeit.

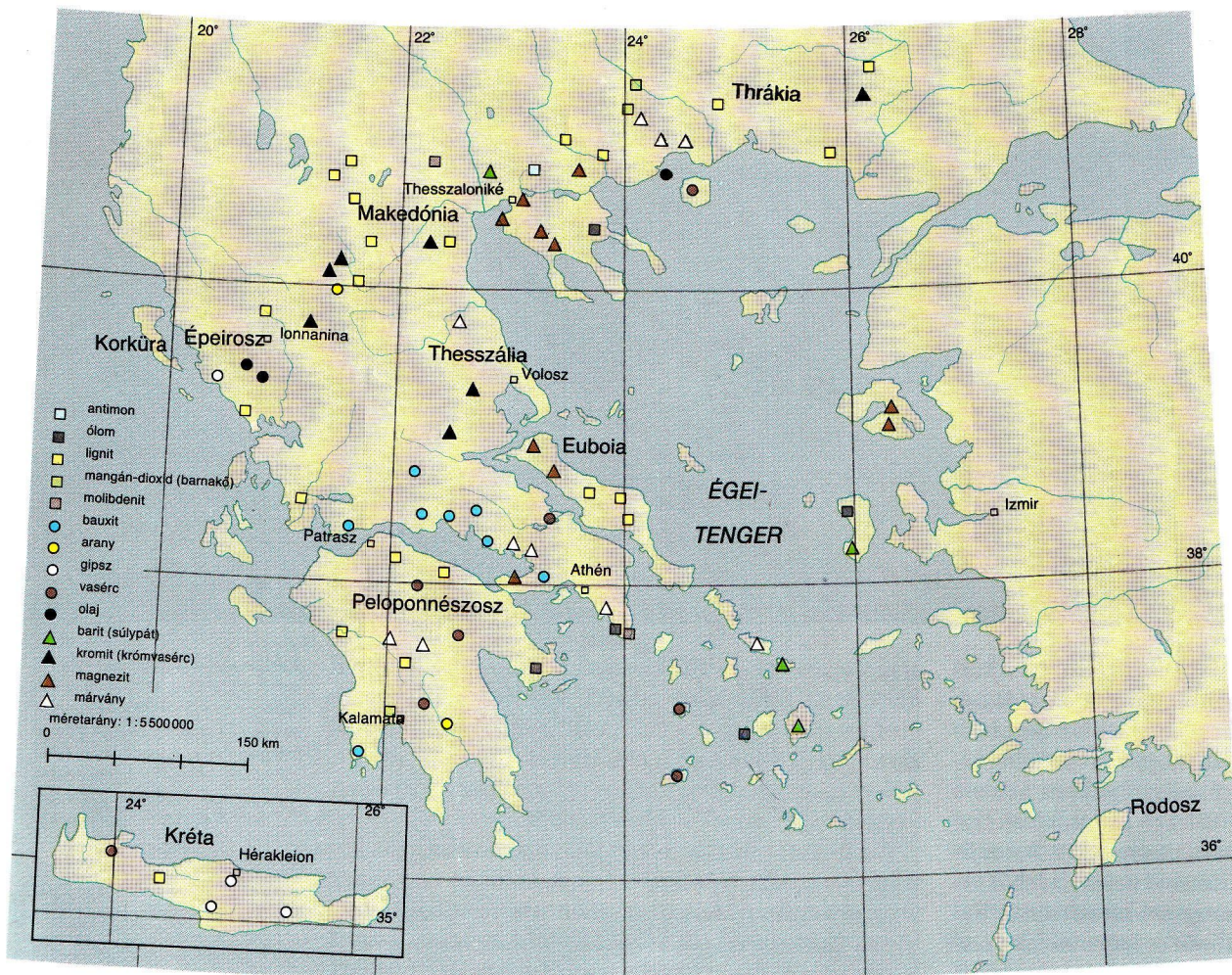
A vaskor az Égeikumban a mükénéi kor végén kezdődött, tehát jóval korábban, mint a kelta Európában. A vashasználat elterjedésének okai ismeretlenek. Ha meteoritból olvasztották, amint az néha megtörtént, akkor mágikus szerepe lehetett. Miután elsajátították a kovácsolás nehéz technikáját, a vas olcsóbb és bőségebb lett, mint a bronz. Valószínű, hogy a vaskor kezdetei e területen összefüggnek a Keletről érkező őn és a feldolgozáshoz szükséges technikai eljárások elakadásával. A vas súlyosabb volt, mint a bronz, noha kevésbé éles, legalábbis amíg meg nem ismerték az acéllá edzés módszerét. Az ebben való jártasságot a görögök az i. e. 5. század előtt már bizonyosan elsajátították, mivel az ebből az időből származó kardok vizsgálata bizonyítja, hogy a bronzfegyvereket edzett acélból készült vágóélel látták el. Egy korai vaskori, bronzszögekkel kivert, vas baltafeje pedig azt bizonyítja, hogy bizonyos célokra, a bronz hiányától függetlenül, szívesebben használtak vasat.

Ebben az ún. „sötét korban”, amikor az Égeikum éppoly szegény volt, mint Európa többi része, vagy tán még annál is szegényebb, a fény Keletről, a fejlettebb népektől érkezett.

A föníciaiak és az egyiptomiak, a szíriaiak és a zsidók földrajzi közelsége már önmagában is elég nagy befolyást jelentett, s már önmagában is magyarázatul szolgál a görögöknek az etruszokkal és a keltákkal szembeni fölényére. A föníciaiaktól jött az ábécé, az egyiptomiaktól a szobrászat, az építészet pedig a Közel-Keletről. De a görögök mindenkor ragaszkodtak ahhoz, hogy átértelmezzék az idegen hatásokat, bármennyire nyomasztó volt is azok túlsúlya; vagyis a görög szobrok szabadon lépkednek, míg

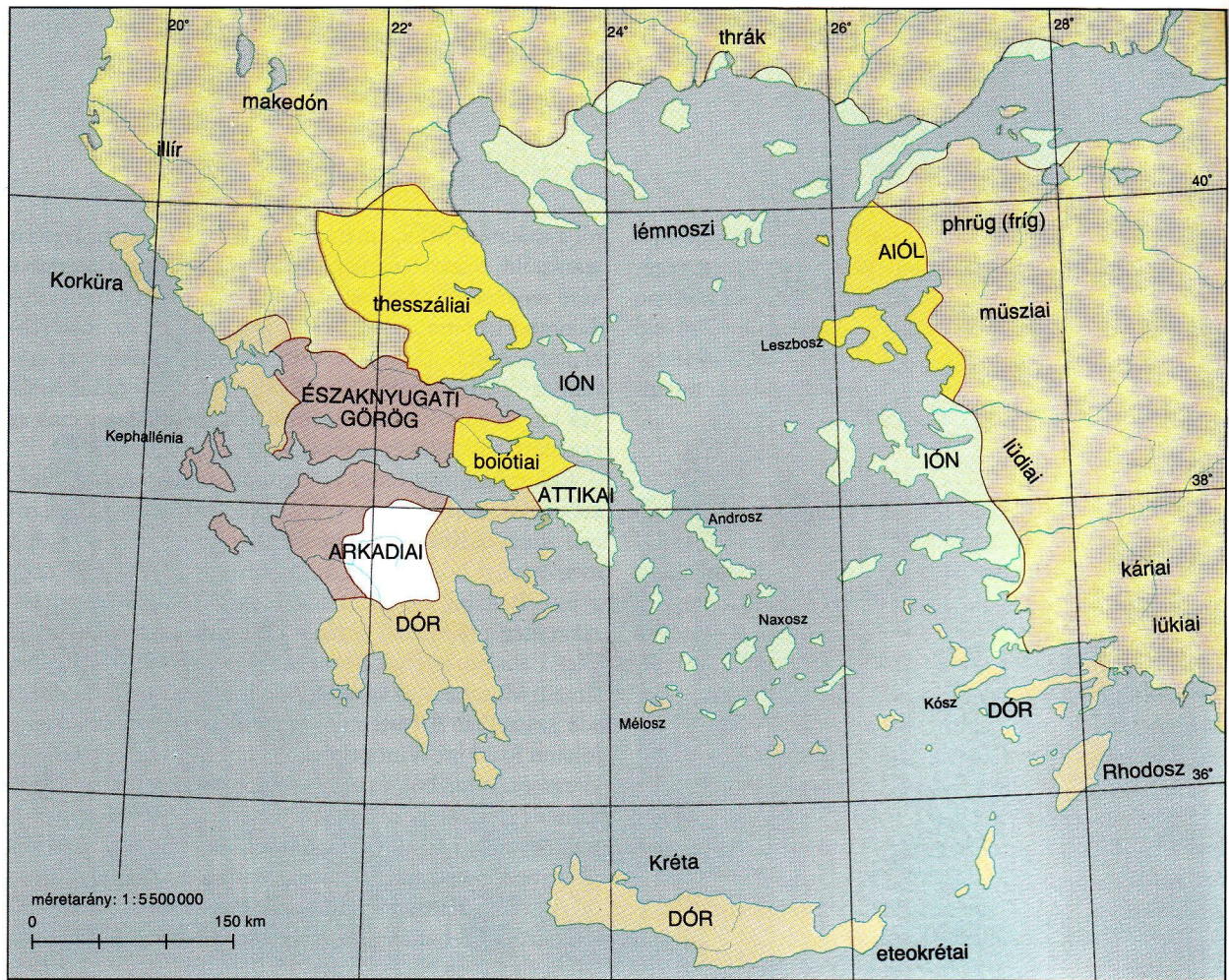
A modern Görögország ásványkincsei

A bronzból készült eszközöket és fegyvereket megteremtő nagy áttörés az i. e. harmadik évezred elején következett be, de a bronzot még akkor is számos célra alkalmazták, amikor a vas használata már általánossá vált. A bronzhoz szükséges réz fő lelőhelye a görögök esetében Ciprus volt. A réztomb volt a ciprusi kereskedelem jelképe. De sok rézet szállítottak a levantei kikötőkbe a mai Kayseri közelében lévő Tabal vidékéről és más-honnan is. A bronz lényeges alkotórésze, az őn még távolabbról érkezett. A 6. században közvetítők szállították Cornwallból, fel a Szajná, majd le a Saône és a Rhône völgyén, Masz-sília görög kikötőjébe. A görög tengervárosok a vasért is készek voltak nagy távolságokat beutazni a gyarmatosító korszak elején. Pithékusz-szai szigetén az Elbáról érkező vas kedvéért telepedtek le a 8. században. A Kis-Ázsia északnyugati részén élő khalübesz nevű nép lakóhelye ugyancsak híres vaslelőhely volt. A hispániai Galiciából és a távolabbi északi területekről származó ezüst és őn körülbelül 630-tól kezdve a délspanyolországi Tartésszorszból érkezett a görög világba, a szállítók phókaiak hajósok voltak. Az ezüst volt az egyetlen olyan érc, amelyből a görög anyaország megfelelő készlettel rendelkezett. Az athéniek az 5. század elejétől bőségesen találtak belőle saját laureioni bányáikban. Sziphnosz szigete az ezüstnek és az aranynak köszönhetette boldogulását. A 6. századi lüdiai uralkodó, Kroiszosz („Kró-zus”) gazdagsága a Hermosz völgyében talált alluvialis aranyból származott. Aranykitermelés a Pangaion hegységében és a Thaszoszon is folyt.

Az ókori görögök nyelvújásai

Egyes elszigetelt helyeken még a klasszikus korban is voltak némi maradványai a prae-görög nyelveknek: az eteokrétainak Krétán, Lémnoszon a bennszülött lakosság által beszélt lémnoszi nyelvnél, és Cipruson az Amathuszban használt eteociprusinak. A dór nyelvújást – a rá jellemző, szélesen ejtett *asz*-szal – ott beszélték, ahol állítólag a betörő dórok átvették a hatalmat. Ezeken a területeken a nem dórok, még ha tudatában voltak is eltérő eredetüknek, szintén a dór nyelvújást beszélték. A Thesszáliába és Boiótiába behatoló törzsek magukkal hozták aiol nyelvújásukat. Az athéniaiak, akiknek földjét tartósan soha nem szállták meg, megőrizték az attikai nyelvet, azt az ión dialektust, amelynek irodalmi tekintélye fokozatosan meghódította az egész görögül beszélő világot. A hellenisztikus kori *koine* az attikai nyelv általánosan elterjedt változata volt. Kis-Ázsia nyugati részén alakult ki az epikus költészet stílizált nyelve, amelyet soha nem használtak a köznapok beszédében. Északon az emberek az aiolt beszélték, ezt használták a leszboszi költők is dalaikban, Szamoszon, Khioszon és a partvidék ión városaiban pedig az iónt. Ez volt az első prózairók nyelve is. A Kóson létrejött hippokratészi iskola orvosai és a halikarnasszoszi Hérodotosz ión nyelvújásban írtak, noha dórok voltak. A szárazföld északnyugati nyelvújásait feliratokból ismerjük, az irodalomból nem. Arkádiában fennmaradt egy archaikus dialektus, amely meglepő rokonságot mutat azzal, amelyet az első görög betelepülők 1200 körül vittek magukkal Ciprusra, és amelyet ősi szótagírásukban folyamatosan használtak a klasszikus korban. A Pindosz-hegységben a görögök számára érthetetlen nyelvet beszélő és a húst nyersen fogyasztó nép élt. A makedón nyelv rokonságban áll a göröggel.

az egyiptomiak olyan mereven állnak, mintha karót nyeltek volna, a keleti mintákat felhasználó görög díszítőművészetben pedig máshol ismeretlen, letisztult formavilág született meg. Mindezek a Görögországban kialakult sajátosságok az ország természeti adottságainak és a sok életerős közösség nyitottságának, kapcsolatteremtő készségének is köszönhető.

A klasszikus kor görögjei a mükénéi utakat használták, de még a római korban készült utak sem érték el a velük egyidős britanniai és galliai hadi utak tökéletességét. A Hellaszt átszelő, egyetlen nagy római út, a Via Egnatia, az ázsiai háborúk hadi útja, Makedóniában húzódott keleti irányba. A klasszikus kori görög utak némelyike napjainkig fennmaradt mint ösvércsapás, gyalogösvény. Az

egy-egy terület művészeti stílusainak még a szűk korlátok közé szorított geometrikus művészetben is érvényesülő különbözősége az elszigetelten élő közösségek közötti kommunikáció lassúságának is terméke. Az emberek önkényes felosztása hellénekre és barbárokra nem kizárólagosan görög sajátosság, az ókorban az ilyen felosztás szinte általános. A klasszikus kor görögjei azonban kidolgozták azokat a mitikus történeteket, amelyek a görögöknek más görög törzsek – dórok, iónok és akhájak – ellen vívott küzdelmeit örökítették meg, nagyjából a törzsi hovatartozás és a nyelvújások tényeit véve alapul.

E nyelvújások kifejlődése a mükénéi kor után történt; lehet, hogy a hegyek okozta elzártságnak és az elszigetelt fejlődésnek a következményeként.

AZ ÓKORI GÖRÖG VILÁG KUTATÁSA

A görögök tanulmányozása az európai művelődéstörténet elválaszthatatlan része, de ezen belül a görögországi régészetnek is megvan a saját történelme. Erdemes gondosan megvizsgálni ezt a hosszú folyamatot és az egymást követő nemzedékek eltérő indítékait és előítéleteit, mivel kétségkívül rajta hagyták nyomukat az ókori világról alkotott elképzeléseinken.

Görögök és rómaiak

Miután a görögöket elnyelte a Római Birodalom, tekintélyük továbbra is igen nagy maradt. Róma, amely beolvasztotta őket, részben maga is görög volt. Az irodalom, a filozófia, a képzőművészet valamennyi ága, sőt még a rómaiak által oly nagyra tartott vallási mitológia túlnyomó része is a görögöktől eredt. A legnagyobb tekintélyt a görög nyelv élvezte. A rómaiakat lenyűgözte a görög atlétika, a görög szabadságeszmény, amelyennek azt a távolból elképzelték, valamint a görög parasztokról és pásztorokról alkotott idilli képek. A jelek szerint a rómaiak még azt is elhitték, hogy a görögök testi felépítése szebb volt az övéknél. A mi görögökről kialakult nézeteink alapját a római irodalom és a romantikus római felfogás alkotja. Politikai tekintetben a rómaiak túlzó módon egyszerre lenézték és csodálták a görögöket, és számos más vonatkozásban is idealizálták őket. Eduard Fraenkel, a római irodalom egyik legkiválóbb kutatója megállapította, hogy minél megértőbb, együttérzőbb volt valamelyik római író emberként, annál jobban átitatta mindaz, ami görög. Ez igaz, de a rómaiaknak a görög világ iránti érzelmei és az erről a világról kialakított elképzelései nem csupán mély humanizmusban és nagyszerű irodalmi művekben öltöttek testet.

Már a római császárkorban is éltek nosztalgikus történetírók, mint Plutarkhosz, voltak elfogadott művészettörténeti nézetek, amelyek óriási befolyást gyakoroltak az olyan írókra, amilyen például az idősebb Plinius, akitől a híres mondás származik: „Azután [ti. a görögök után] a művészet megszűnt létezni!”, és már a régészeknek is voltak előfutáraik, mint kis-ázsiai görög Pauszaniász, akinek *Hellasz leírása* című műve alapos és átfogó leírást ad azok-

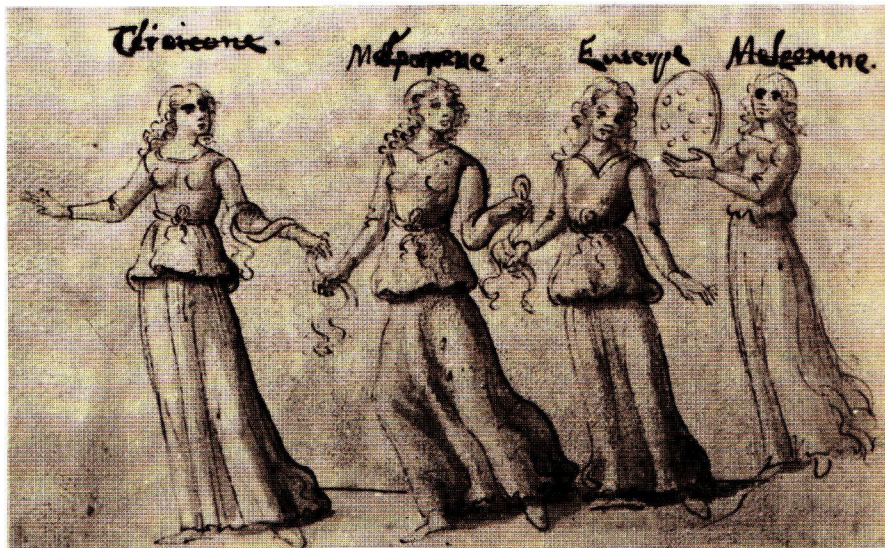
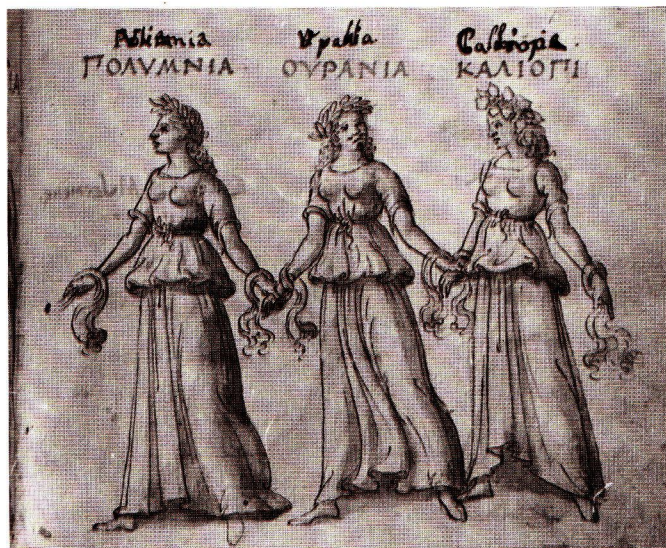
ról a műemlékekről, amelyek az i. sz. 2. században Hellasz szárazföldi részén fennmaradtak. Nyugat-Európa egészen a késő reneszánszig csak az irodalomból, főként a római irodalomból ismerte a görögöket, mivel Pauszaniász művét ritkán másolták le, és csak kevesen olvasták. Amikor a 15. században véletlenül rábukkantak, az egyik itáliai tudós társának kijelentette: ez a szöveg arról tanúskodik, hogy csak az irodalom hatalma képes megmenteni a műemlékeket.

Ekkoriban még senki sem gondolt ásatásokra. A régészetet először Róma érdekelte, a görög régészet pedig a római kincsvadászat továbbfejlesztett változataként indult meg és folyt hosszú időn át. A görög régiségek első nagy gyűjtői Itáliából kaptak ösztönzéseket. Az athéni festett vázákat még a 18. század végén is etruszoknak tartották, mivel főleg Itáliában találtak ilyeneket. A 17. században Itáliában támadt Miltonnak az az ötlete, hogy felkeresse Delphoit, és a 18. században Albani bíboros pártfogásával született meg Johann Joachim Winckelmann (1717–1768) tervé Olümia kiásására. Rómából, és nem Londonból indult ki az a kezdeményezés, hogy a British Society of Dilettanti („Brit Műkedvelők Társasága”) 1764-ben útnak indítsa első görög expedícióját, amely azután rábukkant Olümia helyére. Giovanni Battista Piranesinek Paestum (Poszeidónia) romjairól 1778-ban, halála évében készített rajzai, valamint James Stuart és Nicholas Revett *The Antiquities of Athens* („Athéni régiségek”, 1762–1816) című alkotása a hagyományos római ízlés továbbéléséről tanúskodnak.

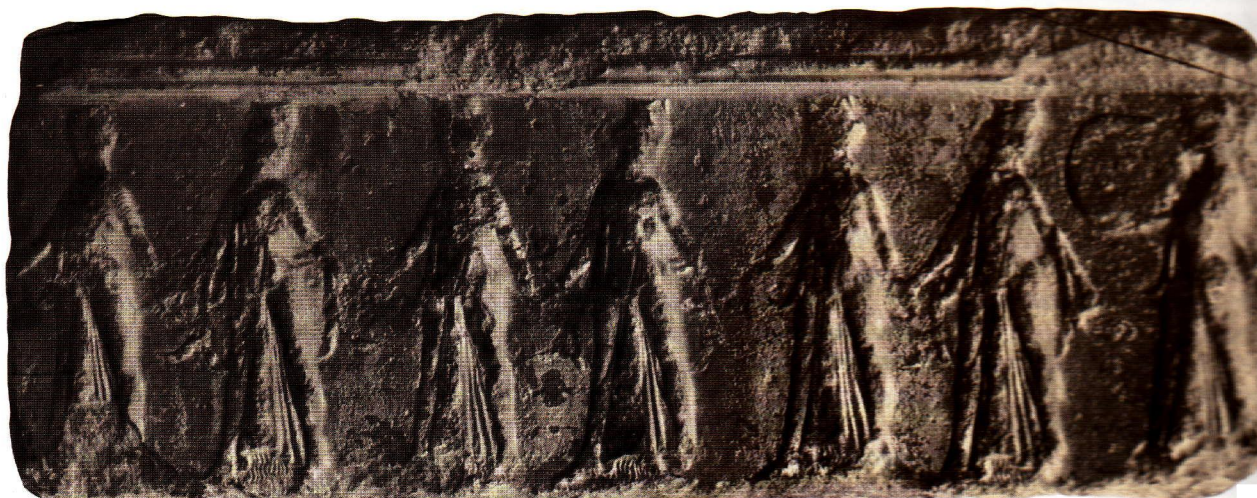
Utazók és fosztogatók

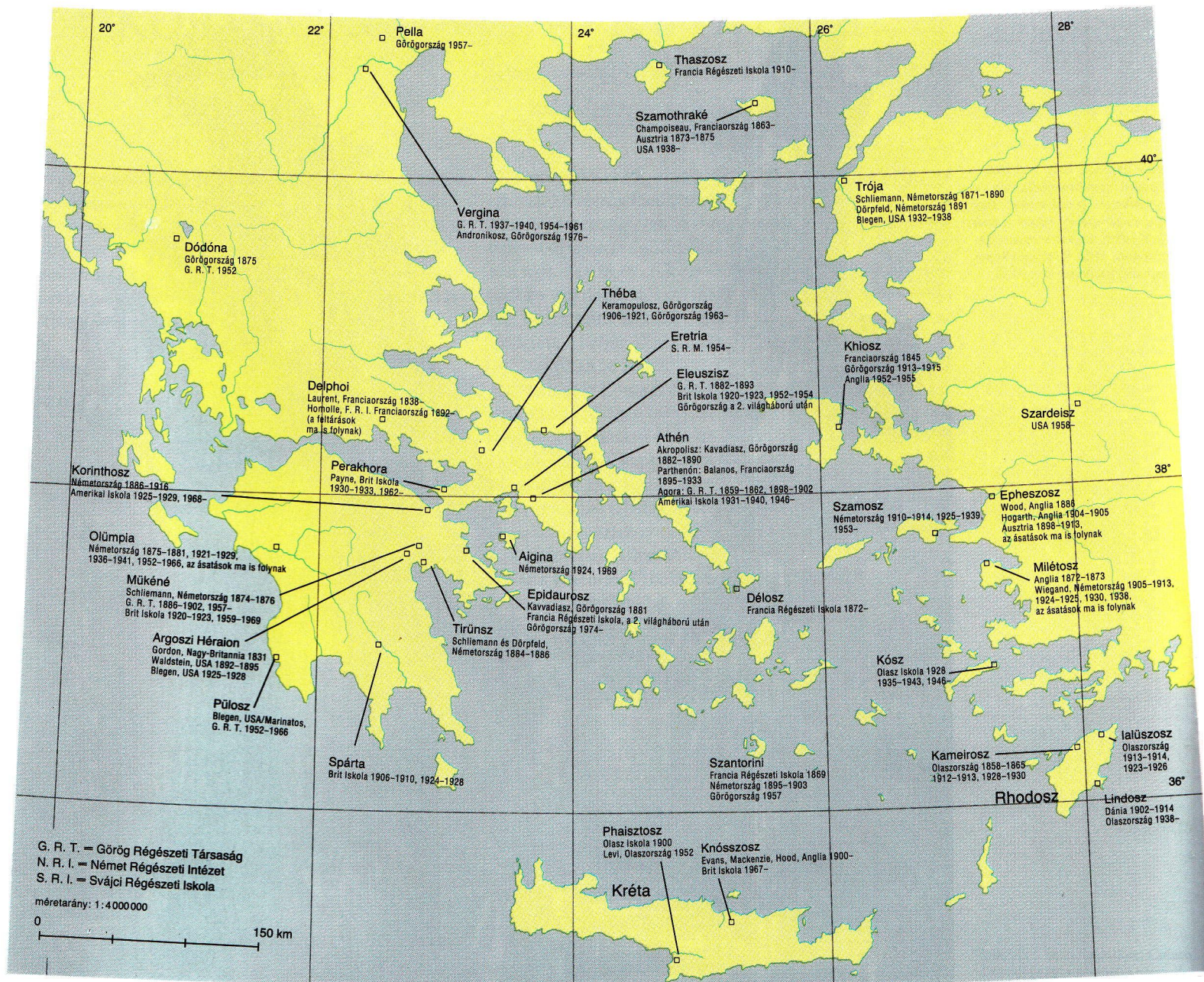
Az ókori görög emlékek első komoly vizsgálata, amelyről Pauszaniász után tudomásunk van, és amelyről feljegyzés készült, Ciriaco d’Ancona (1391–1455), a rettenthetetlen utazó, kereskedő, diplomata, tudós és különc nevéhez fűződik. Udvari körökben és tudós kolostorokban itt-ott Hellaszban is mutatkozott némi érdeklődés a Pauszaniász és – a nála szárazabb – Strabón (i. e. kb. 63–i. sz. 21 után), illetve Ptolemaiosz (i. sz. 2. sz.) beszámolóiban megnevezett ókori városoknak a korabeli falvakkal való azonosítása iránt. Csak igen kevés név maradt fenn változatlan alak-

Lent: Az i. sz. 15. században Ciriaco d’Ancona rajzot készített a szamothrakéi táncosoknak a fényképen (a túldalol, lent) látható, i. e. 4. századból való, kőből faragott ábrázolása alapján. Már a reneszánsz is a maga elképzeléseit vetítette arra, amit felfedezett.

Piranesi ilyenek látta 1778-ban – nem sokkal újrafelfedezésük után – a híres paestumi templomokat. Egy ideig a tenger szélén, sekély vízben álltak. Később, amikor a tenger vízszahúzódott, ázsiai bivalyok (Bubalus bubalis) istállójául szolgáltak.

ban, ha ugyan egyáltalán akadt ilyen, és a legtöbb város romokban hevert. Egyes szentélyekből erődítmény lett, Zeusz olümpiai templomának egy részéből vár, Aszklépiosz epidauroszi kerek templomából várbörtön, az athéni Parthenónból keresztény templom, az Akropolisz többi részéből pedig itáliai stílusú palota. Ciriaco d'Ancona utazása idején az ókor után újból használatba vett műemlékek többsége ismét lakatlan volt és romokban hevert. Az athéni Akropoliszt használták ugyan, de történetének legszomorúbb korszaka még hátra volt. Ciriaco lerajzolta, amit látott, lemásolta az ókori feliratokat, és – néha igen bőséges – jegyzetekkel látta el a megszerzett kéziratokat. Követője azonban nem akadt.

Az első tudós utazók és fosztogatók már a 17. század előtt megjelentek, főleg Franciaországból és Angliából érkeztek. Velence törökök elleni hadjárata a század végén szörnyű károkat okozott Athénban, és egészen 1700-ig igaz volt, hogy a művészek és amatőrök, akik megörökítették Görögországot, majdnem kizárólag azt látták belőle, amit látni akartak. Francis Vernon, akit 1677-ben meggyilkoltak és Iszfahánban temettek el, több kötetre való feljegyzést készített görögországi utazásairól, de ezek még most is ki-

adatlanul hevernek a londoni Royal Society könyvtárában. Vernont egyaránt érdekelte a növényvilág, a várak erődítményei és a régiségek. Az első nagy változás az 1670-es években következett be, amikor áttekinthető építészeti rajzok és a tájat pontosan rögzítő leírások első ízben tanították meg Európát, hogy a görög valóságot ne itáliai szemüvegen át nézze. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy az utazók magatartását az elnyomott parasztok iránti romantikus elfogultság, valamint a törökökkel kapcsolatos pittoreszk és rokokó érdeklődés határozta meg. Nem szűnt meg a Róma-központú szemlélet befolyása sem: amikor Lord Elgin 1816-ban az angol államnak eladta parthenóni zsákmányát, a jeles szakértők alábecsülték értéküket a római alkotásokhoz képest, amelyeket már megszoktak és ezért jobban kedveltek.

Lehet, hogy a csalódások és tévedések ezen évszázadainak egyedüli maradandó hatása napjainkban az, hogy túl szigorúan állítjuk szembe a görög eredetit a római másolatokkal, és lenézve azokat a könnyedebb megoldásokat, amelyekre bizonyos korszakokban a görög és római művészet egyaránt törekedett – velük szemben túlértékeljük a határozottságot és az erőt.

A legfontosabb ásatások

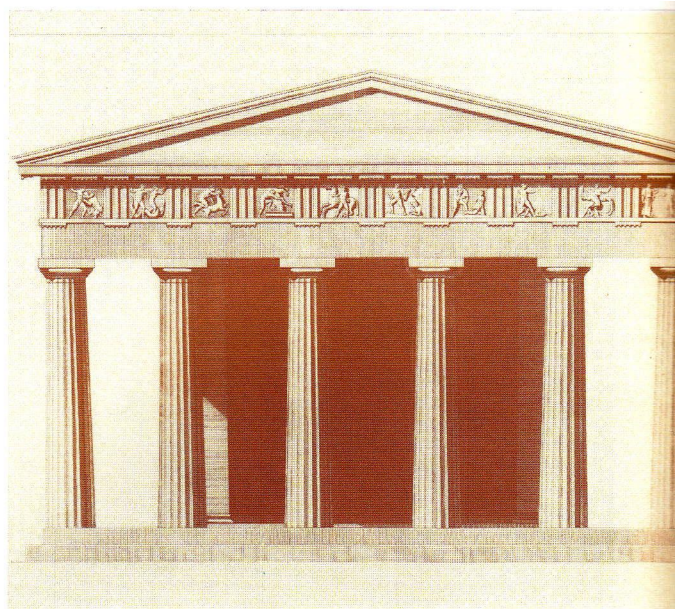
A régészet és a Hellaszról kialakult mai elképzelések

1804-ben William M. Leake angol katonatisztet „kölcsonadták” a törököknek, hogy tanulmányozza a dél-görögországi erődöket, ugyanakkor utasításokat kapott kormányától, hogy tegyen meg mindent, amivel kellemetlenkedhet a franciáknak. E feladat elvégzése közben elsőként és igen rokonszenves módon tanulmányozta a görög romokat és településeket. A kevésbé későbbi, ugyancsak erre a vidékre küldött francia tudományos expedíció hasonlóan kiváló munkát végzett.

A 19. század folyamán megnőtt az érdeklődés az ókor tárgyi emlékei iránt. A régészet, bármennyire kezdetlegesek voltak is módszerei, kezdte elárasztani a művészettörténet változatos leleteivel, és a periklészi kortól elkényeztetett európai ízlés nyomán, kezdett merészebb vállalkozásokba fogni. A század végén az őstörténeti régészet újonnan szerzett és roppant nagy tekintélye kezdte éreztetni hatását. Heinrich Schliemann az 1860-as évektől az 1880-as évekig ásásokat végzett a homéroszi Trója és a homéroszi Müké-

makkal kapcsolatban egyre több antropológiai kérdés merült fel, megélenkült a Platónnal, a történetírókkal, sőt még az epikus hősökkel és a drámai művek szerzőivel foglalkozó kritika is. Az ásásokat gondosabban végezték, többet foglalkoztak a megszerzett ismeretek elemzésével, mint a tárgyak felkutatásával és helyreállításával. A művészettörténet is megtalálta a stílusbeli változások aprólékos részleteinek és a bonyolult művek jellegzetességeinek vizsgálata közötti egyensúlyt; a művészettörténet fő módszerei is kialakultak a század első harmadában és még az új ásások anyagának bősége sem változtatott rajtuk. Csupán az érdeklődés súlypontja tolódott el fokozatosan: az 5. századról visszafelé, a 8. századra. A tudósok új nemzedékei nőttek fel, amelyek egyre többet tudtak a régészeti anyagról, elsősorban is a görög szobrokról, amelyek az 1890-es évektől kezdve (s olykor még napjainkban is) magában Görögországban is előkerülnek. Az archaikus görög szobrászatról az első mértékadó tanulmányok a két világháború között jelentek meg. Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy egy görögországi utazás egészen az 1950-es évekig fényűzésnek és kalandnak

Stuart és Revett *Athén régiségei* (1762–1816) című kiadványukban ezt a templomot Thészeionként határozták meg, valójában azonban Héphaisztosz temploma volt. Az egyik legjobb állapotban fennmaradt görög templom. Csak tetőzetét tette tönkre egy török a 18. században, miközben vadméhek mézét kereste.

né feltárására, Sir Arthur Evans pedig 1900-ban, Knószoszosban egy prae-görög írás és nyelv keresésére indult, egy olyan kultúra nyomába, amely már a görögök számára is legendás volt.

Evans két héten belül megtalálta, amit keresett: egy ősi írást, de több mint ötven évig tartott, amíg azt megfejtették, és a nyelvet a görög korai formájaként határozták meg. Ez alatt a műkénéi és a krétai ásások mennyiségileg messze felülmúlták a homéroszi eposzokkal foglalkozó kutatások méreteit, és annak ellenére, hogy írott források nélkül nehéz megérteni a történelmet, ma már eleget tudunk a krétai palota kultúrájáról, a műkénéiekről, sőt a görög őstörténet egészen korai időszakairól is ahhoz, hogy gondosabban járjunk el az i. e. 5. századi, elismerten egyedülálló művészeti alkotások értékelésekor.

A 20. század elejére más változások is bekövetkeztek. Először is érvényét veszítette az a nézet, amely szerint a klasszikus tanulmányok folytatása arisztokratikus előjog. A klasszikus ókorral foglalkozó tudósnak nem kellett már feltétlenül „gentleman”-nek vagy „lady”-nek lennie; a tudósok nemzedékeivel szemben támasztott számos, ki nem mondott követelmény csendben eltűnt. Az ókori társadal-

számított, és hogy még a tudósoknak sem volt könnyű áttanulmányozni azt a hatalmas leletanyagot, ami a görög régészek gondjaira volt bízva.

Mindennek eredményeként a régészet rendkívül zavarbaejtő lett. Ma ügyet sem vetnek olyan műalkotásokra, amelyek 100 vagy 200 évvel korábban roppant nagy hatást keltettek volna, és megváltoztatták volna az ókori Hellaszról kialakult kizárólagos érvényűnek tartott elképzeléseket. A görög vallás és mitológia az összehasonlító kutatások zűrzavarában elvesztette jelentőségét. A történelemtől tudományos folyóiratokban vitáznak, de a múlt század óta nem született egyetlen meggyőző összegezés sem az ókori görögök történetéről, és soha nem készült olyan mű a görögökről, ami Mommsen *Róma története* (1854–1856) vagy Gibbon *A Római Birodalom hanyatlása és bukása* (1766–1788) című műveihez lenne fogható. A marxista elemzések gyümölcsözőbben alkalmazhatók a későbbi, mint az ókori görög történelem esetében. Napjaink régészete pedig egy olyan korszakra összpontosítja erőfeszítéseit, amely iránt 20 vagy 30 esztendővel ezelőtt senki sem mutatott érdeklődést: a műkénéi kor vége és az archaikus Hellasz első felvillanása közötti „sötét korra”.

A lelkes Arthur Evansnak (fent) pompás régiséggyűjteménye volt; a szenvedélyes Heinrich Schliemann (jobbra) görög feleségét Trója aranykincseibe öltöztette (jobb szélen). Ezek a jelentős személyiségek nagy mértékben járultak hozzá a régészet sikereihez Görögországban.

Túldoldali kép: Átreusz műkénéi kincsházának (i. e. 14. század) 15 méter magas belseje, az angol Edward Dodwellnek, az 1801–1806. években tett utazásai során készített rajza alapján. Alighanem ez a legszebb a Mükénében i. e. 1500 körüli években épült, nagy gyámköves, kupola-sírboltok között.

A 20. századi ásatások némelyik felfedezése a rájuk fordított idő és pénz elkerülhetetlen következménye volt. Bizonyos problémákról, a poliszok központjairól és a nagy erődítmények méreteiről sokkal többet tudunk, mint elődeink. A könnyebbé vált utazási lehetőségek révén hasznos összehasonlító tanulmányok születtek a gyarmatvárosokról, kereskedelmi lerakatokról, az építészetről, a várostervezésről. Az ókori gépeknek is megvannak a maguk szakértői és rajongói. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a nagy városokban bizonyos dolgokkal a régészet egyszerűen kénytelen volt foglalkozni, mivel ott voltak. Száz évvel ezelőtt azok, akik ásatásokat végeztek, ott ástak, ahol kedvük tartotta, és figyelmen kívül hagyták azt, ami nem érdekelte őket. Választásuk arisztokratikus és esztétikailag vitatható volt. Kétségtelen, hogy a mai aprólékos módszerek révén többet tudunk. A korábban elszalasztott lehetőségek azonban sajnos többé nem térnek vissza. Rengeteg dolog van, amit Olümpiáról soha nem fogunk megtudni, és igen kevés olyan hely van, ha van egyáltalán ilyen, ahol egy ókori város földbirtokrendszere, vagy akár a temetők szerkezete érintetlenül megtalálható. Ha a szicíliai Megara Hübliaia valamennyi temetőjének most folyó feltárása valaha befejeződik, az lesz az első alkalom, hogy egy görög poliszról e tekintetben teljes képet kaphatunk. A 19. században egyszerűbb lett volna ezt a munkát elvégezni, mint most, mivel sok, akkor még érintetlen települést mára megbolygattak vagy azóta eltűntettek a föld színéről.

Még mindig él a híres városok iránti elfogultság. Ez a múltban főleg az őstörténeteseket érintette, ma pedig inkább a klasszikus kor kutatóit. Kellemes olyan helyen élni, amely Homérosznál szerepel, és majdnem minden olyan helyen, amelyről Pauszaniász említést tesz. A „város” szó félrevezető, némelykor egy mai falunál is kisebb helyet jelöl, és durván becsapjuk magunkat, amikor ugyanazt a szót használjuk a Peloponnészosz apró, megerődített településeire, mint Athénra. Másrészt viszont eltúlozzuk Athén jelentőségét, főként azért, mert ma ez a főváros, és számos tudós a vidéknél jobban szereti. Az ókori Attikából legalább a falvak többségének helyét is ismerjük; Hellasz többi része azonban nem volt olyan ritkán lakott, hogy ez indokolná, miért végeztek napjainkig oly kevés ásatást ott.

Evans krétai tevékenysége egyesítette az ösztönös, egyéni remeklést és a kor legmagasabb színvonalú szakmai tudását. Evans szorosan együttműködött krétai munkásaival, és későbbi ellenfelei is elismerték, hogy abból, ami a földben volt, csak kevés dolog került el figyelmét.

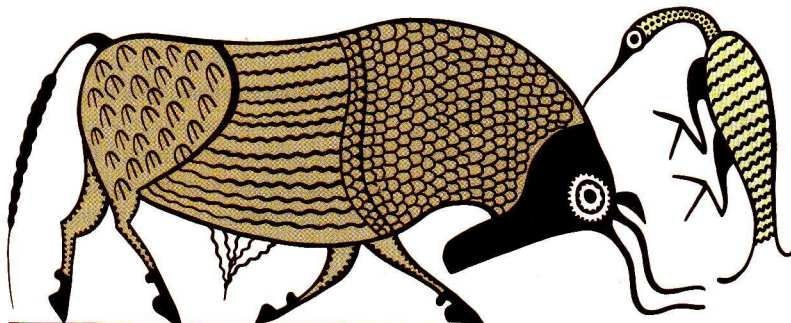
Mivel az ősrégészeknek kevesebb irodalmi forrás állt rendelkezésükre, ezért technikailag gyakran képzetesebbek voltak, mint a klasszikus korról foglalkozók, és jobban rá voltak utalva a régészet sajátos módszereire. E században azután végleg megszabadultak Homérosz nyomasztó terhétől, és elvesztették érdeklődésüket a mitológia iránt. Csak miután a régészeti eredmények, a homéroszi szöveg sugalmazásaitól függetlenül, meghaladtak bizonyos mennyiséget, akkor lehetett felismerni, milyen összefüggések léteznek valójában Homérosz és a görög őstörténet között. Amíg az egyiket a másik alapján vizsgálták, addig zűrzavar uralkodott. Valószínű, hogy még a klasszikus régészetnek is hasonló folyamaton kell átesnie, amíg túlteszi magát a híres neveken és eseményeken, és a tényekre koncentrál, arra, amit a kövek maguk kívánnak elmondani nekünk. Ma arra van szükség, hogy a régészet szociologikusabb, azaz fokozottabban társadalom központú legyen, mint eddig volt.

A nem szakember számára meglepő, hogy annyi évszázad után még mennyi mindenről nincs tudomásunk. A mai napig nem készült összefoglaló a görög márvány felhasználásáról. A bronz, sőt az arany ókori forrásai jórészt még mindig találgatás tárgyai. Statisztikai vizsgálatok jóformán egyáltalán nem készültek. Szinte valamennyi nagy görögországi szentélynek van olyan fontos időszaka, amelynek tárgyi története vitás. Ez alól az általánosítás alól talán csak az athéni Akropolisz és esetleg Delphoi kivétel.

A tudósok egymást követő nemzedékei különböző esztétikai hibákba estek. A minószi helyreállítások, amelyeket Sir Arthur Evans az 1900-as években végzett – finoman szólva – Edward-kori légkört árasztanak. Rajzolójának, Piet de Jongnak a mükénéi palota trónterméről készült, annak rekonstruált képét ábrázoló rajza olyan, mint ha egy 19. századi vasútállomás szállodai előcsarnokának visszautasított terve lenne.

MÁSODIK RÉSZ

A BRONZKOR

A PALOTÁK KORÁNAK KULTÚRÁJA KRÉTÁN ÉS MÜKÉNÉBEN

Az i. e. 2100 és 1100 közötti időszakból – Knósszosz és Mükéné virágkorából – származó és évről évre gyarapodó régészeti leletek az akkori élet sok részletét megvilágították. Tudjuk, hogy indoeurópaiak i. e. 2000-nél már jóval korábban is éltek az Égeikumban, de néhány alapvető kérdés még mindig megválaszolatlan. A régészek által használt korbeosztás (lásd az időrendi táblázatot) a pontos ismeretek és időpontok hiánya miatt némileg eltérő Krétán, a szigeteken és a szárazföldön. A korszak végére azonban, amikor Kréta nagy nemzetközi befolyásra tett szert, a fejlődés kronológiája az összes görög területen azonos lett, és Helasz nagy részén a történelem kezdett egységessé válni.

A szárazföld déli részén viszonylag későn, i. e. 1700 körül jelent meg a mükénéiek első dinasztiája, az első emberek, akikről tudjuk, hogy görögül beszéltek. Ekkor már létezett a krétai paloták kultúrája, és a krétai kultúra hatása elterjedt a görög szigeteken és a Közel-Keleten is. A mükénéiek első megjelenése a modern történelmi tudatban – az aknasíroknak köszönhetően – nagyon látványos volt. Ebből a korszakból Mükénében egyetlen palotát sem találtak, valószínűleg ekkor még nem is léteztek. Másutt Európában ebben az időszakban a harcosok sírjai mellett nem találtak palotákat. Mükéné első urai, amennyire tudjuk, valószínűleg sátrakban vagy fakunyhókban laktak. Mükéné

romokban máig fennmaradt városa később épült, és az i. e. 13. századig nem volt megerődítve. Ekkoriban Mükéné szélén sok házat tűz pusztított el, és az ottani, valamint a Tirünszben és az athéni Akropolisz tövében lévő mély kutakat betemették. A legjobban ismert mükénéi paloták – Mükéné, Pülosz és Tirünsz – a mükénéi kor végén épültek, nem az elején.

Kréta a II. évezred előtt

Knósszoszban nem voltak erődítmények, és különös módon, a palota mellett nem ismerünk ahhoz méltó sírokat. Ez meglehetősen zavaró, mivel a régészetnek a történettudomány számára nyújtott érvei erősen függenek a kulturális és tárgyi folytonosságtól, illetve a folytonosság hiányától; de az az újabb elmélet, amely szerint Knósszosz lakatlan álváros volt, egy hatalmas sír, bizonyára nem helytálló. Knósszosz lassan fejlődött, és a palota – ellentétben a Mükénében lévő későbbivel – a korábbi települések vastag törmelékrétegén épült. A krétaiak eredetileg valahonnan a Közel-Keletről érkezhettek, valószínűleg az egyiptomi zavargások elől menekültek, vagy talán keletebből. A Knósszosz alatti hétméteres halom azt bizonyítja, hogy amikor az újonnan érkezett krétaiak i. e. 1900 körül lerakták a palota alapjait, ez a hely már mintegy 4000 éve lakott volt.

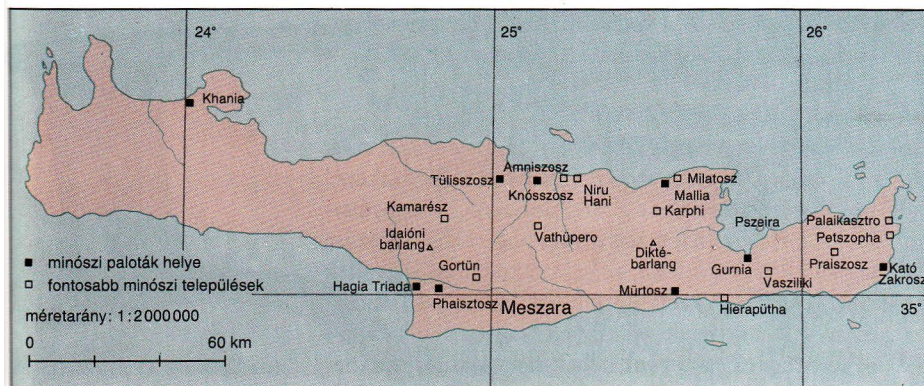

Fent: A késő mükénéi művészet célratörő és olykor humoros volt. Ezen az euboiai Lefkandiban talált edényen egy griffin-pár táplálja a fészében lévő fiókait.

A mükénéi világ települései

Mükéné fellegvára, nagyszerű aknasíirjai és kupolasíirjai méltó párjai a néhány kilométerrel távolabbi Tirünsz nagy várának. A Mükénében, valamint a püloszi és knósszoszi palotákban talált agyagtáblák szótágyírását az 1950-es években megfejtették; kiderült, hogy görög nyelven íródtak. Valamennyi leltári nyilvántartás: a hettita fővárosban talált és ugyanebből az időből származó táblákkal ellentétben, semmit sem árulnak el nekünk a politikai eseményekről. A régészeti leletekből azonban mégis kapunk némi útbaigazítást a mükénéi kultúra elterjedéséről és változatosságáról. Kis kupolasírokat találtak Kephallénia nyugati részén, Thesszáliában pedig nagyméretűeket. Mükénéí edényeket exportáltak e térség keretein kívüli területekre is, az itáliai Tarentum közelébe és Levanteba. Ezek a kiterjedt kereskedelmi kapcsolatok a mükénéi civilizáció pusztulásával megszakadtak, de a gyarmatosítás korában ismét felújították őket. Meglepő, hogy Kis-Ázsia nyugati részén és a partközeli szigeteken is találtak mükénéí cserépedényeket és kupolasírokat, jóval az i. e. 1000 körüli görög bevándorlás előtti időkből. Nem lehetünk biztosak benne, hogy ezek görögöké voltak-e.

Minósi települések Krétán

A klasszikus kori görögök még emlékeztek Minós Knósszoszi labirintusára. A 20. századi ásatások feltárták az i. e. második évezredből való nagy kiterjedésű palotákat, amelyek közül Knósszosz a legnagyobb. Knósszosz i. e. 1450 körül bekövetkezett pusztulása után mükénéi görögök telepedtek le itt, ugyanilyen egyszerű hagyományokkal.

Még azt is tudjuk, hogy ismerték a fémeket, mivel a Knósszoszi újkőkori rétegben lévő egyik házban találtak egy rézből készült – valószínűleg ajándékba kapott vagy importált – baltát.

Nem sokkal i. e. 2800 után a krétaiak már ellenőrzésük alatt tartották az Égei-tenger medencéjét, és már ekkor kifejlesztették jellegzetes, régimódi kaptarra emlékeztető, kupolás sírboltjaikat, amelyek több mint ezer évig divatban maradtak, habár magán Krétán egy sem maradt épen. Falai vastagok voltak, átmérőjük a 13 métert is elérheti. Kör alakjuk, hosszú folyosójuk (dromosz) bizonyára a korabeli házak utánzata volt. I. e. 2000-ig a krétaiak még nem ismerték az írást, noha a Közel-Keleten, Levantében az már létezett. Több egyiptomi kőedényt is találtak Krétán, még elszigetelt településeken is; ezek az i. e. 3000 körüli évszázadokban készültek, de nincs bizonyíték arra, hogy csak jóval később kerültek Krétára. Vajon csakugyan családi örökségként maradtak-e fenn Krétán a kezdeti időkben vagy i. e. 2300 körül az egyiptomi Óbirodalom királyi és nemesi sírjaiból zsákmányolták őket?

Fent: A lineáris A írás két emléke Hagia Triadából. Jobbra: Lineáris B írás Knósszoszból. A lineáris A írás sok jelét átvette a lineáris B, de a lineáris A írást még nem fejtették meg.

A nagy palotaegyüttesek

Az írás legkorábbi emlékei Krétán i. e. a II. évezred elejéről valók. Hieroglifikusak vagy piktografikusak. Az írásnak, a kőedények készítésének és a pecsétkövek vésésének ismerete valószínűleg Szíriából, esetleg a Ciprussal szembeni partvidéken fekvő Rasz Samrából (Rász-Samra) jutott el Krétára. A művészeteket talán ide menekült mesterek művelték. Az írott nyelv – a minósi „lineáris A” írás fennmaradt emlékei alighanem gazdasági feljegyzéseket tartalmaznak. Egyelőre csak a valamivel későbbi mükénéi „lineáris B” írást sikerült megfejteni. Néhány Knósszoszból származó, korai agyagtábla alakjából arra lehet következtetni, hogy kezdetben pálmalevelekre írtak. I. e. 1450 után a mükénéieknek is lehetett görög nyelvű írott irodalmuk. Ismerünk zenészeket ábrázoló szobrokat is ebből az időből, a görög szigetekről pedig még kisméretű márvány hárfázó alakokat is egy korábbi időszakból, de ezzel együtt semmit sem tudunk az Égei-medence közepén fekvő szigetek zenéjéről és költészetéről. Abban az időben, amikor a képzőművészeti alkotások nagyobb számban születtek Krétán (és a Kréta fennhatósága alatt álló szigetekben), a mesterek már jól ismerték a kő megmunkálásának technikáját, a festékek és a kagylók felhasználási módját. A sírokból és a magtárakból talált, rituális célokat szolgáló edényeken a világon mindenütt sűrű csigavonalakból álló díszítmények láthatók. A művészeti fejlődés során kialakult a természeti formák – kagylók és halak – tudatos megjelenítése, de a legszebb minta olyan zsúfolt volt, akár csak William Morris fűzfalevelű tapétája, amely bizonyos értelemben emlékeztet is rá, pedig Morris soha nem láthatta a minósi művészet alkotásait.

Kréta virágkorában, 2000 és 1400 között, Knósszoszban, Phaisztoszban, Malliában és Khaniában voltak nagy paloták. Közülük az utóbbi jórészt még kiadatlan. Számos kisebb palota is létezik, ezek némelyikéből gazdag leletanyag került elő, de – talán az egyetlen Kato Zakrosz kivételével – egyik sem versenyezhet a nagy központokéval.

Knósszosz és Phaisztosz i. e. 1700 körül nagyjából elpusztult, Phaisztosz talán náluk is nagyobb mértékben. Mindkét palotát újjáépítették, a malliai alapterülete pedig kisebb lett. Knósszosz legvirágzóbb korszakában 25 600 m² (160×160) méretű volt, vagyis akkora, mint egy kis oxfordi vagy cambridge-i kollégium, illetve egy kisebb középkori kolostor; körülbelül annyi birka lehetett a tulajdonában, mint a boltoni apátságnak i. sz. 1300-ban. Legalábbis ez érvényes a kiasott Knósszoszra; a hozzá tartozó kerületeket az utolsó néhány évben találták meg; ahhoz, hogy ezeket is feltárhassák, Sir Arthur Evans vagyonára lenne szükség.

Az i. e. 16. század közepén, a krétai palotákban lakók hatalmának tetőpontján, egy vulkánkitörés felrobbantotta a Kükládok legközelebbi szigetét, Szantorinint (Théra, Thíra). A szigeten teljes volt a pusztulás; a lakosok idejében elhagyták a szigetet, a láva csak néhány állatot pusztított el az üres házakban, viszont az egész palotát betemette, és ezzel a mai napig megőrizte, oly tökéletesen, mint Pompeiit.

A vulkánkitörés bizonyára rémületet keltett, és valószínűleg rettenetes pusztítást okozott még Kréta távoli, keleti részén is. Krétán nagy károkat szenvedett a termés, voltak földrengések is, és valamikor ugyanebben az időszakban romba dőlt Zakrosz és Mallia palotája is. Egyedül Knósszosz élte túl – súlyos károk árán – a katasztrófát. Zakroszt a jelek szerint még a pusztulás előtt elhagyták lakói. Bármennyire izgalmas és csábító egyetlen vulkánkitöréssel magyarázni mindazt, ami történt, az események pontos

időrendje és összefüggései bizonytalanok. Éhínség, járványok és felkelések szintén szerepet játszhattak, de ezek nyomainak régészeti kimutatása alig lehetséges.

Azelőtt hevesen tagadták, ma viszont szinte bizonyossá válik, hogy i. e. 1400 körül Knósszosz mükénéi megszállás alá került, ennek körülményei azonban szintén homályosak. Nem mindig könnyű eldönteni, szövetségről, birodalmi kapcsolatról, dinasztikus házasságról vagy kulturális befolyásról van-e szó; a hódítás régészetileg csak akkor biztosan meghatározható, ha egy kultúra elpusztítását egy másik megjelenése követi.

A knósszoszi irattár

A Knósszoszban felfedezett, agyagtáblákat tartalmazó irattár segítségével megtudhatunk egyet-mást a krétai palota gazdasági életéről. Az agyagtáblákra az úgynevezett lineáris B írással írtak, ez az írásfajta Krétán csak Knósszoszban fordul elő, a szárazföldön viszont a mükénéi kori palotákban ugyanezt az írást használták. A még megfejtetlen lineáris A írás – lehet, hogy a lineáris B ennek csupán átdolgozott változata – i. e. kb. 1700 és 1450 között Krétán mindenütt előfordul. Úgy látszik, mintha a mükénéiek Krétától többet tanultak volna, mint amennyit adtak neki; uralmukra, amely egybeesik a knósszoszi lineáris B írást tartalmazó agyagtáblák korával (i. e. 1400 táján), szűkös viszonyok, a harcias életmód, a kézművesség fejlődése és a paloták művészetének hanyatlása a jellemző. A paloták falait díszítő freskók festőinek érdeklődése a katonák és a csatajelenetek felé fordul, a fegyverek kidolgozottabbak; a cserépedények anyaga és szerkezete finomabb ugyan, de díszítésük felületesebb. Ezekből a jelekből mégsem szabad messzemenő következtetéseket levonni: a hadsereg fontossága ebben az időben a Közel-Keleten másutt is hasonlóképp megnövekedett.

A knósszoszi lineáris B írással készült táblákból kiderül, hogy minden gazdagság alapja a mezőgazdaság volt. A juhokat ötvenesével számolták, a gyapjú alapegysége az egy nyájban lévő juhok egytized részének vagy a kosok egynegyedének többszöröse volt. A király volt az uralkodó, de a gabona vagy a föld elosztásakor a három főből álló tanácsnak együttesen ugyanakkora rész jutott, mint neki, és a tanácstagokéval azonos nagyságú rész a rangban a király után következő, másik tisztségviselőnek. Lehetséges, bár nem bizonyított, hogy ez utóbbi gyakorolta a királyságban a világi hatalmat, a király pedig inkább a vallásit. Volt több, alacsonyabb rangú vagy funkciójú méltóság is, és számos elkülönült, speciális foglalkozás és mesterség: juhász, kecskepásztor, vadász, favágó, kőműves, hajóépítő, ács stb. A gabonát a nők őrölték és mérték ki, de a kenyeret férfiak sütötték meg. A fényűző életmód aranyműveseknek, fürdősnőknek és kenőcsfőzőknek (illatszerkészítőknek) adott munkát. Magánszemélyeknek is lehettek rabszolgáik, akik követtek uruk foglalkozását; a fogságba hurcolt nők munkakerőként fontos szerepet játszottak. Gyakran említik a kenyeret, az olajat, a bort. A szokásos állatokat tartották nyilván, közéjük tartozott a nem túl gyakori krétai kecske is. Egy pecsétkő ábrázolása nyomán felmerült, hogy ezeket a hosszú szarvú, méltóságteljes állatokat párosával esetleg kocsik húzására is felhasználták. Azt, hogy a mükénéiek milyen zöldségféléseket fogyasztottak, homály fedí, de sokféle fűszert ismertek, például a mentát, és tudjuk, hogy Knósszoszban a mükénéi korszakban sajtot is ettek. A knósszoszi juhászok és kecskepásztorok nyájait a palotától távolabb legeltették, és külön adószedők gyűjtötték be az egyes nyáj után az állatok és a gyapjú megfelelő hányadát. Igen ke-

vés volt a ló, és nem sok a szarvasmarha. A disznókat kon-dákban legeltették, és a zsírt külön nyilvántartották.

A mükénéi vallás

Ahhoz képest, hogy legújabbban milyen sokat írtak róla, meglepő, milyen kevés az, amit biztosan tudunk a mükénéi vallásról. A sírokban talált áldozati ajándékok, az aranyálar-cok, a mézben való konzerválás olykor kimutatható szokása arra engednek következtetni, hogy kialakult nézeteik voltak a halál utáni életről. A krétai barlang-szentélyekben végzett termékenységi kultuszok vallási rendszerük egyik fontos elemét jelenthették. Ismerünk nehezen megközelíthető he-gyi szentélyeket is, amelyek magasan, a sziklák közé épül-tek. Maradtak fenn szarvakkal díszített oltárok (valószínű-leg az ég istenének kultuszával összefüggő) kettős balták és (olykor phalloszra emlékeztető alakú) oszlopok, tán vala-mely istenség megjelenési formái. Ez utóbbiak talán leghí-resebbike a mükénéi oroszlánkapu domborművén látható. Lehet, hogy az oroszlánkapu heraldikus állatai valójá-ban griffek voltak (az állatfejek elpusztultak), de tény, hogy mellő lábukat egy oszlopot tartó kettős oltárra emelik.

Bár a knósszoszi és püloszi irattárakban istenneveket tar-talmazó táblák is maradtak fenn és ezek a nevek többé-ke-vésbé azonosak a klasszikus görög istenek szokásos nevé-vel, biztos tudásunk nagyon csekély vallási nézeteikkel kap-csolatban. Valószínű, hogy volt istennő, akinek kultuszában – mint később Aphroditéban – a galamb jelentős szerepet játszott, hogy fontos volt Poszeidón, és hogy a görög tragé-diákban előforduló Iphigeneia (Iphigénia), Mükénében még nagy hatalmú istennő volt. Az istenek áldozati ajándé-kokat kaptak, és tulajdonnal is rendelkeztek. Lehetséges, hogy a knósszosziaknál későbbi püloszi táblákon olvasható „az isten szolgája” kifejezés földművest, vagyis a földeken dolgozót jelent.

Sokkal többet tudhatunk meg az óskori vallásról a krétai és a mükénéi paloták képzőművészetéből. Van egy leletípus – hatalmas aranygyűrű, rajta ismétlődő motívumkész-let, amely talán (részben azonos) mítoszok jeleneteit ábrá-zolja. E képek egy része tömörebb változatban, előfordul gemmákon is. Az egyik legszebb példányon trónon ülő em-beri alak, mögötte egy sas és előtte pedig mitológiai vadálta-tok sora vonul, hátsó lábukra emelkedve, valamilyen áldo-zati nedűt hoznak. Felettük meteorok, napkorong, hold és csillagok ragyognak a szikrázó égbolton, lent pedig nyolcas alakú pajzsok láthatók. Nehéz elképzelni ennél tökélete-sebb ábrázolást az istenek kegyelméből uralkodó királyról. A knósszoszi trónteremben a szabadon álló trón mögötti fa-lon egy-egy griff fogja két oldalról közre a trónt: talán ugyanezt fejezik ki. Tudjuk, hogy az ilyen, állatok által ör-zött trónteremek hagyománya több ezer évvel ezelőtre nyú-lik vissza: az anatóliai hegyekben épült Çatal Hüyükben, Eurázsia legrégebbi ismert újkőkori városában találtak ha-sonlót.

Az említett gyűrűkön ábrázolt jelenetek többsége nőket vagy istennőket jelenít meg. Az egyik legszebb gyűrűn nő-alakok eksztatikus tánca látható egy heggyen; több jelenet vallási szertartást ábrázol, mások olyan történetet mutatnak be, amely egy kultuszban részesített növénnyel kapcsolatos. A növényt egy heggyen fedezik fel, vagy egy hajó szállítja ép-pen, illetve egy istennő mutatja fel. Az egyik képen sas és egy méhraj szerepel. Olykor egy kis teremű férfialak lebeg a levegőben, mintha fegyverekből emelt győzelmi emlékmű (tropeum) lenne. Egy igen részletgazdag példányon ha-rang alakú szoknyanadrágban, derékig meztelen nőalak –

Aranycsésze (az i. e. 1500 körüli évek-ből), egy vapheiói kupolasírból. Vapheio, egy ott később létrehozott település, Spárta közelében van. A csészén látható domborításon hálók-kal és kötelekkel egy vad bikát csal-nak törbe a vadonban. Két ember pusztul el a vállalkozásban. A művész láthatólag a bikával rokonszenvezik.

Balra: Ez a kelet-krétai Palaikasztro-ból való, polippal díszített edény jel-lemző a minószi ízlésre: arról tanús-kodik, hogy az óslakók nagy élvezet-tel tanulmányozták az állatvilágot, és hogy igencsak kedvelték a fényűzést. *Jobbra:* Ez a hüvelykujjra való arany-gyűrű különféle sírokban talált soro-zat egyik darabja, tele mitológiai alakokkal. A gyűrűk formailag kevésbé kidolgozottak, mint a vapheiói serleg vagy a poliposedény, merevebbek náluk, inkább heraldikusak. *Lent:* Ez a lapis lazuli és ezüst berakású játéktábla az egyik palota lakosainak tulaj-dona volt. A lapis lazuli az afganisztá-ni Faizabadból származott. Senki sem tudja, milyen játékhöz hasz-nálták.

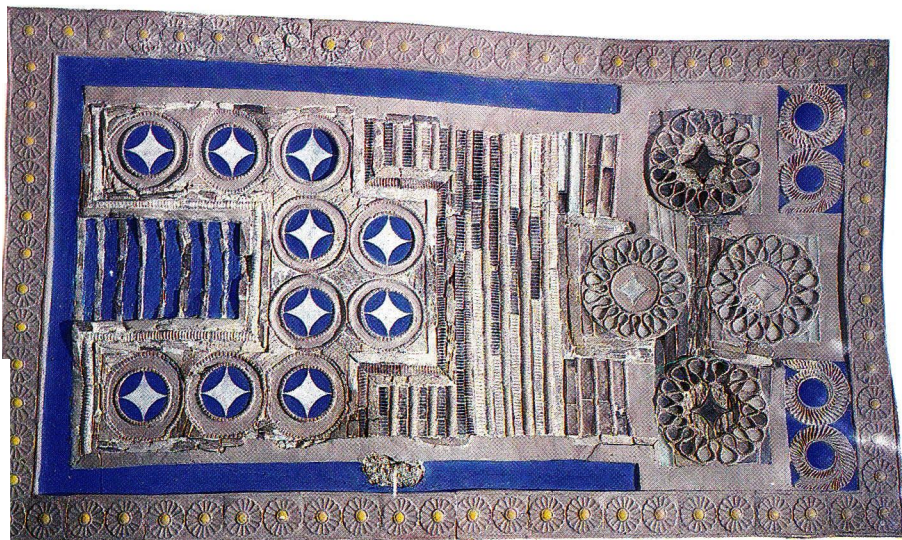

bizonyára egy istennő – ül egy hegytetőn álló szent fa alatt, kezében három mákfej. Három másik, hasonlóan ábrázolt nő – az egyik jóval alacsonyabb – levelekből vagy virágokból álló áldozati ajándékokat visz neki. A kis férfialak a levegőben lebeg. A gyűrű fontos motívuma a kettős balta. Egy másik apró termetű nőalak leszüreteli a fát. A jelenet valószínűleg egy palota vagy szentély monumentális festményeit másolja, ha nem is teljes hűséggel; a gyűrűk vastagságából és értékéből, valamint nagy számából (még napjainkban is kerülnek elő újabbak) arra lehet következtetni, hogy a rajtuk látható ábrázolásoknak különleges jelentőségük van. A gyűrűk túlságosan nehezek ahhoz, hogy ékszerként használhatták volna; csak férfiak sírjában fordultak elő.

A mükénéi „világi” művészet

Mivel a műalkotások értelmezésében nagy szerep jut az intuíciónak, az elefántcsont és lapis lazuli berakású játéktáblák révén némi betekintést nyerhetünk a krétai paloták életébe. Az akkor ismert világban csak egyetlen lapis lazuli lelőhely létezett: az afganisztáni Faizabad közelében lévő bányák; az elefántcsont ugyancsak messziről érkezett, általában Észak-Afrikából, ahol az afrikai elefánt még nagy számban fordult elő. Kréta nem volt elszigetelt, nemzetközi kapcsolatai rendkívül kiterjedtek voltak, akárcsak Knósz-szoszéi a maga környezetében.

A krétai paloták világias ragyogása bizonyára vonzotta a mükénéieket. A mutatós krétai fényűzési cikkek, a sokféle ékszer, a szép bronz és terrakotta tárgyak, a kisplasztikák, a fantáziadús falfestmények, az arany- és ezüst-, üveg- és lapis lazuli-készítmények felülmúlják a kor kézműves teljesítményeit, talán csak a világ másik végén készült kínai

Fent: Oroszlánvadászatot ábrázoló, bronzból készült, ezüst berakású törpenge az egyik mükénéi aknasírból, i. e. 1600–1550. Balra: Istennő vagy papnő, elefántcsontból. A knósszoszi palotából származik, de hasonló szobrokat máshol is találtak. Az istennő fején macska, kezével kígyókat emel a levegőbe. I. e. 1600–1660.

bronz tárgyakat kivéve. A festmények egy része külföldről kapott ösztönzések nyomán készült, mint pl. a Szantorini-szigeti Akrotiriből származó, hajót ábrázoló freskó, vagy a későbbi, a mükénéi kori Püloszból való csatajelenet. A Phülakopiban talált repülőhal, a knósszoszi madarak és a Szantorini-szigeti tájkép viszont egyedi mesterművek. A krétai kora nyár erőteljes megjelenítése a Szantorini-freskókon egyedülálló az emberiség történetében.

A híres, nyilván vallásos értelmű bikaugrás ábrázolásainak realizmusa arra utal, hogy a való életben játszódtott le. Az ugrást félmeztelen, fegyvertelen fiatal férfiak hajtották végre. Ismerünk olyan ábrázolást is, amelyen a bika felöklelte őket, s olyat is, amelyen lányok szerepelnek. Két, a krétai Vapheióban talált aranycsészén bikák láthatók, amelyeket zord vidéken, kötelek és hálók segítségével ejtenek foglyul egy elefántcsont dobozon pedig – ugyancsak egy vadászat keretében – olyan ugrást látunk, amely közben az ugró a bika szarvaira támaszkodik. Ha ez az értelmezés helyes, akkor a palotai játéknak vagy e játék ábrázolásának több köze volt a valóságos krétai vidéki életben megbecsült képességekhez, mint a spanyol és római arénákban bemutatott látványosságoknak.

Nehéz kideríteni, vajon egy művészi alkotás, amely kísérszöveg nélkül maradt ránk, isteni vagy emberi, fejedelmi vagy közemberi, valóságos vagy kitalált jelenetet ábrázol-e. Biztos, hogy a krétai művészetben előfordulnak irreális jelenetek is, amilyen például a két oroszlánnal egyszerre küzdő férfi, és más, a valósághoz csak nehezen kapcsolható ábrázolások. A bikajelenetek egyébként nem korlátozódnak Krétára, a görög szárazföldön is előfordulnak.

Az állatokat megjelenítő krétai művészi alkotások, akár terrakotta domborművek, akár vésett miniaturák vagy életnagyságú festmények, éles megfigyelésről tanúskodnak, nagyszerűen kivitelezettek, szerkezetük áttekinthető. Sok olyan sajátosság megvan bennük, ami ötszáz évvel később a klasszikus művészetet jellemzi majd.

A krétai emberábrázolások jellegzetességei, megoldásai némileg hasonlóak az állatábrázolásokéhoz. Az emberi test megjelenítésének vannak bizonyos szertartásos, formai szabályai, legalábbis az udvari művészetben, de a fiatal férfiak darázsdereka, széles válla és hajszálvékony végtagjai, valamint a nők merész bemutatása nem szükségképpen távolodott el a természettől, habár egyet s más valószínűleg a hagyományos ábrázolásmódból merített.

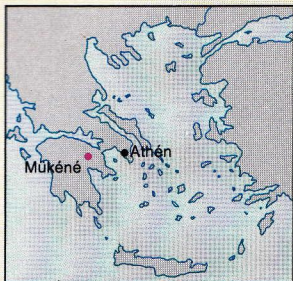
Jobbra: A mükénéi akropolisz nyugat felől nézve. Az i. e. 13. századi körfal az aknasírokat fogja körbe, a sírok mintegy három évszázaddal régebben készültek. Schliemann 1876-ban ásta ki őket. Távolabb, fent a dombon, 13–14. századi házak és – még feljebb – a palota csarnokainak maradványai.

A késő mükénéi kor kultúrája

A bronzkor vége felé a megmaradt mükénéi paloták mindinkább árucserközponttá, tárolóhellyé váltak, egy megrendült közösség központjának szerepét töltötték be. Azon túl, hogy úgy tűnik, Knósszoszban akadt némi nyoma a társadalom szerveztségének, s hogy Pülosz utolsó napjaiban meglehetősen zilált képet mutat, nem tudjuk elég pontosan megállapítani, milyen mértékű volt a hanyatlás. Már a 14. század elején leégett Krétán Knósszosz, a szárazföldön pedig Théba, e palotákat többé már nem építették újjá. A 13. század végén több nagy erődtítményt ért támadás. A 12. században elpusztult Mükéné. Tirünsz és Pülosz a lángok martaléka lett, több kisebb központ elnéptelenedett. A paloták kaptárokra emlékeztettek, amelyek sötétségét fáklyákkal világították meg, szerkezetükben sok volt a fa, a falak közét kötőrmelékekkel töltötték ki; ezért nem tudtak ellenállni a tűznek és a földrengésnek. Püloszban fennmaradt az irattár, mivel az utolsó tűzben az eredetileg nyers agyagtáblák keményre égtek; feljegyzései megőrizték, miképpen osztották szét a partot védő őrség alakulatainak élelmiszer-adagjait a kialakult vészhelyzetben.

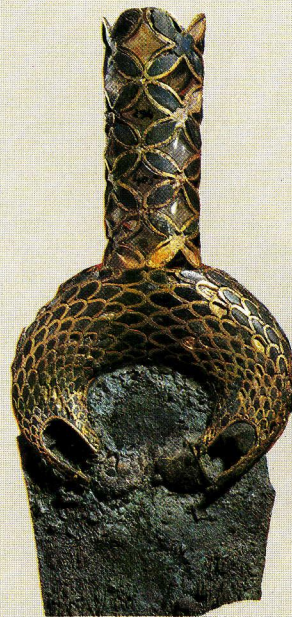
MÜKÉNÉ

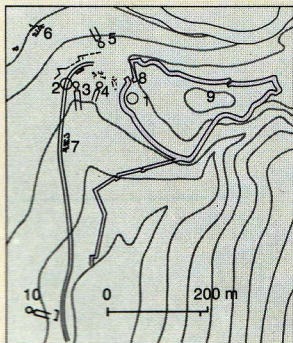
Mükéné hatalmas város volt, királyait rendkívüli pompával temették el. A sírok (17–16. sz.) földbe vájt, mély aknák voltak. A bronzkor későbbi szakaszában a város hatalmas építményei, köztük a 13. századi városfal, jól illettek a nagyszabású kupolasírokhoz, amelyek egyike Átreusz kincsháza, a másik Klütaimnésztra sírja néven ismeretes.

A mükénéiek befolyásukat és hatalmukat kiterjesztették Krétára, a kis-ázsiai partvidékre, Szicíliára és részben a Rómától északra fekvő területekre is. Vagyontárgyaik fényűzőek voltak; harcias nép lévén, a legremekebb, lapis lazuliból, hegyikristályból és aranyból készült díszítmények iskola példáját – jellemző módon – egy tör berakásos marokolatán láthatjuk (*jobbra*). Ez az egyik aknasírban talált tör az i. e. 16. században készült.

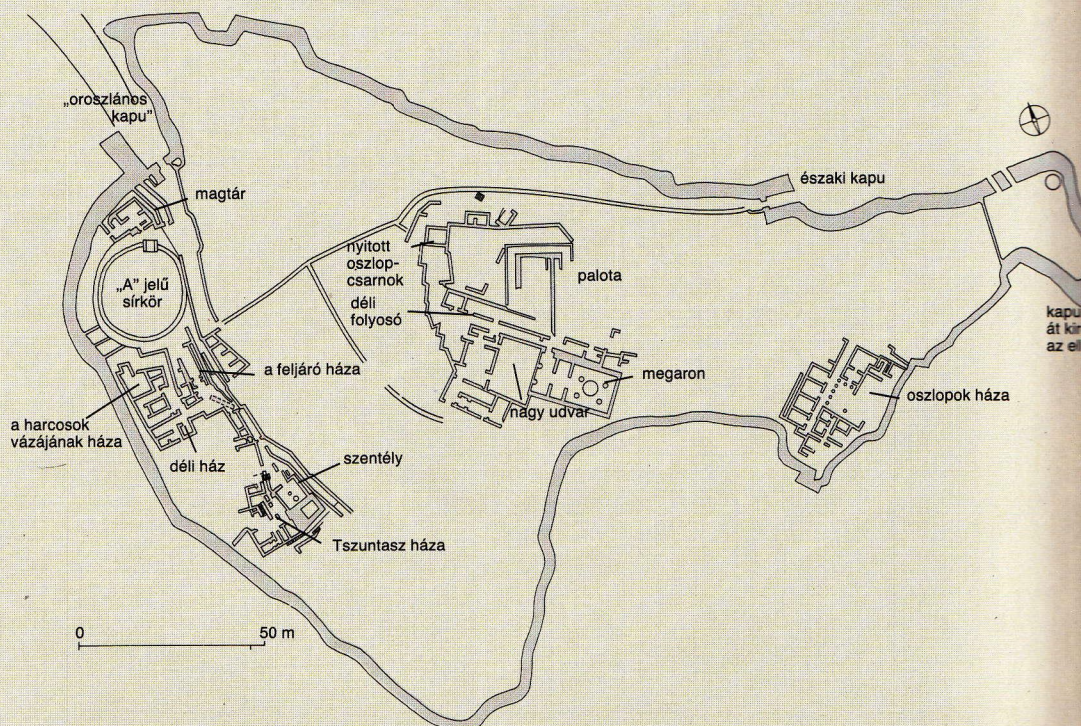
Ez az egyszerű edény valószínűleg háztartási célokat szolgált. Bronzból készült, kiváló kézműveshagyományokról tanúsítva, és az egyik mükénéi kamrasírban találták. A bronz volt a leggyakrabban használt, értékes fém.

Vékony aranyból készült halotti maszk, a királyi halhatatlanság jelképe (*jobbra*). Ez volt az első azok közül, amelyeket Schliemann a mükénéi aknasírokban talált; az i. e. 1550–1500 közötti évekkel keletkező. Mikor megtalálta, Schliemann ezt a táviratot küldte Görögország királyának: „Ma belenéztem Agamemnón arcába.” Akár valóban létező személy volt, akár nem, Mükénében a homéroszi időkől kezdve Agamemnont vallásos tiszteletben részesítették.

- 1 „A” sírkör
- 2 „B” sírkör
- 3 „Klütaimnésztra sírja”
- 4 „Aigiszthosz sírja”
- 5 „az oroszlánok sírboltja”
- 6 a borkereskedő háza
- 7 az olajkereskedő háza
- 8 oroszlánkapu
- 9 palota
- 10 „Átreusz kincsháza”

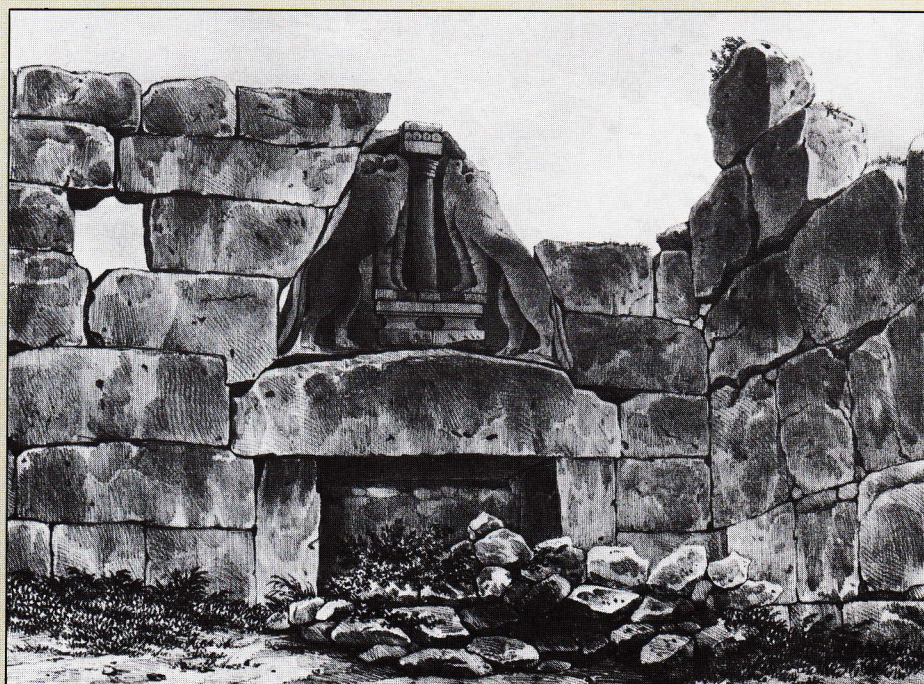

Az aranylemezekkel borított hatszögletű doboz – a képen *(balra lent)* a doboz egyik lapja látható –, a egyszerű arany kupa *(lent)*, amelyet a Homéroszért rajongó romantikus tudomány „Nesztór serlegé”-nek nevezett el, és Mükéné főbejárata *(legatul)* – amelyet Oroszlánkapunak hívnak, noha az állatok valószínűleg griffmadarak és nem oroszlánok – némi képet adnak Mükéné pompájá-

ról. A késő bronzkorból sehol másutt nem maradt fenn ilyen sok kiváló minőségű és ilyen nagy számú tárgy.

A rajtot 1834-ben Edward Dodwell angol utazó adta közre; a Mükéné-ről készült régi rajzok és fényképek mutatják a leghitelesebben a falakat a feltalálás idején, mivel a régészek és restaurátorok tevékenysége és a turisták rombolása megváltoztatta ezeket a hatalmas romokat.

KNÓSSOSZ

A krétai paloták közül Knósszosz volt a legnagyobb. Tünyomó részét Sir Arthur Evans ásátásai tárták fel, történelme kulcsfontosságú a görög föld bronzkori kultúrája szempontjából. Itt bukkant Evans először arra, amit keresett: az írott bronzkori nyelv létezésének bizonyítékaira. Az agyagtáblákat tartalmazó levéltár, amelyet felfedezett, a későbbi tudósok számára lehetővé tette, hogy a krétai társadalmi és a gazdasági élet számos vonatkozásáról átfogó képet rajzolhassanak. A knósszoszi kultúráról szerzett első benyomásokat azonban ez nem változtatta meg: ez a társadalom igen gazdag volt, s még inkább kifinomult és elegáns, és volt benne valami dekadens.

A knósszoszi lelőhelyen ma is folyik az ásátás. Nemzedékeken át a régészeti kutatások középpontjában volt, ezért ma már nehezen lehet áttekinteni valamennyi felhalmozódott adatot és a velük kapcsolatban felmerült vitás nézetet. A palota alapjait i. e. 1900 körül rakták le a település évezredek során összegyűlt hulladékából álló, alacsony domb tetején. Knósszosz többször is romba dőlt, utolsó virágkora, i. e. 1400 körül, a mükénéiek uralma alatt volt. De a paloták civilizációjának pusztulása után is létezett egy másik Knósszosz, egy körülbelül egy négyzetkilométer alapterületű város, amely közvetlenül a romoktól északra épült fel. A klaszikus görög legendák szerint Knósszosz Minósz királynak, az argoszi Agamemnónnál sokkal jelentősebb uralkodónak volt a palotája.

A knósszoszi palota helyszínén még ma is érzékelhető a mesés gazdagság és a falak rendkívüli színládsága. Ez a felvétel (lent) a déli szárnyból készült, a háttérben az Iuktasz-hegy, ahol egy hegycsúcson lévő szentély szolgált a palotát.

Egyes részletek különös módon Edward- vagy Viktória-kori légkört árasztanak, ami részben a véletlennek, részben azonban alighanem Sir Arthur Evans és restaurátorai tevékenységének köszönhető.

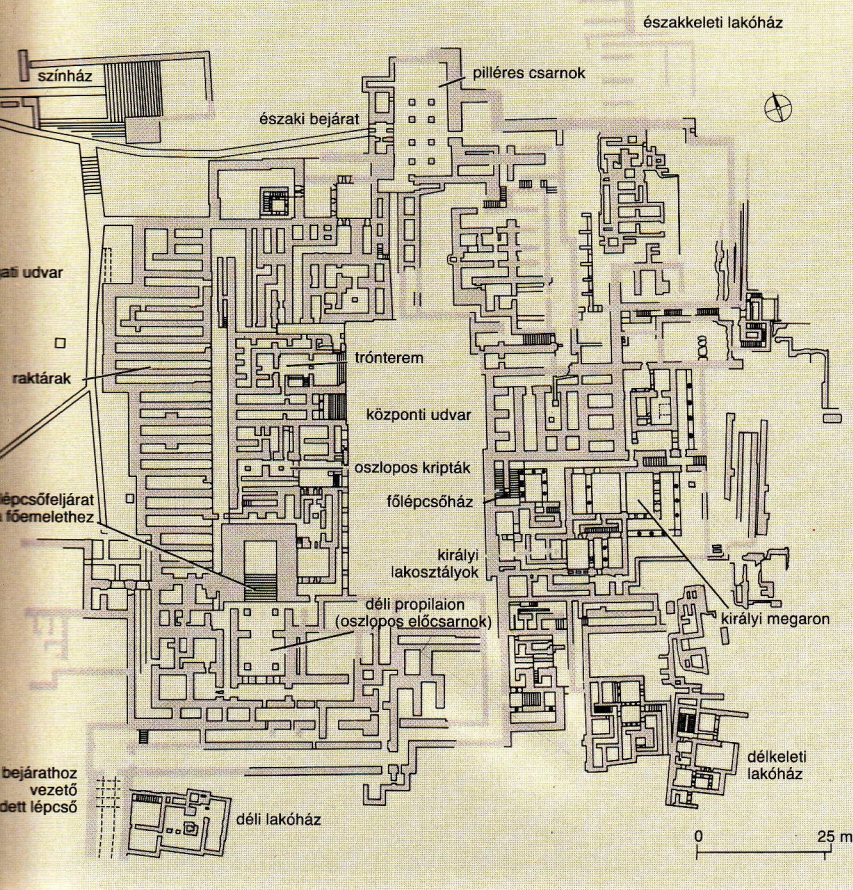
A kőből készült bikaszarvak (a kép bal szélén) az egyik leggyakoribb minósi vallási jelképnek számítanak.

Ez a palota keleti épületszárnyból származó, töredékesen fennmaradt, de igen szép freskó (lent) bizonyára hivatásos akrobatákat ábrázol, habár egyelőre eldönthetetlen, vajon veszélyes mutatványukban a rituálé vagy szórakoztatás játszotta-e a döntő szerepet. A bika pompás állat, hasonló a régi angol hosszúsarvú fajtához. A minósi palota freskóinak gyakori tárgya az atlétika vagy más szabadidőli jelenet: a freskók inkább díszítő célokat szolgálták, mint vallási. Az itt látható alkotás az i. e. 1600–1400 közötti időből való.

Ez a korai időkből való csésze i. e. 1800 körül készült, mind alakja, mind díszítése jellegzetesen minósi. A bronzkori Kréta edényeinek rendkívüli szépsége és kidolgozásának magas színvonala az anyagi kultúra szüntelen fejlődését bizonyítja.

A mükénéiek intellektuálisan magas szintű, igen fényűző életet éltek. Szilárdan felépített sírboltjaik a legfigyelemreméltóbbak valamennyi görög őstörténeti építészeti emlék közül, erődtímfalaik roppant méretei és súlya pedig felveti a nyugtalanító kérdést: miféle erővel építhették fel mindezt? A későbbi nemzedékek a mükénéi falak felépítését isteneknek, félisteneknek tulajdonították. Egyedül Argoliszban legkevesebb tíz, kőből épült település volt, Attikában hét, Boiótiában három. Kereskedelmük elért Szicílián és a Lipari-szigeteken át egészen a Spanyol-félszigetig. A görög világ történelme kezdett egységes egészzé válni, de a Püloszban oly pazar bőségben raktározott agyagedények például csupán provinciális változatai voltak azoknak, amelyeket magában Mükénében használtak: a világ ilyen egységesülése feltételezi egy metropolisz létezését. Az arany halotti maszkot készítő, lókedvelő, szakállas barbárok hatalmas nép alapítói voltak.

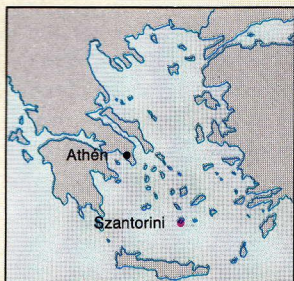
Ami szellemileg összeköti a paloták korát és annak rayogását az évszázadokkal későbbi és mégis haloványabb világgal, amelyben az epikus költészet megszületett, az a rideg és kegyetlen mükénéi vidámság, amely nem annyira kifinomult, mint amilyen harsány. A mükénéi emberek palotáinak hideg gazdagsága, sírjaik oszlopai és a testükön viselt vért gondosan kidolgozott stílusa egységes ízlést tételez fel, egy megállapodott társadalmat vetít elénk. Lapis lazuliból és struccotjából készült tárgyaik, valamint legszebb díszek kétségkívül Kréta segítségével kerültek hozzájuk, vagyis még pontosabban, Tirünsz közvetítésével (ahol egyébként roppant méretű kőépítmény rejtőzik a mükénéi kori palota alatt, csaknem teljesen feltáratlanul). A sok harci jelenet, a véres erőszak személytelen megjelenítése valamiképpen az ember gyenge és sebezhető voltának bemutatásával kapcsolódik össze, s így humánus sugároz; az ábrázolás kecsessége, szépsége pedig elbűvöl.

Ha az aknasírok leletei homéroszinak nevezhetők, akkor azt a fennmaradt sírkövet, amelyikkel e sírok egyikét megjelölték, és amelyre az egei művészet legkorábbi loábrázolásait vészték, hésziadoszinak lehetne nevezni.

Ezek a loalakok rusztikus, esetlen lények, és aki készítette őket, a jelek szerint inkább a szarvasmarhák kifaragásához értett. Mégis amikor a mükénéiek először szóltak hozzáunk (a lineáris B írással készült táblácskákon), kiderült, hogy a lovak vontatta harci szekerek látványa inkább félelmet keltett bennük – egy leopárd vagy tör látványához hasonlóan –, mintsem az alkotás monumentalitása nyugtázta volna le őket. Ha – ahogyan ma mondanánk – parasztok voltak, akik a mükénéi világban az évszázadokkal, a vadállatokkal és a termőfölddel vívott küzdelemmel voltak elfoglalva, akkor bizonyára hallgatag emberek lehettek.

Harci szekereik könnyűek voltak, vázukt hajlított fából készült, kocsiszekerényük keskeny, két ló húzta, ennek ellenére a 13. századi mükénéiek agyagedényein ábrázolt harci szekerek némelyike elég erős volt ahhoz, hogy három vagy négy hajtót is elbírnjon. A tirünszi palota egyik freskóján két nő utazik egy fehér körvonalakkal kiemelt, bíborszínű harci szekéren, amelynek kerekei sárgák, abroncsai kékek, a kantárszár pedig bíborpiros. Ilyen bíborszínű szíjazatról szó esik a püloszi táblácskák feljegyzéseiben, az egyikből kitűnik, hogy némelyik minden bizonnyal fémmel volt kiverve. A harci szekereket készítő püloszi műhelyek nagy területeket szolgáltak ki; Knósszoszban az egyik szekérről feljegyezték, hogy „Phaisztoszból [való] ... összeszerelve, bíborvörös festéssel, gyeplőkkel felszerelve, bőr szemelenczökkal(?), agancszablákkal(?) van ellátva”. (Chadwick: A lineáris B megfejtése. Zsolt Angéla fordítása) A harci sze-

SZANTORINI

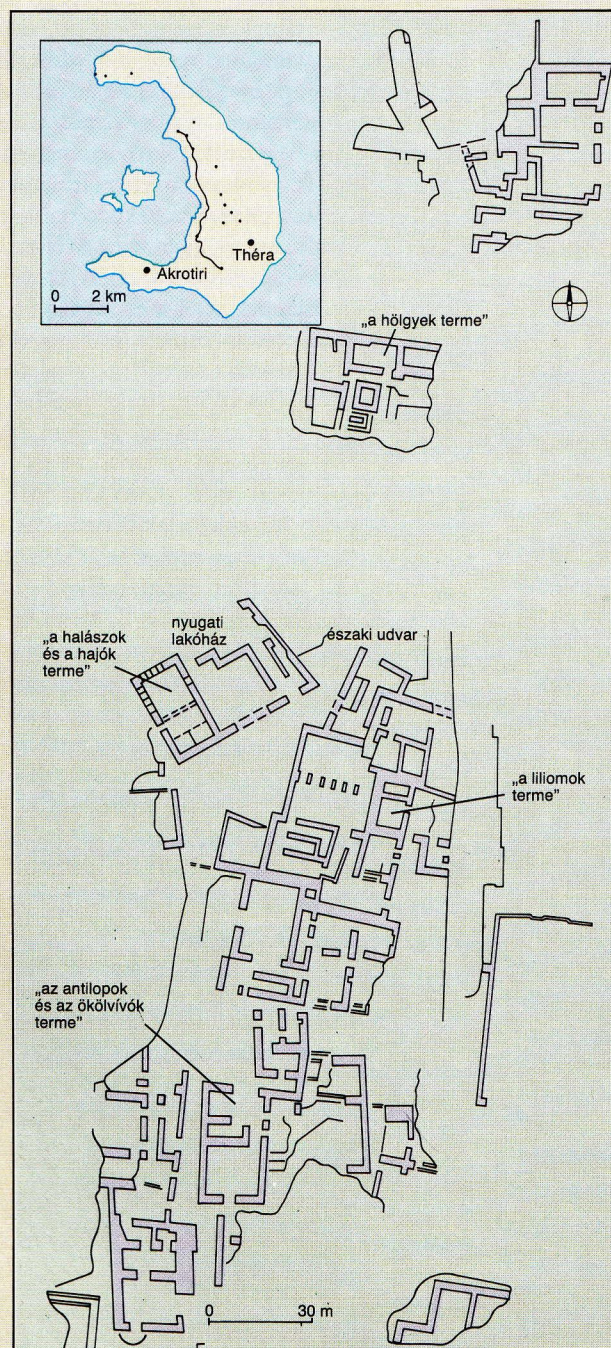

Szantorini, ókori nevén Théra, vulkanikus eredetű, festői sziget, Krétától nem messze. A vulkán roppant erejű bronzkori robbanása nyomán kiömlő láva csodával határos módon megőrizte a palotát, akárcsak a Vezúv kitörése Pompeiit és Herculaneumot. A láva alá temetett épületek kiásása 1967-ben kezdődött, a sziget déli részén, Akrotiriben, ahol az esővíz okozta erózió egy festett vakolatdarabot hozott napvilágra.

A klasszikus kori Théra keleten, egy sziklás hegyfokon fekszik. Már az i. e. 9. század előtt is lakott volt. A thériai romok túlnyomó része azonban a Ptolemaioszok korából és még későbbi időkből valók, de vannak maradványok a 7. és 6. századból is.

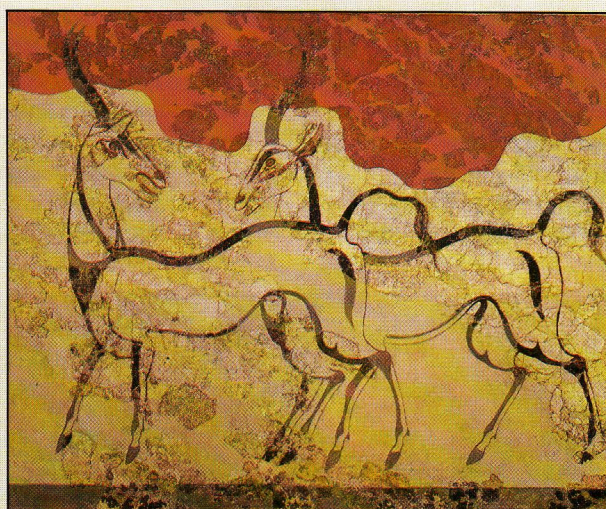

Fent: Az archaikus korból való, egyszerű, festett agyagszobor gyászoló nőt ábrázol. Thérában találták, de származhatna bárhol a görög világból. A sirató haját tépi és arcát karmolja, a gyásznak ezek a rituális gesztusai előfordulnak az athéni, geometrikus díszítésű kerámiatárgyakon is. Van valami meghatározó a nagy, értetlenül tágra nyitott szemek és az ügyetlenül megformált karok bájában, amelyet a köntös, a haj és az öv formái merevsége, szigorúsága még kiemel. Lehet, hogy e kicsiny szobor szépsége csupán szerencsés véletlen.

Balra: A halászkat ábrázoló, Akrotiriből való bronzkori freskón megfigyelhetjük a krétai paloták legnagyobb alkotásairól ismert rajzok tisztaságát, és láthatunk valamit azok elevenségéből, tökéletességéből. Különösen megnyerő, hogy a témát a hétköznapi életből merítették.

A tengeri kagylók, repülőhalak, polipok, a különféle halak és tengeri moszatok felkeltették a krétai művészek érdeklődését. A bronzkori krétaiakat minden jel szerint elbűvölte a tenger. Lehet, hogy a képen látható halászok a zsákmányt valamelyik szentélynek vagy a palotának szállítják?

Fent: A Szantorini-freskókon látható állatokat (az itt bemutatott részleten antilopokat) és növényeket ábrázoló rajzok elevensége megdöbbentő, de legalább ugyanilyen figyelemre méltó a tárgyválasztás változatossága és a színérzkék fejlettsége. Senki sem gondolta korábban, hogy váratlanul ilyen tökéletes műalkotások bukkannak elő ezen a szépséges szigeten. A freskók ma az athéni Nemzeti Régészeti Múzeumban vannak.

Balra: A folyamatban lévő ásatások Akrotiriben, ahol a 16. századi mínósi freskókat felfedezték. Utcákat és házakat – az egyik háromszintes –, valamint nagy, tárolásra szolgáló korszokat, hombarókat tartalmazó helyiségeket tártak fel.

Legföül: A modern Théra a nyugati parton, a vulkanikus kráter peremén épült. A szirtek 300 méter magasra emelkednek. A város házainak több mint a fele elpusztult az 1956. évi földrengés után.

kerek lószerszáma mai szemmel nézve nehezen használható és ugyanakkor kegyetlen volt. Az egész súly a lovak nyakára nehezedett, kantárként az álladzóval (állszíjjal) ellátott csúsztatható hurok szolgált. Eddig csak egyetlen fémzablát találtak (Mükénében), pofarészére befelé álló szögeket vertek. A mükénéi harci szekerek némi rokonságot mutatnak a legelegánsabb régimódi, magaskerekű kerékpárokkal.

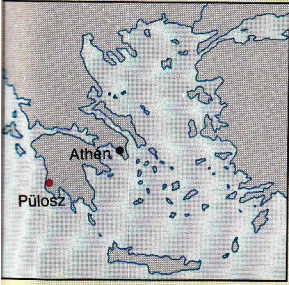
A mükénéi kereskedelem és befolyás, ha nem is vált uralkodóvá, de eljutott Nyugat-Európa és a Közel-Kelet nagy részére. Mükénéi fazekastermékeket, általában valószínűleg illatszert tartalmazó, kis edényeket találtak Szicíliában, Dél-Itáliában és Spanyolországban, valamint sok kisázsiai településen. Alig tudunk valamit arról, miképpen omlott össze ez a világrendszer, de valószínűnek látszik, hogy a Közép-Keleten bekövetkezett politikai változások másutt is hatalmi változásokat eredményeztek, továbbá hogy Északról betörésekre került sor, vagy egy erős támadásra, és hogy Hellaszt belső nyugtalanság gyengítette. Annak semmi nyoma, hogy mindez csak egy dinasztikus változás következménye lett volna, vagy az egyik nép egyszerűen kiszorította volna a másikat.

Tévedés lenne lebecsülni azt a fényűző pompát, ami még az olyan kisebb, provinciális palotát is jellemezte, amilyen i. e. 1250 táján a püloszi volt. A freskók és a szép kőtárgyak, a palota gyönyörű fekvése (a jelek szerint nem volt szokatlan, hogy a helyet esztétikai szempontok alapján választották ki), olyan társadalomról beszélnek, amely nem adta meg magát. Már elmúlóban volt a világ egyik legnagyobb korszaka, de a falvak adói még befolytak; a palota fürdője nem oly pompás, mint a legszebb knósszoszi fürdő, de még mindig elegáns; még az utolsó időszakban is elefántcsont berakással díszítették a fatárgyakat, és tudunk elefántcsontból faragott oroszlánfejekről és a királyné tulajdonában lévő kancsóról, amely bikafej alakú volt, és tengeri kagylókkal díszítették, habár ez valószínűleg távolabbi vidékről, örökségből származott.

A mükénéi vallásos művészet

A mükénéi vallásos művészet igen magas színvonalú, fényűző és kifinomult volt. Az egyik, két nőt és egy gyermeket ábrázoló mükénéi műalkotásnak, egy miniatűr elefántcsont szobrocskának egészen különleges, meglepően eredeti a mintázása. Nem kifejezetten szép, de nagyszerű maga

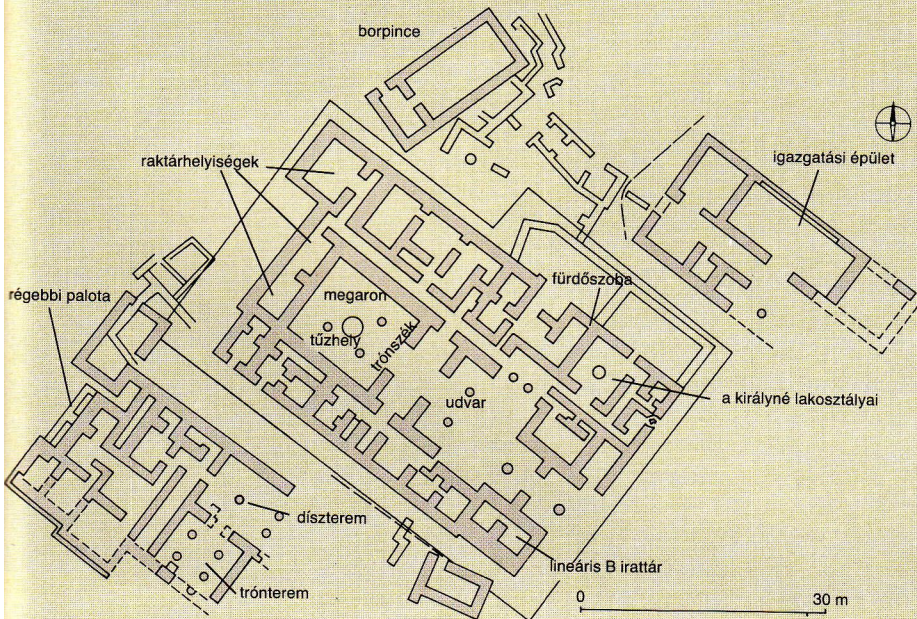

PÜLOSZ

Pülosznak a mükénéi korban épült palotája a görög szárazföld csaknem legdélnyugatibb csücskében áll, egy csodaszép természetes kikötő felett, termékeny, dombos vidéken. Mükéné pusztulása után ez volt a mükénéiek egyik legutolsó megmaradt őrhelye. A palota fényűző volt, de nem nagy.

A palota feltárása során lineáris B írású táblákat, freskókat és nagy mennyiségű cserépedényt találtak a régészek. E szép püloszi freskó eredetije valószínűleg egy észak-afrikai alkotás változata, de a palota utolsó napjaival összefüggésbe hozva, elképzelhető, hogy a mükénéieknek a barbárok ellen vívott csatáját ábrázolja.

Túldoldalon fent: Ez a tirinszi kőfolyosó (i. e. 1350–1250) érzékelteti a mükénéi építészet erejét és súlyát. Hatása egyszerre lenyűgöző és nyomasztó. A Mükénéből való aknasír 16. századi sztlélének domborműve viszont különös, ritmikus szépséget áraszt. Vagy rendkívül magas színvonalú, primitív művészet terméke, vagy olyan kifinomult művészeté, amelyet a kemény és durva kőfelület-höz alkalmaztak.

Bal szélén: Ez a Mükénéből származó, 13. századi, titokzatos és gazdagon megmunkált, faragott elefántcsontszobor kapcsolatban lehet a rendkívül régi anyaistennő-ábrázolásokkal. Valószínűleg kultikus célokra használták.

az elgondolás és a kompozíció megszerkesztése, gondos a kidolgozása, és megdöbbentő a visszafogottsága. Az érzéketlen vonalak, a kis együttes egyensúlya, a nyugalom és a lényegtelen, mindennapi mozdulatok leginkább a buddhista szobrokra emlékeztetnek. Érdekes, hogy a legrégebbi buddhista szobrászok, akik követ munkáltak meg, eredetileg elefántcsont-faragók voltak. A kis csoport nosztalgikus idegenszerűségében, furcsaságában, ruházatuk egyes részleteinek aprólékos és pontos kidolgozásában van valami, ami régimódinak tűnik, és a krétai művészetre emlékeztet. A krétai királyi hölgyek egyik nemzedékének ruházata, a jelek szerint, utóbb évszázadokon át az istennők öltözkékéül szolgált, ugyanúgy, mint ahogy a 6. századi férfiak ruháját megőrizték az 5. századi athéni tragédiák hagyományai. Az említett elefántcsont faragvány pontos keletkezési ideje ismeretlen, mivel a palota egyik raktárában bukkantak rá, ott őrizték egészen Mükéné utolsó pillanatáig. Vonzerejét részben a magas színvonalú, némileg szertartásos művészi kidolgozás finomsága és az istennők hatalmas hátsó ido-

mainak, a gyermek lábainak, illetve teste arányainak naiv megjelenítése között mutatkozó ellentétnek köszönheti.

A szobrok a leggyakrabban agyagból készültek, kicsinyek, egyszerűek voltak, és csak igen csekély mértékben színezték őket. Éppúgy ábrázolhattak hívőket, mint istennőket, de az utóbbi értelmezés a valószínűbb. A nagyobb agyagfigurák igen ritkák, de újabban felfedeztek néhány jó állapotban megmaradt darabot Mükénében, Keószon, Méloszon és másutt is. Egy lapos kalapot viselő, csupasz keblű hölgy kígyókat lobogtat az ég vagy a hívők felé (a ma Bostonban őrzött, hasonló elefántcsontszobor arany mellbimbói nyilvánvalóan modern kiegészítések, akárcsak Oxfordban található férfitársának arany ágyékkötője). Az agyagszobor festése szép és hatásos, de már nem annyira, mint a régebbi stílusú anyaistennőké, amelyek többé-kevésbé egészen Mükéné végső napjaiig megőrizték jellemző sajátságait.

Sokat foglalkozik az anyaistennőkkel George Thomson marxista tudós *The Prehistoric Aegean* („Az Égei-világ őstörténete”) című, merész és kiváló értekezésében. Úttörő tanulmányát nem fogadták el teljes egészében, de egyes részeit a későbbi szerzők is átvették, gyakran anélkül, hogy ezt beismerték volna. Munkájának tulajdonképpen tárgyát nehéz meghatározni, ezért ezzel nem is foglalkoztak; az írás kísérletet tesz arra, hogy az antropológia és számos egyéb tudományág fényében vizsgálja azt, amit a görög őstörténetről tudunk. A minószi anyaistennőt Démétérrel azonosítja, nyilvánvalóan tévesen. Mivel Thomson a lineáris B írás megfejtése előtt írta művét, nem tudhatta, hogy a Démétér nevet a mükénéiek nem használták, ez azonban nem ingatja meg lényegesen tudományos vélekedését. Az viszont már nem annyira biztos, hogy az őskori társadalom matriarchális (anyajogú) és matrilineáris (a leszármazást anyai ágon számon tartó) volt. A George Thomson által használt antropológiai modellt napjainkban az antropológusok széles köre nem fogadja el. Akár helyes az a feltételezése, hogy a mükénéiek Közép-Ázsia felől érkeztek, akár nem, az mindenképpen igaz, hogy ott kimutathatók analógiák a nők vezető szerepéről, nemcsak az istenek esetében, hanem az emberi társadalmakban is, ami megerősíteni látszik Thomstont.

A MÜKÉNÉI KULTÚRA UTÓÉLETE

A nagyjából i. e. 2100-tól mintegy ezer éven át fennálló bronzkori társadalom szikrázóan fényes és komor, kínosan sötét időszakok nyugtalanító ellentéteiből állt. Ezt követően kb. 300 éven át a sötétség vált általánossá. Ez azonban inkább hiányzó ismereteink sötétsége, és nem a koré. A földművelés nem szűnt meg, a nyájak továbbra is legeltek, a halottakat eltemették; a fényűzés mértéke és az életszínvonal csökkent, a társadalom szervezetéről csak keveset tudunk, arról pedig semmit sem, vajon elégedetten éltek-e az emberek. A későbbiekben látni fogjuk: számos érv szól amellett, hogy az i. e. 8. században, vagyis a korszak legvégén a népesség száma hirtelen drámai módon megnőtt. Ezek az érvek vitathatók, mivel a régészek nem találták meg azt, amit egészen a legutóbbi időkig senki sem kívánt megtalálni, vagyis a sötét kor korai időszakának sírjait; de az ilyenfajta negatív bizonyítékok nem teljesen meggyőzőek, még akkor sem, ha az azonos helyen lévő, időrendben egymást követő temetők összehasonlításán alapulnak. Csak keveset tudunk Hellasz túlnyomó részének a mükénéiek bukása utáni népességéről.

Népmozgalmak

I. e. 1190 körül az egyiptomiak feljegyezték, hogy „az északiak szigeteiken háborgatást szenvedtek”. Ekkoriban új mükénéi gyarmatosítók érkeztek az észak-peloponnészoszi Akhaiába és a Kephallénia nevű szigetre, amely eddig valamely okból kívül esett hatáskörükön, de ahová ekkor – a régi kephalléniaiak mellé – békésen betelepődtek. A kézzel készített, régi típusú kerámia tárgyak és a mükénéi edények jó ideig együtt fordultak elő. Cipruson, elsősorban Enkomiban, a régi fővárosban, már korábban is voltak – valószínűleg erőszakkal behatoló – telepések Argoliszból. De Enkomi újjáépítése kiváló minőségű, faragott kockakövekből, egy másik pusztítás, elnéptelenedés és a hely részleges elhagyása után következett be. Ugyanebben az időben, kihaltak azok a mükénéiek, akik Keleten, a sokkal távolabbi Tarszoszban (Tarsus), vagy az anatóliai partvidéken lévő Kilikiában (Cilicia) telepedtek le. Más mükénéiek, vagy talán az enkomibeli mükénéiek, beolvadtak a filiszteusok közé, és végül zsidókká lettek, csatlakoztak Dán törzséhez.

Indokolt feltenni a kérdést, hol maradtak fenn a mükénéi kultúra hordozói, ha ugyan egyáltalán fennmaradtak valahol. Ha igen, akkor talán a thesszáliai Iólkoszban, a mai Volosz közelében. Thesszáliában továbbra is épültek régi stílusú kupolasírok. Pusztá feltevés volna viszont, ha a továbbélés helyét azért keresnénk itt, mert Thesszália híres volt lovairól, gazdagon termő, vízben bőséges földjeiről, és mivel társadalmi rendje 400 évvel később a nagybirtokon alapult. Könnyebb elfogadni azt a feltételezést, hogy más mükénéiek olyan menedékhelyeken éltek tovább, amilyen például a Naxosz szigetén lévő Grotta. Az viszont bizonyos, hogy Naxosz volt az otthona azoknak, akik a közeli Déloszon minden valószínűség szerint egészen a 8. századig működésben tartottak egy mükénéi vallási központot. A mükénéi életforma a szigetekeken talán tovább fennmaradt, mint a szárazföldön, habár vannak régészeti bizonyítékok arra, hogy súlyos katasztrófa sújtotta a keleti szigetek láncolatát. Alighanem Milétosz pusztulása, ami a másutt említett,

szórványos késő mükénéi virágkorok egyikét követően következett be, jelenti e történet végét.

Milétosz újjáéledt, vagy talán inkább a túlélők újra benépesítették; kulturális hasonlóság mutatható ki Athénnal, ugyanazok a festett agyagedények találhatók meg mindkét helyen, a mükénéi kerámia szegényesebb, egyszerűbb le származottai, és a görög vázafestészet geometrikus stílusának első elemei. A Milétoszban talált festett edények stílusa azt bizonyítja, hogy a vidéket az i. e. II. század első felében Attikából kiindulva ismét elfoglalták. A népek mozgása ebben a korban az égei világban olyan volt, mint a háborgó hullámok csapkodása, és részletei bizonyára homályban maradnak előttünk, mivel soha nem tudjuk teljes egészében áttekinteni valamennyi szerepet játszó tényezőt. Amikor Csaka, a 19. századi zulu király megzavarta egész Dél-Afrika rendjét, a következmény a törzsek és kisebb népcsoportok egész sorának igen messzeható és bonyolult módon végbemenő mozgása és vándorlása lett. Hasonló zavarokat okozott Közép-Ázsiában a Nyugatrómai Birodalom bukása, akárcsak egész Európában mindenütt. A sötét kori Hellasz esetében a természeti-földrajzi keretek sokkal korlátozottabbak voltak, és a mükénéiek nyelve – a görög – ugyanaz maradt, sőt, mire a sötét kor véget ért, még új területeket is meghódított.

Ez a korszak, amelyben az általunk görög mitológiaként ismert legendák, hiedelmek, babonák és racionális értelmezések többsége alakot öltött. Ezek közül csak igen kevés a valóban mükénéi fogantatású: a Minótauros, a labirintus (labürinthosz), a Hüakinthosz név, az Iphigéneia-kultusz egy része és talán a méz összekapcsolása a halhatatlansággal. De a látszólag történeti megalapozottságú legendák, a mitikus királyok, háborúk és támadások felsorolásai többnyire túl későiek és túlságosan zavarosak, semhogy történelmi bizonyítékként felhasználhatóak lennének. Helyesebb azt a kérdést feltenni: milyen alapja volt e történetek létrejöttének, mint azt keresgélni, hogy mi felel meg nekik a történeti valóságban. Ez érvényes a Spárta ősi királyairól, valamint a Peloponnészosz mitikus felosztásáról szóló beszámolókra éppúgy, mint a trójai háborúk mitológiájára. A görög mitológia soha nem szűnt meg eleven erőként hatni, szüntelenül módosult. Nincs a történeteknek olyan tiszta, korai fázisa, amely számunkra hozzáférhető lenne. A görög történelem sötét korszakát az teszi igazán sötétté, hogy nem ismerte az írást. Az újra elmondott történet már új történet volt, így a múlt emlékezetéből bámulatos kuszaság szövődött.

Keosz, Délosz és a krétai barlangok

A mükénéi kultúra emlékeinek utóélete olykor különös formákat öltött. Keosz (Kea) szigetén például, Attikától közvetlenül délre, egy kicsiny mükénéi palota foglalta el egy apró hegyfok túlnyomó részét. Az egyik félreeső, jelentéktelennek látszó, romba dőlt teremben több vallásos szobrot találtak, 60 centiméteres vagy magasabb, nem különösebben egyénített alakokat. Istennők és papnők szobrai – az ismert „kígyós istennő” változatai –, egy késő-mükénéi palota szentélyének tartozékai voltak. A palota elpusztult, és a termek megteltek törmelékkel. Az i. e. 9. szá-

A mükénéiek rajzművészetüket magukkal vitték Ciprusra is. Az állatok életét bemutató, szinte groteszk módon humoros, gyönyörű rajzaik Cipruson ragyogó színekkel egészültek ki.

Az Égeikum települései a sötét korban

A klasszikus görög mítoszok a műkénéi korra összpontosulnak. Az ezt követő sötét kor írástudatlan volt, és történelméből jóformán semmit sem ismertünk mindaddig, amíg az újkori régészek nem kezdtek hozzá a kor szak sírleleteinek és fogadalmi aján-dékainak vizsgálatához. A geometri-kus díszítésű kerámiatárgyak régiók szerint osztályozhatók és keltezhe-tők. A leszbosziak és az aiolisziak ki-vételével a görögök majdnem minde-nütt készítettek ilyeneket. Az i. e. 1025–950 közötti idő a szegénység és az elszigeteltség korszaka volt, ennek ellenére a Kis-Ázsia nyugati partvi-dékére irányuló vándorlás olyan te-rületekre terjedt ki, amelyek egészen 1923-ig görögök maradtak. A 9. szá-zadból kezdődően ismét megújultak a Levantéhoz fűződő kapcsolatok, ebben az euboiaiak voltak az úttörők, akik aranyékszereket hoztak az eubo-iai Lefkandiba és Attikába. Föníciai kereskedők jártak Krétán és Rhodo-szon. A már ekkor is elszigetelt Lakó-niában és Nyugat-Hellaszban azon-ban a leletek i. e. körülbelül 770-ig nagyon szegényesek.

zadban, bizonyosan nem korábban, az egyik szobor feje napvilágra került, és valaki a padlót borító kőtörmelék-ből álló kör közepére helyezte. A szanaszét heverő kövek között nem próbálták ásástát végezni, hogy megtalálják a többi szobrot vagy ennek az egynek a hiányzó részét. A szoborfe-jet továbbra is vallásos tiszteletben részesítették, egészen az i. e. 5. századig, amikor egy áldozati ajándékon lévő felirat tudatja velünk az istennő nevét: Dionüszoszt, a csupasz ál-lú, szakáll nélküli istent látták benne, és ekként imádták. A nemi hovatarozás megváltozására nincs magyarázat, ha-csak nem áll kapcsolatban a közeli forrással, mivel Dionü-szosz gyakran tartózkodott a nimfák között.

Egy késő klasszikus kori déloszi falon több, hajókat ábrázoló graffito látható. Az egyik szinte tökéletesen megegyezik a Mokhosz szigetéről való aranygyűrűre vésott műkénéi hajóval, amelyen egy papnő vagy istennő szent növényt szállít a tengeren. A déloszi fal-karcolaton magas nőalak áll a hajón, jobb kezéből fény árad. Ő Brizó, a szülés istennője, akit Krétán Britomartiszként tiszteltek. A Brizó elnevezés Létó – Artemisz és Apollón anyja – nevének változata. Tud-juk, hogy Brizó kedvelte a hajó alakú áldozati ajándékokat. Szoknyája a graffitón kétségtelenül az ősi krétai szoknya. Hogy hajójának szerkezete miképpen öröklődött át, az

rejtély. Ugyanezen a falon van még két, egyiptomi papirusz hajókat ábrázoló graffito is.

E graffito körül annyi az ellentmondás, hogy leghelye-sebb lenne tudomást se venni róla, ha Déloszon a későbbi Artemisz-templom alatt nem találnak rá egy, a 8. században elásott kultikus tárgyakat tartalmazó leletre. A lelet külön-böző időkből származó, igen vegyes anyag; az agyagedé-nyek és a kisméretű tárgyak nem hidalják át teljesen a bronzkor óta eltelt időt, kivéve, ha az épület, amelyből szár-mazott, és amely műkénéi templom lehetett, nem maradt fenn folyamatosan és nem állt valamiképp használatban egészen addig, amíg utóda a helyébe nem lépett. A pálmafa déloszi kultusza a műkénéi oszloptisztelettel való kapcsola-tra, az anyafarkas (Létó egy megjelenítési formája) a Lükoszurán és a Peloponnészosz más helyein honos ősi farkas-kultuszra utalhat. Ez azonban önmagában nem elég meg-győző érv a folytonosság mellett. Az elásott leletek között van néhány – talán Ciprusról származó – keleti stílust után-zó elefántcsont tárgy, egy szfinxszerű lényt ábrázolót, furcsa aranylemezt, amely nyilvánvalóan hettita eredetű, egy bronzból készült kettős bárd, kerámiatöredékek, néhány, talán prae-mükénéi terrakotta, és egy meztelen istent ábrá-zoló 13. századi bronzszobor, kezében kerek pajzs és görbe

fegyver látható. Az ilyen típusú szobrok, a jelek szerint, het-tita eredetűek; nemcsak a kis-ázsiai és égeikumi szentélyekben fordulnak elő, hanem e helyektől igen távol, a kelet-poroszországi Schernenben is. Hosszú sorozatot alkotnak, és a görög mitológiához igazítva, a korai időkben Zeus és – esetleg – Apollón szobraként is szolgáltak. Úgy hiszem, hogy a déloszi templom folyamatosan használatban volt, de ennek bebizonyítása egyelőre nem lehetséges.

Leginkább a barlangszentélyekről, közülük is a krétai-akról mondható, hogy az istenek tisztelete folyamatos volt bennük. Sokkal könnyebb illet állítani akkor, ha a szóban forgó helyről nem szükséges bebizonyítani, hogy folyamatosan lakott volt, vagy azt, hogy az épület mindvégig használatban volt; a régészeti bizonyítékok általában gyéren, több évszázadra szétszóródva kerülnek elő, és a barlangokból származó tárgyak esetében az is ritka, hogy hiteles ásatások során hozzák őket felszínre. A részletes régészeti összefüggés nélküli tárgyakkal kapcsolatban óhatatlanul sok kétely merül fel. Az egyetlen lelőhely, amely kivétel ez alól, az úgynevezett „Dikté-barlang” Pszükhronban, a krétai Laszithi-fennsíkban. Habár a barlang neve valószínűleg téves, vagyis ez nem az a híres barlang, ahol hagyomány szerint a gyermek Zeusz nevelkedett, annyi mégis biztos, hogy Zeusz kultuszhelye volt. Az egyetlen ott előkerült felirat krétai lineáris A írással készült, egy fogadalmi táblán, amelyet valószínűleg egy anyaistennőnek szántak. A barlang használatának két fő időszaka a bronzkorra és az i. e. 8–7. századra esett, ami megfelelni látszik az Ida-hegyi barlang kronológiájának (a Kamarész-hegyinek, amely szintén az Ida-hegy közelében van, viszont nem). A 6. századtól elhanyagolták, és ez nem ritka a krétai archaikus kori vallási helyek esetében sem. Nem kétséges viszont, hogy a posztmínózi korban használatban volt. A kultusz a születést tartalmazó istennővel és a gyermekkel volt kapcsolatos, jellegzetes áldozati ajándék típusa, a harcosszobrocska, más krétai barlangokban is előfordul.

Tárgyi leletek és a képzőművészetek

A paloták pusztulásával megszakadt az elbeszélő jellegű képzőművészet folytonossága, ez azonban nem feltétlenül jelenti a régebbi szóbeli elbeszélések folyamatosságának megszűnését is. Az írásbeliség nélküli korban a történetek átörökítésének és átalakításának kérdése elkerülhetetlenül homályban marad számunkra. De legalább az ad némi segítséget, hogy amikor a narratív (elbeszélő) képzőművészet a geometrikus kerámiastílus időszakában (kb. i. e. 1050-től

Ez a kis bronzszobrocska fogadalmi ajándék a Dikté-barlangból, a krétai magashegyi barlangok egyikéből, ahol a helybeliek Zeusz születését ünnepelték, és gyermekáldásért könyörögtek.

Jobbra: Bronzkori szoborfej Keószból. A palota romjai között találták meg; hogy hódolhassanak előtte, felállították a többi vallásos tárgyú szobor törmelékének tetejére. Dionüszoszként tisztelték, talán a közelben lévő forrás nimfáival hozták kapcsolatba.

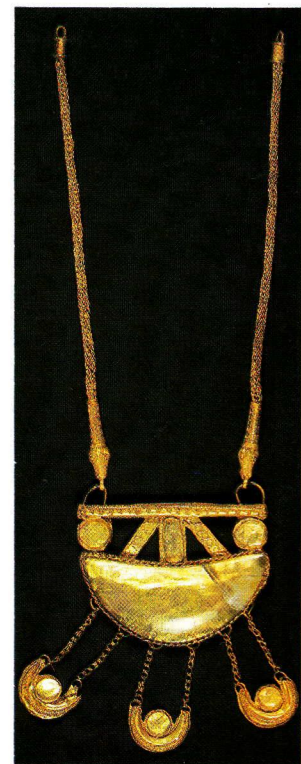
Balra: Az aranygyűrűn ábrázolt istennő kétségtelenül mínózi. A jeletnek számos változata van, a jelek szerint ezek egyike (*lent*) lehet a déloszi vakolt falra karcolt, hajókat – köztük nilusi papiruszbárkákat – ábrázoló, késő klasszikus kori graffito is. Az istennő még ezen is krétai ruhát visel.

Jobbra: Lovon, női nyeregben ülő istennő terrakottaszobra, most a hérakleioni (Iraklion, Candia) régészeti múzeumban van.

A krétai ékszerek finom vonalúak, kiemelik anyaguk – az arany – szépségét. A képen látható példányt a héra-klioni múzeumban őrzik.

kb. i. e. 700-ig) különféle kezdeményezéseivel ismét megjelent, a jelek szerint, az új formai repertoárját a Közel-Keletről vette át. Valahányszor egy képi formát átvesznek, legyen az régi vagy idegen, mindig együtt jár vele bizonyos fokú értelmezés és jelentésváltozás, és minél bonyolultabb a kép, annál erőteljesebb az átdolgozás, akár egészen durva változtatásokra és következtetlenségekre is sor kerülhet. A kor egyik legmeglepőbb terrakottaszobra talán egy mükénéi kupolasír belsejében álló istenalakot ábrázol a sír tetején, juhászokkal és kutyával – talán a sír felfedezésének pillanata? Ez az értelmezés nem biztos ugyan, de egyelőre nincs alternatívája.

Az alakos vázafestészet megjelenéséig, illetve újbóli megjelenéséig hosszú időnek kellett eltelnie. A 9. század elején egy korai geometrikus díszítésű edényen szfinxek és merev tekintetű oroszlánok, állatbőrökbe öltözött, bozontos hajú vadászok láthatók, amint vállukon lándzsával üldözik az állatokat. A kor kispasztikai alkotásainak hasonlósága a korábbi, mükénéi ábrázolásokhoz némelykor meglepő, és lehet, hogy csupán a véletlennek tulajdonítható. Egy sor párharcot vívó férfi, aki hosszú törökkel vagy rövid kardokkal küzd, karjával a másik haját fogja, emlékeztet arra a két boksoló isteni vagy fejedelmi fiúra – ha ugyan erről van szó –, akiket a Szantorini-szigeti festmény 700 évvel korábban ábrázolt; a Szantorini-szigeti freskót azonban igen nagy mértékben restaurálták, ezért az ábrázolás nem tekinthető biztosan hitelesnek. A ló-, madár- és emberábrázolás repertoárját nagyrészt a temetkezési művészet konzervatív hagyománya örökölte át a bronzkorból a 8. századra, márpedig e konvenciók uralta területen a változások lassabban és ritkábban mentek végbe, mint esetleg gondolnánk.

Kétségtelenül maradtak fenn tárgyi emlékek a sötét korban a megelőző időkből; a mínósi korból való vésett gemmákat és családi ereklyéket még az i. e. 6. században is kincsként őrizték; a delphoi Apollón-templom és a khiosziak oltára környékén például korábban megtalált ősi szobrocskákat temettek el újra. Szkürosz szigetén a régészek korai geometrikus kori sírokban kora-mükénéi aranykorongokat fedeztek fel, egy ugyanebből az időszakból való athéni sírban pedig egy mükénéi korszót. Athéné istennő szent olajfája az athéni Akropoliszon bizonyára nem a legkései olajfa, mégis mint a mükénéi korból származót tartották számon. A textíliákon ősi minták éltek tovább. A Delphoiban őrzött, és a feltételezések szerint mitikus hősnők birtokában volt zöld üveggyöngyökből álló nyaklánc a leírások alapján bizonyosan mükénéinek ítéltető. A mükénéi sírboltokban igen sok utólagos lelet bizonyítja, hogy a sírokban később is végeztek szertartásokat.

Az egyik lelőhelyen, az argoszi síkságon lévő Héra-szentélyben, 50 mükénéi kori kamrasír közül tizenötben későbbi áldozati ajándékokat találtak meg: vajon úgy vélték, Danaosz 50 leányát rejtik ezek a sírok, vagy meggyilkolt férjeiket, Aigüptosz 50 fiát? Az istenek tisztelésének vannak nyomai a 8. századból. Mükénében az ún. Klütaimnéstra-sír és az attikai Menidi egyik sírboltja is kultikus hely volt. Phaisztoszban, Trójában és Mükénében a görögök a sötét korban régi romokra építkeztek. Az újrafelfedezésnek és újrafelhasználásnak ezek a megjelenési formái jelzik, mekkora szakadékokat kellett áthidalni a mükénéi és a későbbi társadalmak között.

Folytonosság és újakezdés

E szakadék jelei közé tartozik az emberi települések elpusztulása és az, hogy nemcsak a díszítőelemek lettek szegénye-

sebbek, hanem megváltozott az edények alakja is, amit azután a nagyszerű fejlődésbe torkolló új, saját stílushoz vezető átmenet, és az új életmód számos egyéb bizonyítéka követett. A fazekasság fejlődése rendkívül lassú volt: a geometrikus kerámia kialakulása 400 évig tartott, és e díszítésmód valószínűleg már az első 200 évben mint stílusirányzat jelent meg. Ez nem meglepő. A kézzel készített agyagedények, szemben a korongon készítettekkel, ritkák voltak a mükénéi görög világban, és a mükénéiek bukása után egy időre ismét megjelentek. Az anyagi kultúra különböző fejlődési szakaszai átfedik egymást, nincs köztük éles határ. A kerámiastílus fejlődése csak a nagy központokban volt gyors, a korábbi minták elvetése csak e helyeken volt végleges; a bronzkor végével azonban az Égeikumiban az udvari élet feltételei megszűntek.

Az anyagi kultúrában az egyetlen egyértelmű változásnak a vas használatára való áttérést tartják. A legkorábbi görög vaskések alakja ciprusi mintákra enged következtetni, de az utolsó mükénéi korszak és az utána következő idők töreinél nincsenek ciprusi vagy közel-keleti párhuzamai. Nyilvánvaló, hogy az áttérés akkor fejeződött be, amikor a bronztárgyakat vasberakásokkal díszítették, majd a vasrészeket bronzrészekkel illesztették össze, és amikor vasat használtak a bronztárgyak kijavítására. Ilyen példányok azonban a 10., illetve a 9. századig nem találhatók Hellaszban, vasberakás pedig egyáltalán nem fordul elő. Az áttérés részleteit tehát bonyolultak. Annyi biztos, hogy a legkorábbi geometrikus korszak túlnyomó részében, vagyis i. e. kb. 1050-től kb. i. e. 900-ig, a legtöbb helyen a vasat szinte minden célra használták. Ebben az időben Attikában, a fémművesség (akárcsak korábban a fazekasság) volt a legfejlettebb. Bronzot persze korábban is használtak, lassan újra növekvő mértékben.

A településszerkezet zavarai jól tükrözik a kor viszonyait. Egy újabb bizonytalan érvényű számítás szerint a 13. századból mintegy 320 településről tudunk. A 12. században ezek közül kb. 130 volt lakott, a 11. században pedig csupán 40. E statisztikákon, és a vitathatatlan – legalábbis a 11. századra mindenképpen jellemző – viszonylagos elszegényedés kívül minden más csak feltételezés. Annyi biztos, hogy az elnéptelenedés viszonyai közepette szakismeretek és technikai eljárások mentek veszendőbe, és a látókör beszűkült. De még ha ez valóban megtörtént is, rövid, mindössze 2 nemzedéknyi idő elteltével a szétszóródott és szegény közösségek visszanyerték – legalább részben – természetes magabiztosságukat.

A 10. században festett edényeik már nagyszerűek, a kor legszebb alkotásai a Mediterraneumban, sőt talán az egész világon. A 9. században már importált fényűzési cikkek és arany fülbevalók is figyelemre méltóak voltak. I. e. 800-ban Krétán kígyófejekkel, egy hold alakú hegyikristállyal, üvegkristállyal és borostyánkővel díszített arany nyaklánc készült, olyan pompás és finom kidolgozású, hogy akár egy mükénéi hercegnek is viselhette volna, ha egy mínósi talán nem is. Ebben a korszakban Kréta gazdag volt, és befolyásosabb, mint általában gondolják.

Krétán a fennmaradt szakismeretek közvetlen kapcsolatban állottak a sziget előző kultúráival. A 12. században még voltak építőmesterek Karphiban és Kavusziban, akik kővel dolgoztak, és pedig felismerhetően mínósi szellemben, s Phaisztosz újjáépítői meg Gortün építőmesterei ugyanezt a hagyományt követték. Karphiban kövezett utcák és kétszintes házak voltak. Vrokasztróban – talán valamivel később – alacsonyabb színvonalon, ugyanezt a hagyományt folytatták.

Balra: Van valami furcsa, valami szokatlan ezen a Szantorini szigetről származó, két ökölvívó fiút ábrázoló képen (i. e. 1550 körül). Ha a restaurálás helytálló, testtartásuk túl stilizált bármilyen hagyományos mérkőzéshez. És ami még különösebb: ugyan-ez a probléma jelentkezik a sötét kor-

ból való sziluett-technikával készült képek egész soránál is. Egyes esetekben az alakok egyik kezükkel a másik hajába kapaszkodnak, a másik kezükben tört tartanak (*fent*). E képek kapcsolata a szantorini ökölvívókkal egyelőre ismeretlen.

Ez a fajta mesterségbeli tudás hosszú időn át képes volt fennmaradni: a szárazföldön lévő Iólkoszban, az kisszámú települések egyikén, ahol a kézműves hagyományoknak az említettekhez hasonló formájú fennmaradása egyáltalán kimutatható volt, még az i. e. 9. században is használtak egy lineáris B írásból vett kőműves-jegyet. Nyilvánvaló, hogy a hajóépítés szintén tovább élt, és bizonyos mértékben folytatódott az ezüstbányászat is. Mindez azonban nem jelenti, hogy a görögök száma a II. században ne lett volna alacsony, és hogy ne éltek volna szegényesen. A birtokukban lévő és a sírjaikba magukkal vitt kincsek csekély volta bizonyítja, hogy így volt.

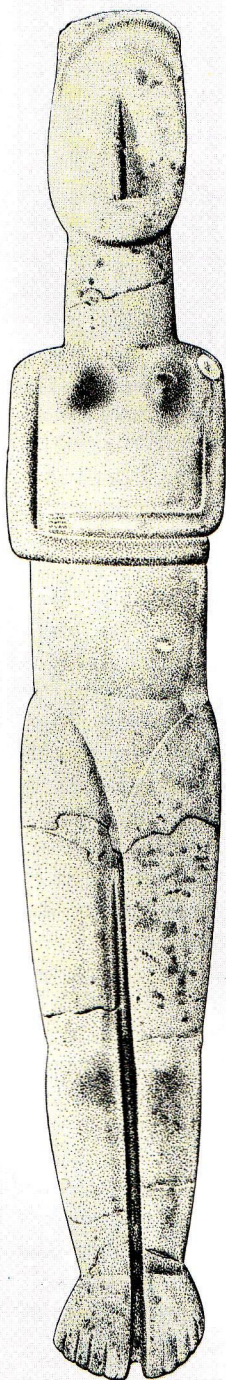
Snodgrass professzor – *Archaeology and the Rise of the Greek State* („A régészet és a görög polisz kialakulása”) című művében (1977) – azt fejtette ki, hogy az archaikus görög társadalom alapja a mezőgazdaságból élő parasztközösség volt, amelyik temetkezési szokásaiban, fazekasságában és életmódjában a sötét kort folytatta. A műkénéieket, családi sírboltjaikkal, hatalmas építményeikkel, nagy csordáikkal és nyájaikkal, fényűzésükkel együtt Snodgrass jövevényeknek tekinti, akik aztán eltűntek. Ebben lehet némi igaza, de 500 év alatt a műkénéiek mégiscsak mély gyökereket eresztettek Hellaszban, ugyanúgy, ahogy a normannok i. sz. II. századi betörése még 800 év múltán, Viktória királynő idejében is hatást gyakorolt az angol arisztokráciára.

Ami ezek után a sötét kor végén kialakult, az meglepő, sőt látványos, és merőben eltér mindattól, ami a műkénéiektől várható lett volna. A 8. században nemcsak gazdasági, társadalmi és műszaki újjáéledéssel találkozunk, hanem egy olyan teljesítménnyel, amely fenséges, mint az Olümposzon trónoló istenek: Homérosz költeményeivel.

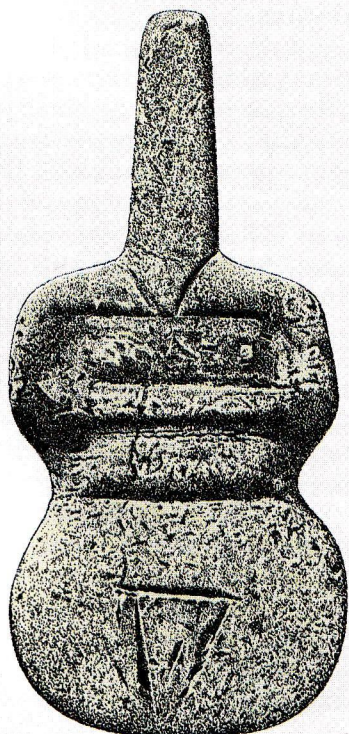
Bár az *Iliász*on és az *Odüsszeián* kívül az ókori hagyomány számos kisebb költeményt is (melyeket részben csak töredékben ismerünk) Homérosznak tulajdonít, természetesen a két nagy eposz mutatja be a legérzékletesebben a homéroszi világot, annak a kornak az erkölcsét, szokásait, életformáját, legjellemzőbb sajátosságait, amelyet Marx az emberiség normális gyermekkorának nevezett.

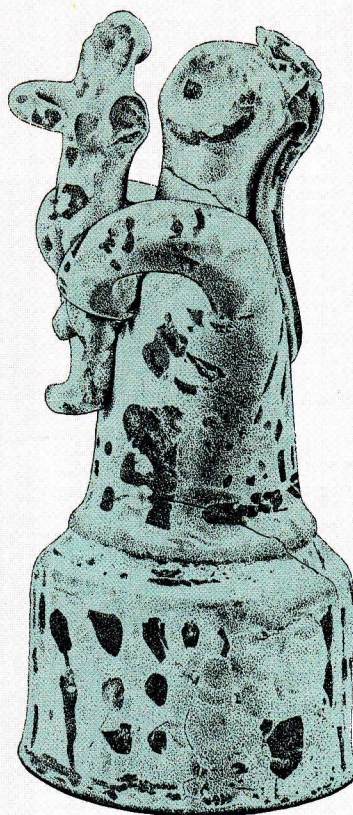
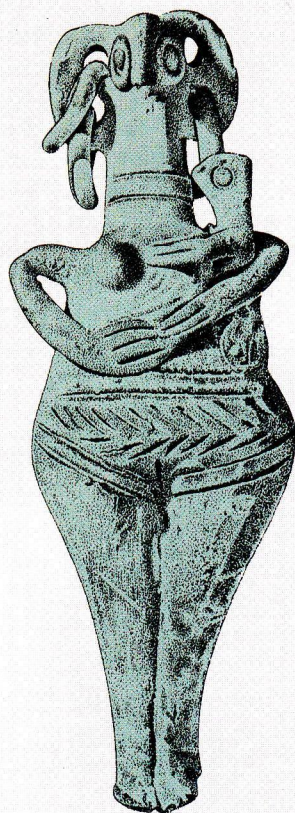
Anyaistennők

A legtöbb ember szerint a görög életben a háborúk és az atléták viadalai voltak a legfontosabbak. Ez a tévedés részben saját világunk visszavetítésének köszönhető. A görögök a távoli őstörténeti idők óta mindig tiszteltek egy olyan istennőt, aki feleség és anya volt egy személyben. Még az *Iliász* és az *Odüsszeia* is tanúsítja, hogy – bizonyos mértékig – Homérosz is női szemmel nézte a világot. A gyermekével ábrázolt istenanya szobrai az egész klasszikus korban, sőt még a Római Birodalom bukása idején is vallásos tiszteletben részesítették.

Ezek a geometrikus formákra leegyszerűsített, márványból készült nőalakok a krétai és mükénéi kornál régebbi időkből, a fémeket és eleinte még a fazekasságot sem ismerő, újkőkori földművelők idejéből valók. Némelyik szigeten elvélve még ma is tovább élnek sajátos kenyércipók formájában, amelyekhez pirosra festett tojásból készült fejet illesztenek. A remekül kidolgozott nőalak (jobbra) több mint hétezer éves. Spárta közelében találtak rá.

Balra: Ez a három bronzkori nőalak agyagból készült; cserépként kiégették őket. A legközelebbi (**balra**) Krétáról való; gyermekét gondozó anyát ábrázol, és bár kidolgozása igen egyszerű és elnagyolt, valamiképp mégis megkapóbb, kifejezőbb, mint az istennőt vagy papnót ábrázoló, ugyancsak krétai nőalak (**bal szélen**). Imára (vagy áldásra?) emelt kezei jól sikerültek, arca gondosan megmintázott, fejét méltósággal kifejezően virágok és madarak koronázzák, ennek ellenére kevésbé vonzó.

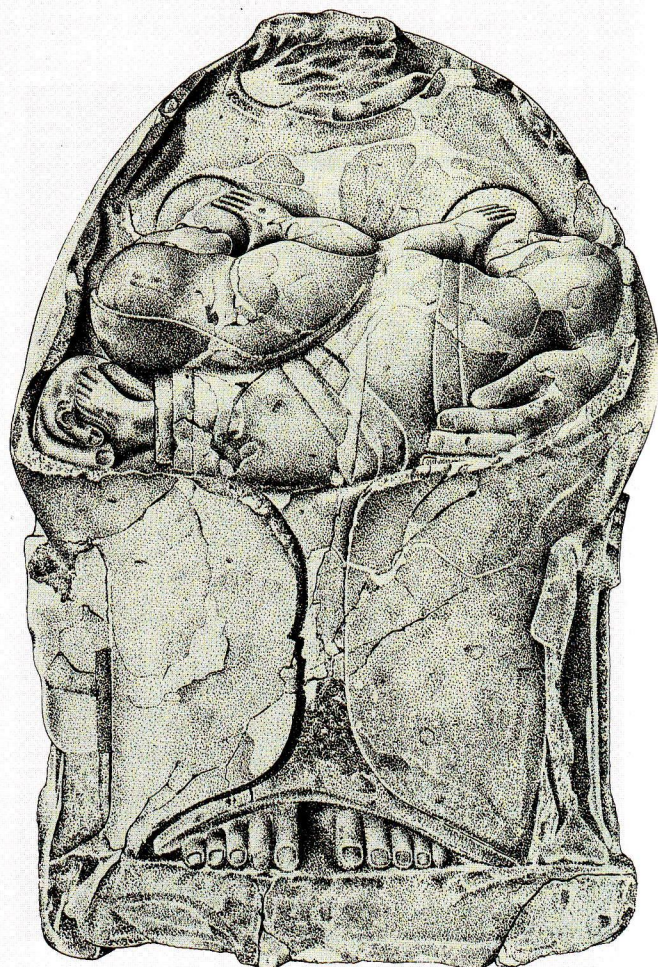
A remek figura, amelyen az ornamentális díszítésű nadrag és a világosan kivehető nemiszerv egyaránt látható (**középen**), Kúprosból (Ciprus) való. Jelenleg a Louvre-ban őrzik.

Lent: Ez az ülő, fej nélküli terrakottaszobor, hatalmas kezeivel és lábaival, ma a szürakuszai múzeumban található. Megara Hüblaiából származik, és az i. e. 6. századra keltezhető. A megformálás erejét és szépségét illetően ennek a szobornak a korban aligha akad párja.

Lent: Ez a nőalak – most a Louvre-ban látható – boiótiai, valószínűleg a 8. században készült, a geometrikus korban, napok vagy csillagok és kigyókkal vagy angolnákkal táplálkozó vízimadarak díszítik. Kezében ágak, mellei világosan kivehetők. Valószínűleg istennő, bizonyosan vallásos szobor.

Lent és jobbra lent: Ez a két szobrocska a mükénéi művészet terméke. A szebben díszített Mükénéből való, kb. 30 cm magas istennő, i. e. 1300 körül készült. Dekoratív, drámai hatású és némiképp tiszteletet parancsoló. Mellére helyezett kezei szoptató anyát jeleznek.

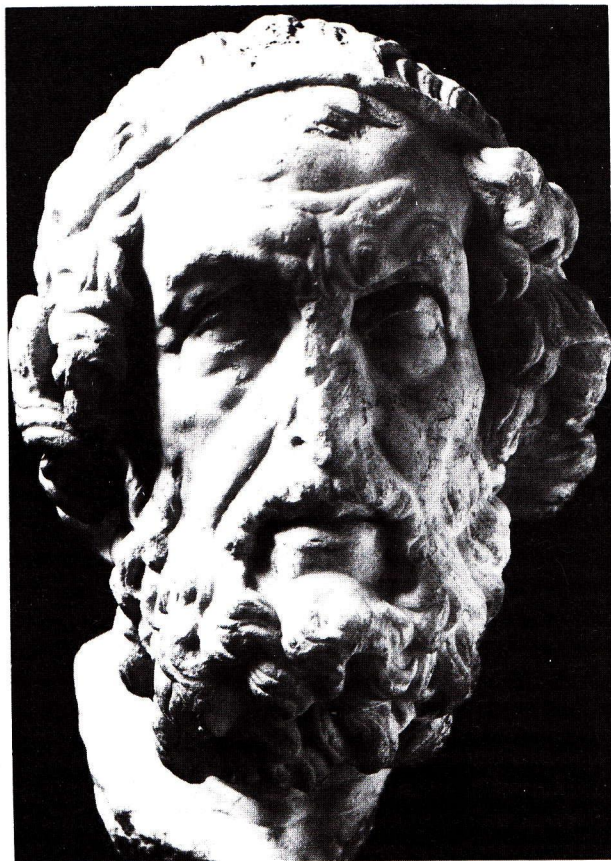
A csíkos alak kis szobrokból álló sorozat egyike, igen nagy számban készítették és festették ki ilyeneket. Nemcsak sírokban, hanem lakóházakban is találtak belőlük.

A HOMÉROSZI VILÁG

Nem lehet megérteni, milyen volt a görögök élete a sötét korban – a kor lenyűgöző és ma is eleven emléke: a homéroszi költemények nélkül. Nem ezek az egyedüli görög epikus alkotások, és bizonyára nem is az első, mivel gyakran utalnak korábbi versekre, régebbi nemzedékek történeteire. De az *Ilíasz* és *Odüsszeia* a legrégebbi ismert emlékei a görög költészetnek és annak a világnak – legalábbis annak a mitikus világnak –, amelyben a görögök éltek, és amelyben a hallgatóság megértette őket. Az i. e. 8. századra e költemények létrejöttének és megszerkesztésének hosszú folyamata lényegében lezárult. Ettől az időtől kezdve a görög antikvitás végéig vitathatatlanul Homérosz gyakorolta a legnagyobb befolyást a görögökre, miként a Biblia hosszú időn át Európára.

A modern összehasonlító kutatások megszületése előtt Európában azt hitték, hogy nemcsak vallásunk, de kultúránk is egyedülálló, és hogy gyökerei az ugyancsak példa nélküli görög világba nyúlnak vissza. A görög művészet és filozófia, a római jog, a newtoni fizika és a Biblia abszolút értéknek tűnt. A homéroszi eposzokat ugyanígy egyedülállónak tartották. Ma már mélyebbre és messzebbre kell tekintenünk, ha el kívánjuk dönteni, valóban így volt-e. Egészen a legutóbbi időig azt a hamis és romantikus elképzelést, amely szerint Homérosz teljességgel és mindenben tökéletes, kiterjesztették az *Ilíasz* és az *Odüsszeia* tárgyi anyagára is, ezért azután a görögországi régészeti kutatások megkezdésének egyik indítéka a homéroszi világ újrafelfedezésének igénye volt. Ez sok kétes értékű értelmezéshez vezetett, amelyekről utóbb le kellett mondani.

Homérosz világa

Semmi ok nincs annak feltételezésére, hogy az *Ilíasz* és az *Odüsszeia* költői valamiféle udvari bárdok, dalnokok voltak. Valószínűbb, hogy egyik helyről a másikra vándoroltak, mint utódaik és más kultúrákban élő társaik, és – ha módjuk volt rá – időnként megállapodtak. Hésziodosznak hegyvidéki gazdasága volt Boiótiában, amelyet panaszkodva emlegetett, Homérosz azonban valószínűleg inkább Démodikhoszhoz hasonlított, ahhoz a költőhöz, akit az *Odüsszeia*ban meg is örökített. Saját házában, és nem palotában lakó, vak ember; ha szükség van rá, érte küldenek, és udvariasan meghívják. Amikor megérkezik, kényelmes hellyel kínálják, és jól tartják. A hallgatóság összetétele vegyes.

Balszélén: A késő klasszikus korban nagy számban készültek Homéroszt ábrázoló portrék. Ezek sorába tartozik ez az i. e. 150 körüli görög szobor is, amelynek római másolata itt látható: arkifejezése fájdalmat fejez ki, mintha az emberi élet tragikumát szemlélne.

Jobbra: Ilyen műveket a gazdag és művelt emberek számára készítettek. Úgy állítottak kőből készült emléket Homérosznak, mintha Homérosz maga is isten lett volna. Az alkotás priénéi Arkhelaosz műve az i. e. 3. vagy 2. századból.

Amikor Agamemnón háborúba ment, felesége őrzésére ott-hon hagyott egy (feltehetően nem vak) dalnokot, akárcsak a középkorban egy várúr az udvari papot. A nagyurak pártfogása fontos lehetett, és bár a homéroszi költeményekben maguk a hősök is tudtak hangszereken játszani és énekelni, a hivatásos dalnokot mindenki különös figyelemmel hallgatta.

Az emberek életét már nehezebb jellemezni. Akhilleusz pajzsát a béke és háború, a jó és rossz város jelenetei díszítették. Az egyik jelenet aratást ábrázol, a másik szüretet, a harmadik és a negyedik a marhákat illetve a juhokat őrző pásztorok életét mutatja be. Az *Iliászban* a férfiak demokratikus gyűlésen vesznek részt, amely tisztázatlan viszonyban van a királyi döntésekkel. Agamemnón nem ugyanolyan abszolút uralkodó, mint Zeusz, aki erősebb, mint az összes többi isten együttvéve, és Agamemnón hatalmának tényleges mértéke az eposz történetének további fordulataiból nehezen állapítható meg. Az *Iliász* és az *Odüsszeia* fejedelmének csupán annyi erejük van, amennyit a hatalom gyakorlása során megszereznek. Ha megbecsülésre és tekintélyre tesznek szert, akkor népüket megvédik a támadásoktól és a kalóztoktól; a gazdagság, a jótétemények és a szertartások egymással szorosan összefüggő rendszere továbbra is összetartja a világot. A homéroszi költészet legértékesebb tárgyai

A homéroszi Görögország

Az *Iliász* 2. könyve tartalmazza a „hajók katalógusát”, részletes áttekintését a görög szárazföld azon helyein, ahol a trójai háború hősei uralkodtak. Nagy vita folyik arról, vajon tükröz-e bármit is a mükénéi kor politikai földrajzából. A homéroszi eposzok tudnak Trójáról és kis-ázsiai szövetségeiről, Szidónról, Ciprusról, Egyiptomról és Libiáról. Hésziodosz műveiből kitűnik, hogy még ezeknél távolabbi országokról is voltak ismereteik. A *Theogónia* említést tesz a távoli szigeteken élő etruszok felett uralkodó Latinosz királyról. A „nők katalógusa” megemlíti az Atlasz-hegységet és a nomád szkítákat.

– a fegyvereken, lovakon és szarvasmarhákon kívül – nem használhatók semmire a gyakorlati életben, de létezésük segít abban, hogy a világ a helyén maradjon, az erkölcsi becsület többnyire nem egyéni kegyesség, sokkal inkább társadalmi kötőerő.

Az előbbieken már említettük, hogy amikor Odüsszeusz győzelmet arat – fia, Télemakhosz és a hűséges kondás együtt táncolnak, mivel a dolgok igazságos rendje helyreállt. Odüsszeusz munka közben, gazdaságában találja apját, Láertész, amint kőrtéfaít trágyázza. Nauszikaát, a phaiákok jó királyságának hercegnőjét barátnői körében látjuk, amint a palota lakóinak ruháit mossák a folyóban. Mi több, az egyik isten és számos félisten fémműves, és Homérosz leírja, milyen keményen dolgoznak. Csak Thersztészről nyerrünk másfajta képet az *Iliászban*, ő lázadó közember, aki a népgyűlésen Agamemnón ellen szólal fel.

Az *Iliász* története szenvtelen és tragikus. Epizódjai úgy kapcsolódnak egymáshoz, mint a mellékmondatok vagy egy mondat szókapcsolatai. Nyelvében aránylag kevés az alárendelés, az azonos rangú mellékmondatok szerepe gyakran ingadozó. Ez hatással van az egész *Iliászra*, ugyanúgy, mint a legkorábbi görög prózára, például a lampszakoszi Kharón ránk maradt töredékeire. Az ilyen stílus miközben kirekeszt magából mindenféle terjedelmes, metafizikai konstrukciókra vagy gondosan kidolgozott erkölcsi ítélezésre alkalmas leírást, nagy szabadságot és finom különbségtételeket enged meg, valamint igen nagy kifejezőerőt teremt. A mondatokat talán leginkább ritmusuk tartja össze.

Homérosz világa a 8. században alakult ki. A hadviselés kezdett tudománnyá válni, vannak már nyomai a csapatokra tagolódásnak, de a csaták lényegében még a hősök közötti véres, egyéni összecsapások voltak. A harcosok és a kisebb hősök csak azért vannak jelen, hogy megöljék őket. A háborút tragikus dolognak tekintik, de a legjobb tanács, amit egy atya háborúba induló fiának ad, így hangzik: „mindig légy a legbátrabb és a legjobb, tégy mindent jobban, mint mások, mindig az első vonalban harcolj”. E szavakkal később számos feliratos sírkövön találkozhatunk. A nagy hősöknek különleges fegyverei és páncélja van, olykor furcsa és archaikus. Az istenek folytonosan beavatkoznak, de nekik köszönhetően semmi olyasmi nem következik be, ami ne történhetne meg egyébként is. A fegyver lesújt, és oda talál, ahová kell, mert egy isten segített; vagy valaki megmenekül, mert egy isten sötétséget vagy ködöt küld. De még Zeusz sem képes megakadályozni, hogy fiát, Szarpédont megöljék.

A vendégzeretet kötelességei szentek, megsértésük – amikor például Parisz megszökteti Helenét – háborúhoz vezet, és ha kiderül, hogy két ellenséges hőst a vendégbarátság szálai fűznek egymáshoz, nem küzdhetnek meg egymással. A hősök harci szekéren mennek a háborúba, harci szekereken üldözik egymást. Kivételes esetben, véletlenül előfordul, hogy dárdát hajítanak egy harci szekér hajtójára, de általában gyalogosan küzdenek egymással. Szinte senki sem ül lóháton. A hajók mind az *Odüsszeiában*, mind az *Iliászban* elég könnyűek ahhoz, hogy partra lehessen húzni őket; többnyire evezőkkel hajtják, de vitorlát is használnak. Olvasunk róla, hogy az emberek kenyeret és húst fogyasztanak, sajtot készítenek, vízzel kevert bort isznak, ismerik a varázsszereket, de csak jóslásra vagy mágikus gyógyításra használják fel. Helené az *Odüsszeiában* varázsszert tesz Menelaosz és Télemakhosz italába, hogy felvidítsa őket. Kirké is varázsszerrel bódítja el a férfiakat, hogy állatokká változtathassa őket, de Hermész isten ismeri az ellenmérget – egy

közelben termő növénynt. Az *Iliász* és az *Odüsszeia* világának több szintje van, hiszen ilyennek kell lennie minden világnak, ha teljes képet kívánnak festeni róla.

A homéroszi világ földrajza

Már a kora császárkorban is vitákat eredményezett, amikor megkísérelték a homéroszi költeményekben előforduló valamennyi várost és szigetet azonosítani. Trója, Mükéné és Nesztór Pülosza nagy bronzkori paloták voltak, de majdnem biztos, hogy Homérosz korában Trója már romokban hevert, Mükéné pedig nem volt többé nagyhatalom. A homéroszi Pülosz homokos vidék volt. Az a palota, amelyet a legutóbbi időkben a mai Pülosz közelében kiástak, több kilométerre van a tengertől, az 5. századi Püloszban viszont, amelyet a korabeli görögök Homérosz Püloszának tartottak, egyetlen palotát sem találtak. Homérosz említi az ő korában kétségtelenül létező műemlékeket, városokat, híres sírboltokat, és szól Erekhtheusz athéni házáról is. Homérosz földrajza sematikus, de igen részletgazdag. A bronzkori Hellaszról a modern régészet által rajzolt térkép azonban nem azonos a homéroszi világgal, habár a tudományos találmányosság számos kísérletet tett arra, hogy a kettőt összeegyeztesse. Ugyanannyi problémát vet fel, amit Homérosz kihagyott, mint az, amit bevett műveibe, és abban a nézetben is van némi igazság, amely szerint Homérosz földrajza éppen annyit merít a 8. századból, mint a korábbi időkben.

Tételezzük fel, hogy azok a történetek, amelyekből az *Iliász* megszületett, nem csupán más történetekből és hagyományokból merítettek, ahogy az mindenütt szokásos, hanem a romokból és a romokkal kapcsolatos hiedelmekből is. Végül is a világon minden faluban kitalálnak valamilyen történetet, amelyik megmagyarázza, miképpen keletkezett a helybeli rom. Homérosz Hellaszában talán ugyanannyi 8. századi, mint bronzkori város van. Az *Iliász* kapcsolata a mükénéi és trójai romokkal nem lephet meg bennünket. Mükénében Agamemnón résztették vallásos tiszteletben, Trójában pedig volt egy rítus, amelynek során lokriszi szüzek szálltak partra éjszaka, s ha elérték a szentélyt, anélkül, hogy útközben elfogták volna őket, életük hátralévő részét Athéné templomában teljesített szolgálattal töltötték. Úgy mondják, ezek a szüzek áldozati ajándékuul szolgáltak, vezeklésül a lókriszi Aiász szentségtöréséért, aki Trója kifosztásakor meggyalázta Kasszandrá Athéné oltáránál. Nem kézenfekvő-e, hogy ezt a történetet azért találták ki, hogy megmagyarázzák vele a rítust? És nem valószínű-e az is, hogy az *Iliász* egész sor ilyen történetből táplálkozik?

E magyarázatok persze vitathatók, mivel a kronológia bizonytalan. Tudjuk, hogy az i. e. 8. század utolsó negyedében kultikus céllal több mükénéi kupolasírt felnyitottak. Vajon azok a terrakottaszobrok, amelyek mintha azt ábrázolnák, miképpen fedeznek fel a pásztorok egy ilyen sírboltot, benne egy (a mükénéi idolkra emlékeztető) istennővel, nem arra vallanak-e, hogy ez a kultusz a homéroszi költemények hatására keletkezett? Vagy – éppen fordítva – azoknak a hősök ősohöz fűződő, erős kötelékeknek újabb kifejeződései, amelyekből Homérosz is táplálkozik?

A Homérosz által említett tárgyak némelyike biztosan bronzkori. A vaddisznóagyardból készült sisakokat a klaszszikus korban nem használták, a mükénéi kori településen végzett ásatások során viszont előkerült néhány. Találtak szobrokat is, egyet Déloszon, amelyeken ilyen sisak látható. Elképzelhető, hogy egyik költő a másiktól átvéve őrizte meg évszázadokon át ezeknek a sisakoknak az emlékét. Vagy talán azért kerültek bronzkori tárgyak a 8. századi

epikus költeményekben, mivel a felnyitott sírokat és a bennük felfedezett különös fegyvereket a hősök korával hozták kapcsolatba? Lehetséges, hogy valamelyik félreeső vidéken még később is használtak ilyen sisakokat, anélkül, hogy tudnánk róla? E magyarázatok bármelyikét választjuk is, választásunk mindenképpen összefügg azzal az irodalmi kérdéssel: miképpen keletkezik az epikus költészet?

A különböző esetekben más és más magyarázat lehet helytálló. A nagy bronzkori temetkezések a görög szárazföldön már jóval Homérosz előtt megszűntek, de Cipruson még folytatódtak. A mükénéiek hosszú, dőfésre használt lándzsáit már nem használták, helyüket a rövidebb hajítódárdák vették át. Homérosz feltehetően ismerte a hosszú, dőfésre szolgáló lándzsákat, de azt hitte, hogy a hősök elhajították azokat. Tévedésének oka bizonyára egy fennmaradt bronzkori lándzsa hibás azonosítása, vagy éppen a hősiesség felnagyításának igénye volt. Még az *Iliász* hősei úgy tudták, hogy a korábbi nemzedék férfiai erősebbek, hőszei nagyobb hősök voltak, mint ők.

Az ereje teljében lévő epikus költészet egy egész nép emlékezetét, azonosságtudatát testesíti meg. A homéroszi világnak nemcsak méretei meglepőek, hanem egységessége is. Határai természetesen bizonytalanok. Homérosz hallgatósága számára az Alvilág bejárata igen távoli, de nyilvánvalóan valóságos hely volt, valahol a görög szárazföld nyugati részén, ahol csakugyan létezett egy nekyomanteion. A mai albán határ közelében fekvő Dódóné (Dódóna) a Homéroszt hallgatók számára rejtélyes és távoli szentély lehetett.

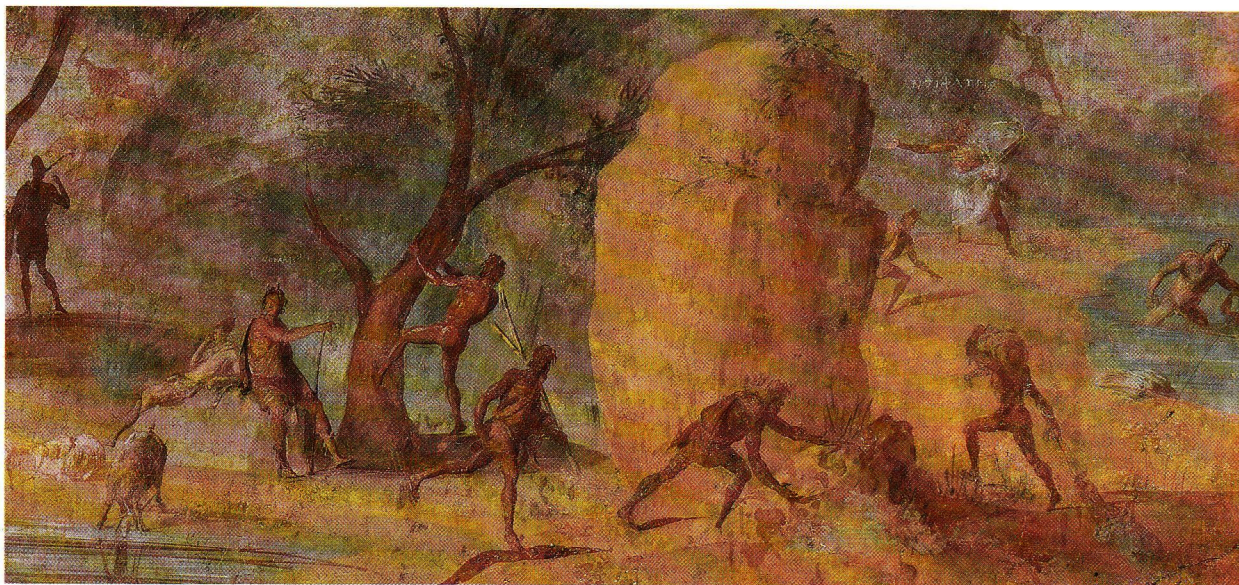
A homéroszi költészet rendkívül széles erkölcsi és intellektuális látóköre, földrajzi és történelmi horizontja, képzeletvilágának lenyűgöző gazdagsága az i. e. 8. században bizonyára sokkal mélyrehatóbb erő volt, mint ahogyan azt ma elképzeljük.

Hésziodosz és a mítoszok

Hésziodosz két nagy műve – *Az istenek születése*, azaz a *Theogonia* és a *Munkák és napok* című, az erkölcsről és gazdálkodásról szóló verseket ötvöző, hosszú tanköltemény – nagyjából egyidős az *Odüsszeiával*, amely valószínűleg nem sokkal későbbi az *Iliáznál*. Még az is lehetséges, hogy *Az istenek születése* régebbi, mint az *Iliász*. A *Munkák és napok* másfajta világot tár elénk, mint az *Iliász*, de Hésziodosz ugyanolyan érzelmekkel közelíti meg a múltat, mint Homérosz, csak még világosabban és egyértelműbben. Aho-

Vörösalakos kratér (bor és víz elegyítésére szolgáló edény) a Dokmaszia Festőjének műve, i. e. 470–465, Agamemnón meggyilkolásának ábrázolása. A gyilkosságot Aiszkühüosz az *Agamemnón*ban sokkal kegyetlenebbnek mutatja be.

A római világban, Pompeiiben és másutt is, számos görög festményt lemásoltak és ezekről újabb másolatok készültek. Az itt látható másolat harci jelenetet ábrázol az *Odüsszeiá*-ból. E képeken mindig a táj játszik uralkodó szerepet. A cselekmény pedig a homéroszi költemények valamelyik eseményét jeleníti meg.

Ez a krétai Arkhanészből való kis tárgy bizonyára egy bronzkori kupolasisir makettje. A pásztorok és kutyáik(?) megtalálták és kibontották a sírt, hogy hódolatukat bemutassák. Éppen belepillantanak a tetőn át. A sírban istennő (?) szobra áll. Ehhez hasonló emlékek egész sora maradt fenn.

gyan a korszakok váltják egymást, úgy hanyatlak a világ: a bűn nélküli aranykorral kezdődött, folytatódott a félistenek ezüstkorával, majd a bronzkorral, a hőszok és a hősi háborúk korával, s végül eljutott az akkor jelennek számító, nyomorúságos vaskorig. Hésziodosz nem véletlenül vegyíti össze a mezőgazdaság szabályait a vallási és mágikus szabályokkal, a vidéki élet erkölcsével és az évszakokra vonatkozó megfigyelésekkel. A mezőgazdaság archaikus szakaszában minden gyakorlati szabály egyben vallási előírás is volt, és a vallási szabályok gyakorlati szerepet játszottak abban, hogy a gabona megteremjen. Megvilágító erejű lehet egy modern példa. Az 1920-as években egy angol professzor végighallgatta a görögök éjféli húsvéti szertartását, és megkérdezte egy paraszttól: „Ön valóban hisz abban, hogy Krisztus feltámadt?”. Mire a következő választ kapta: „Hát persze hogy feltámadt, különben hogyan kelne ki a búza?”

A vallásnak ilyenfajta elemeiből több van Homérosznál, mint amennyit a legtöbb ember észrevesz, de a homéroszi költészetben a mezőgazdaság háttérben marad, és a paraszti világ erkölce csak az *Odüsszeia* végén kap hangot. A cselekmény túlnyomó részében a marhalopás természetes, megszokott dolog, a kereskedők és a kalózok közötti különbség elmosódik. Az *Odüsszeia* a hazatérés költeménye; felépítésében sok közös vonás van a közép-ázsiai *Dede Korkut* eposszal, amelynek szóbeli hagyománya legalább az i. u. 9. századig nyúlik vissza. A hős mindkét történetben számužetéből, fogságból vagy idegen országokbeli kalandozásból tér vissza, és menyasszonyát vagy ifjú hitvesét más kőröktől kell visszaszereznie. Érdemei révén, lépésről lépésre kell felkapaszkodnia valamennyi társadalmi lépcsőfokon. Az *Odüsszeiában* menedéket talál egy kondásnál, és ökölharcot vív egy koldussal. A végső próba mindkét költeményben nyíllövésből áll. A legnyilvánvalóbb különbség az, hogy a *Dede Korkut*-versekben sem a költőnek, sem hallgatóságának fogalma nincs a tengerről. Viszont az is igaz, hogy Odüsszeusz tengeri vándorlásai jóformán semmilyen kapcsolatban nem állnak az *Odüsszeia* második felével. Mintha a görögök ezeket a csodálatos kalandokat egyszerűen hozzákapcsolták volna egy már korábban is létező történethez. Lehetséges, hogy ezek az Argonautákról, az első hajóról és az Aranygyapjáról szóló, elveszett történet változatai voltak. Bizonyos, pl. hogy létezett egy eposz az Argonautákról, de nem maradt fenn.

A tenger az *Odüsszeiában* szigeteket, árnyakat, messzeséget jelent. Egy hajó igen messzire eltérhet útvonalától. Ha a

Peloponnészosz északi tájai felé igyekszik, könnyen Kréta déli partjain köthet ki. Más, szerencsésebb hajók viszont elfogadható idő alatt teszik meg az utat Trójából. Vannak olyan szigetek, ahová szinte soha nem látogat el senki, és amelyeken a legkülönbébb, bűbajos vagy szörnyűséges lények élnek. Sok fantasztikus történet, a jelek szerint, Szicíliában vagy a nyugati tájakon játszódik, habár nem tudjuk meg pontosan, hogyan kerül oda Odüsszeusz, és vándorlásainak földrajza aligha valóságos. Az *Odüsszeiában* Egyiptom, Kréta és Ciprus valóságos helyek, Odüsszeusznak csordái legelnek Görögország szárazföldi részén, az Ithakával szemközi parton. Nyugaton azonban minden mesés, legendás.

Odüsszeusz felkeres egy szigetet, ami Aiolosz istennek, a szelek urának lakhelye. Tudjuk, hogy a későbbi görögök az *Odüsszeiának* ezt a részét Szicília keleti partvidékére helyezték, ahol a Küklópszok éltek egy barlangban, és ahol Szküllá és Kharübdisz tombolt a Messinai-szorosban. Az Aiolos-szigetek csak néhány kilométerre vannak Szicíliától északra, a szorostól nem messze. Lipari (az ókori Lipara) az őstörténezszer valóságos paradicsoma, mivel alapos ásatásokkal feltárták akropoliszát, és kiderítették, hogy igen korai időszaktól egészen napjainkig folyamatosan lakott volt. Lipari egyike a kevés számú földközi-tengeri obszidián-lelőhelynek. Az obszidián vulkanikus eredetű üveg, amelyből kiváló pengéket készítettek, és ezért igen értékes volt egészen a bronzszokzók megjelenéséig, sőt még jóval később is. A műkénéiek folytattak itt kereskedelmet, a lipari múzeumban műkénéi kori kincseket őriznek. A görögök, Liparira érkezésükkor, a klasszikus korban egy már korábban létező szentélyben Aioloszt, a szelek istenét részesítették vallásos tiszteletben. Aligha vonható kétségbe, hogy az *Odüsszeiában* elbeszélte történet alapja olyan kultusz, amely valószínűleg még a görögök megérkezése előtti időkből származott.

A valóság korlátai

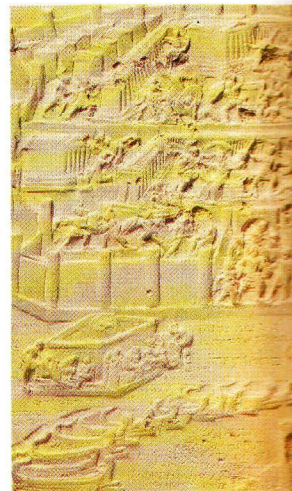
Óvatosan kell fogadnunk, és nem szabad szó szerint vennünk, ha egy ókori sírboltot vagy romot a későbbi görögök a hősi korból való emlékként azonosítanak. Megszokott dolog, hogy az emberek lakóhelyük tájait ismerős történetek szereplőivel népesítik be. Kréta déli részén a parasztek Küklópszok barlangját, az afganisztáni hegyekben élő falusiak Salamon templomának romjait mutatták meg nekem, a dél-görögországi Kardamüleben pedig azt a helyet, ahol a

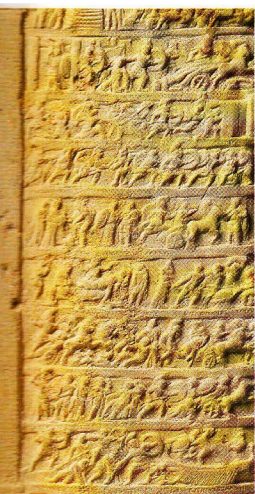
spártai Meneláosz kávéit ivott. A 18. században a helybeliek úgy hitték, hogy Krisztus hegyi beszéde az argoliszi Nauplion fölött magasodó hegyen hangzott el, továbbá, hogy az Athéntől délre lévő Szunion romos temploma az az épület, amelyet Salamon király Sába királynőjének építtetett. Könnyen lehetséges, hogy hasonló módon helyezték az *Odüsszeia* egy egész szakaszát Kelet-Szicília környékére, amikor a költemény már ismert volt, én azonban inkább úgy gondolom, hogy a történetek helyi eredetűek, az utazók formálták át azokat a helyszínek és események kusza tömkelegévé, amelyből azután az *Odüsszeia* létrejött.

A hērōsz-ősök tisztelete még ennél is áttekinthetlenebb. Egyes nagy hatalmú családok – például az athéni Néleidák – már a sötét korból történő felbukkanásukkor azt állították, hogy a homéroszi elbeszélések hērōszaitól és az istenektől származnak. Az a pusztá tény azonban, hogy a hősi

eredet politikailag fontos volt, hogy a hērōsz történeteket felhasználták a politikai küzdelmekben, és viták folytak arról, melyik a helyes változat, azt jelenti, hogy nemigen hihetünk történeti értékükben. A hērōszok a halott szellemek nagyobb hatalommal rendelkező változatai. Van saját sírjuk (Oidipusznak például három vagy négy), harciasak, károkat képesek okozni, és időnként ki kell őket engesztelni. Többségük erőszakos halállal halt meg.

Homérosz azt sejteti, hogy a trójai sírok időben megelőzik az *Iliász* keletkezését. Azt is fontosnak tartja megmagyarázni: az ő korában miért nem láthatók a trójai tájra jellemző sajátosságok, a síkságon emelkedő, nagy görög földsáncok. Elmondja, az istenek megharagudtak, megjelentek ott, és elsöpörték a bástyákat. Lehetséges, hogy Pénélopé kelet-arkadiai sírjának kultusza, amelyről sokkal későbből vannak feljegyzések, valójában igen régi, és már Homérosz is

ismerte. Esetleg ezzel kapcsolható össze az a mítoszváltozat, amely szerint addig kellett Odüsszeusznak bolyongania, evezővel a vállán, amíg olyan népre akadt, amelyik azt cséphadarónak vélte, ott azután áldozatot kellett bemutatnia Poszeidónnak. Arkadia volt ugyanis az egyetlen régió Dél-Görögországban, amely akkoriban teljesen el volt vágva a tengertől. Ezek persze mind bizonytalan feltevések, de ilyesfajta történetek egész sora létezett, amelyeket Homérosz ismerhetett.

Ha valaki csak a régészeti adatokat vizsgálja, valószínűleg kétségbe vonja, hogy egyáltalán volt-e valaha is trójai háború, vagy hogy kevésbé kiélezetten mondjuk ugyanezt: azt tapasztalja, hogy voltak trójai háborúk, de a trójai háború nem létezett. A görögök ismerték Trójt, és bizonyos, hogy többször is lerombolták. A város a bronzkorban ropant gazdag volt. Híres aranykincsét – amely Berlinből tűnt el a II. világháború végén, nemrégiben újra előkerült Oroszországban –, az egész világ megcsodálta, amikor Schliemann 1874-ben megtalálta. Gazdag és olykor még érdekesebb tárgyak kerültek elő Mükénéből és Knósszoszból, de pompájuk csak igen kis mértékben hasonlítható „Priamosz kincséhez”. Mindennek ellenére nincs biztos régészeti bizonyíték arra, hogy a görögök valaha is elfoglalták volna Trójt, sem pedig arra, hogy a háborúra, melyben

Fent: Az *Iliász*ban nem is szereplő trójai falovat ábrázoló jelenet egy nagy edény nyakát díszíti; az edény Mükonoszból való, i. e. 675 körül készült, mintegy 50 évvel később, mint amikor Homérosz élt. A zsúfolt kódombormű (*fent balra*) a trójai háborúval foglalkozó poszt-homéroszi epikus költészet alapuló, képzelet-szülte alkotás. Jelenleg Rómában található; a jelek szerint ugyanebből a műhelyből egész sor hasonló ábrázolás került ki.

Balra: A Navarinói-öböl a klasszikus kori Pülosz vidéke; ahol erősen megváltozott a partvonal, de Thuküdidészről, a történetiról tudjuk, milyen lehetett az i. e. 5. században. A bronzkor már sokkal nehezebben értelmezhető számunkra, de a Nesztór palotájának elnevezett szép épület, magasan az öböl fölött, csakugyan egy bronzkori királyság központja volt.

A túldoldalon: Odüsszeuszt „sok csillogó tenger és sok árnyas sziget” válasszotta el otthonától.

sok görög fejedelem vett részt egyetlen király vezetése alatt, egyáltalán sor került volna – akár a bronzkorban, akár később, egészen Alexandrosz hadjáratáig. Talán a történelem bizonyos, félig már feledésbe merült tényei gyűjtötták fel a költők képzeletét; mindössze ennyit állapíthatunk meg.

A legendák születése

Az ismételt átdolgozások végtelen sorozatában a történet váza, akárcsak a népmesék szerkezeti felépítése, egyre erősödik, miközben az esemény valóságtartalma gyengül; a valóság újra és újra megjelenik a költeményben, de mindig másképpen, miközben az események sora teljesen megváltozik.

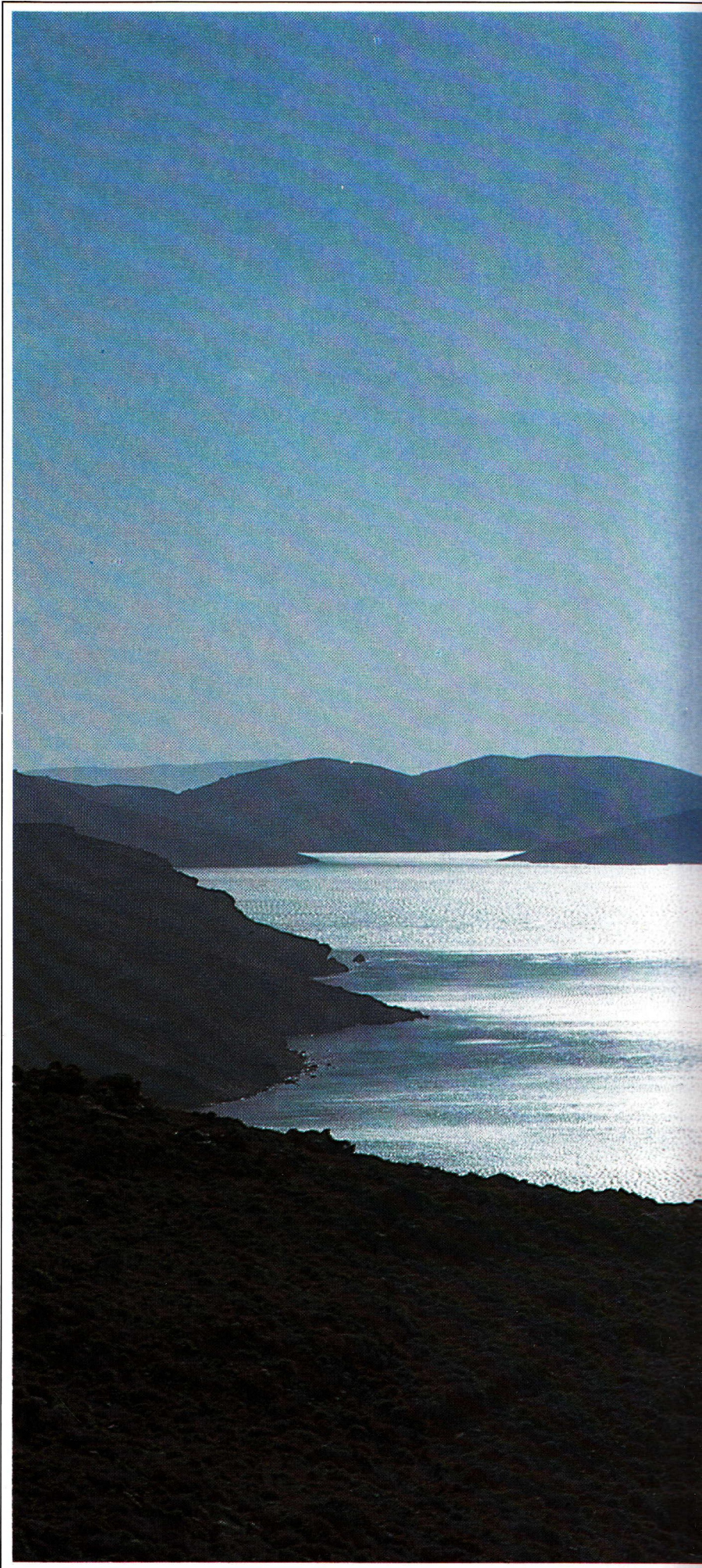
A szerb hős, Márko királyfi, valójában török zsoldoskatonára volt: Roland roncesvalles-i csatája – ha egyáltalán megtörtént – jelentéktelen esemény volt, Dede Korkut, a közép-ázsiai hős éppoly mondabeli alak, mint Nesztór, annak ellenére, hogy sírját számon tartják, és a mai napig halani az ott bekövetkezett csodás gyógyulásokról. Úgy tudom, még mindig van Dél-Oroszországban egy róla elnevezett vasútállomás. Sokak véleményével szemben úgy gondolom, az *Iliász* és az *Odüsszeia* szerkezete aligha enged meg olyanfajta elemzést, amilyen az egységes, tudatosan felépített irodalmi műveknél szokásos. Akkoriban szó sem volt még irodalomról, ahogyan azt sem tudták, mi a képzőművészet, amikor Lascaux-ban barlangfestményeket készítettek. Az a leghelyesebb, ha úgy tanulmányozzuk az eposzokat, mint valamely szerves folyamat kimerevített pillanatát, miközben maga a folyamat nem áll meg. Az eposzok nemzedékek folytonos átdolgozó munkájának eredményeként jöttek létre.

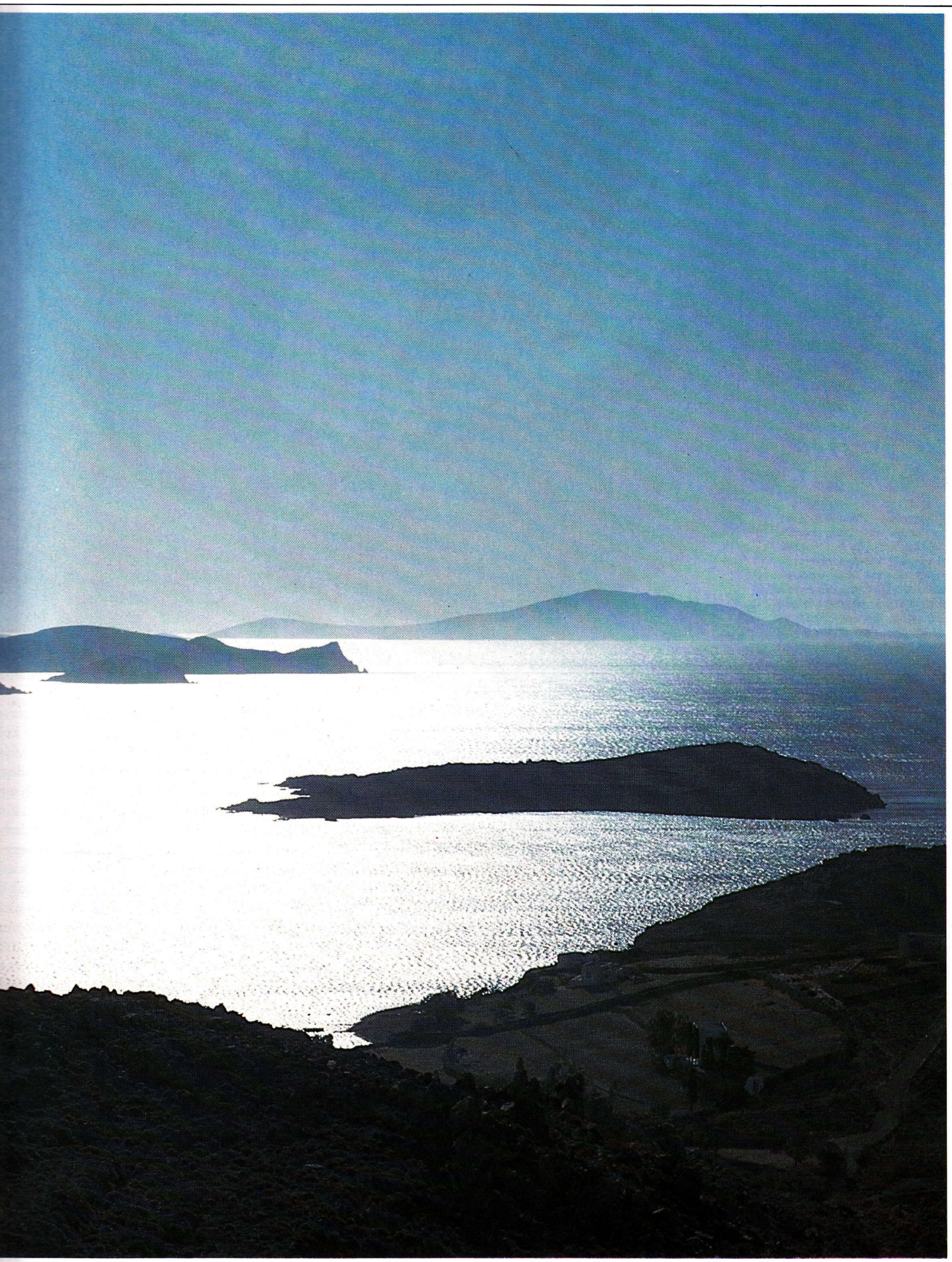
Az *Iliász* nem a trójai háború története. A háború idején játszódik, de ez a háború az időben mind előre, mind visszafelé hosszan elnyúlik. A háború határozza meg a helyzetet, a színteret és az életfeltételeket. Mindkét fél tudja, miképpen végződik majd a háború, és a hősök is ismerik saját sorsukat. A költemény művészi ereje a részletekben és a nyelvben van, abban, ahogy valamelyik mellékszereplő hirtelen a középpontba kerül, az istenek alakjainak különös szépségében, egyes soroknak az egész szöveg összefüggésében felerősödő hatásában.

Ennek a felerősödésnek eszköze a hexameter. A homéroszi hexameter valószínűleg a görögök lakta területek keleti részén fejlődött ki, de Homérosz idejére, az i. e. 8. századra, már névtelen költők számos nemzedéke tökéletesítette. Lehet, hogy a Homérosz név maga is valamiféle anonimitást rejt. Még azt sem tudjuk bizonyosan, vajon ugyanaz a költő alkotta-e az *Iliászt* és az *Odüsszeiát*. Az epikus és szubepikus költészet még jóval később is ugyanezt a verselési módot alkalmazta. Az úgynevezett homéroszi himnuszok bizonyosan Homérosz utániak. Közülük az utolsó figyelemre méltó a Pán-himnusz, valószínűleg i. e. 500 körül íródott; de e himnuszokban sok a homéroszi jellegzetesség, azonos az érdeklődés a távoli helyek és a *realiák* iránt.

A homéroszi etika

Az eposzokat a dalnokok emlékezetből, a maguk átdolgozásában adták át egymásnak. Ez a költészet az írást nem ismerő társadalmakban virágzott; erkölcsi szabályai és hagyományai egy ma már kiveszőfélben lévő társadalom-típust tükröznek. A becsület mindennél fontosabb, a gazdagság pedig csaknem egyenértékű a tiszteletet kiváltó tekintéllyel. A fejedelem megvédelmezi népét, és kockáztat-

A Delphoiból, Olümpiából és számos kisebb szentélyből származó kisméretű, archaikus kori bronztárgyak a görög művészet leginvenziósabb darabjai közé tartoznak. Odüsszeusz egy kos hasa alá rejtőzve menekül ki a megvakított küklopsz barlangjából. Ugyanez a jelenet díszíti egy aiginai edény oldalát is. A kompozíció azonossága kiemeli a két darab kisebb eltéréseit, amelyek a műfajok és a műhelyek különbözőségéből származnak.

ja érte életét. A vitézek fiatalon halnak meg. A társadalmi szabályok, például a vérbosszú kötelessége és a fizikai bátorság elsőbbsége feltétlen és megmásíthatatlan; az epikus hősök olyanok, mint emberi szívvel és gyermeki értelemmel rendelkező ólomkatonák; számukra elképzelhetetlen, hogy a társadalom másmilyen is lehetne. A nagylelkűség törvénye ellentétben áll a többi szabállyal, de a társadalom természetesen állandóan változik, soha nem teljesen merev. Homérosz műveiben a hősök majdnem szabadok, a szabályokat áthághatják, de egészen mégsem változtathatják meg. Az *Ilíasz* vége, ahol Akhilleusz átadja Priamosznak Hektór holttestét, roppant feszültséggel teljes, pontosan azért, mert a részvét legyőzi a világ vele ellentétes törvényeit. Az *Ilíasz* ereje ebből a feszültségből származik. Homérosz tudja, és szereplői is félig tudatában vannak a ténynek, hogy a trójai háború világa kegyetlen világ; de a sors könyörtelenül halad előre a maga útján.

A szóbeli epikus költészet hatalmas kifejezőkészséget használ, ezekből építi fel megfelelően alkalmazva, átalakítva az új mondatokat, verseket. Ha megvizsgáljuk a kifejezések ismételt előfordulásait, fogalmat kaphatunk arról, hogyan működik a homéroszi költészet. Agamemnón görög uralkodó kijelenti: „Eljön a nap mikor, *megszentelt* Ilion elvész?” (Devecseri Gábor fordítása). Homérosz ezt a mondatot később ismét felhasználja. Hektór szájába adja, aki éppen harcba indul, s tudja, végül meg kell halnia. Akhilleusz, a legnagyobb hős, túléli ugyan az *Ilíasz* eseményeit, de ő is tudja, hogy nemsokára meg kell halnia. Úgy dönt, hogy híres lesz, és fiatalon, csatában esik el, mintsem, hogy hírnév nélkül éljen hosszú életet. E szomorú hangvétel és a részvét nélkül, amit más, bosszúszomjas homéroszi hősök alig mutatnak, Akhilleusz alakja elviselhetetlennek tűnne.

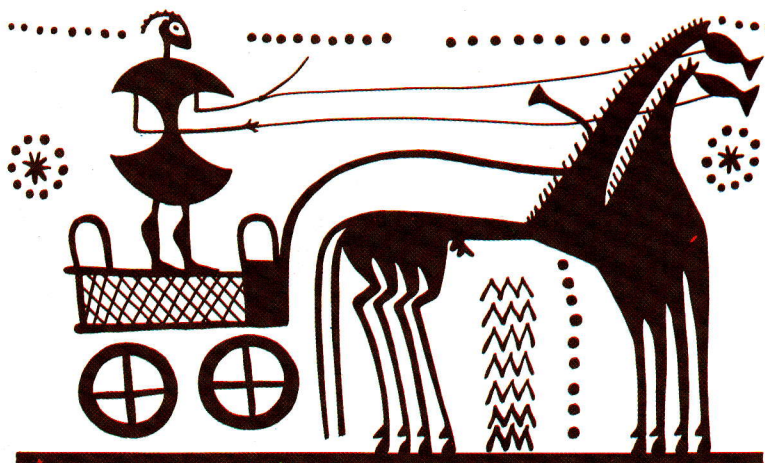
Száma számára természetes a részvét, amikor Hektór holttestét apja, Priamosz visszakéri. Az *Ilíasz* nem a görögök diadalával, hanem Hektór temetésével fejeződik be.

Nem csoda, ha alig ismerjük a homéroszi eposzok eredetét. A skandináv sagák, a közép-ázsiai és az író epikus költemények révén tudjuk, hogy hosszú ideig tartó kialakulásuk során minden epikus vers szervesen fejlődik. Mindegyik előadásuk más és más hallgatóságnak szól, minden egyes átdolgozás a rendelkezésre álló anyag új értelmezési kísérlete. Van néhány nyilvánvaló ellentmondás az *Ilíasz*ban, például amikor ugyanaz a hős egyetlen estén kétszer fogaszt el hatalmas vacsorát; ezek az ellentmondások az átdolgozások következményei. Még abban sem vagyunk biztosak, melyik fejlődési szakaszban foglalták írásba a homéroszi költeményeket. A világirodalom valamennyi fennmaradt eposza közül a homéroszi eposzokat az teszi egyedülállóvá, hogy már akkor elnyerték állandó – írásos – formájukat, amikor az epikus szerkesztés és a szóbeli átörökítés hagyománya még virágkorát élte.

Az epikus költészet szóbeli szerkesztésének és átörökítésének hagyománya nem létezhet oly korban, amikor a közönség már tud olvasni. Mégsem kifejezetten az írás pusztítja el az eposzokat és a szájhagyományon alapuló költészetet, legalábbis nem egyetlen nemzedék alatt. Sokkal inkább az írott törvények, az új társadalmi rend és ezek a társadalmi átalakulások, amelyek az írni-olvasni tudás elterjedésével kapcsolatosak. Ha visszatekintünk a múltba, Homérosz világa ködösnek, homályosnak látszik. Határozottság és tisztaság sugárzik belőle, amit mi a kezdetekkel hozunk kapcsolatba; ennek ellenére, ha a sötét korral igazságosak akarunk lenni, azt kell mondanunk, hogy az *Ilíasz* annak alkonycsillaga, és nem a rákövetkező kor hajnalcsillaga.

HARMADIK RÉSZ

A TŰRANNOSZOK KORA

A 8. SZÁZADI ÚJJÁSZÜLETÉS

Kis-Ázsia görög gyarmatosítása a 8. századra már kellőképpen előrehaladt. Az egyik fő központ Al-Mina, az Orontész torkolatában létesült kereskedőállomás volt, amelyet az euboiaiak alapítottak még a 9. század vége előtt, de amelynek hasznát a korinthusiak élvezték. Ugyancsak a 9. században a föníciaiak nyugat felé terjeszkedtek, miközben a görögök kelet felé nyomultak előre. A versengés nem a Közel-Keleten tört ki közöttük, hanem Szicíliában, mivel nemsokára a görögök is megindultak Nyugatnak, holott még az Égei-tenger medencéjét sem vonták teljesen ellenőrzésük alá. A különféle művészi stílusok Kis-Ázsiában összekeveredtek egymással, és ami eljutott a görög szárazföldre, az többnyire nem tisztán, hanem átdolgozott formában jelent meg. A görög művészetet ezek az új hatások teljesen átalakították; mindez a görögök rendkívüli mértékű, szervezetnek alig mondható, szellemi és valóságos térhódításának fordítottja volt. A képzőművészet fellendülése a görög területeken a terjeszkedéstől elválaszthatatlan.

Különös, hogy a területi stílusok, amelyek megjelenése már a 10. században kimutatható, nagyjából kirajzolják néhány nagy régió körvonalait: ezek között volt, amelyikre egy-egy város – pl. Argoliszban Argosz, Boiótiában Théba – hegemoniája volt a jellemző, másokra a birodalmi kalandokba torkolló támadó politika – ilyen volt például Spárta. Voltak városok, amelyek szövetségre léptek egymással – például a tizenkét kis-ázsiai ión város a 8. században –, ismét máshol (mint pl. Éloszban) a települések laza csoportot alkottak, vezető szerepet játszó város nélkül, de központi szentélyük mindig volt.

A dódonai, déloszi és olümpiai nagy pánhellén szentélyek ekkor már léteztek; vagy jóshelyek voltak, vagy valamely isten kultuszközpontjai, amelyek maguk is elősegítették, sőt bizonyos értelemben esetleg ki is kényszerítették a közös törvényeket és közös nyelvet. Tudjuk, hogy Olümpiában már a 8. század közepe előtt sor került versenyek rendezésére – ez volt az első a négy nagy pánhellén játék közül –, a többi verseny – vagyis az iszthmoszi, a delphoi és a nemeai – csak mintegy kétszáz évvel később lett általánossá. A hónapok, az év és az ünnepek rendje többé-kevésbé az egész görög világban összehangolt volt.

Festészet, szobrászat, építészet

Noha a festészetet érték külső hatások a sötét korban, a stílusok az egyes vidékekre jellemzők maradtak. Ennek változatai kevésbé különböztek egymástól, mint a későbbi korok területi stílusai; a műkénéi minták elpusztulása kétségtelenül általános volt. Egy elszigetelt szubmükénéi stílus kialakult ugyan a távoli Szicíliában, de alig volt hatása. A görög szárazföldön a vázafestészet, a kerámiaművesség a 8. századra monumentális művészetté lett. Az athéni temetők számára ekkoriban készített hatalmas, mégis arányos edények embermagasságúak vagy még ennél is nagyobbak voltak. A felváltva sárgásbarna és fekete színű felületek racionális és bonyolult díszítései merész és kiforrott formai elképzelések alapján készültek.

A korai, egyszerűbb és vaskosabb geometrikus minták határozottsága és merevsége fontos tanulsággal szolgált, hatásuk nemzedékeken, talán évszázadokon át érvényesült, és

Nagyméretű amphora Méloszról, az i. e. 625–620 közötti évekből; a vázafestészetet orientalizáló stílusát szemlélíti.

még ma sem ment feledésbe. A görög festészet soha nem tévesztette szem elől a 10. és 9. századi művek feszültségét, a formai és geometrikus elrendezést. A 8. századi görög művészetben, a formai határokon belül, bámulatra méltó élet-erő rejtett.

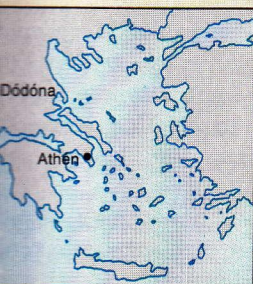
Ebből a korszakból származtak az első bronzkor utáni szobrok: többségük kisméretű, csontból, elefántcsontból vagy fából készült, kultikus rendeltetésű darab, de néhány lendületes és nagy hatású bronzalkotás is akadt köztük. Az olümpiai isteneknek szánt súlyos bronz tripuszok (háromlábú edénytartók) gyíkfejes díszítményei könnyűeknek és eleveneknek tűnnek, éles ellentétben a súlyos anyaggal, de erőteljes vonalaik ugyanakkor kiemelik a bronznak mint anyagnak szépségét, meleg hatását.

A kisplasztikai alkotások – például egy ló – részletekben gazdagon, finoman formáltak.

A legrégebbi olümpiai harcosszobrok egyértelmű keleti hatást mutatnak, a szentélyben számos, közvetlenül keletről importált bronztárgyat is találtak. A görög művészet megújulásában a keleti kapcsolatok döntő szerepet játszottak. Érezte hatását a levantei kőfaragás, a középületeket kezdtek márványfaragványokkal díszíteni, a szobrászok pedig nekiláttak az egyiptomi emberábrázolási minták küzdelmes átdolgozásának. Az ábrázolások új motívumkincse is túlnyomórészt keleti eredetű volt.

Még ugyanebben az évszázadban újjáéledt az építészet

DÓDÓNA

Dódóna Zeusz ősi (állítólag legrégebbi), rejtélyes jósdájának helye, a klasszikus görög világ északnyugati szélén, az újkori Görögországban az albán határ közelében, a Pindosz-hegység lábától néhány kilométerre fekszik. Zeusz a szent tölgyfa leveleinek susogásában közölte jóslatát papjaival, akik mezítláb jártak és földön aludtak, mert a földből nyerték az erőt, az isteni üzenet megfajtására. Ennek ellenére a jóslatok hírhedtek voltak homályosságuk miatt.

Zeusszal együtt tisztelték Dódónában Aphrodité anyját, Diónét is. Az ásátások során két templomának maradványait is megtalálták a régészek.

Dódónában a hellenisztikus korig csak szegényes és cse-

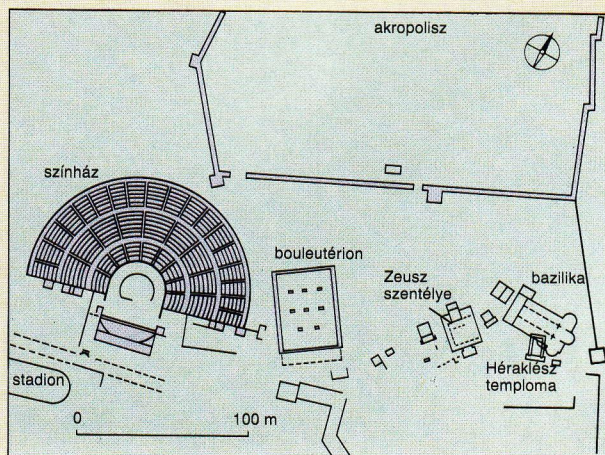
kély számú épület állt, a ma látható romok többsége igen szép, de későbbi eredetű. A legkiemelkedőbb a színház, amely Nagy Sándor halála után, Pürrhosz (Pyrrhus) epeiroszi király idejében épült, és a legutóbbi években restaurálták. A színház felett áll a falakkal körülvett akropolisz; alatta pedig a stadion, amelynek lekerekített vége kivehető a fényképen (*alul*).

Állítólag Odüsszeusz is felkereste Dódónát, de hiszen őt híres utazóként tartjuk számon. A jóshely látogatói, úgy látszik, egyszerű emberek voltak; gyakrabban érkeztek a közeli vidékekről, mint a görög világ szívéből. A szentély központja a szent tölgyfa volt.

Az egykori Dódóna helye még ma is őriz valamit ókori elhagyatottságából és a környék kietlenségéből. A fogadalmi ajándékok csak ritkán voltak értékesek vagy különlegesek. Az itt talált agyagedények nagy része a távoli Balkán-félsziget északi vidékeiről származik. A bronzharcos fi-

gura (*balra*) – most Berlinben van – vadságában is megnyerő alkotás, de nem sok köze van Zeuszhoz. Mint az ilyen kis leletek többsége, bármelyik nagy szentélyből származhatna. A szentélyépületeknek csak alapjaik maradtak fenn.

Balra: Az óriási vázák a halottkultusz részei voltak. Közülük az itt bemutatott vázán halottsirató jelenet látható. Ez a váza az Eleuszisz felé vezető út melletti athéni temető egyik sírját jelölte.

Lent: A bronztál jól mutatja, milyen nagy befolyást gyakorolt a keleti művészet az archaikus görög művészetre.

is. A korábbi települések hosszú, apszisos vagy ovális alakú kunyhóit – legalábbis a vallási célokra emelt épületek esetében – felváltották a geometrikus mintákkal díszített, négyzetes alaprajzú, oszlopos előcsarnokkal épült házak. A makettekben talált geometrikus díszítések nyomait – nagyobb méretben és színebb, tarkább kivitelben – a régészek felfedezték egy korinthuszi templomon is. A lakóházak közt megjelent a négyzet alakú központi tűzhely köré épített típus, de a korábbi formák sem tűntek el egyik pillanatról a másikra. Lehetséges, hogy egyes szigeteken – például Naxoszon – valamiképpen fennmaradt a bronzkori építési technika, és ekkor ismét divatba jött; de az is elképzelhető, hogy régi épületeket vettek mintául, illetve ilyeneket alakítottak át.

A lakosság számának és jólétének növekedését, valamint a külkapcsolatok helyzetét illetően egyelőre számos kérdés megválaszolatlan. A megállapíthatóan görög tárgyak száma és a típusok mennyisége viszonylag rövid idő alatt nagymértékben megnőtt. Ha rátekintünk valamelyik bronzszobrocskára, akár az egésznek és a részleteknek egymáshoz való viszonyát, akár vonalának és a test egészének egyensúlyát tekintjük, az az érzésünk támad, hogy soha azelőtt nem készült ilyen. Ugyanez érvényes a terrakottatárgyakra is, bár inkább a típusokra, mintsem az egyes darabokra. Egy nemzedéknyi idő elteltével ez a helyzet megváltozott. Egy-egy stíluson belül jelentősek a változatok (ami érthető, hiszen egy nagy kőszoborhoz bizonyára legalább hat hónapi kemény munkára, sőt, talán sokkal többre volt szükség).

A nagy márványszobrok embereket és isteneket is ábrázolhattak – síremlékként, illetve szentélyekben felállított fogadalmi ajándékként készültek. A meztelen atlétákat ábrázoló szobrok, amelyekkel tele voltak azok a szabadtéri szentélyek, ahol sportjátékokat tartottak – szintén fogadalmi ajándékok, s egyszersmind portrék is voltak. A 8. századi érett geometrikus korszak hatalmas, festett edényei az athéni arisztokraták síremlékéül szolgáltak; sehol másutt nem készítettek ilyen méretű és ilyen nagyszerű edényeket.

A néhány sírvázán látható harci szekereknek a korabeli athéni művészetben csak jelképi értékük volt; a sötét korban – tudomásunk szerint – nem használtak ilyeneket. Ez azért fontos, mivel csábító lenne vázákön látható temetési jeleneteket rendkívül réginek és a Homérosz által ábrázolt hőikus világ visszatükröződésének tekinteni. Én kételkedem ennek igazságában.

Néhány ilyen edényen négykerekű kocsik láthatók, és a halott férfi gondosan kiterítve fekszik a gyászolóktól körülvett, lövontatta kocsin. A lovakat hajtó alakok viszont nem hősök, akik harci szekereken vágtnak egy sír körül, hanem lovaskocsin ülő szomszédok.

A görög szárazföld

Ugyanebben az időben egyes előkelő családok Athénban és másutt ősi eredetüket kezdték hangoztatni. Az ősök mitikus alakok voltak, félistenek; bizonytalan, mikor hangzottak el először ilyen állítások. A halotti emlékművek azonban mindegyik arisztokrata csoport családi összetartásában fontos szerepet játszottak, részben anyagi jólétükről, gazdagságukról és bőkezűségükről tanúskodtak, részben további erősödésüket szolgálták.

Az előkelő családok felemelkedését könnyű lenne kapcsolatba hozni a sötét korról, mégis valószínűbbnek látszik, hogy ebben a korszakban kevés lehetőség volt nagy társadalmi különbségek kialakulására. A vagyon megjelenésével, a gyarmatosító hadjáratok politikájával, az írott törvé-

nyek és az írásbeliséget felhasználó állam létrejöttével nyilván új jelentőséget nyertek a családok közötti ellentétek. Annyit mindenesetre tudunk, hogy a vagyon megoszlása Attikában egyenlőtlenebb volt, mint máshol. Athén 8. századi történelme nem volt sikeres időszak. A lakosság száma nőtt, habár inkább Attikában és valószínűleg részben bevándorlás révén. A tengereken azonban csökkent, szinte megszűnt az athéni kereskedelem befolyása. Odahaza a sírokban lévő keleti fényűzési cikkek többé nem közvetlen behozatalból származtak, hanem helyben készült utánzatok voltak. A gazdagok mind vidéken, mind magában Athénban kiemelkedő szerepet játszottak, a gazdagok és szegények sírjainak gazdagsága és szegénysége közötti ellentét a 8. századra igen erősen megnőtt, és a 7. században tovább romlott a helyzet.

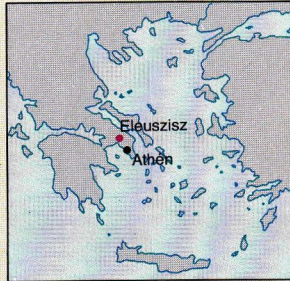
A kereskedelem csökkenését talán egy tengeri vereséggel lehet magyarázni, Hérodotosz még három évszázaddal később is emlegeti ezt. Attika belső helyzete tisztázottnak tekinthető, minden ugyanabba az irányba mutat. A nagy arisztokrata családok, patrónusi viszonyoknak álcázott hatalmuk és szilárd alapul szolgáló nagybirtokaik révén rátelepedtek a gazdag parasztszámra, feltehetően egymással viszálykodva, és bizonyosan azoknak a rovására, akiket a Phaléronban talált szegényes sírokban temettek el. Egy másik sajátosság a mükénéi kori sírok körül kialakult hérosz kultusz, ami a 8. század utolsó negyedében már egész Hellaszban kimutatható. Mindegyik nemzetség vallásos tiszteltben részesítette mitikus őseinek csontjait, többnyire azon a vidéken, ahol a birtokaik voltak. Az egyes esetekre vonatkozó adatok ugyan későbbiek, de a gyakorlat mindenképpen létezett már a 8. században is. Az epikus költészet és a legendák, a síremlékek és a hőskultusz, az előkelő családok hatalmi igényei és vidéki térhódításuk mindenütt, Menidiben, Szpatában, Koropiban vagy Anavüszoszban azonos körülményekből fakadtak.

Argolisz, az Argosz uralma alatt álló síkság, ezzel szemben hatalmas és kifelé tekintő volt.

A 8. század végén Asziné erődjét végleg elpusztította Eratosz király. Egy fiatal katona korabeli sírjából pompás, csúcsos sisak került elő, amely keleti mintát követ, valamint egy harang alakú mell- és hátvért, amely viszont közép-európai minta nyomán készült. Az Égeikumban talált, bikafejekkel díszített bronzüstök többségét a mai Görögország területén vagy Cipruson készítették olyan szíriai minták nyomán, amelyek viszont Urartuban előállított példányok másolatai. Az argoszi vázák szépen festettek, monumentálisak, akárcsak az athéniaiak, kivétel itt is a helybeli parasztszámra készült, olcsó tömegáru. Az egyetlen központ, amelyik kisméretű és mindennapi használatra szánt, szép kerámiát állított elő, Korinthosz volt, ahol exportra is termeltek. Az argoszi cserépedények is eljutottak Szicíliába, Krétára, Küthérára, Korinthoszba, valamint Mélosz és Aigina szigetére, de soha nem oly nagy mennyiségben, mint a korinthosziak.

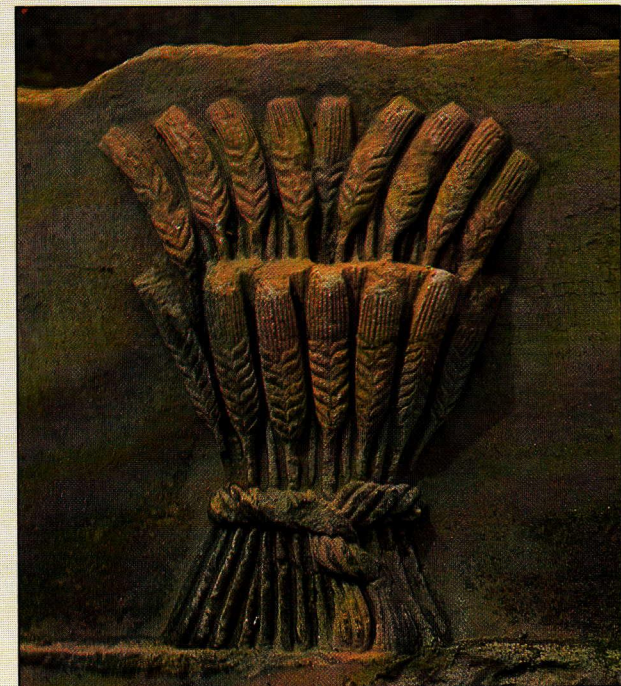
Ezekben az esetekben a régészet adatai egybevágnak az írott hagyománnyal; Spártát illetően viszont furcsa ellentmondást tapasztalunk. Másról sem hallunk, mint a Spárta és Argosz közötti folytonos háborúskodásról. S noha a spártai agyagedények alakja egyérelműen hazai eredetre vall, díszítésük szinte teljesen argoszi és korinthoszi. Homérosz úgy tudta, hogy „a kies Spárta” (Devecseri Gábor fordítása) a 8. század végén nem tartozott a kereskedelmi hatalommal rendelkező városállamok közé.

ELEUSZISZ

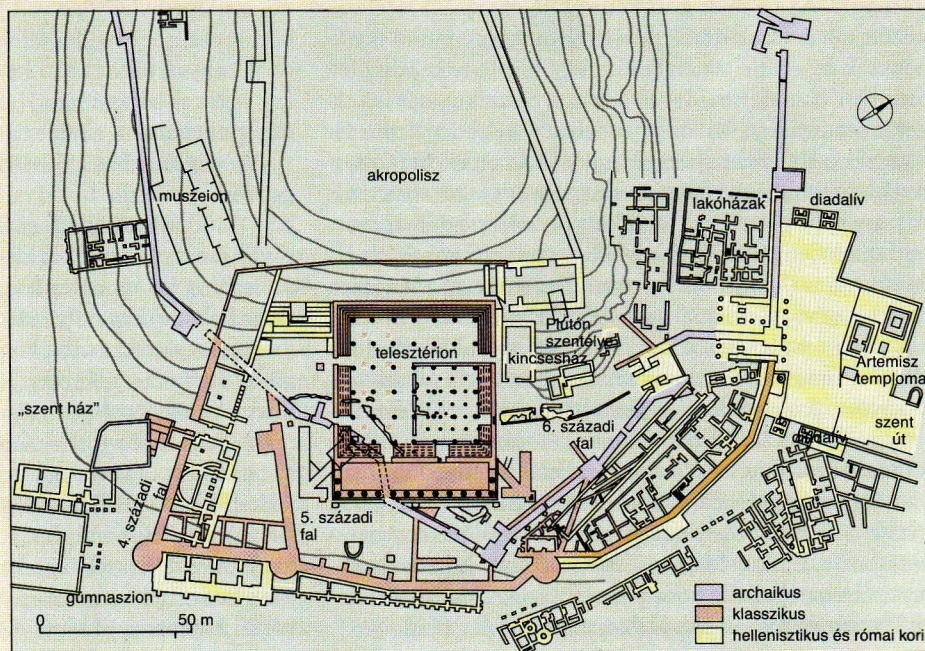

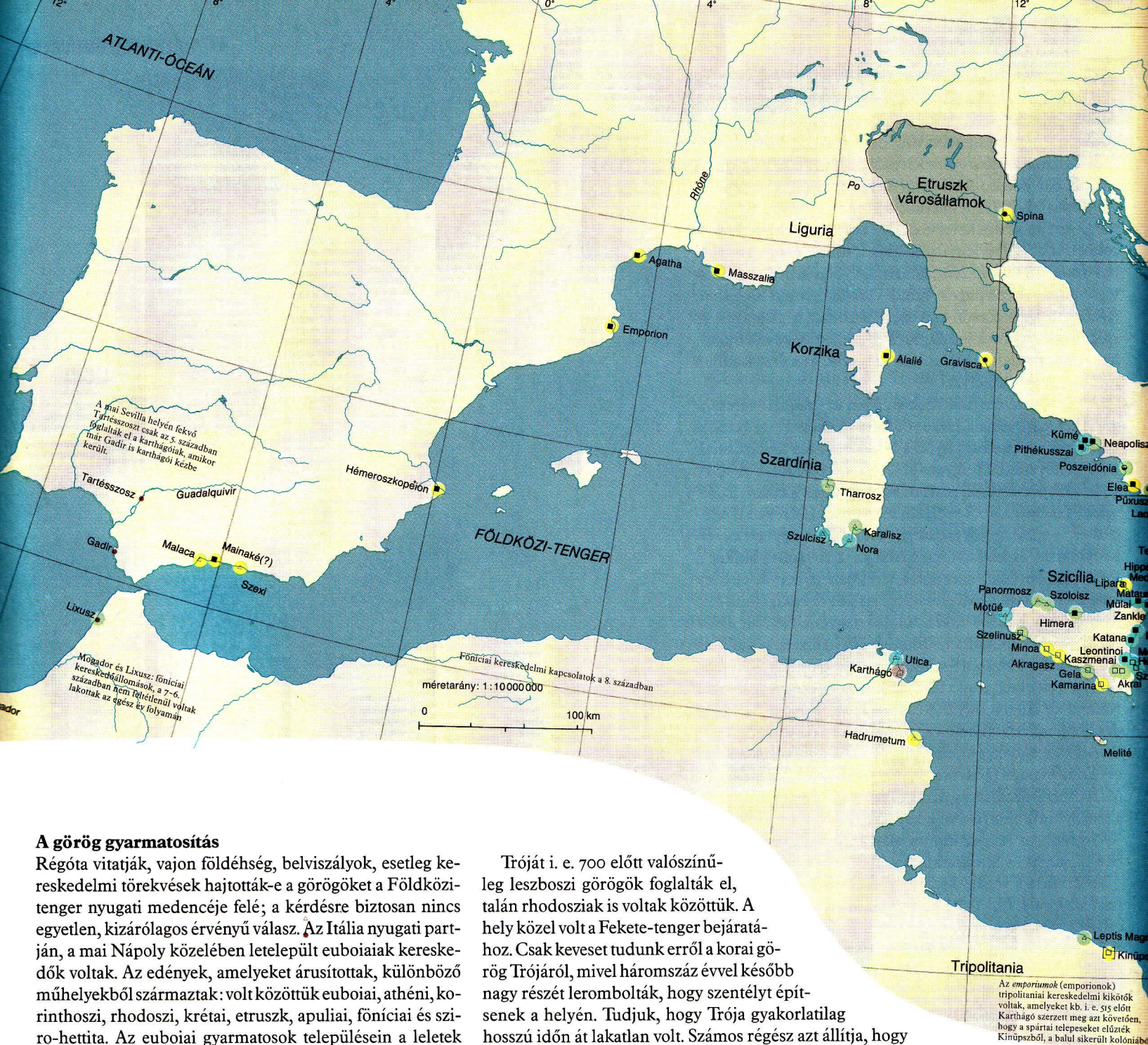
A Déméter szentélyének otthont adó Eleuszisz az Athéntól nyugatra húzódó tengerparton fekszik. A hely azelőtt idillikus vidék volt, újabban teljesen iparosodott. Alapításának időpontja a távoli múltban keresendő, az ásatások középső bronzkori eredetét (i. e. XVIII–XVII. század) igazolták. A kultusz a mükénéi korban már megvolt.

Athén már a történelmi idők kezdetén kiterjesztette fennhatóságát Eleusziszra. A Telesztérion, vagyis Déméter temploma a település jellegzetes építménye, újjáépítései-
nek története meglehetősen kusza, a mükénéitől a római korig terjed. Eleuszisznak rendkívül gazdag anyagot őrző, saját múzeuma van.

Déméter a gabona istennője volt, és az eleusziszi vallás a feltámadás és az újjászületés misztériumaira épült, amelyek a természet, az évszakok változásaival függtek össze. A földművelés, a szexuális élet, a természeti és az isteni törvények a régi görögök számára egymással szorosan összefüggtek. A homéroszi *Déméter-himnusz*, amelynek középpontjában Eleuszisz áll, az egyik legfontosabb dokumentumunk a görög vallásról. Az itt látható architráv faragott domborműve (jobbra) Eleusziszból való.

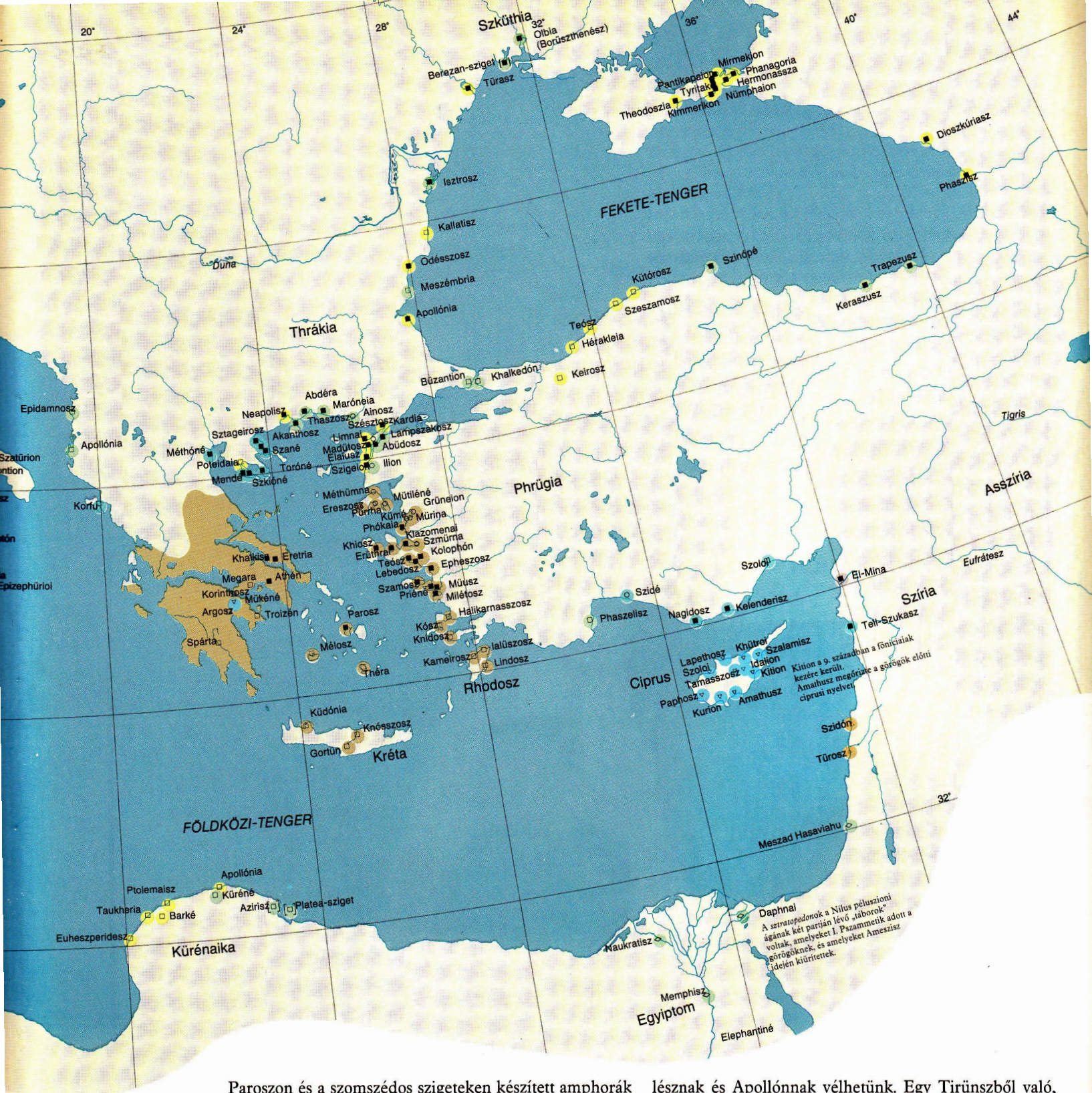
A görög gyarmatosítás

Régóta vitatják, vajon földéhség, belviszályok, esetleg kereskedelmi törekvések hajtották-e a görögöket a Földközi-tenger nyugati medencéje felé; a kérdésre biztosan nincs egyetlen, kizárólagos érvényű válasz. Az Itália nyugati partján, a mai Nápoly közelében letelepült euboiaiak kereskedők voltak. Az edények, amelyeket árusítottak, különböző műhelyekből származtak: volt közöttük euboiai, athéni, korinthuszi, rhodoszi, krétai, etruszk, apuliai, föníciai és szíro-hettita. Az euboiai gyarmatosok településein a leletek között voltak észak-szíriai pecsényművek, egyiptomi skarabeuszok és amulettek, valamint egy bikafejekkel díszített bronzüst. Ezeknek az idegen eredetű, egzotikus árucikkeknek a mennyisége voltaképpen igen csekély, de jelzik a távolsági kereskedelem pezsgő légkörét. Az ott élő helyi mesterek az euboiai és a korinthuszi agyagedényeket utánozták. A szárazföld belsejében kialakult egy olyan edénműveltség, amelyben elsősorban a fő euboiai motívumok (a madár és a rombusz) helyi változataival díszítették az edényeket, itáliai és görög formájukat egyaránt. Ez az italo-geometrikus kerámiastílus a 8. század végén egész Dél-Etruriában elterjedt, majd a korinthuszi vázafestészet egy helyi változata követte. A társadalmakat persze nem lehet megítélni festett agyagedények kereskedelmi sikere alapján, de a görög terjeszkedés, amely a 8. században már javában folyamatban volt, és amelynek során a keleti termékek eljutottak nyugatra, az egész Mediterraneumban nagyon fontos szerepet játszott. Éppoly lényeges létfeltétel volt Hellasz számára, amilyen nélkülözhetetlen háttérül szolgált a trójai háború Hektór és Akhilleusz párharcához.

Tróját i. e. 700 előtt valószínűleg leszboszi görögök foglalták el, talán rhodosziak is voltak közöttük. A hely közel volt a Fekete-tenger bejáratához. Csak keveset tudunk erről a korai görög Trójáról, mivel háromszáz évvel később nagy részét lerombolták, hogy szentélyt építsenek a helyén. Tudjuk, hogy Trója gyakorlatilag hosszú időn át lakatlan volt. Számos régész azt állítja, hogy körülbelül 400 évig. Ez valószínűleg túlzás, de (függetlenül attól, milyen mértékben keveredett bele Trója a műkenéi kor végének zűrzavarába) biztos, hogy előbb vagy utóbb elnéptelenedett.

A görögök keleten főleg a Kis-Ázsia nyugati és északnyugati részén elterülő Lüdiával és Phrugiával álltak kapcsolatban. A lüdiai Szardeisben talált vázaleletek nemcsak a görögök i. e. 750 és 725 közötti jelenlétét bizonyítják, hanem azt is, hogy valószínűleg létezett itt (a 9. században vagy a 8. század elején) egy helyi edénműveltség, ami a környező és többágu ecsettel készült, koncentrikus félkörökkel díszített görög edényeket utánozta. A phrügek a kultúra számos tekintetében fejlettebbek voltak, mint a görögök, bronz ivócsészéik és bronz tűik, valamint Urartuból importált vagy az ottaniakat utánzó, peremükön szírénnel vagy bikafejekkel díszített üstjeik felgyújtották a kis-ázsiai görögök képzeletét. Valószínű, hogy Gordion, a phrügek fővárosa nagy kereskedelmi központ volt. A 8. század végi körülmények kedveztek a távolsági kereskedelemnek. Az i. e. 700 körüli években a phrugiái fazekasság hatása kimutatható a

- etruszk városállamok kb. i. e. 500 körül
- görög terület a 11–10. században
- mükénéi települések a 13. század végén
- görög települések a 11–10. században
- 9. századi kolóniák
- 8. századi kolóniák
- 7. századi kolóniák
- 6. századi kolóniák
- dór kolónia
- ión kolónia
- aiól kolónia
- akháj kolónia
- akháj/tróizeni kolónia
- lokriszi kolónia
- keleti görög kolónia
- görög kereskedelmi állomás
- föníciai kolónia
- föníciai kereskedelmi állomás
- ideiglenes település

Görög gyarmatosítás az i. e. 9-6. században

A 9. és a 6. század közötti időszakban sok görög telepedett le kereskedőként, idegen szolgálatban álló zsoldosként vagy gyarmatosítóként távoli, tengerentúli vidékeken. Rendszerint nem alapítottak nagyobb gyarmati településeket az olyan, már megszilárdult országok területén, amilyen például Egyiptom, AsszírIA/Babilónia és az etruszk városok. Viszont népes görög kolóniák foglalták el Szicília és Dél-Itália legjobb földterületeit. A Fekete-tenger környékén lévő, többnyire méloszi kolóniák – Olbia kivételével – kis kereskedelmi lerakatok voltak. A távolabbi ukránai területek ezeken a raktárakon keresztül jutották el a várva várt gabonát Hellaszba.

Paroszon és a szomszédos szigeteken készített amphorák körvonalasan megrajzolt madarain és állatalakjain.

Mítoszabrázolás és az írás megjelenése

Mielőtt bármiféle írott változatát ismernénk, kezdjük el értelmezni azokat az ismert történeteket, vagy legalábbis azokat az ismert történet-mintákat, amelyek a vázafestészetben előfordulnak. Az a sisakos katona, aki az egyik i. e. 700 körüli kréti edényen egy nőt vezet, talán Parisz, amint elrabolja Helenét? Lehet, hogy a gyermek, akit két felnőtt jelenlétében egy kardot viselő férfi gyilkolt meg Asztüanax, Hektór gyermeke? A jelenet az egyik 8. század végi athéni töredéken látható, ezért ez a feltevés nem látszik valószínűnek. Felismerhetjük a motívumok között a Küklópszokat és Zeust, villámaival, valamint Helené elrablását. Egy olümpiai tripusz lábán látható két, finoman megrajzolt katonát, akik egy tripusz felett harcolnak, Hérak-

lésznak és Apollónnak vélhetünk. Egy Tirünszből való, pajzshoz hasonló, kerek agyagtáblán Héraklész (ha ugyan valóban ő az) megtámadja az amazónokat, miközben egy madár közönyösen figyeli őket. Van jó néhány olyan ábrázolás is, aminek értelmezése a 8. századi görögök számára éppoly nehéz lehetett, mint nekünk (például az olümpiai bronzpajzsvereteké). Vajon a két szárnyas istenség között álló foglyul ejtett leány mindig Helené lenne a Dioszküroszokkal? Ezekben az ábrázolásokban a képzelet áradását és szabadságát láthatjuk, amit a 9. századi szigorú és kicsiszolt stílusok kevésbé engedtek meg.

Az őstörténet félhomályából felbukkanó görög élet szerkezetének egészében van néhány olyan meghatározó tényező, amely annyira nyilvánvaló, hogy éppen ezért némi hajlamosak vagyunk elsiklani felette. Az egyik a betűírás átvétele. Az írásnak, mint minden másnak, voltak regionális változatai az ókori Hellaszban, de az ábécé bizo-

A sztratopédonok a Nílus péluszi ágainak két partján lévő „láborok” voltak, amelyeket I. Pszammetik adott a görögöknek, és amelyeket Ameszisz idején kiürítettek.

Pillantás az archaikus korba

A görög képzőművészet rövid ideig tartó, klasszikus kori tavasza az egyszerűség, a méltóságteljeség és a túlradó energia megfékezésének időszaka volt. Az archaikus kor szemmel láthatóan csak úgy duzzadt az energiától. Elgondolásai merészek, technikája nagyratörő, igyekezett meglepetést, csodálkozást kelteni, nem alkalmazott szokványos megoldásokat vagy egyhangú, a végtelenségig ismétlődő formákat. Tisztában volt a nyersanyag – elsősorban a bronz – értékével és az eszközök szerszámok kiválóságának fontosságával: a kardok és páncélok olyanok, mint a későbbi idők drága lőfegyverei. Ábrázolásai bátorságot, fizikai merészséget, az elegancia és a veszélyérzet valamiféle keverékét fejezik ki. A legjobb alkotások kibírják az összehasonlítást az i. e. 6. században a világon bárhol készült, bármelyik remekművel.

A szentélyekben vagy sírokban elhelyezett fogadalmi ajándékok többnyire kisméretűek voltak, mint például a jobb oldali képen látható üveg-amphoriszkon. De előfordult, hogy az adományozók embermagasságnál is nagyobb edényt adtak. A Vixből származó, 6. század végi nagyszerű bronzkratér (*fent*) egy kelta hercegnő sírjában fedezték fel, a Szajna felső folyása közelében, a Mont Lassois nevű, őskori hegyi telep alatt.

Magassága 1,64 méter, súlya 208 kilogramm, úrtartalma kb. 1200 liter. Ez az edény a lakóniai, de talán az egész görög archaikus művészet legnagyobb és legnagyszerűbb mesterműve. Nyakán hét, bronzba öntött férfi és hét harcszékér ábrázolása látható. Fogantyúként két tömör Gorgó-fejet illesztettek rá; a rátétek helyét a kratér vállán betűkkel jelölték meg; ezek révén

tudjuk, hogy a készítő mester spárta-i volt.

Vajon hogyan került a Párizstól nem messze lévő Mont Lassois-ba? A tárgy vagy a kézműves utazott oda? Az edény testének kialakított bronzfala egyes helyeken mindössze egy milliméter vastag: ha odavitték, akkor igen gondosan kellett szállítani. Lehetséges természetesen, hogy Itáliában készült, de a sír etruszk tárgyakon kívül athéni cserépedényeket és más, görög luxuscikkek is tartalmazott, köztük egy tripuszt és egy üstdíszet.

Fent: Az üveg az ókorban mindvégig fényűzésnek számított, és elsősorban dísz tárgynak és illatszeres üvegnek használták. Soha nem volt fontos nyersanyag a görög mesterek számára; az i. e. 7. században azonban Cipruson és Rhodoszon, sőt, talán Hellaszban máshol is, dolgoztak üveg-művesek. A legtöbb miniatűr edényhez hasonlóan, ez a kis edény (magassága 12 cm) is a 6. század végi görög amphorákat utánozza. A szépen megformált edénytest finoman díszített. Szerény ajándék volt, talán kenőccsel, talán borral teli, egy értékes amphora jelzéseként.

Ez a csodálatos sisak abból a kincsből származik, amelyet Kelet-Kréta egyik leggazdagabb helyén, Arkhanészen találtak. A fogadalmi felirata sisakon és a hozzá tartozó *mitrán* (fejfedő), a sisakot kibélelő sapka) az i. e. 600. évhez közeli időpontra utal. A korinthuszi típusú sisak módosítása. A rákalapált pompás kancák ábrázolásának rokonait megtaláljuk a

7. század második felében készült nagy krétai domborműű agyagtárolóedények díszítményei között. Ebben az időszakban a krétai ábrázoló művészet volt a legmértékesebb Hellaszban, és a maga higgadt, vonalas ábrázolási módja miatt talán a leg szebb is. Ezzel ellentétben az oroszán, a krétaiak legendás állata, gondosan kidolgozott, keleti stílusú dísz.

Balra: Ez az i. e. 500 körül készült spártai bronzszobor félelmetesen jól sikerült. Voltaképpen szobrászati érdekességét az elvont, lepellel borított alaknak és a drapéria egyhangúan ismétlődő vonalainak ellentéte, a különös és formailag igen hatásos tarajszerű fejdísz, valamint a sisak alól kiszabadult, hosszú hajtincsek adják. E kísérteties harcos még 25 évszázad után is félelmet vált ki a szemlélőből. A megmintázás magas színvonal, a mozgás ábrázolása szokatlan tehetőségről árulkodik, és – ismereteim szerint – egyedülállóan eredeti. Felteelték, hogy a keresztben álló saktaréj itáliai görög eredetre vall, de előfordulnak ilyenek attikai vörösalakos és Athénon kívüli feketealakos vázákon is, a sisak pedig gyakori, az általánosan elterjedt korinthuszi típusba tartozik. Nem ismeretes, hol

találták ezt a harcost, de a spártainak látszik. Lábai valószínűleg újabkori kiegészítések. Mesteri alkotás, amely – ha csak kis mértékben is –, de kitágította a szobrászati határait.

Fent: A márványból készült, ünnepélyes arckifejezésű ifjakat ábrázoló, kora klasszikus kori (i. e. 520 körül készült) szobrok elég gyakoriak, de a bronzból készültek (még töredékeik is), már jóval ritkábbak, legalábbis ilyen méretben: ez ugyanis meghaladja az embermagasságot. Kezében talán fogadalmi ajándékot tartott, s nem pedig valamelyik isten attribútumait. Valószínűbb, hogy templomnak szánt ajándék, és nem síremlék. Egy piruszi (Peiraieusz) áruaktár romjai között találták, ahol feltehetően arra várt, hogy Rómába szállítsák, amikor a rómaiak elpusztították.

Fent: Ez a hosszú nyakú, feketealakos, athéni amphora a Leagrosz-csoport egyik tagjának, a Hajnal Festőjének alkotása. Egy Leagrosz nevű szép ifjú nevét sok, 6. század végi vázán tüntették fel, többségük vörösalakos volt. A feketealakos vázákat többnyire a trójai háborúból vagy Héraklész életéből vett, számunkra olykor érthetetlen, igen összetett, merész vonalvezetésű, bonyolult csoportokat ábrázoló jelenetek díszítik. Az itt látható különös és drámai jelenetben talán Akhilleusz szelleme látható, amint azt teszi, amit az élő Akhilleusz cselekedett, amikor Trójánál partra szökött, felugrik: ez volt a híres trójai ugrás. Ott, ahol lába megérintette a földet, forrás fakadt.

nyosan az északi sémi ábécé egyik formája, amelyet a görögök a föníciaiaktól tanultak, habár semmit sem tudunk arról, pontosan hol vagy miként. A görög írás valamennyi változata közül a krétai áll a legközelebb a sémihez, és semmi kétség, hogy a föníciaiak és a krétaiak között különleges kapcsolat állt fenn. Az első átvétel talán valamelyik part menti kereskedelmi állomáson történhetett. A teljes ábécé elterjedésének időpontja már könnyebben megállapítható, mivel a görög nyelvű betűírás a 8. század közepén tűnik fel. Az írás megjelenése nemcsak a mi jelenlegi ismereteinket változtatta meg a görög világról, hanem a korabeli görögök önismeretét is. Az az elképzelés, hogy a világ és eseményei racionálisan irányíthatók, végső fokon onnan származik, hogy ésszerűen leírható, miképpen viselkedik a világ, és milyen tényezők játszanak közre működésében. Az írás volt az, ami a görögökben megerősítette vagy megerősítette ezt az elképzelést, előbb az erkölcs és az emberi viselkedés mélyen gyökerező társadalmi indítékait illetően, azután a történelem és a politika egész területén, végül pedig a filozófiában, a tudományban és a vallásban. Annak távlati lehetősége, hogy felvázolják az orvostudomány alapelveit, a jogi viták során követendő eljárást, valamint megörökítsék az idegen földek felfedezését és feltárását, része mindannak, amit az írás, az írásbeli kultúra lehetővé tesz.

Vallás

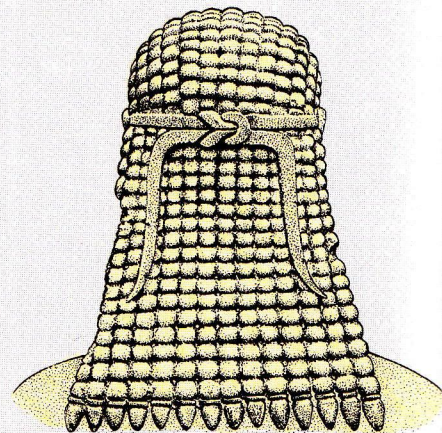
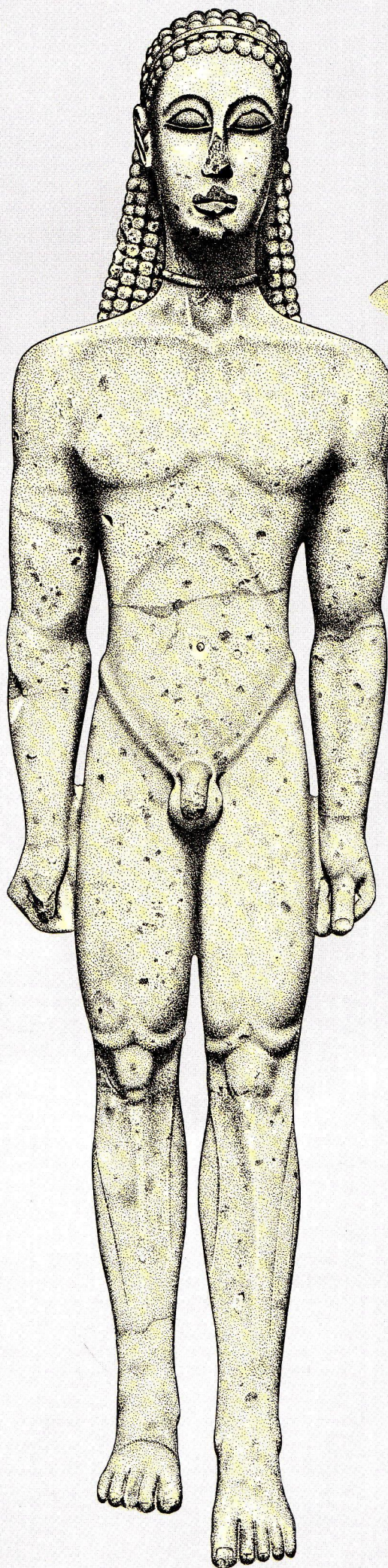
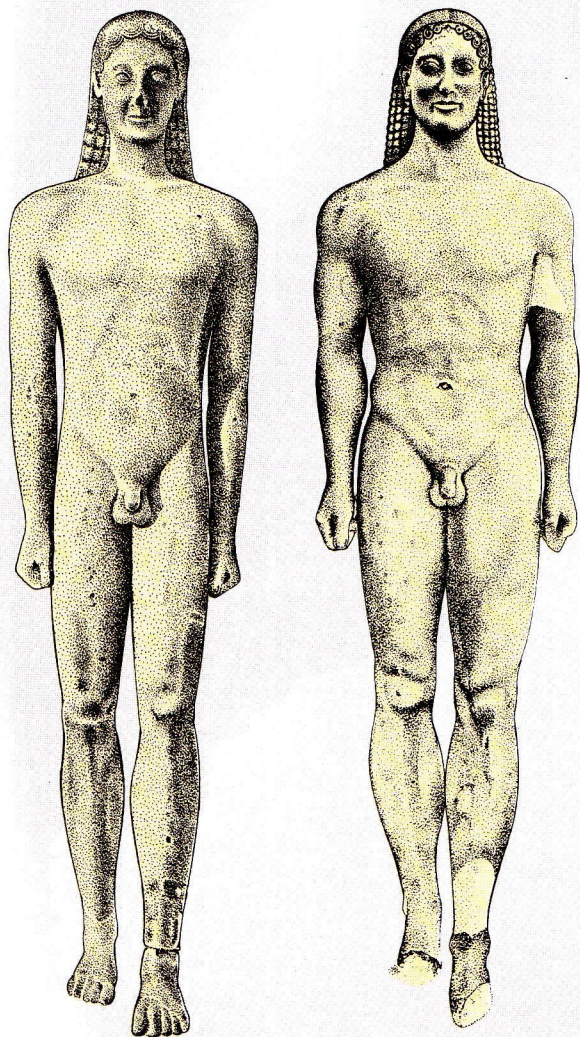
A 8. század végi fejlődés másik igen fontos tényezője a vallás. A görög vallás korábbi történetének alig vannak nyomai, de amikor a képi ábrázolások megjelennek, szinte nyomban azonosíthatók; ugyanazokat a történeteket beszélik el, és csaknem ugyanazokat az értékeket jelenítik meg, mint valamivel később az írásba foglaltak. Ünneplésebbek és olykor félelmetesebbek, mint Homérosz, annak ellenére, hogy még a legkezdetlegesebb jelenetek is vídámak és jókedvűek, távol áll tőlük a rémületkeltés szándéka. A legkegyetlenebb gyilkosságok is szinte heraldikusak, naivitásukban van valami álomszerű, mintha a homéroszi himnuszokban leírt ijesztő események lennének. Két kentaur egy emberi alakot döngöl bele a földbe, az pedig kést szúr beléjük, vagy Perszeusz lefejezi Medúzát. Ezek a témák láthatók a fogadalmi ajándékokon, vagyis *agalmákon*, amelyekben az istenek kedvüket lelik. Az ábrázolás stílusa mindig összhangban van a tárgyak funkcionális szerepével.

Természetesen vannak a vallásnak sötétebb oldalai is. A politeizmus (többistenhit) folytonosan megújul azzal, hogy terjed, bővül, mindig eleven és új kultuszokat teremt. Van néhány adat arról, hogy többé-kevésbé hivatásos próféták és a születés jogán vagy elhivatottságuk révén szentnek tekintett emberek fontos szerepet játszottak ebben az időben a görög vallásban. Ha valóban így volt, akkor említést érdemel, hogy ebben az időszakban hasonló volt a helyzet Izraelben is.

Kétségkívül léteztek már jósdák is, de roppant tekintélyük még csak kialakulóban volt; ennek ellenére figyelemre méltó, hogy már viszonylag korai időszakban is milyen bőségesek voltak Delphoiban és Olümpiában a fogadalmi ajándékok. Eleuszisz, Athéntól nem messze északnyugatra, már a 8. században bizonyosan létezett, itt is jelen volt a Déméter-kultusz (ahogy valószínűleg Hellasz több más pontján is), noha azoknak az adatoknak többsége, amelyek Eleuszisz nemzetközi hírnevét bizonyítják, későbbi. A homéroszi *Déméter-himnusz* viszont kétségtelenül korábbi költemény: a 7. század elejéről származik. A 7. század elején Eleuszisz már szent hely és zarándoklatok célpontja volt. Az eleusziszi építmények közül a mükénéiek bukása és a

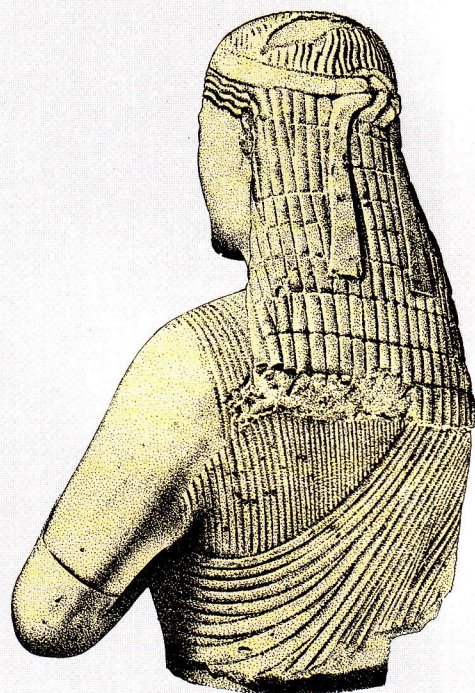
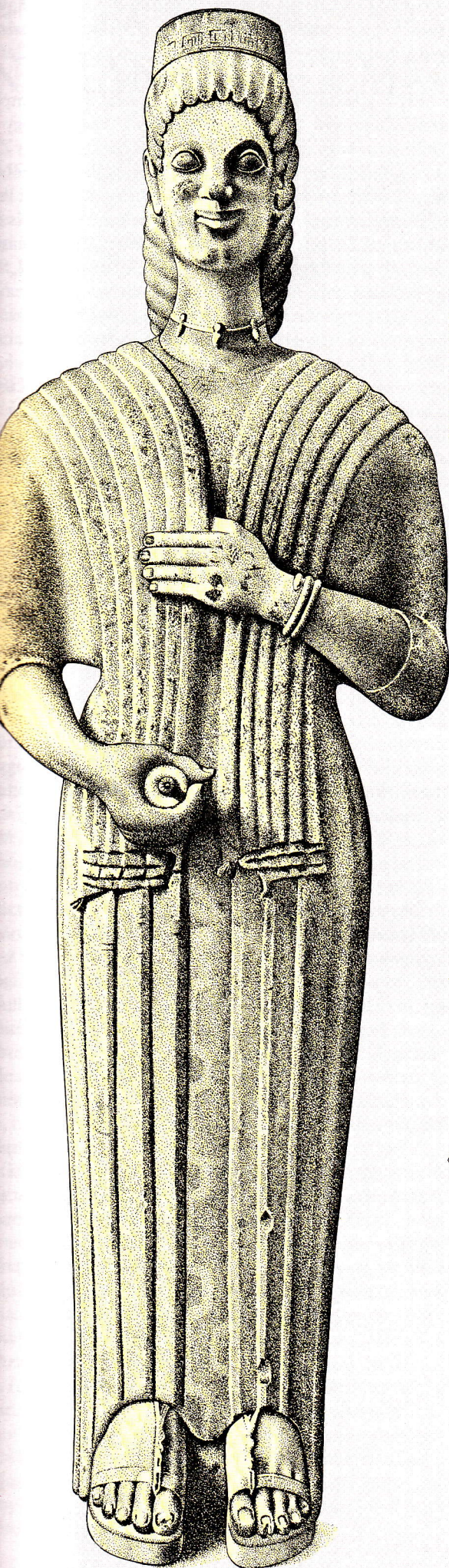
Kuroszok és korék

Ezek a szobrok úgy hasonlítanak egymáshoz, mintha egy és ugyanazon család tagjait ábrázolnák. Méreteik változók, az elefáncsont vagy bronz miniatúráktól és apró, fából készült alakoktól a súlyos, életnagyságnál nagyobb, márványtömbökre állított kőszobrokig. Görög elődek az i. e. 8. századból, távolabbi ősük Egyiptomból és Mezopotámiából valók. Arányaik gondosan kidolgozottak, és valamikor feltűnő színekkel voltak kifestve, de erről ma már nem sokat tudunk, és még arányaik is rejtenek bizonyos titkokat. Egy-egy életnagyságú szobor elkészítése bizonyára legalább hat hónapig tarthatott. „Divatjuk” kb. i. e. 620-tól i. e. 480-ig tartott. Halotti emlékművek vagy az isteneknek szánt ajándékok voltak, esetleg istenek vagy hősök szobrai. Az 500. év körül volt olyan időszak, amikor egyes szobrokról úgy hitték, hogy csodatévő hatalommal rendelkeznek. Arányaik szigorú szabályain belül érdekes fejlődés figyelhető meg rajtuk: mosolyuk, vonalaik hajlékonysága egyre szembetűnőbbé válik, mozgásba lendül a lábuk, az egyikkel előrelépnek. Ennek nemcsak esztétikai okai vannak, hanem mechanikai is, a szobrok így válnak szilárdakká.

A karcsú ifjú szobra (*bal szélen*) a 6. század közepén készült, Mészáros szigetén, naxoszi márványból. Az archaikus kori Mészárosban gyönyörű alkotásokat találtak a régészek. Az ifjú társa (*balra középén*) ugyanennek a stílusnak kevésbé későbbi terméke; az attikai partvidék déli részén találták, vidéki környezetben. Paroszi márványból, ebből a selymesen finom, szikrázóan fehér kőből faragták. Paroszon a föníciaiak számára már a 6. században készítettek dombozműves köladikákat. A nagyobb méretű rajz (*balra*) egy korábbi szobrot ábrázol, amely valószínűleg a 7. század végén, feltehetően Attika déli partvidékén készült. A korai, márvány ifjúsobor csuklócsontjának (*lent*) vonala ugyanolyan előírásosan szabályos, mint parókaszzerű hajának fűrtjei (*fent*). Térdei mintha absztrakt díszítőelemek lennének. Az emberi test részleteinek ezt a geometrikus ábrázolását figyelhetjük meg a szoboralak nemi szervén is. Mindez mezopotámiai örökségnek tűnik.

Ez a méltóságteljes lány-szobor (*balra*) gránátalmát tart a kezében, fején olyan kalap van, amelyet a papnők hordtak. A szobrot az attikai Keratea közelében találták, egy ólomlappal letakarva. Az 570-es évekre datálható, mintegy húsz évvel későbbre, mint az olümpiai Héra mészkőből készült feje. Az istennő ruhájának redői súlyosak és merevek, de hajfűrtjei, kalapijának finom díszítése és a kezében tartott gyümölcs bizonyos gyengédséget kölcsönöznek neki.

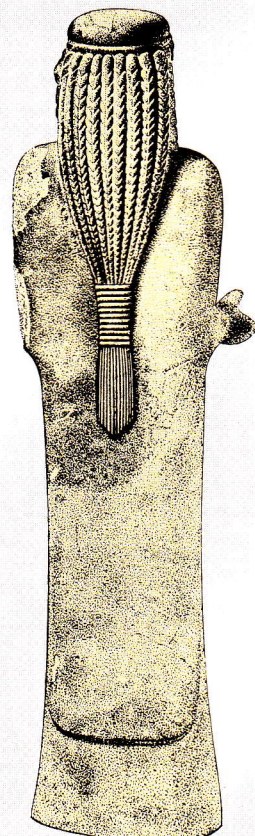
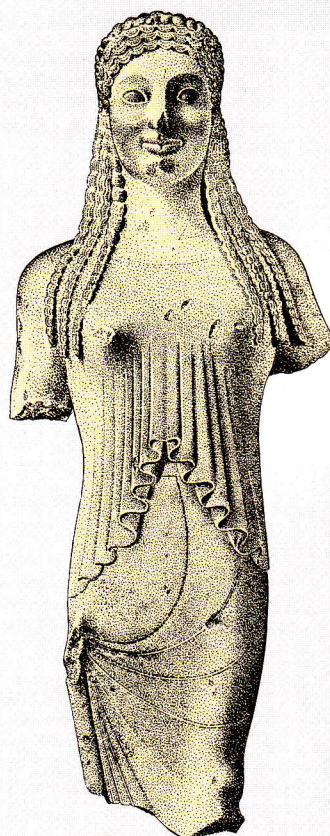
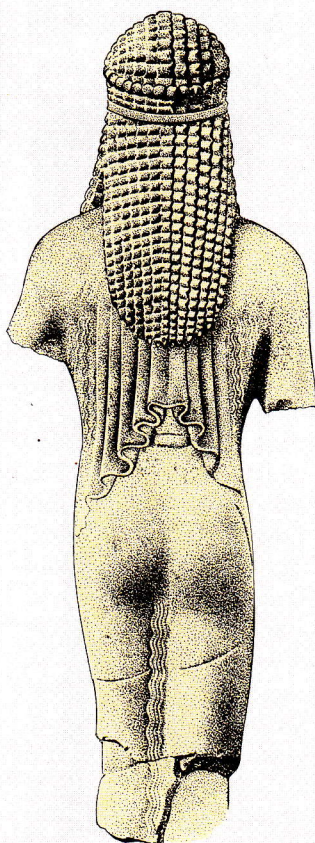
A fej és a mellrész előlről és hátul-

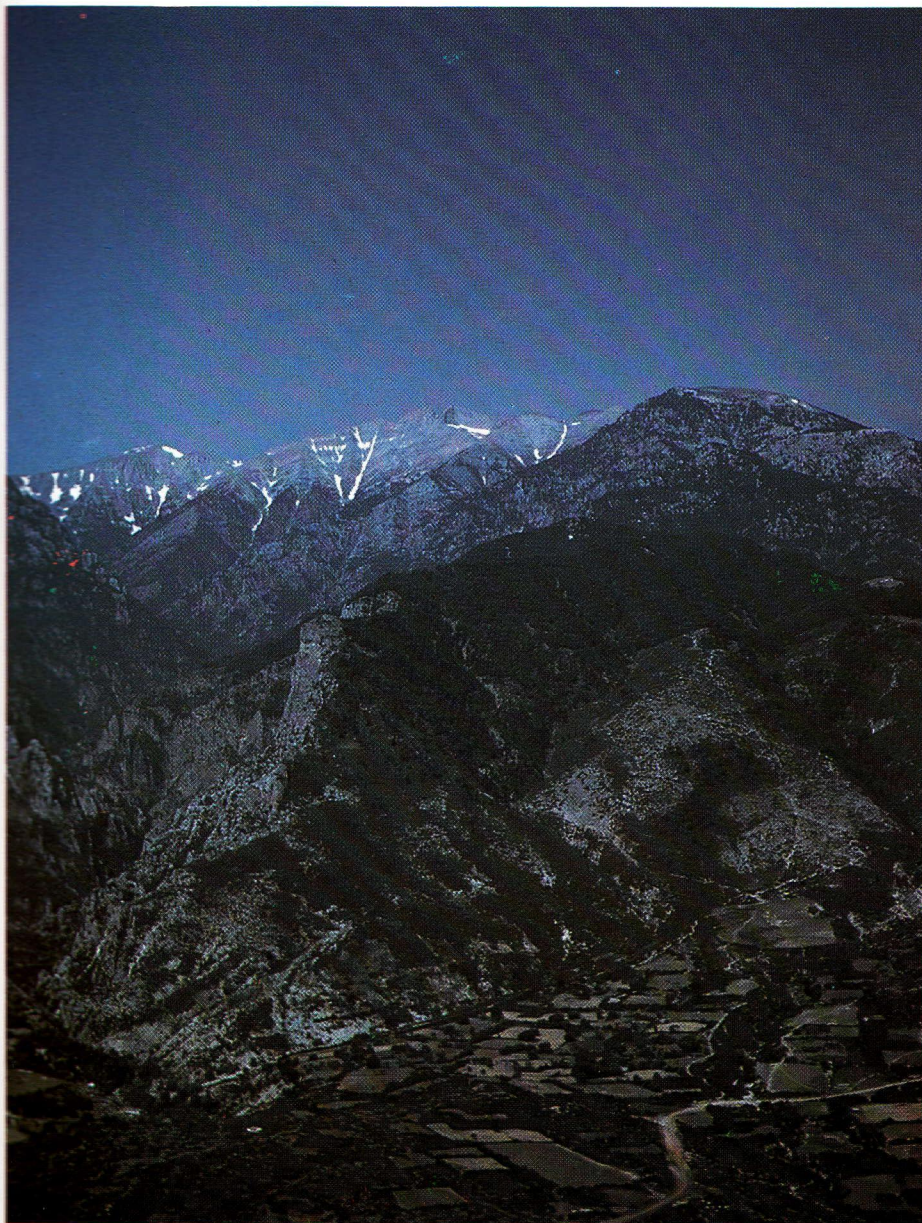
nézetben (*fent*) egy másik gránátalmát tartó nőalakhoz tartozik, és alighanem 10–20 évvel későbbi. Naxoszi márványból készült, egyike volt az athéni Akropoliszon álló, és a perzsák által elpusztított fogadalmi ajándékoknak. Vállon gombolódó, szép ión ruhája másfajta világról beszél, de azért ez is az előző szobor egyik helyi változata. Hajviselete ugyancsak izlées, de kevésbé jól kivitelezett.

Az egyik legszebb athéni szobor elől- és hátulnézetben (*lent balra*). Az 530-as évek végén készült, és ezt is

a perzsák törték darabokra. Szorosan testhez tapadó ruhája a meglepetés erejével hat, finom játékosága, arca és haja, testének szépsége ellenállhatatlan vidámságot kelt. Festett nyakláncot viselt.

A másik, hátulnézetben bemutatott alak (*lent*) egy provinciális változat: a kissé már idős hölgy az egyik etruszk sírboltból került elő. Arca nem valami szép, de a szobor geometrikus eleganciája tagadhatatlan. Gipszből készült, festés és aranyozás nyomait hordozza. A farrész néhol restaurált.

Fent: Az Olümposz az istenek lakóhelye, Zeusznak, a tündöklő égbolt istenének otthona volt. Dél felől és a tengerről nézve messziről is jól látható.

Jobbra: Fogadalmi ajándécul adott bronz tripusz lába Olümpiából: az olümposzi isteneknek a dél-görögországi Alpheiosz folyó melletti szent ligetéből. A tripuszon látható harci jelenetet általában Delphoival hozták kapcsolatba. Valószínűleg a játékok mitikus eredetét jelzi. A lovon ülő nóialak (balra) Olümpiából való, kis bronzszobor. Játékosága ellenében áll a tripusz lábának vaskosságával.

7. század végén emelt, téglalap alakú, kultikus célt szolgáló épület közötti időből mindössze egy lépcsőzetes teraszról van tudomásunk – valószínűleg ez lehetett a szent kerület –, továbbá egy kis, ovális falú épületrészről.

Fel kell tenni a kérdést, vajon az istenek miért olümposziak? Olümposz ősi név, már Homérosz is említi, hogy az Olümposz-hegy az istenek lakóhelye. Közismert, hogy Zeusz a felhők és az ég istene volt, de miért kellett lakóhelyét oly messzire északra tenni? Mivel úgy látszik, hogy a legtöbb isten neve már a mükénéi korban is kimutatható, és főként mivel Zeusz neve közeli rokonságban áll az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó valamennyi égisten nevével, feltételezhető, hogy az Olümposz-hegy kiválasztása Homérosz előtt egy évezreddel történt. Legalábbis valószínű, hogy az a nép, amelyik az Olümposzra telepítette isteneit (bármelyik volt is), valamikor Észak-Görögországban, a hegy árnyékában élt. Másrészt az Olümposz látható a tengerről, márpedig az istenek lakóhelyét nyilván az ismert világ végére tették, vagyis Északra, ugyanúgy, mint ahogyan az alvilág bejárata a homéroszi költemények szerint a nyugati határon vagy közvetlenül azon túl található.

A 8. századi görög politeizmusról elmondható, hogy az átvételek nyitott és rugalmas rendszere. Nem voltak benne térítő vallásokat hirdető új istenek, viszont állandóan készen állt a görögök horizontján feltűnő istenek befogadására, valamint arra, hogy az idegen isteneket már ismertekkel azonosítsa. Asztarté Aphroditére gyakorolt hatást, Artemisz Keleten az Állatok Úrnője volt, Aioloszt, a szelek istenét egyszerűen kölcsönözték stb. Mindez azonban anélkül ment végbe, hogy megzavarta volna a görög mitológia rugalmas összetartó kötelékeit. Stílusa alapján lehetetlen megállapítani, hogy valamely Homérosz által elbeszélte történet új-e vagy régi. Ennek egyik következménye, hogy a mükénéiekről, valamint a távoli népekről szóló történetek, a mágikus erejű mesék, a görögök és szomszédaik régi vallási mitológiája alig különböztethetők meg egymástól. Valamennyi történet egyazon mosolygó kék ég alatt, ugyanazon komoly, de egyben vidám légkörben játszódik.

A 8. századi művészet ellenállhatatlan energiától duzzad, attól az erő adó érzéstől, hogy az ember irányítója és uralkodója a természet nagy részének. Argoszban van egy festménytörödé, amelyen faágakat tartó lányok kórusa kíséri egy ló rituális betörését, alattuk halak láthatók. Mondható ugyan, hogy a halak lényegtelen díszítő elemek, de miért volnának kevésbé fontosak, mint a lányok? Talán Poszeidónnak, a lovak, a földrengések és a tenger urának jelenlétere utalnak. Háttha azt ábrázolja a jelenet, amint a történelem folyamán először épp betörnek egy lovat.

A kor kisplasztikai emlékei közül talán egy olümpiai szoborcso a legvonzóbb, és ő fejezi ki leginkább a 8. századi életerőt: ölében gyermeket tartó meztelen nóialakot ábrázol, aki női nyeregben egy lónak látszó állaton ül. Vannak többé-kevésbé hasonló mükénéi szoborszákok is, de az olümpiai istennő (hiszen aligha lehet szó emberi lényről) sokkal naivabb és elevebb.

AZ ARCHAIKUS VALLÁS NÉHÁNY JELLEMZŐJE

Előfordult, hogy a jóshelyek döntöttek a gyarmatosítók útnak indításáról, és arról, hová küldjék őket, mit kell tenni egy közösség életének válságos pillanatában, s olykor még jogi és alkotmányos kérdésekről is. Ezek vallási ügyek voltak, mielőtt politikai problémákká váltak volna, és e jósdáknak a politikánál erősebb hatalma alkalmanként még a 4. században is tartott. Az uralkodó családok és az egyes államok – gyakran frissen alapított gyarmatvárosok – mind Delphoít, mind Olümpiát elhalmozták fogadalmi ajándékaikkal, amelyek egyúttal a tekintélyért folyó versengés mindenkor diplomáciai eszközei is voltak. Némelyik atlétikai versenyszám, különösen a ló- és kocsiversenyek, a királyok sportjának számított. Amikor a 7. században kialakult a templomnak mint az istenek kultuszszobrai őrző díszes épületnek a típusa, a nagyszerű templomok felépítésére tett felajánlások váltak a gazdag emberek és a gazdag népek versengésének másik megnyilvánulási formájává. Az a térkép, amely azt mutatja, hogy mely városoktól kapta Delphoi és Olümpia a leggazdagabb fogadalmi ajándékokat az archaikus korban, egyúttal a korabeli történelemtől is sokatmondó képet fest.

Delphoi

Delphoi kezdetben egy mükénéi település pásztorainak szentélye volt. A 8. században épült, azon a helyen, ahol a magas szirtek alatt, a Parnassosz-hegy lábánál lévő sziklából bővizű forrás fakad. Nincs bizonyíték arra, hogy akár mint kultuszhely, akár mint település folyamatosan lakott lett volna; a legrégebbi posztmükénéi agyagtárgy néhány 9. századi töredék. A szentély meredek lejtőn áll, a stadion pedig, ahol a négy pánhellén játék egyikének, a püthóinak versenyeit rendezték, valamivel feljebb, a hegyoldalon található. Az egész hely maga természetes színház (az első mesterséges színházat csak a 4. században építették). Legfontosabb emlékét, az Apollón templomot többször is újjáépítették ugyanazon a helyen, de a 7. század vége vagy a 6. század eleje előtti időből egyetlen periódusát sem ismerjük. A ma is látható romok zöme a 4. századból való, alattuk a 6. századi szentély maradványaival. A ma álló oszlopok, amelyeket 30–40 évvel ezelőtt francia régészek állítottak fel, nem egyebek különböző időkből származó, egymásra rakott ókori oszlopdoboknál.

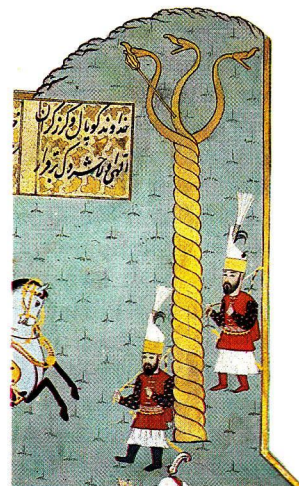
Talán Delphoi a legdrámaibb látványt nyújtó görög szentély. A levegőben sasok és keselyűk lebegnek, a forrás még bőven adja a vizet, és még ma is zárandókhely. Delphoiban történt, hogy a múlt században a parasztok az első turistákról azt hitték, hogy egy „Milordi” („Méltságos urak”, angolul) nevű pogány törzs tagjai, az ókori delphoiak leszármazottai, akik visszatértek, hogy leróják tiszteletüket a régi kövek előtt. Euripidész *Ión* című színművében a Delphoiba érkező zárandókkórus belefeledkezik a látvány csodálatába. Ión Apollónnak az athéni Akropolisz alatti barlangban nemzett törvénytelen fia, aki a delphoi szentélyben nőtt fel mint templomszolga, és akinek söprés, vízlocsolás és a madarak elkergetése volt a dolga. A darab hosszú monológgal, hajnalban kezdődik, és minden más alkotásnál jobban bizonyítja, hogy nem tévedünk, ha Delphoinak különleges szerepet tulajdonítunk.

A történelem későbbi szakaszában, a szentély hanyatlása idején, Plutarkhosz (kb. i. sz. 50–120) higgadt párbeszéd színhelyéül választja Delphoít. A különbség óriási. Az ő korában a papok művelt és tudós történészek, tisztelik szentélyüket, a kövek intellektuális kíváncsiságot és esztétikai élvezetet váltanak ki belőlük. Ekkorra már megindul az idegenforgalom és pezseg a tudományos élet. Delphoi fontos szerepet játszott a görög történelemben, és még ma is számos nagyszerű történelmi emlék maradványai láthatók itt. Ez volt Apollón jóshelyei közül a leggazdagabb és legnagyobb, legalábbis a görög szárazföldön; csak Kis-Ázsiában és Délosz szigetén akadtak versenytársai. A görögök egykor úgy hitték, nem is Délosz, hanem Delphoi a világ tulajdonképpen közepe.

A boiótiai Ptóionban, az egykori Kopaisz-tó helyén elterülő síkságtól északra látható, milyen lett volna Apollón hegyi szentélye és jóshelye politikai fontosság és gazdagság nélkül. Ptóionban sziklafal előtt, kellemes forrás közelében, néhány épület és lépcsőzetes terasz húzódik a fogadalmi ajándékok számára. Csodaszép, egyszerre borzongató és vonzó hely. Nagy varázsa, hogy napjainkban elhagyott, a sziklákon héják fészkelnek, a romok között kecskék bókászhatnak. Delphoi méretei azonban sokkal nagyszabásúbbak.

A delphoi műemlékek egymással versengenek. Az 5. századi nagy háborúk idején mindkét fél felállított itt győzelmi emlékműveket. A perzsa háborúban a delphoi jósda ketős szerepet játszott. Kroiszosz („Krózus”), Lüdia királya több Apollón-szentélynek is ajánlott fel aranyat, és Delphoi sem zárkózott el a királyok hasznát hajtó látogatásai elől. Amikor a tekintélyes athéni Alkmaionida családot száműzték Athénból, fontos nemzetközi pozíciójukat a delphoi Apollón-templom újjáépítésével és lovaik olümpiai játékon való versenyeztetésével tartották fenn. A spártai Pauszaniász ellen bukásakor felhozott vádak egyike az volt, hogy a plataiai csata emlékére emelt fogadalmi ajándék feliratában a győzelmi felajánlást saját nevében tette; a feliratot később meg is változtatták.

Ennek az emlékműnek a talapzata ma is megvan az Apollón-templom közelében. Egykor magas, aranyozott bronzoszlop állt rajta, amelyet három tekeredő kígyó alkotott. Tetején a három kígyófej kifelé tekintett, és orrukon egy arany tripuszt egyensúlyoztak. Később elszállították Delphoiból, hogy a bizánci hippodromban (lóversenypályán) állítsák fel, a kígyós oszlop ma is ott áll. A középkor végén szökőkúttá alakították, csöveket vezettek fel a besejében, úgy hogy mindegyik nyitott szájából másfajta folyadék ömlött ki. Az emlékmű csak a 18. században pusztult el, a kígyófejekből már csupán ijesztő töredék maradt fenn az isztambuli múzeumban. Elsőként Néró fosztotta ki Delphoít, amikor Róma már tele volt görög kincssel. Az i. sz. első két évszázadban emelték az utolsó nagy, gazdag építményeket a nagy görög központokban, ezzel egyidőben azonban eltűntek a művészi alkotások. A delphoi stadion márványhomlokzatát Herodes Atticus, a tudósok bőkezű támogatója építtette fel az i. sz. 2. században, a színházat pedig – a görög történelemre jellemző módon – az i. e. 2. században egy idegen király állíttatta helyre, majd a Római Birodalom idején ez megismétlődött.

Pauszaniász spártai király fogadalmi ajándéka a perzsák felett, Plataiainál i. e. 479-ben aratott győzelme alkalmából, ahogyan azt egy török kéziratban ábrázolták. Az emlékművet Delphoiból Konstantinápolyba vitték, és az ottani hippodromban állították fel. A késő-középkorban szökőkúttá alakították át.

A szentély korai periódusát alig lehet elkülöníteni; nincs egyetlen olyan nagyobb régészeti együttes sem, amely csupán egyetlen korszak emléke lenne, még kevésbé tekinthető annak Delphoi egésze, amely sokat szenvedett a földcsuszamlásoktól, földrengésektől és sziklaomlásoktól. Az emlékműveket többször újjáépítették, és egyik helyről a másikra helyezték át. Az újjáépítések legbeszedesebb bizonyítékai a köveken található kapocsnyomok, amelyek kora megállapítható. A delphoi újjáépítési munkálatokkal foglalkozó kutatásoknak köszönhető, hogy e tartókapcsok datálásának legfontosabb problémáit megoldották. Delphoi legkorábbi korszakából ismerünk néhány bronztárgyat, néhány épületalapzatot, valamint Kleobisz és Bitón két, óriási méretei ellenére is bájos szobrát, melyekben a naivitás a kedves esetlenséggel párosul.

A delphoi kocsihajtó szobra, amelyről rosszindulatúan azt mondták, hogy az örök bérkocsis kifejezéstelen tartását és vonásait jeleníti meg, igen sokat veszít hatásából elszigeteltsége miatt. Eredetileg egy fenséges, monumentális szoborcsoport része volt, köntösének kemény, függőleges vonalai és testtartásának nyugalmat sugárzó merevsége csupán alkotó elemei annak a kompozíciónak, amelyhez a lovak hosszú lábai, a kocsi magas kerekéi és az állatfejek egyaránt hozzátartoztak. A mű a 450-es évek erejét, hozzáértését és sikereit fejezi ki. Valójában a virágzást a bukástól elválasztó határvonalon egyensúlyoz. A legvidámabb delphoi figurák korábbiak. Az átmenet időszakából valók, invenciózusak, anélkül hogy veszítenének archaikus méltóságukból, mozgékonyak, anélkül hogy csökkenne erőteljességük. Olyan ügyesek és bájosak, akár a majmok. Feladatuk a díszítés, nem csupán a hatáskeltés. Versengenek egymással, hogy a figyelmet magukra vonják, de nem tolakodóan. A sziphnosziak márvány kincsházának frizén láthatók.

Sziphnosz szigete nem sok szerepet játszott a történelemben, de voltak arany- és ezüsbányái. Hérodotosz a leggazdagabb szigetnek nevezi, említést tesz egy márványból emelt törvényházról és az agoráról. Később azonban a bányák kimerültek, egy helyen betört a tenger, és a pompás épületek nyomtalanul eltűntek. A sziphnosziak delphoi kincsháza viszont felveszi a versenyt a legnagyobb görög városok kincsházaival is. Tizenhat ilyen épület állt Delphoiban, mindegyik valamelyik polisz vagy állam tekintélyét volt hivatva megtestesíteni, és azért épültek, hogy itt helyezték el az Athén vagy valamelyik másik nagyhatalom által az istennek áldozatul felajánlott kisméretű, értékes adományokat. A templomban nem fért el valamennyi áldozati ajándék, és a városállamok szerették egy helyen tartani saját kincseiket. A tekintélyért folyó versengés a homéroszi hősök és a konzervatív gondolkodású emberek becsület- és szégyenérzetének rendszerében gyökerezett. Egyes városokban királyok vagy türannoszok uralkodtak. A vagyon nem arra szolgált, hogy a szó szoros értelmében hasznot hajtson, de nyilvános bemutatása haszonnal járt. Be lehetett férközni vele az isten kegyeibe, meg lehetett nyerni a jósda jóindulatát, megerősítette Athén, Sziphnosz vagy más adományozó nemzetközi helyzetét. A sziphnoszi kincsház fríze i. e. 525 körül készült, a szobrászat technikai fejlődésének fordulópontján. Nem túlzás kijelenteni, hogy ezeken az alakokon megfigyelhetők a bekövetkezett változások.

Olümpia

Az archaikus görög vallás legsajátosabb megjelenési formája Olümpia. Egész sereg legenda övezte Olümpiát, ezt a

ligetet, amely szabadtéri szentély volt, körülötte, a fák között elszórva, egy tucat vagy valamivel több oltár állt, és néhány különös ereklje volt látható. A felajánlások igen gazdaggá tették, bőven el volt látva vízzel, és nagy kiterjedésű sík területe alkalmassá tette atlétikai versenyek megrendezésére. A görög vallásban a sportnak olyasféle funkciója volt, mint a szobrászatnak, amely ezért gyakran jelenített meg meztelen atlétákat; a sport az erő, ügyesség és olyan lelki tulajdonságok kifejezésre juttatása volt, amelyekben az istenek kedvüket lelték; nyilvánvaló célja örömet okozni az isteneknek. Természetesen a versengés volt a lényege, és a hősi társadalom korából, amelyben született, megmaradt annyi, hogy a győztesek legfőbb jutalmul hírnevet szereztek, halhatatlanságot jelentő, világraszóló hírnevet. A sportnak még ma is megvan az ehhez hasonló társadalmi funkciója a lovaspólónak abban az észak-afganisztáni vad változatában, amelyben egy döglött kecskét előbb kövekkel tömnek ki, vízzel megduzzasztanak és félig beásnak a földbe. A lovasoknak pusztá kézzel kell kitépniük, aki nyer, egész életére szóló hírnevet szerez, és misztikus magasságba emelkedik. Homérosznál minduntalan kifejezésre jut az a törekvés, hogy ezt a dicsőséges állapotot kapcsolatba hozza a származással, az ősökkel és az örökölt vagyonnal, Pindaros későbbi költeményeiben pedig még inkább.

Kroiszosz, Lüdia királya Delphoiban hatalmas, színaranyból készült edényeket ajánlott fel, Olümpia azonban nem számított zarándokszentélynek, mint Dódóna vagy Delphoi; politikai vagy vallási befolyása csekély volt. Találkozóhelynek tartották, és – helyzetéből következően – az volt Nemea és az Iszthmosz, a többi pánhellén sportközpont is. Olümpiában a Földistennek és később Zeusznek is volt jóshelye, de korán megszűnt. Az olümpiai táj nem jellemző Görögországra, de tudjuk, hogy az ókori ízlés számára ez volt a legszebb hely a világon. Központi emléke, az óriási és különös alakú Zeusz-templom csak az 5. században épült fel, és bár még ma sincs helyreállítva, romjaiban is hatásosabb, mint bármelyik jobb állapotban fennmaradt vetélytársa. Pheidiasz hatalmas Zeusz-szobra aranyból és elefántcsontból készült; az ókori szerzők állítása szerint ez a szobor hozzájárult ahhoz, hogy az emberek némi fogalmat alkossanak az istenekről.

Olümpia az Alpheiosz kanyarulatában fekszik; ez a széles, bővizű, erős sodrású folyó Arkadia hegyeiből érkezik, és éppen Olümpiánál tör ki a termékeny part menti síkságra. Valamikor bizonyára a magaslati és a mélyebben fekvő legelőterületek választóvonala volt, és elválasztotta Éliszt Triphüliától, valamint Nesztór régi püloszi királyságától. Amikor először hallunk Olümpiáról, a triphüliaiak fennhatósága alá tartozott, feltehetően azért, mert az ő tulajdonukban voltak az Alpheiosz menti legelők. Télen a romoknál állva láthatók a hófedte arkadiai hegyek, és a legközelebbi hegyről ellátni a tengerig. Napjainkban itt ér véget az ország belseje felé haladó vasútvonál, és itt kezdődnek a dombok, télen itt ér véget a báránylegeltetés, itt a határa a bőséges gyümölcsstermesnek, és itt kezdődik a sertésenyésztés.

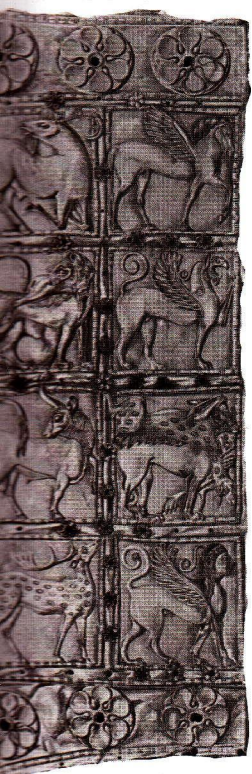
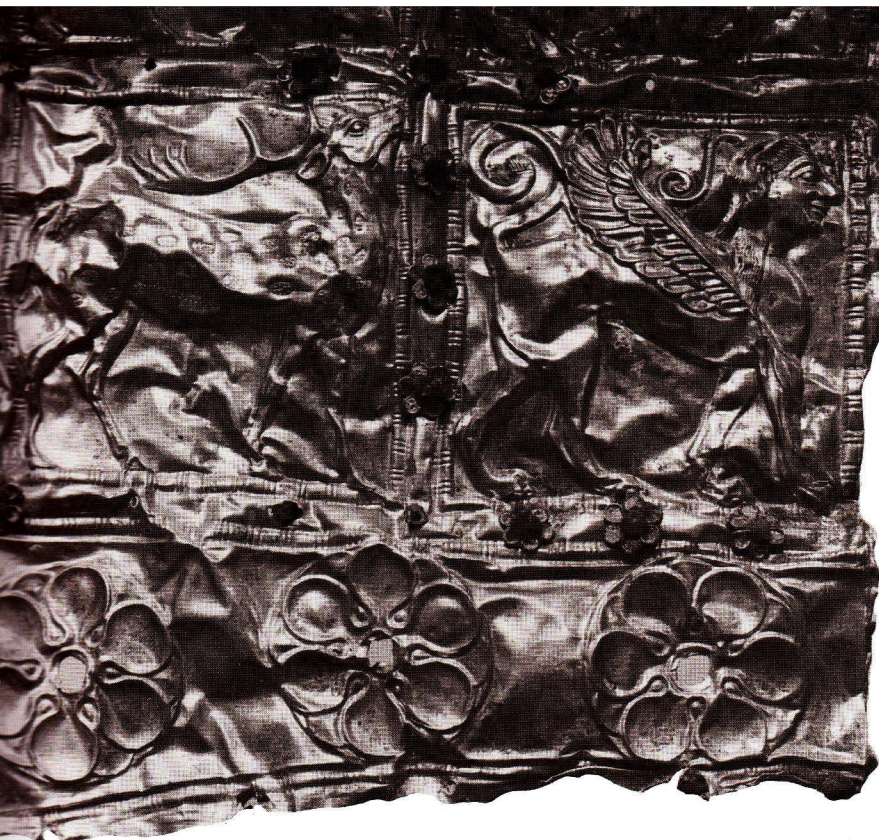
Zeusz oltára a bemutatott korábbi áldozati tüzek hamujából keletkezett. Az idők során hatalmas építmény lett belőle, lépcsőkkel és magas alapzattal, de mivel csupán megszilárdult hamuból állt, a középkorban az Alpheiosz áradásai teljesen elmosták. Az egész területet háromméteres iszap borította; hosszú idő telt el, amíg sikerült legalább a helyét meghatározni, mivel Zeusz oltárának nem maradtak felismerhető nyomai; legfeljebb annyit tehetünk, hogy megvizsgáljuk: hol lehetett elég hely számára. A műemlékeket – Delphoival ellentétben – Olümpiában nem nagyon

Ezek a fejek elefántcsontból készültek. Delphoiban találtak rájuk; hatalmas kincs szerény maradványai. A két szobor többi része valószínűleg arannyal volt borítva, de nem anyagának értéke, hanem a kidolgozás minősége emeli ki ezeket a többi közül.

Ezek a Delphoiból való nagyszerű veretek bizonyára egy szekrény vagy még inkább egy trón díszítmenyei voltak. Az elefántcsontból készült fegyverekkel együtt találták meg őket. Feltehetőleg, hogy Kroiszosz király fogadalmi ajándékának töredékei. Akármilyen is az igazság, rendkívül érté-

kesek és igen szépek. A szarvas agancsai érdekes módon távoli hasonlóságot mutatnak a dél-országi állatábrázolások stílusával. Valamennyi figura keleti mintákra utal.

bolygatták, de azért néhány esetben itt is sor került újjáépítésre. Nem lehetett könnyű az 5. században helyet találni Zeusz nagy temploma számára; számos régebbi műemlék helye van a közelében. A jelek szerint valamilyen összeomlott építmény lehetett alatta, mivel alapzatába beépítve megtalálták egy ión épület darabjait.

Az Olümpiát elborító áradások megőriztek egy keveset a nagy gazdagság és néhány történelmi emlék töredékeiből. A folyó hordaléka összekeverte a sötét kor félköríves záródású kunyhóit és a műkénéiek olümpiai nyomait. A legszebb bronz tárgyak, a híres háborúk után felajánlott sisakok és egy csodálatos, gránátalmához hasonló, arany ivócsésze – amelyet a két világháború közötti időszakban elloptak, és most Bostonban található – mind az áradásoknak köszönhető. Ugyanez vonatkozik a Zeusz-templom oromzatának szobraira is. Ezek sok fejtörést okoznak a művészettörténészeknek, de bármit mondjanak is róluk, a legfontosabb erőtől duzzadó szépségük. Apollón kifejezéstelen tekintete, amelyet sajátos módon még a márvány felületének túlbuzgó megtisztítása is fokoz, rendkívüli erejű. Nem jóindulatúan mosolygó kultusz-szobor, hanem a mitológia istene. A Zeusz-templom oromzatának többi szobrán is megjelennek az emberi jellemek és érzelmek ábrázolásának, valamint annak a vonzó naturalizmusnak első nyomai, amely azután hamarosan ellaposodott. A kentaurok és lapithák harca vagy Pelopsz és Onomaosz kocsiversenye mintha egy különös balett kőbe merevített jelenete volna, akárcsak az egy nemzedékkel későbbi, Basszaiban talált frízen a vad mozgás kimerevítése, amely szél kavarta kövek táncának benyomását kelti. Ezt Olümpiától nem messzire,

az arkadiai hegyekben emelték, kevéssel az olümpiai szobrok elkészítése után, de a különbség mégis nagy közöttük. A Zeusz-templom márványalakjainak szilárdsága és eleven erőteljessége egy korszak végét jelzi.

Annak a műhelynek romjai, amelyben Pheidiasz Zeusz-szobrát készítette, még ma is megvannak egy keresztény templomban, amely most van tönkremenőben. Találtak benne egy serleget, amelyet Pheidiasz saját maga jelölt meg nevével; ugyanígy megvan a szobor ruhadétetének néhány öntőformája is.

Az Olümpiából származó kisplasztikai leletek legszebb darabjai terrakottatárgyak, főként különböző városok kincsházáiból származó épületdíszek; maguk az épületek a Kronion nevű domb aljában lévő teraszon álltak, a szentélyterület szélén. A kisplasztikák színezése nem élénk, sőt a Pheidiasz műhelyéből való legszebb alkotások némelyike fekete és sárgásbarna. Építészeti elemként történő alkalmazásuk azonban meglepő: egyszerűségében is merész.

A gyermek Ganümedészt karjában tartó, agyagból készült nagy Zeusz-szobor színei már erősen megfakultak. Szerencsére nem sokkal a szobor megtalálása után, amikor még frissek és teltebbek voltak, lefényképezték.

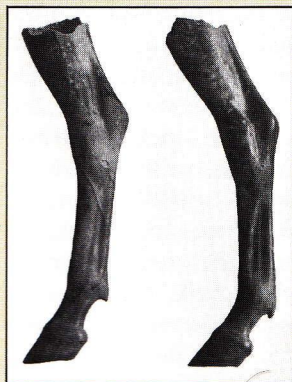
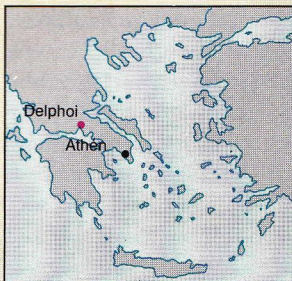
Itt kell szólni néhány szót Praxitelész Hermészéről. Szerintem semmi kétség, hogy ez a híres szobor hamisítvány, a római korban készült másolat. Az ásatásokat végző régészek ismerték Pauszaniász feljegyzését, amely szerint van itt egy Praxitelésztől származó Hermész-szobor, és amikor 1877-ben rátaláltak, érthetően nagy volt a lelkesedés. Kiváló másolat, de helytelen lenne eszményíteni; túlságosan édes-kés ízlésre vall. Ebben az esetben is jobb a régi fényképeket használni, mivel a szobor megsérült, amikor a régi múzeumból átszállították az újba. Az érvelés, amely emellett szól, hogy a szobor nem Praxitelész műve, túl hosszú ahhoz, hogy itt ismertethessük, de meggyőzőnek tűnik. A szobrászati technika apró, jellemző sajátosságai szolgálnak alapjául.

Olümpiában rengeteg győzelmi szobor volt, a későbbi időkbeli politikai tartalmú szobrok. A legfényesebb korszak legkiválóbb művészeinek többsége dolgozott itt, ennek ellenére e mesterművekből jóformán semmi sem maradt fenn, felíráttal ellátott talapzatokat és egy bronzból készült bikafület kivéve.

A San Marco-székesegyház négy lova, amelyek Konstantinápoly kirablásakor kerültek Velencébe (ha valóban görög eredetűek) Delphoiból vagy Olümpiából, esetleg Korinthoszból vagy Khioszból indultak útjukra.

A romok közötti töprengés azonban nem mindig sugall mélyenszántó gondolatokat, és az ókori világból szerzett „zsákmány” feletti merengés, különösen ha a tárgyakat kiragadják környezetükből, hajlamos tévútra vinni a történelmi megítélést. Az archaikus kori görögökről számunkra a legtöbb adatot a nagy számú, írásos irodalmi töredék szolgáltatja, valamint azoknak a városoknak az emlékei, amelyekben éltek, törvényeik és intézményeik, továbbá az az állandóan bővülő régió, amelyre tevékenységük kiterjedt. Delphoi elrejtőzött a hegyek közé, Olümpia pedig olyan szent város, amelynek nem volt állandó lakossága; az Élisz tartománybeliek történelmük későbbi időszakáig egyáltalán nem emeltek városokat, és amikor egy felépült, vonakodtak beköltözni, előnyben részesítették a régimódi, vidéki életet. Lehet, hogy mindez a víz és a vele együttjáró előnyök miatt volt, mivel az egész Élisz bővelkedett ebben? Zeusz temploma a társadalmi átalakulás emlékműve; létrehozatala volt az Éliszben élők demokratikus öntudatra ébredésének első cselekedete. Rendkívül érdekes, hogy nem Éliszben, hanem Olümpiában építették fel.

DELPHOI

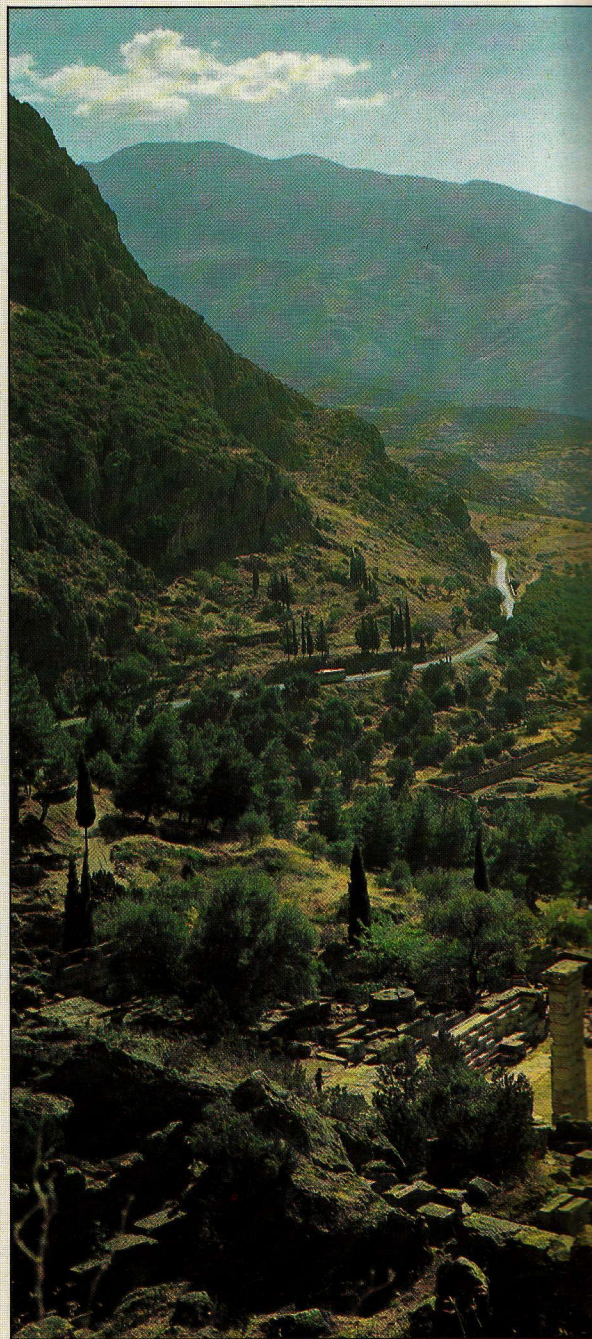

Bizonyára különleges fogadalmi ajándék volt ez az i. e. 475 körül, a klasszikus művészet korai időszakában készült szobor. Képzeljük el, milyen lehetett, amikor a nyúlánk kocsihajtó odafent állt a magas talapzaton, hosszú lábú, szép fejű lovak vonata, könnyű kocsijában.

A delphoi jósdá egészen kis szentély volt a Parnassosz sziklái alatti kőszirt meredek lejtőjén, a Korinthoszi-öbölben, a tengerparttól kissé beljebb, ott, ahol a hegyoldalból két forrás tör fel. Már a mükénéiek is ismerték ezeket a forrásokat, de Delphoi nem volt folyamatosan lakott hely. A késő archaikus korban a jóshely fontossága hirtelen megnőtt. A görög városok tanácsot kértek tőle gyarmatosító vállalkozásaikhoz. Később, amikor az i. e. 590 körül meginduló püthói játékok színhelye lett, tovább nőtt jelentősége.

A klasszikus korban a szentély magas emlékműveknek adott otthont (Marathóni-, Lakedaimón-émlék, az Epigonok-, az Argoszi királyok emléke stb.). Érthető, hogy a földrengések gyakorta kárt tettek bennük. A fallal körülvevett *temenosz* – a szentélykerület – délkeleti sarkától kanyarodik fel a Szent út, hogy a görög városállamok kincsesházai és a győzelmeik, valamint más, nagyobb események megörökítésére emelt műemlékeik mellett elhaladva, felvigyen a templomhoz és a felette lévő teraszhoz.

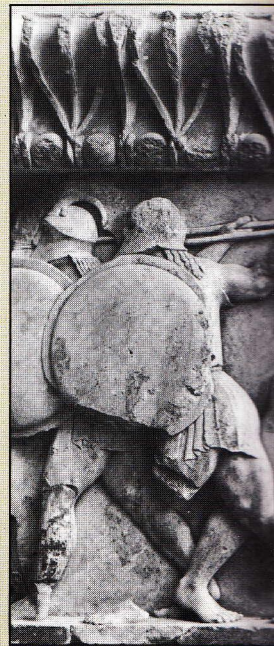
Napjainkban a szentély területén áll a színház, ez azonban késői (4. századi) toldalék, Apollón temploma első ízben i. e. a VII. században épült fel. A bronzkapus fatemplom 548-ban leégett, és helyén az „Alkmaionida-templom” i. e. 515 és 506 között készült el. I. e. 373-ban földrengés pusztította el. Az alapjain i. e. 360 és 330 között épült dór templom maradványai ma is láthatók. (Oszlopcsarnokának oszlopai közül négyet a keleti, kettőt a déli oldalon újra felállítottak.)

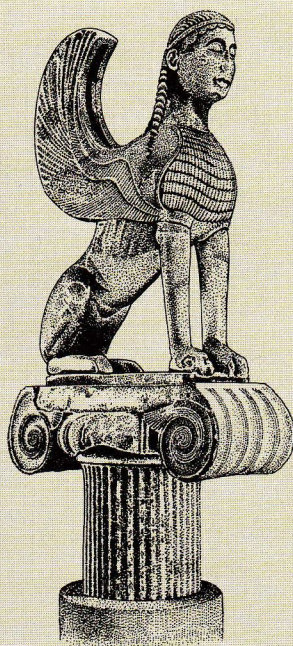

Apollón templomának helyreállított oszlopai (*fent*). Az előtérben álltak az oltár és a fogadalmi emlékművek, köztük a plataiai tripusz. A Szent kerület a Parnassosz déli lejtőinek sziklafalai alatt, gyönyörű természeti környezetben húzódik meg.

A sziphnosziak kincsesháza rövid életű gazdagságuk emléke. A jólét elenyészett, amikor Sziphnosz szigetének aranybányáit elnyelte a tenger. De pompás márvány oromcsoportja, frizei valamint gazdag kiképzése az épületet (i. e. 530 körül készült) az archaikus kor egyik mesterművévé teszi. Az itt bemutatott frízrészlet (*jobbra*) az isteneknek a Gigászokkal vívott csatáját jeleníti meg.

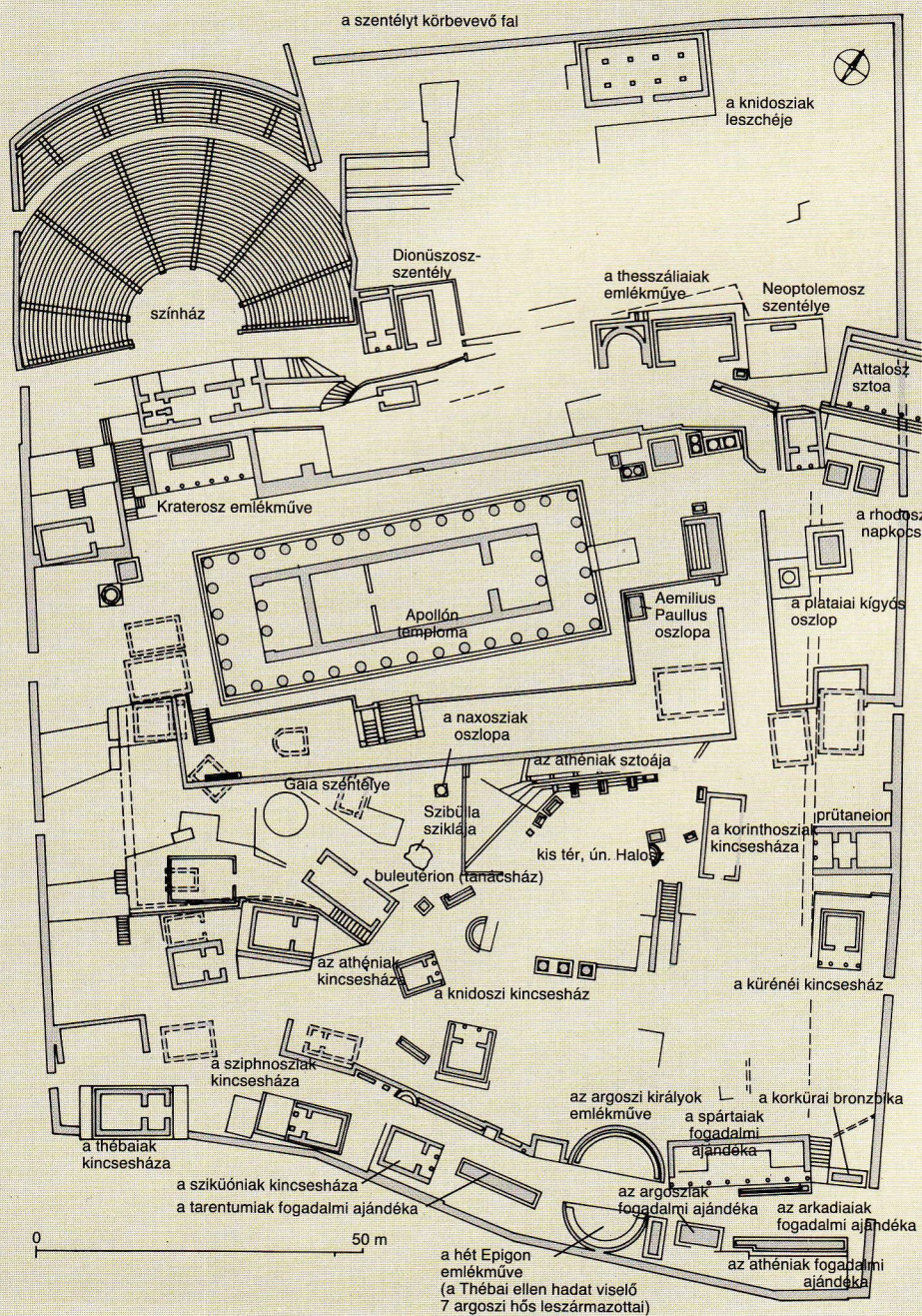
Az itt látható, erősen restaurált és a földrengésektől alaposan megrongált kerek templom, vagyis tholosz (*balra*) Delphoiban, pontosabban annak központjától távolabb állt. 4. század eleji műemlék. Perisztülónjának (peristylum, az épületet körülvevő oszlopsor) 20 dór oszlopa volt.

Ez a szfinx (balra), az archaikus művészet remekéeként, büszkén ül az oszlop tetején. Mosolya szinte személyes jellegű; vonalai tökéletesek; igen hosszú ideig tartott, amíg elkészült, amíg napról napra, hétről hétre csiszolták a kemény követ. Diadala azonban tartós maradt. Naxosról érkezett, a görög szobrászat egyik szülőhelyéről, i. e. 570 körülre datálható.

Ez a nőalakot formázó oszlop (jobbra), úgynevezett karüatida, másodmagával a sziphnoszi kincsesház oromzatát tartotta.

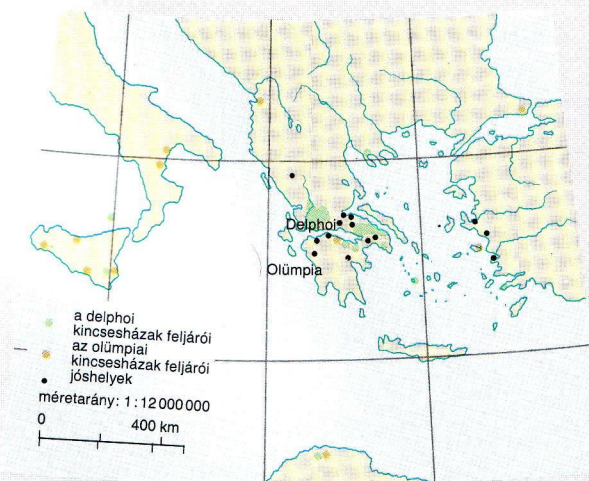

Apollón jósdája

A jóshelyek fontossága az általunk „primitív”-nek nevezett társadalmakban elválaszthatatlan a vallástól, a társadalom szervezeti felépítésétől, a politikai élettől. A jóshelyek az emberek számos, az egészséggel és betegséggel, a békével és a háborúval, a gyarmatosítással és a népmozgalmakkal, a bűnözéssel és a büntetésekkel kapcsolatos döntését irányították. Igen nagy nemzetközi tekintélyre tettek szert, ezért egy nagylelkű felajánlás vagy egy templom felépítése ezen a helyen szinte az egyéni halhatatlanság biztosításával ért fel, egy város számára pedig az örökös nagyság és kiválóság elnyerésével. Ki emlékezne a sziphnosziakra, ha nem volna kincsesházuk Delphoiban? A spártaiak és az athéniak miképpen tudták volna elviselni egymás emlékeit Delphoiban és Olümpiában?

A görögök jóslással foglalkozó, nagy szentélyei kezdetben igen kicsinyek voltak, általában nehezen megközelíthető, távoli vidékeken, látogatóik a helyiek, sokszor valószínűleg a nyájaikkal nagy távolságokat bejáró juhászok közül kerültek ki. Delphoi tulajdonképpen hegyi pásztorok szentélye volt, akárcsak Dódóna és Ptoión. Az isteneknek feltett kérdésekre adott válaszokról készült korai feljegyzések elválaszthatatlanul összefonódnak a népmesékkel és mítoszokkal. A jósdák hatalma valószínűleg kevésbé látványos lehetett, mint általában hisszük, de szent helyek voltak, a görögök egységének fontos jelképei. A görögséget formáló humanista normák innen sugároztak szét. A pánhellén ünnepi játékokat a már korábban is létező, jóslással foglalkozó szentélyek mellett rendezték meg.

A jósdák utolsó fejlődési szakaszukban a görögök hagyományos bölcsességét foglalták össze, nézeteiket arról, mit kellene az isteneknek tanítaniuk. A Delphoiban tisztelt isten köznapi, nem túl ihletett, de ártatlan tanácsait újra és újra kőtáblácskákra másolták, és így eljutottak mindenhová, a távoli Ázsiába, Oroszország és Afganisztán határvidékeire is. A szentélyek még a Római Birodalom korában is zárándokhelyek és oktatási központok voltak. Az ókor végén sok régi jósdai szentélyben keresztény templomok működtek, de a jóslások társadalmi szerepe megszűnt, és soha többé nem éledt újjá. Az a társadalom, amely táplálta és fenntartotta, megszűnt létezni.

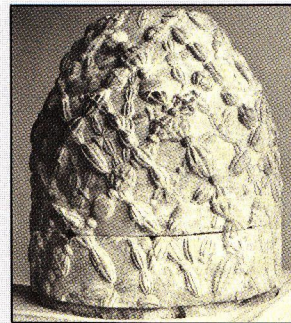

Jobbra: A jóshelynek írásban feltett kérdés; jelenleg a berlini Antikenumuseum őrzi.

Fent: Apollón áldozatot mutat be. Hermész, a hírnök, mögötte áll, nővére, Artemisz, aki éppoly választékosan van öltözve, mint Apollón, méltóságát teljesen áll vele szemben. Artemisz mögött valószínűleg a Püthia (Apollón delphoi papnője). Artemisz tölt Apollón ivócsészéjébe, Apollón az italáldozatot az omphalosra, a delphoi köldökkőre, a világ középpontjára önti.

Fent jobbra: Az omphalosnak ez a nagyméretű, terrakottából készült ábrázolása Delphoiból való.

Jobbra: Apollón delphoi jósdájának klasszikus ábrázolása; Athénban, az 5. században készült ivócsészéi díszít. Készítői ezúttal sem törekedtek a valósághű ábrázolásra. Viszont a delphoi szentélyről fennmaradt, realista ókori rajzok zavarosak és részleteikben nem valóságosak. A vázák alapján legalább fogalmat alkothatunk arról, milyennek képzeltek el a görögök a jósdát. A jóslatok részleteit nem szabad szó szerint venni, általában kétértelműek, homályosak voltak. Apollón papnője, a Püthia töredékes szavait a mellette álló papok egészítették ki és szedték versebe.

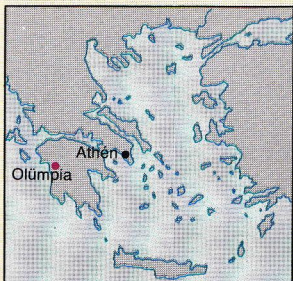
Lent balra: Jóshelyek és a delphoi, illetve olümpiai kincsesházak építtetői.

Lent: Az athéniak nem sokkal az i. e. 490. évi marathóni győzelem után építtették fel ezt a szép márvány kincsesházat, hogy elhelyezzék benne Athén Delphoinak szánt értékes fogadalmi ajándékait. Újabb restauráltak.

OLÜMPIA

Olümpia Délnyugat-Görögország politikai szempontból semleges vidékén lévő szentély volt; egy Altisz nevű szent liget a hatalmas Alpheiosz folyó partján. Az olümposzi istenekről nevezték el, és a domb, amely felette emelkedett, Kronosznak, Zeusz atyjának (és talán Zeusz anyjának is) tulajdona volt.

A 8. századra Olümpia rendkívül gazdag és nagy hatalmú szent hely lett, az atlétikai játékok pánhellén görög ünnepeinek központja. Az Altisz, vagyis a szentélykörzet középpontjában állt az 5. században épült óriási Zeusz-templom, amelynek romjai fennmaradtak. A templom őrizte az ókor hét csodája közé sorolt, aranyból és elefántcsontból készült Zeusz-szobrot, Pheidiasz alkotását, amely i. sz. 475-ben egy tűzvész során megsemmisült.

Hősök, isteni ősoktól származó emberi lények és istenek kultuszát ápolták Olümpiában; végül magukat az atlétákat is félisteneknek tekintették.

Az istenek örömeiket lették az áldozatokban. Zeusz elragadja Ganümedészt (*lent balra*), a mitológiai jelenetet ábrázoló szobor szórakoztató és a helyhez illő történetet örökít meg.

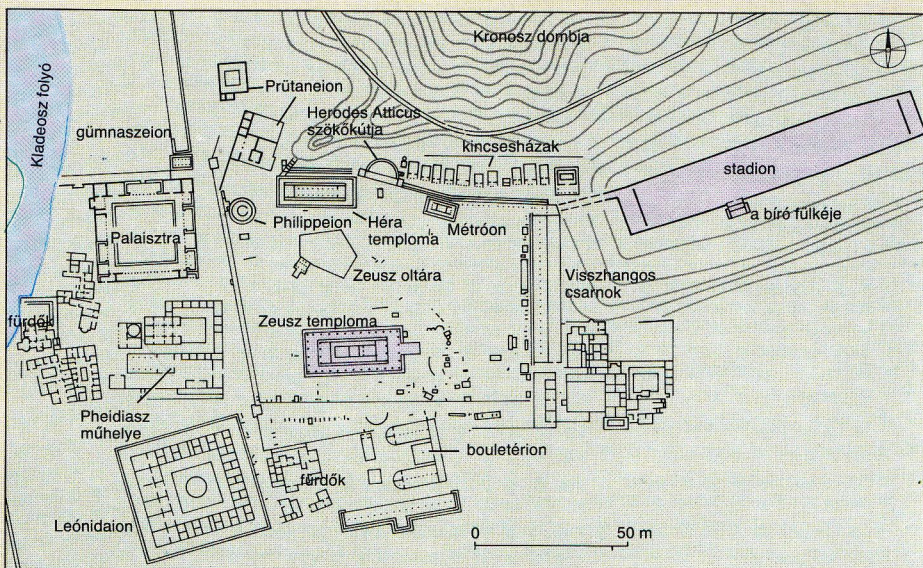
A pompás arany ivócsésze (*jent*) – jelenleg Bostonban látható – korinthuszi áldozati ajándék, amelyet Küpszelosz korinthuszi türannosz fiai ajánlottak fel i. e. 600 körül.

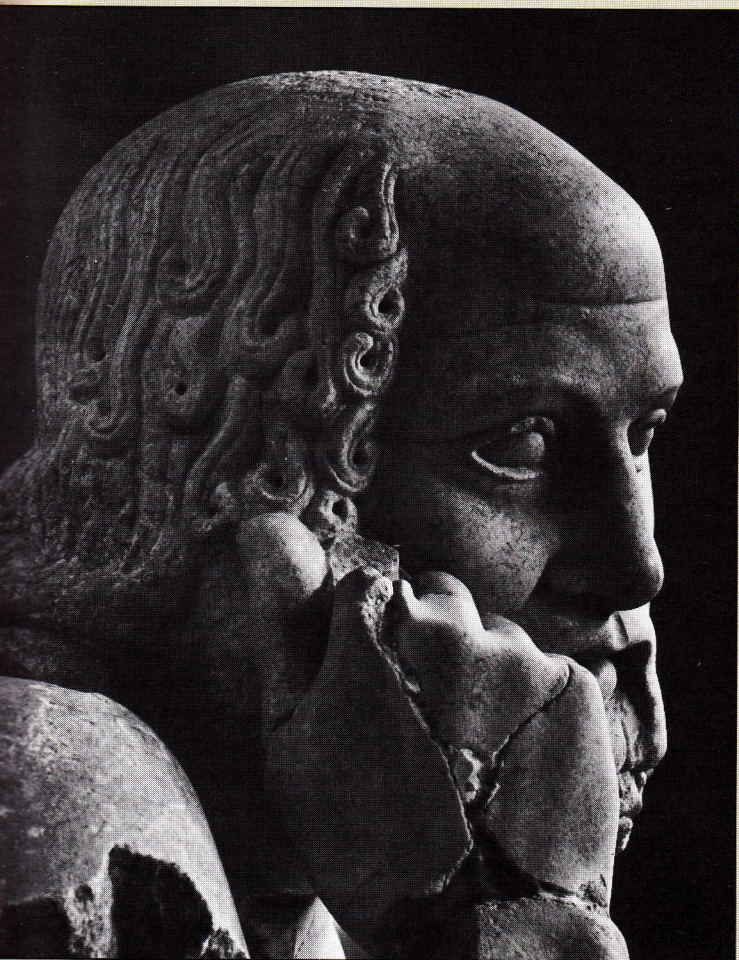
E tárgyak csillogása és gazdag festése rendeltetésüknek köszönhető. Az arany csakugyan soha nem veszti

el fényét, de a festett terrakotta Zeusz-szobor színei, a fény hatására felfedezése óta, sajnos, megfakultak.

Zeusz templomának déli oldala mentén (*lent*) úgy fekszenek az oszlopok, ahogyan az i. sz. 6. századi földrengés ledöntötte őket.

Pillantás Olümpia egykori helyére (*jobbra*), az Alpheiosz partján, az északi oldalon a kúp alakú, erdővel borított Kronosz-domb látható.

A Zeusz-templom keleti oromzatán álló, magas kőszobrokat nagyszámú töredékből restaurálták, és ez számos tudományos vitát keltett. A kentaur (*balra*) elrabol egy nőt a lapithák legendabeli törzséből. Az eset Zeusz fiának, Peirithoosznak lakodalmán történt; a lakodalomnak harc lett a vége, a lapithák győztek. Pauszaniász az i. sz. 2. században azt jegyezte fel, hogy az oromcsoporton paráncsokat kiadó, középen álló alak Peirithoosz. Beszámolójának egyedüli forrása azonban Homérosz volt. A tudósok feltevése szerint Apollónt ábrázolja a szobor, mivel íj van nála. Egy másik – kevésbé elfogadott – vélemény szerint az ifjú a szakállatlan Héraklész, Zeusz másik fia, akit egyes mítoszok Olümpiához kapcsolnak, és aki ugyancsak íjat hordott, és legyőzte a kentaurokat. Ha ez igaz, itt két történet összevegyítéséről, a mítosz egy új változatáról lenne szó.

A gondolataiba merült idős férfi (*bal szélen*) a templom másik (nyugati) oromzatáról való. Jós, aki a mítikus kocsiverseny tragikus végét már annak kezdetekor előre látja. A jósok (a mesterség apáról fiúra szállt) fontos szerepet játszottak még a templom építésének idején is a görögök életében.

Az olümposzi istenek

Tizenkét főisten volt, de nem mindig és nem mindenütt ugyanaz a tizenkettő; akadtak fontos és érdekes istenek, akik soha nem tartoztak a tizenkettő közé, és egyesek a tizenkettő közül több személyiséggel is bírtak. Az itt bemutatottak az 5. századi Athénban elfogadottnak tekintett istenek hiteles ábrázolásai.

Mindegyik városállamnak megvolt a maga pártfogója, esetleg több is, akit, illetve akiket meg kellett engesztelni vagy meg kellett nyerni. A gazdák Déméternek áldoztak a jó termésért, a tengerészek Poszeidónnak a biztonságos utazásért. Létezett ezenkívül számtalan kisebb isten, vidéken pl. Pán és a nimfák voltak fontosak. A későbbi időkben a „misztériumok”, valamint különféle filozófiai elképzelések megszemélyesítői, továbbá idegen istenségek, például a kis-ázsiai Kübelé, Iszisz és a görög-egyiptomi Szerapisz (Szarapisz) váltak népszerűvé.

Jobbra: Árész a legritkábban fordul elő a jelentős istenek közül. Mindössze egyetlen vidéki temploma volt, és Athén központjában jóformán semmilyen kultusza sem, annak ellenére, hogy az államtanácsot az ő dombjáról areioszpagosznak (Árész-halmi tanácsnak) nevezték. Árész az etruszk Todiból való, a háború istene. Athénben ez a szerep Athénéé volt.

Artemisz (*lent*), Apollón nővére, vadászként, nimfái körében az erdőkben és a hegyekben élt. Számos beavatási szertartás istennője. Ő volt Hekaté is, a halálistennő, és – noha szűz volt – szerepet tulajdonítottak neki a gyermekszülésben is. A Hold is szoros kapcsolatban állt vele.

Poszeidón (*jobbra lent*) a földrendések és a tenger istene, valamint a lovaké.

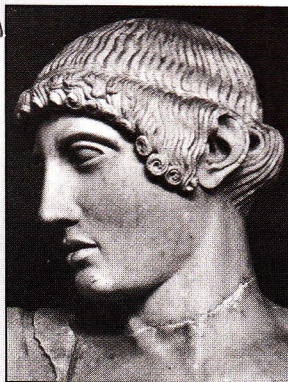
Zeusz (*balra*) volt a legfőbb isten, akinek trónja az Olümposzon állt, az ég és a viharok meg a mennydörgés istene. A végzet ura, vagy majdnem ura, aki erőszakkal szolgáltat igazságot a földön és a mennyben. A legjobban Homérosz és Aiszkülosz műveiből ismerhető meg, valamint néhány, az itt közölthöz hasonló ábrázolásból.

Hermész (*lent*) az istenek hírnöke, aki a lelkeket kíséri az Alvilágba, a juh- és marhapásztorok istene.

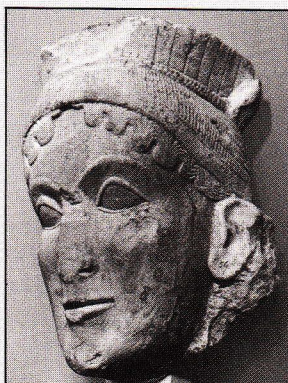

Balra: Démétér a termés, a termékenység istennője. Amikor elvesztett leányát gyászolja, tél borul a világra; amikor visszakapja, eljön a tavasz. Démétért szoros összefüggésbe hozták a halál és az újjászületés ritusaival, főként Eleuszisban.

Athéné (*jobbra*) Athén leghatalmasabb istennője, a fiatalok és bátrak oltalmazója, Athén városának, valamint művészetnek és mesterségnek támogatója, a háború istennője.

Apollón (*balra fent*) a fiatalság erejének szimbóluma. Éppoly szenvedélyes, amilyen hatalmas, és ugyanolyan veszedelmes, akár a többi isten. Eredetét és legfontosabb tulajdonságait tekintve a rituális tisztaság istene volt, és ebből következően ő lett a jóshelyek istene.

Héra (*balra*) Zeusz felesége, első és utolsó szerelme, habár Zeusz – akárcsak a legtöbb isten – nem volt állhatatos. Hérának saját külön temploma volt Olümpiában (már jóval az 5. század közepe előtt, amikor Zeusznak is emeltek egyet) és volt egy másik szentélye is, igen ősi és pompás, Argoszban.

Aphrodité, a szépség és a szerelem istennője (*lent balra*). A Küproszi-sziget közelében a tengerből emelkedett ki. A fellázadt titán, Kronosz megátámadta apját, Uranoszt és megfosztotta férfiasságától. A megcsontított Uranosz lehulló véréből és magjából született.

helyét Dionüszosz, a bor istene foglalta el, akinek orgiasztikus ünnepeiből fejlődött ki a görög dráma.

Heszia a háztűzhely, az otthon istennője (*lent középen*), alkja nagyon ősi, de személyisége homályos, alig magyarázható. A Parthenón frízen

Héphaisztosz (*lent*) a kovácsisten. Athénban szoros kapcsolatba hozták Athénével, az összes mesterség istennőjével. A mitológia szerint Athéné találta fel a fémtrombitát, és ő szerkesztette fel fémzablával az első lovat, ezért a fémművészek nem volt idegen tőle.

A POLISZOK (VÁROSÁLLAMOK) SZÜLETÉSE

Az első törvények

A korai görög törvényeknek kétféle megfogalmazása ismert. Az egyik változat a Biblia rituális törvényeire hasonlít: „ha valaki ezt és ezt teszi, így és így bűnhődjék, ilyen és ilyen körülmények között ez és ez legyen az eljárás”. Ez a megfogalmazás egy bíró tevékeny közreműködését feltételezi, valamint az általános jogelvek alkalmazásának végtelen folyamatát. Ennek jó példái a krétai Gortün törvényei, egy teljes törvénykönyv, amelyet csak az 5. században foglaltak írásba, de korábban keletkezett. A másik változat nyelve mágikus és rituális volt, stílusa sokáig fennmaradt a sírfeliratok és átkok szövegeiben. Minden részletre kiterjedt, mivel egy rítus nem engedhette meg a bizonytalanságot. A kis-ázsiai Teósz évenként alkalmazott, rituális átokszövegei használták ezt a nyelvi formát, amely erősen hasonlít az anglikán egyház hivatalos imakönyvében található, isten haragjával fenyegető, régi hamvazószerdai szertartás szövegéhez: „Haljon meg egész nemzetségével együtt mindenki, aki gonosz varázslatot művel a teósziai ellen, városuk ellen vagy bárki közülük való ellen. Halállal pusztuljon egész nemzetségével együtt, aki bármi módon vagy bármilyen eszközzel, akár a tengeren, akár a szárazföldön akadályozza a gabonabehozatalt, vagy aki kiszállítja a behozott gabonát.” A thérai Arisztotelész (I. Battosz) által alapított észak-afrikai Küréné alkotmányos jogait meghatározó törvények rituális kihirdetések, i. e. 630 körül, viaszbabákat égettek el. A mágikus eredetű, mindenre kiterjedő formulák szabattosságra és egyöntetűsége törekvésének köszönhetően végül belőlük származott a későbbi demokratikus törvénykezési nyelv.

Amikor az írott nyelv még újdonságnak számított, a törvények feljegyzése az erre hivatott tisztségviselő feladata volt. Az ősi törvényeket fejből tudták, vagy olyan általános elvekként tartották számon, mint a közmondásokat.

Az írás megjelenésével a jogintézmények tudatos kialakítása megindult és tartós folyamatá vált. Ez hosszabb időt vett igénybe, mint gondolnánk. Athénben például Szolón törvényeit csak i. e. 600 után foglalták írásba (lásd a 92–93. lapokat), az újonnan alapított görög város, a mai Marseille (gör. Massalia, lat. Massilia) törvényeit pedig csak kevéssel azelőtt rögzítették – a nyilvánosság előtt – írásban. Drérosz törvényei valószínűleg a 7. századból valók, Khiosz törvényei pedig i. e. 757 körülre keltezhetők. A krétai Aphratiban a törvényeket egy magas rangú tisztségviselő kodifikálta a 6. század végén, egy írnok és egy emlékező közreműködésével, nyilvánvalóan első ízben. Létezik néhány 7. századi jogi szövegrészlet, de valamennyi csak töredék. Kétségtelen, hogy a nagy krétai városok törvényeit már korán írásba foglalták, de sok felirat bizonyára elpusztult. Meglepő, hogy a masszaliai alkotmány – a jelek szerint kevés változtatással – egészen a római korig érvényben maradt, merev, oligarchikus jellegét valószínűleg a gyarmatváros elszigeteltsége és az ottani élet viszonylag szigorú körülményei miatt őrizhette meg: a gazdasági és a törvényhozói hatalom megváltoztathatatlanul az örökletes földbirtokok 600 tulajdonosának kezében összpontosult.

Az archaikus korból ismert leghosszabb törvénykönyv a Közép-Kréta déli részén fekvő Gortünben készült. Igen

gondosan megmunkált kőtáblákra vészték, nagyon szép betűkkel, a kőtáblákat később egy vízimalom patakjának töltésébe építették be, s itt bukkantak rájuk a 19. században. A jelek szerint az i. e. 1. században épült színház alapzatából kerültek oda. A színház valószínűleg egy ítélkező- vagy tanácskozhely romjaira épült. A felirat 600 sorból áll, és nem sokkal az 5. század közepe utánra keltezhető. Maguk a törvények valójában korábbiak, legrégebbi részeik alighanem a 7. századból származnak. Világosan tükrözik a társadalmi tagozódást: voltak szabadok, politikai jogokkal nem rendelkezők, háztartáshoz tartozó, valamint mezőgazdasági cselédek és végül rabszolgák. Az egyes csoportokat a többiekkel összefűző kötelékek, amelyek biztosították a föld békés átörökítését, és csökkentették az elkerülhetetlen

Fent: Spárta egy folyó mentén hosszasan elnyúló síkság bejárata közelében fekszik, lenyűgöző hegyek védelmező gyűrűjében. A képen a Spárta és Messzénia között emelkedő Taigetosz hegy látható, Lakónia felől.

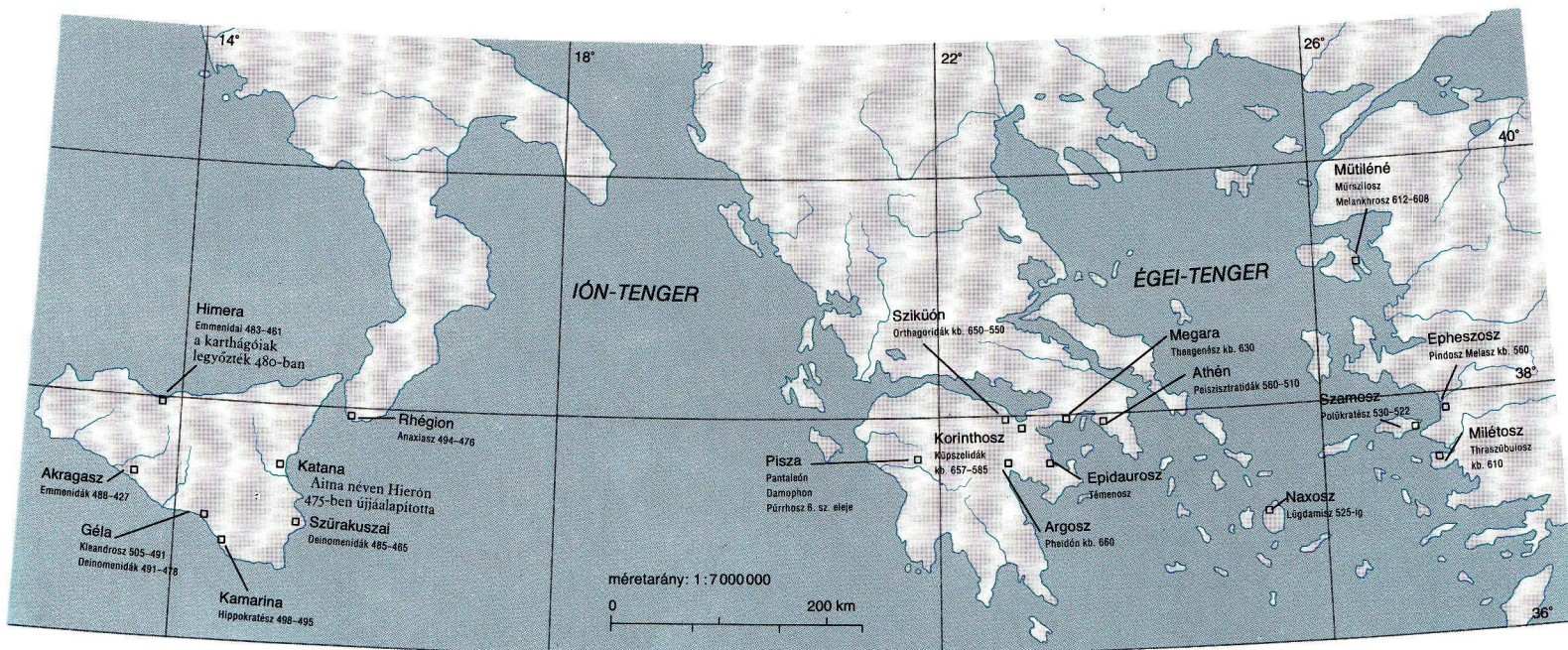
Balra: A gortüniek törvényeinek gyűjteménye az egyik legjobb állapotban fennmaradt és leghosszabb korai görög felirat. A törvények megfogalmazása archaikus, nem hasonlít az ősi bibliai törvényekre. Gortün törvényeit az i. e. 5. században foglalták írásba.

társadalmi feszültségeket, rugalmasak és összetettek voltak; bizonyára szervesen alakultak ki. A törvény különbséget tesz az olyan esetek között, amikor a bíró köteles a jogszabályok és a tanúk vallomása alapján dönteni, és minden más eset között, amikor szabadon ítélezhet.

A türannoszok

A gortüni törvények szövege aktív, folyamatos törvényhozói tevékenységet tételez fel. A törvényhozásnak ez a formája kevéssel az i. e. 650 előtti években, és elsősorban az Iszthmoszon, más formában éledt újjá. Ekkoriban Korinthoszból, akárcsak Egyiptomban és Lüdiában, idegenek (Küpszeosz, majd fia, Periandrosz) kerültek hatalomra, és erős kézzel irányították az államot; ugyanez történt Megarában (Theagenész), Sziküónban (Orthagorasz, Kleiszthenész) és Epidaurosban (ahol Periandrosz kaparintotta magához az irányítást); a 7. század végén Külónnak, fegyveres erővel, majdnem sikerült Athénban is átvennie az uralmat. A 6. század elején Lesboszon dialaktészt (békéltetőt) választottak, aki tíz évig maradt hivatalban, és ezzel egyidőben Athénban Szolón mint dialaktész és törvényhozó megszüntette az arisztokratikus kormányzást, és megsemmisítette annak egyes társadalmi következményeit. Ennek ellenére Peiszisztratosz és fia utóbb Athén türannoszaivá, vagyis alkotmányellenes uralkodóivá tették magukat (i. e. 546–510). Más türannoszok a keleti városállamokra (Milétosz, Epheszosz, Szamosz, Naxosz) telepedtek rá, ismét mások pedig a nyugatiakat (Akrasz, Gela és Szürakuszai, Himera, Szelinusz, Rhégion) hajtották uralmuk alá. Lehetséges, hogy a spártaiak ezt a megrázkódtatást csak sikeres hódításaik miatt kerültk el; a 7. században a meghódított Messzénia termékeny mezőgazdasági körzeteiben új földbirtokokat osztottak szét az elszegényedett spártai polgárok között.

A türanniszok gyors terjeszkedése (ami még az 5. században is valószínűleg folytatódott, legalábbis részben) a 7. század közepén uralkodó, igen tevékeny és zsarnoki argoszi király, Pheidón hatásának tulajdonítható, főleg Hellasz szárazföldi területein. Némi szerepük azonban a közállapotoknak is lehetett ebben. Mindenütt nyugtalanság mutatkozott, az arisztokrácia, Argosz kivételével, mindenhol elég erős és megosztott volt ahhoz, hogy olyan kívülállók vezetésére bízta magát, akik aztán megszerezhették a hatalmat. Az új dinasztiák az alattvalói hűség válságát idézték elő, és általában rossz véget értek. Habár többnyire gyarapították az állam javait, pazarló és hivatkozódó urak voltak, akik ezen a módon törtek a hērōszokat megillető hírnévre. A türannisz először a területileg kicsiny kereskedővárosokban jött létre. Bizonyára ugyanazok a – társadalmi vagy gazdasági – feszültségek, amelyek ellenségeskedéseket támasztottak és erőszakos rendszereket hoztak létre, játszottak közre abban is, hogy éppen ez idő tájt vett nagyobb lendületet a gyarmatosítás. Alighanem túlságosan leegyszerűsítő volna a földéhségben keresni ennek az okát; bizonyára volt szerepe benne a gazdasági versengésnek is. Fel szokták vetni, hogy a vert pénz, ez az új találmány is hozzájárult, mivel ennek köszönhetően első ízben lehetett zsoldosokat szerződtetni, és mert lazított a társadalmi kötelékeken. A vert pénz azonban túl későn jelent meg ahhoz, hogy már ekkor ilyen jelentős befolyása lehessen. A kereskedelmi verseny, amely végül a 6. században a pénz használatához vezetett, zavaró tényező lehetett; közvetlen hatást csak a gazdagokra gyakorolt. Ők voltak azok, akik polgárháborút okoztak, akik gyarmatokat alapítottak, akik a türanniszt létrehozták. Fontos lehet, hogy a gyarmatosítás útvonalai egyben a fémkeresés útvonalai is voltak, és hogy a hasznos fém, vasnyársak formájában, szintén csereeszköz volt, úgy mint egykor a pengék

készítésére szolgáló obszidián, még mielőtt az első – elektromból (arany és ezüst ötvözetéből), ezüstből és később – bronzból vert – pénzérmék megjelentek.

Az európai környezet

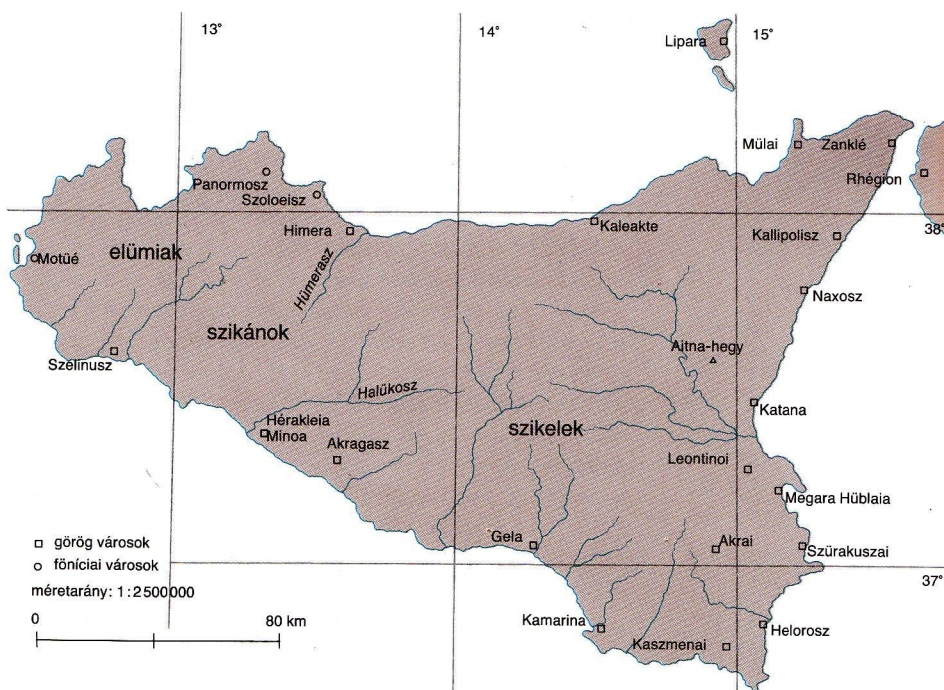
Észak-Európában a vas a sötét kor vége felé jött használatba. Érdekes megvizsgálni a nagy nehézségek közepette végbenemő görög újraszülését európai összefüggéseit is, annak ellenére, hogy i. e. 700 után főleg Európát érték hatások az Égeikumból és a Keletről, míg Európa felől szinte semmi sem jutott el Hellaszba. Európában ekkoriban jelentek meg az első hosszú vaskardok és vasból készült vérték. Gyarapodott a gazdagság, a lakosok és ezért az erődtítmények száma is. A 10. és a 7. század között megnőtt a megerősített települések (oppidumok) száma és ereje. A görög terjeszkedés nyomán még a görög építészetnek is kimutatható bizonyos hatása, például a Duna felső folyásánál fekvő Heuneburgban, ahol a 6. és az 5. században importáltak görög edényekből itták a massaliai bort. Vajon lehet-e polisznak tekinteni ezeket az oppidumokat, azt feltételezve, hogy ugyanazon okok hatására jöttek létre északon, mint Hellaszban? Akár így volt, akár nem, a görögök részére előnyt jelentett a közös nyelv és a törzsi területek határainak a földrajzi adottságokból következő állandósága. A keleti fémművesség hatása is kimutatható a barbár Európában. A 6. századig a Balkán-félszigetre érkező fémműveseket valószínűleg a leghehlyesebb menekülteknek tekinteni, habár a szkíta behatolás Közép-, sőt Nyugat-Európába sem hagyható figyelmen kívül, és nem könnyű megmagyarázni, miként mehetett volna végbe mindez nagyobb mértékű népvándorlás feltételezése nélkül. A hatások keveredése több komoly problémát vet fel: némelyikük bizonyosan közvetlenül, görög közvetítés nélkül érkezett keletről, ilyen volt például az is, amelyik az etruszkok anyagi kultúráját létrehozta. A 8. század előtt a helyi stílusok és a helyi gyakorlat egész Európában mindennél hasonló és egyformán provinciális volt. Elsőnek Hellasz éledt újjá, talán mivel közelebb volt a Kelethez. A griffmadarakkal, szirénekkal vagy bikafejekkel díszített bronzüstök, a mai kelet-törökországi Van-tótól keletre fekvő Urartuból származtak. (Urartut i. e. 585-ben elfoglalták a médek.) Ott készült üstöket találtak Angers-ben, Auxerreben és Sainte Colombe-ban, egy további, fogók nélküli pél-

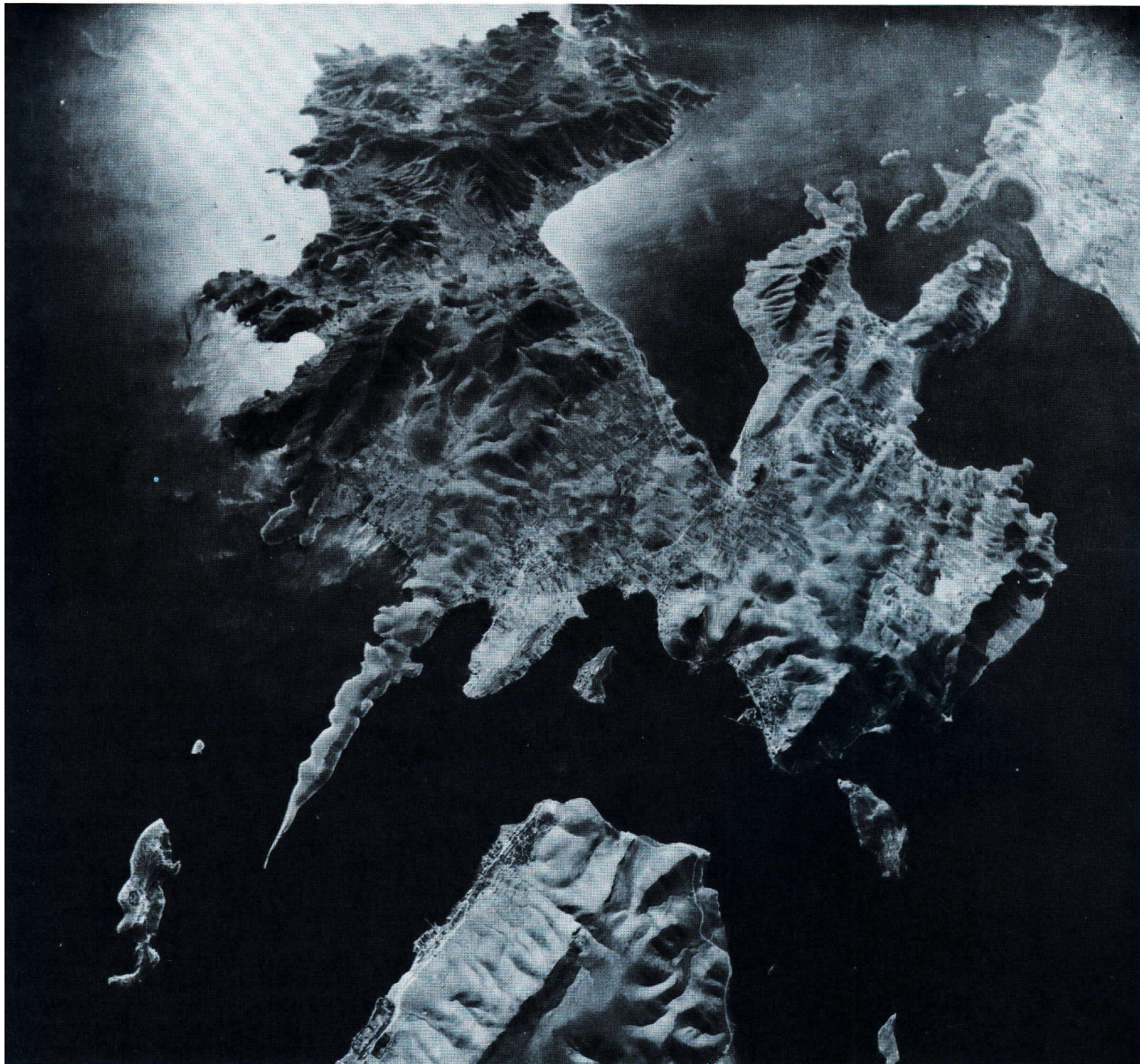
dányt pedig Stockholm közelében. A 6. századtól viszont a mai Franciaország, Spanyolország és Skandinávia területének lakóit Britanniában és Írországból készített példányokkal látták el.

Még a korai La Tène-kultúrának, a korabeli Európa legegényibb és legnagyserűbb kultúrájának első szakaszában az 5. század elején készített bronz tárgyak is közeli rokonságban álltak görög, valamint keleti mintaképekkel, sokkal közelebb, mint a kifejlett La Tène-kultúra darabjai. A 8. és 6. század között Európa inkább orientalizált (keleties), mint hellenizált (görögös) volt, bár a görög befolyás állandóan erősödött. Piggott professzor talán túl élesen fogalmazott, hogy „800 körülre a Földközi-tenger civilizált tó lett”, de tény, hogy politikailag, gazdaságilag és kulturálisan a mediterráneum uralkodó szerepet játszott, és ezen belül Hellaszé volt a vezető szerep. A görögök terjeszkedése Európába, elsősorban Nyugat-Európába, jórészt a hispániai, cornwalli, bretagne-i és a szardíniai (ez volt a fémművesek szigete) fémforrások irányába történő előnyomulás volt.

Fent: Türranniszok (egyeduralmi rendszerek) az i. e. 7–5. században
Annak a tehetséges türranniszokból álló dinasztiának, amely a 7. század közepén átvette a hatalmat Korinthosz felett korábbi arisztokrata uralkodóitól, más, szárazföldi államokban, Sziküönban, Megarában, később pedig Athénban is sikeres államcsínyek követték az uralmát. A türranniszokra az erőszakos uralom és a régi rendszer híveitől elvett földek felosztása volt jellemző saját támogatóik között. Némelyik türrannisz idegenekből álló, fizetett testőrséggel tartotta fenn hatalmát. A 6. század végén és az 5. század elején a szicíliai városokat katona-türranniszok uralták, politikájuk eszközeiként egész városok lakosságát mozdították ki helyükből. Később, az 5. században a szicíliai türranniszokat demokratikus mozgalmak üzték el, a szárazföldön pedig, Athénban az egyeduralmi rendszer válságba került. A görögség mégsem szakított a türrannisszal.

Lent: Szicília i. e. a 6. században.

Szalamisz (légi felvétel). A szigetet először Szolón idején vette el Athén Megarától.

Spárta felemelkedése

Az archaikus korban nemcsak a nagy családok, hanem a népek is viszályba keveredtek egymással. Általános gyakorlat volt a görög népmozgalmakról olyan képet rajzolni, amely Hérodotosz és Thuküdidész elméleteit, a nyelvjárások elterjedéséből adódó következtetéseket, a mitológia és a régészeti adatait kísérli meg összeegyeztetni. E kísérletek egyike sem teljesen kielégítő, de a történeti-mitológiai hagyomány határozottan mellett szól – és a nyelvjárások elterjedésének vizsgálata ezt megerősíti –, hogy a görög törzsek körében számos átalakulás ment végbe, ami még a történelmi időkben is folytatódott. Amikor a 8. és a 7. században a spártaiak elfoglalták Messzénét, nincs tudomásunk menekültekről, de az i. e. 464. évi földrengés nyomán kitört harmadik messzéniai háború után (455-ben) a menekültek Naupaktoszbán, a Korinthoszi-öböl északi partján telepedtek le, ahová csak a tengeren át juthattak el. Identitásukat egy évszázadon át megőrizték, és i. e. 369-ben Messzéné újjászületett. A sö-

tét korban bizonyára sok hasonló – ha nem nagyobb – méretű népmozgásra került sor, amelyről nem maradtak fenn feljegyzések.

A spártaiak terjeszkedése a Peloponnészoszon hosszan tartó, de végül is sikeres folyamat volt. Messzéné első meghódítására i. e. 735 és 715 között került sor. A következő nemzedék idején, azután hogy i. e. 669-ben, egy Argosz ellen vezetett hadjárat során Spárta vereséget szenvedett, az argolszi Hüsziainál, Messzéné fellázadt (660 k.). Sokkal inkább az Argosztól délnyugatra húzódó hegyek és a messzéniai hegyvidék, mint az Iszthmosz vagy a tenger szabott természetes határt a spártaiaknak: az őket a Korinthoszi-öböltől elválasztó észak-peloponnészoszi és arkadiai nagy hegyeket áthághatatlan akadálnak tekintették. A 6. században Spárta meghódította a Peloponnészosz keleti partvidékét, délen pedig Küthéra szigetét.

A spártaiak háborúikkal és a diplomáciájukkal – az utóbbi a háború folytatása volt más eszközökkel – vezető helyet

A görög sport világa

A görögök szilárdan hittek a sport nevelő hatásában, az edzettség – főként a harc-edzettség – megszerzése céljából.

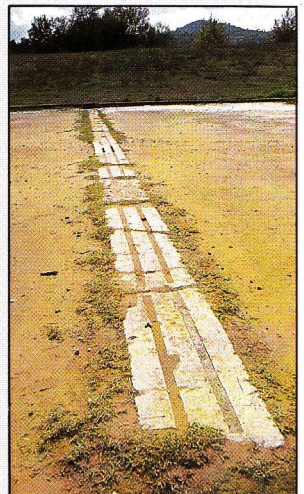
Az ókori háborúskodásban és az ókori sportban sok volt a közös vonás. Ha valaki sikereket ért el a nagy atlétikai ünnepi játékokon, arról i. e. 500 körül úgy gondolták, hogy jó neveléséről tett bizonyosságot, és ezzel dicső hírnevet szerzett családjának, később viszont mindez valószínűleg már csupán az egyén és az állam tekintélyét öregbítette. A görög sportküzdelmek gyakran véreseks, olykor visszatetszést keltők és halálos kimenetelűek voltak. Szigorú szabályaik megszegését súlyosan megtorolták. Kezdetben a régi olümpiai versenyek rituális jelentőséggel bírtak, de ezt az i. e. 5. századra már teljesen elvesztették. Másrészt viszont a győzelmet soha nem értékelték többre, mint a 6. század végén és az 5. század elején. Számos történet tanúskodik arról, hogy a közfelfogás a győzteseket hősöknek, félisteneknek, afféle „szupermen”-eknek tekintette, akiknek még a szobraiban is csodatévő erő lakozik.

Balra: Ez az ifjú szalagot köt fejére az elnyert győzelemért, vagy leoldja magáról, hogy felajánlja valamelyik istennek. A szobor valójában edény, benne tárolták azt az olajat, amellyel az atléták bekenték magukat a küzdelmek előtt és után.

Lent: Ezen a hosszú, boltíves bejáraton vonultak ki az atléták, hogy megküzdenek egymással az olümpiai stadionban. Azok nevét, akik csaltak, feljegyezték a rájuk kirótt bírságokból emelt közeli szobrok talpazatára, amelyeket a bosszúálló Zeusznek emeltek.

Lent: Az olümpiai futóversenyek startvonala (ez került annak a korábbi startvonalnak a helyére, amelyik jelenleg az Olümpiai Múzeumban látható). A kőből készült vonal még a forró napokon is hűvös az ember lába alatt, amikor az olümpiai homok kellemetlenül forró.

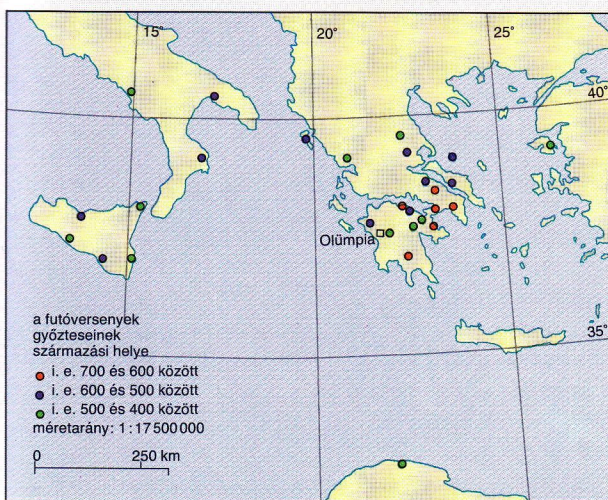

Ez az ifjú az ugróversenyek során használt kósúlyokkal gyakorlatozik. E súlyokat igen nagy gonddal alakították ki, hogy felhasználhatóak legyenek az ugrás közbeni egyensúly megtartására. Számos ilyen, *haltér*-nek nevezett súly maradt fenn, néhány az Olümpia Múzeumban látható.

A görög birkózás, a pankrációval összehasonlítva, viszonylag finom volt, mivel hiányoztak belőle a rosszindulatú fogások, és a halálesetek. Ugyanez vonatkozik az ökölvívásra is, amelyben a kesztyűk olyanok voltak, mint a csizmatalp, és a küzdelem addig folytatódott, amíg az egyik ökölvívó a földre nem került.

Lent: Az olümpiai futóversenyek győzteseinek származási helye i. e. 700 és 400 között. A térkép a pánhellen játékok fokozatos kibővüléséről tanúskodik.

Az i. e. 4. században, amikor ez a szobor készült, a lóverseny az olümpiai és más ünnepi játékok látványos és kedvelt részének számított, és noha később is érdeklődést keltett, elvesztette 6. századi fényét: akkor valóban a királyok sportja volt, még név szerint is megemlékeztek a ló tenyésztőjéről, de lovasáról soha. Ekkoriban valószínűleg a kocsi verseny lehetett a leglátványosabb olümpiai szám. Az indító szerkezet a Sas, a Delfin és a Ló csillagképek mozgásának sajátos utánpótlása volt. Ez a szakszerűen restaurált, nagyszerű és erőteljes bronzszobor az athéni Nemzeti Múzeumban látható. Egyetlen más, ennyire élettelis, a mozgást így remekül érzékeltető, bronzból készült lószobor sem maradt fenn ebből a korai időszakból ilyen tökéletes állapotban. A kis lovásziút úgy ragadja magával a ló, mint falevelet a szél, imbolygó alakja hatásos ellentétben áll az elegánsan ugrani készülő állatával. Bizonyára győzelmi emlékműnek készült.

A földrajzi ismeretek gyarapodása az i. e. 8. és 4. század között

Homérosz számára az ismert világ Hellaszra, Kis-Ázsia nyugati részére, Ciprusra, Levantéra és Líbiára korlátozódott. Az *Odüsszeia* beszámolója az Ithakától nyugatra elterülő világról a fantázia műve. A 8. századtól azonban a számos görög kereskedelmi utazás és a gyarmatosítás erősen megnövelte a földrajzi ismereteket. További gyarapodás következett be kb. 546 után, amikor az ióniai görögök a szatrápiák és a birodalom útvonalai mentén létesített állomások jól szervezett rendszerével rendelkező Perzsa Birodalom alattvalói lettek. Néhány különösen merész felfedező vállalkozás felgyújtotta a görögök fantáziáját. A legkülönösebb utazás Prokonneszoszi Ariszteaszé volt, aki a 7. században verses beszámolót írt róla. Útja során egészen a Hindukus-hegység közelében lévő közép-ázsiai Isszedonézig jutott. Leírásának töredékei meglepő egyezést mutatnak azzal, amit Ázsia néprajzáról tudunk. Dareiosz, aki a Nílustól Szuezig csatornát építtetett, megbízta Karüandai Szkülaoszt (i. e. 518 körül), hogy hajózzon le az Induson, és Arábiát megkerülve jusson el Szuezbé 30 hónap alatt. Ő is készített útibeszámolót. Van néhány bizonytalan adat egy Masszaliából való, Euthiménész nevű utazóról is, aki Nyugat-Afrikában egy olyan folyót látott, amelyben nyüzsögtek a krokodilok. A görögök ismerték a föníciai felfedezéseket is. A legemlékezetesebb utazás valamennyi közül az volt, amikor a föníciaiak az egyiptomi Nékó fáraó (i. e. 610–595) parancsára körülhajózták Afrikát. Más föníciai felfedezők Nyugat-Afrikába, valamint Európa atlanti-óceáni partjaira tett utazásaikról számoltak be.

biztosítottak maguknak Argossal szemben, és egyenlőtlen szövetségre kényszerítették Arkadiát. A 6. század második felében spártai csapatok harcoltak Lakónián kívül, még a tengeren túl is. Sziküönban véget vetettek a türanniszoknak, és ezzel szövetségest szereztek maguknak a Korinthoszi-öbölben. A szamoszi Polükratészt távol tartották Kis-Ázsiától, a naxoszi Lügdamiszt pedig elűzték. Megtámadták Hippiaszt, Peiszisztratosz fiát, és elkergették Athénből. A század végére Spárta uralkodott a Peloponnészoszon, tartós szövetségi hálózattal, amely hivatalos szövetségi intézménnyé vált, kialakult eljárási rendszerekkel. A Peloponnészoszi Szövetséget csak Spárta hívhatta össze, és a tagok többségének szavazatára az egész szövetség fegyveresen felsorakozott Spárta mögött.

Társadalmi szervezetében Spártának mindezért súlyos árat kellett fizetnie: állandó katonai készséggel és szigorú fegyvellemmel. A korai spártai társadalom mind a régészet, mind az irodalom tanúsága szerint kifejezetten derűs volt. A 6. század elején viszont kezdett elsorvadni az addig legalábbis említésre méltó spártai külkereskedelem, magában Spártában pedig megszűnt a luxuscikkek behozatala, nyilvánvalóan a tudatos spártai döntés miatt: nem használnak és nem bocsátanak ki vert pénzürméket, ezeket vas-tömbökkel vagy vasnyársakkal helyettesítik. Ez a konzervatív döntés a saját tisztaságát és erejét örökösén védelmező hódító társadalom esetében tipikusnak tekinthető, mindenestre akármikor vezették is be a spártai életbe a félelmetes fegyelmi szabályokat, a 6. század végére már megszilárdultak. Az igazi spártaiak a társadalom elitjévé váltak, a gazdasági munkát mások, szolgák (perioikosok, helóták) végezték.

Van némi párhuzam a spártaiak és a 19. századi zulus között, és valamilyen távoli kapcsolat az angol birodalom fiúiskoláinak erkölcsi világképével. A spártai rendszer azonban sokkal szélsőségesebb volt, minden társadalmi viszonylatra kiterjedt, és hosszabb ideig tartott, mint bármely említett példa. Végtelen formában arra összpontosult, hogy erős, erőszakos, fegyelmezett, feltétlenül engedelmes és könyörtelen ifjakat, valamint hozzájuk többé-kevésbé hasonló fiatal nőket neveljen. A spártaiakat a harcban és a vallási ügyekben két királyi család irányította. Hadseregüket egy szent állat vezette; ott táboroztak le, ahol az megállt és letelepedett. Megszokott módja volt ez annak, ahogyan az új városok helyét kiválasztották, a hadseregek esetében viszont már nem volt annyira gyakori. Spárta falak nélküli város volt; a spártaiak meg voltak győződve róla, hogy városukat soha nem fogják megtámadni. A vallási ünnepekhez csoportos beavatási rítusok kapcsolódtak; az egyiken egy fiút addig korbácsoltak, amíg el nem vesztette az eszméletét, egy másikon fiatalok csapatai fegyvertelenül, de minden korlátozás nélkül küzdöttek egymással. A spártaiak büszkéek voltak nyers erejükre, bátorságukra és szükségviszonyaikkra.

A perzsa fenyegetés

Időközben keleten egyre félelmetesebb erejű viharfelhők gyülekeztek. Közép-Ázsiából indultak el, és ezer éven át lassan nyomultak nyugat felé. Az asszírokat, akik a 8. században még oly erősek voltak, a 7. századra a kelet felől támadó médek és a babiloniak megfosztották hatalmuktól. A 6. század elején a médek elfoglalták Urartut, és Lüdiát fenyegették; Lüdia – hála egy dinasztikus érdekházasságnak – egy tevékeny nemzedék idejére megőrizte függetlenségét, sőt 560 és 546 között, Kroisosz, Lüdia királya – Milétosz kivételével – valamennyi kis-ázsiai görög várost meg-

hódította. Lüdia bizonyos értelemben hellenizált királyság volt; tanácsot kértek a delphoi jósdától, és értékes fogadalmi ajándékokat ajánlottak fel a görög isteneknek. Az Ephesoszi Artemisz templomában álló oszlopok alsó részét borító csodálatos márvány domborművek Kroisosz ajándékai voltak. De Kroisosznak a sors nem adott hosszú életet. Egy felkelés a perzsa Küroszt juttatta Média és Perzsia trónjára. Kroisosz számára a Delphoiban kapott tanács és a spártai szövetség egyaránt hiábavalónak bizonyult; Babilonból sem érkezett segítség, és Egyiptomból is csak kevés, pedig ez volt az a két hatalom, amelynek érdeke lett volna, hogy Küroszt sakkban tartsa. Lüdiát meghódították a perzsák, Szardeisz (Szardesz) elesett, és vele a part menti városok is i. e. 546 körül. Babilon 539-ben került az ellenség kezére. A Perzsa Birodalom ekkor roppant erős volt, és közvetlenül fenyegette Hellaszt.

Megvan rá a mód, hogy ezeknek az éveknek az eseményeit a zsidók szemével nézzük, és a Biblia drámai kifejezéssel írjuk le, s azt is megtudhatjuk, milyennek látták az egyiptomiak. A babiloni fogság i. e. 586-tól addig tartott, amíg Kürosz i. e. 539-ben el nem foglalta Babilont; Salamon templomát 516-ban építették újjá. Ez a templom tulajdonképpen egykorú volt Delphoi archaikus kori templomával, de semmi sem maradt fenn belőle. Jeruzsálem falait az 5. század közepéig nem építették újjá. Az Asszír Birodalom összeomlásakor Egyiptom, akárcsak a többi ország, újjászületett, és nagyjából ugyanebben az időben került sor a görögök egyiptomi jelenlétének megerősödésére, amely valószínűleg éppoly ígéretes volt, mint a lüdiai. Amaszisz fáraó uralkodása idején (569-ben került hatalomra, és egy kurenéi görög hercegnőt vett feleségül) felvirágzott Naukratisz, az egyiptomi birodalom területén, a Nílus torkolatánál épült görög kereskedőváros. A perzsák azonban még az évszázad vége előtt elpusztították Szamoszt, és meghódították Egyiptomot. Ciprus, és Kurené önként meghódolt előttük. A perzsák, Thrákián keresztül, a Földközi-tenger északi partvidékére és Közép-Európa felé is kiterjesztették befolyásukat.

Az archaikus kor végére azután Nyugat-Ázsiában egyetlen hatalmas birodalom váltotta fel az asszírokat, akiknek meglazult szorításában oly sok minden kivirágozhatott. A spártaiak bizonyos mértékig egyesítették a Peloponnészoszt. Ezzel egy időben az egyre erőszakosabb és versenyképesebb görög gyarmatok nyugaton szigorú ellenintézkedésekre készítették a karthágói központjukból tevékenykedő föníciaiakat, akiket ezen túlmenően még az etruszkok déli irányú előnyomulása is fenyegetett. Róma fiatal város volt, de sikereinek csak a kezdetén tartott, nemzetközi súlya még nem volt: az utolsó etruszk királyt állítólag i. e. 510-ben üzték el a rómaiak.

Athén

A 9. és a 6. század között eltelt 300 esztendő alatt Athén ment át a legmeglepőbb és legérdekesebb változásokon. A változás lassú volt, és a város az archaikus kor végére nem számított nagyhatalomnak, legfeljebb talán a kereskedelemében. Az athéni fazekasipar hegemoniája a gyarmati és a külföldi piacokon csak a 6. század folyamán alakult ki, és az athéni pénzverés is csak ebben az időszakban kezdődött meg. Igaz, hogy ezután erőteljes fejlődésnek indult.

Aigina kis sziget a Szaróniai-öbölben: naplementekor jól látható Athénből. Aiginának volt Hellaszban elsőként saját pénzverdéje, legalább ötven évvel korábban, mint Athénnek. A pénzt Lüdiában találták fel, és i. e. 600 táján átvették a keleti görög városok is. Leszbosz mellett ugyancsak

Aigina – és nem pedig Athén – vett részt a kis-ázsiai görögök vállalkozásában, Naukratisz megalapításában.

Ebben az időszakban Athénnek egyáltalán nem voltak még gyarmatai, kivéve két, sok bajjal járó és sikertelen próbálkozását i. e. 620-ban, a Fekete-tenger vidékén. Aigina ellenben kereskedelmi vetélytársa és elkeseredett ellensége volt Szamosznak akkor, amikor Athén még csak saját belső ügyeivel foglalkozott. Lehetséges, hogy Aigina valamiképp már a 8. század végén is akadályozta az athéniak kezdeti kereskedelmi terjeszkedését; Hérodotosz „ősi gyűlölködés”-t említ. (Később, az 5. században, ez a vetélkedés háborúhoz, 459-ben pedig Aigina vereségéhez és az Athén hegemoniája alatt álló Déloszi Szövetséghez való csatlakozásához vezetett.) Athénnek voltak kiviteli cikkei, hiszen pl. az olívaolaj tárolására használt athéni amphorák éppúgy megtalálhatók az egész mediterráneumban, mint az aiginaiak, de ezek feltételezhetően a leggazdagabbak által előállított termékek voltak.

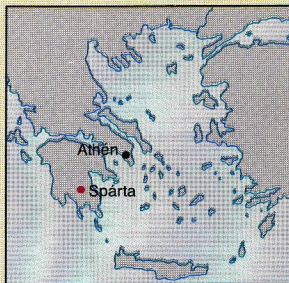
A 7. században a földbirtokosokat értékes mellékletekkel temették el (főleg attikai birtokaikon), a kormányzás az örökletes oligarchia kezében volt, a szegények viszont egyre szegényebbek lettek. Különnek a 7. század végén megkísérelt államcsínye az arisztokraták körében zajlott le. I. e. 620-ban Athén elfogadta és írásba foglalta a drákói (Drakón) törvények néven ismert, új törvénykönyvet, amelyben az egyetlen előremutató rendszabály a gyilkosság állami tárgyalása és büntetése volt, a családi vérbosszú következetes megszüntetése érdekében.

Szolón reformjai

A koraarchaikus Athén által elért eredményeket részletesen csak egy nemzedékkel később, Szolón reformjaival összefüggésben ismerjük. Szolón természetesen arisztokrata volt; kiváló költő is, a maga kevésbé választékos módján ugyanolyan kiváló, mint leszboszi arisztokrata kortársai: Alkaios és Szapphó. Sokat utazott, járt Cipruson és Egyiptomban is. Neki volt köszönhető, hogy megszabadította az athéni szegényeket az őket sújtó büntetésektől adósságaik miatt. Valamennyi kifizetetlen adósságot eltörölték, és adósságai miatt többé senki nem kerülhetett rabszolgasorba. Azok az athéniak, akik száműzetésbe menekültek, hogy elkerüljék a rabszolgaságot, akiket külföldre adtak el, és természetesen azok is, akik Attikában lettek rabszolgákká, visszanyerték szabadságukat. A jelek szerint Szolón ezzel egyidejűleg megszüntette a földek egy részére kirótt adókat és azokat a kööttségeket is, amelyek következményeiként a paraszt rabszolgasorba került, ha elmulasztotta bizonyos mennyiségű gabona évi beszolgáltatását. Ugyanakkor Szolón megtiltotta a gabona és minden más termés kivitelét, az olaj kivételével.

Szolón törvénnyel biztosította a fellebbezéshez való jogot. A politikában megszüntette az államhatalmi tisztségek viselésének származás szerinti előjogait, és azt a vagyoni helyzet osztályaival helyettesítette, egy csapásra felszámolva ezzel az örökletes arisztokrácia kizárólagos hatalmát. Azt viszont nem látta előre, hogy ezzel a politikai életet további belső harcok színterévé teszi. A lakosságot „500 mérő”-ökre, lovagokra, katonákra és munkásokra osztotta fel. A katonák gyalogosok voltak, 200 mérőnyi jövedelemmel; a lovagoknak 300 mérő nagyságú jövedelmük volt. A mérték gabonára vonatkozott, de nem tudjuk pontosan, mekkora mennyiséget jelentett; nem lehetett valami sok, mivel az ismeretes, hogy a nőknek és gyermekeknek tilos volt egy mérőnél nagyobb értékű szerződést kötniük. (A spártai katonák fejadagja hét és fél mérő volt egy hadjárat időszakára.)

SPÁRTA

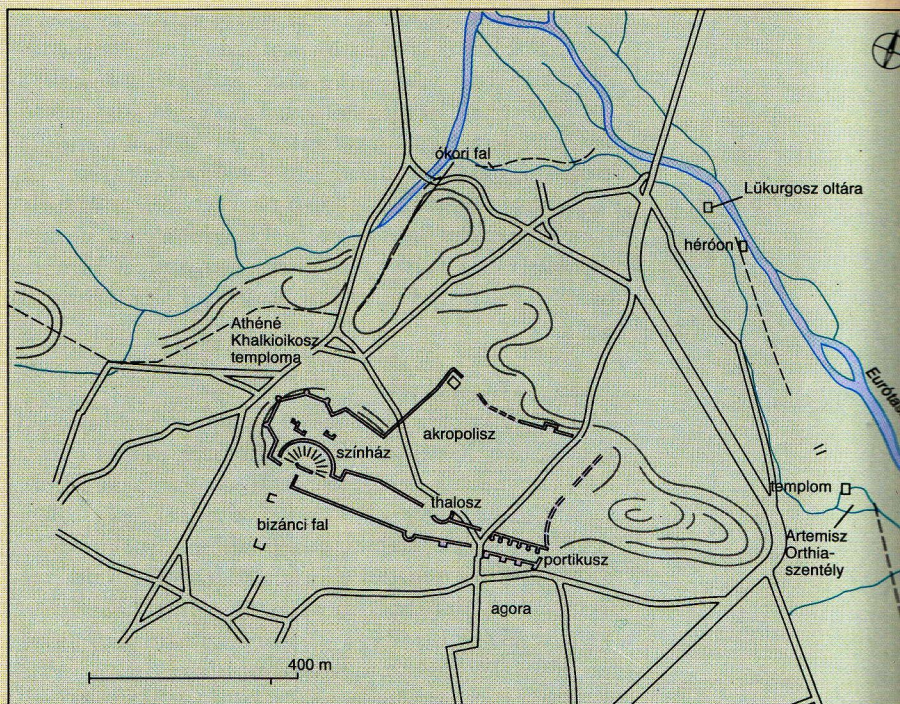
A harcos Spártában talált szobra (jobbra) ugyanazt a meg nem alkuvó szellemiséget fejezi ki, az erő és a bátorság, valamint természetesen a győzelem nagyra értékelését, mint néhány más spártai műalkotás, továbbá a történelem és az irodalom.

Spártát nem falak védelmezték, hanem távoli fekvése: az Eurótasz folyó magas hegyek közötti termékeny völgyében rejtőzött. Művészete és műemlékei azonban a korai, archaikus időszakban csodálatosan szépek voltak.

A spártaiakat és a perzsákat a kényszerűség tette ellenfelekké, Spárta katonai erejére azonban szükség volt, ha – mint a dél-görögországi államok peloponnészoszi ligájának legfőbb tagja – fenn akarta tartani közéleti méltóságát, tekintélyét és befolyását. Ezt segítette a spártaiak becsvágyó és erőszakos viselkedése a sportversenyeken, valamint a spártai elitek a fegyverrel megszerzett területek felett gyakorolt hegemonikus uralma és gazdasági szerepe. A spártaiak sokkal jobb ízlésűek és eszesebbek voltak, mint általában feltételezzük, de valószínűleg gyűlölködőbbek is.

A város nagy területet foglalt el, több alacsony domb is hozzá tartozott. Hatalma alkonyán mintegy 10 kilométer hosszú falak jelezték a határt. Spárta fénykorából kevés épület maradt fenn. Az akropolisz keleti végében volt Athéné Khalkioikosz szentélye, amely az i. e. 2. vagy 1. századtól hatalmas új színházra tekintett le, méreteit illetően csak a megalopoliszi múta felül. Az Eurótasz partján álló, és eredetileg az i. e. 10. században épült Artemisz Orthia-szentélyben zajlott le a spártai ifjak rituális megkorbácsolása.

A François-váza (i. e. 570 körül) az elbeszélő (narratív) görög vázafestészet egyik korai remekműve. Részletei szépek, gondosan kidolgozottak, színezése élénk. A firenzei Etruszk Múzeumban található, mivel – sok archaikus görög vázához hasonlóan – ezt is Itáliába exportálták.

A lovagok és a katonák közötti évi 100 mérős különbség mindössze abból adódott, hogy az utóbbiak fegyverzete és lova ennyibe került. Ezt állami tisztviselő ellenőrizte, és évenként igazolta, hogy valaki alkalmas-e a lovassági szolgálatra.

Az 5. század végén egy mérő 3 drachmát ért, és egy mezőgazdasági munkás évente 177 drachmából, vagyis 59 mérőből élt; csaknem kétszer ennyibe került egy ló fenntartása. Felvetették, hogy Szolón ezeket a mértékeket tudatosan arra kívánta felhasználni, hogy a nemességet földbirtokához láncolja, de sokkal valószínűbb, hogy a gabonamérce az érték mérésének hagyományos egysége volt. A pénz még új találmány volt, és sok zavart okozott. A régészek vitatják, hogy az athéni pénzverés oly korai időre keltezhető, hogy Szolón szabályozhatta volna, ahogyan a késői athéni történetírók állították, és törvényeinek töredékei említést tesznek díjakról és bírságokról, amelyeket nyilvánvalóan fémmel kellett fizetni.

Az Athént kormányzó kilenc legfőbb tisztviselő a vagyoni követelményeknek megfelelő 40 választott jelölt közül került ki; a választás négy törzsi csoportból történt. Ezek nevei előfordultak a kis-ázsiai ión városokban is, és – a jelek szerint – Zeusz négy kultikus címéből származtak. Hangzásuk alapján mintha a társadalmi tagozódás egy archaikus rendszerének maradványai volnának, amit elfogadtak (hiszen léteztek), bár nem értettek. Ez a négy csoport valószínűleg soha nem volt négy valóságos törzs. A kilenc arkhón hivatali évének letelte után az államtanács

(Areioszpagosz) tagja lett. Ennél rangban alacsonyabb volt a népgyűlés (ekklésia), a kettő között pedig egy Szolón által kigondolt, 400 választott tagból álló, kisebb tanács, a 400-ak tanácsa állt, amely kidolgozta a népgyűlés (bulé) teendőinek jegyzékét.

Az athéniak csak Szolón idejében tudták elfoglalni a közeli Szalamiszot. Ismerünk néhány lelkesítő sort Szolón egyik verses szónoklatából, amelyben arra buzdítja az athéniakat, hogy kezdjék újra a harcot, és mossák le magukról a korábbi szégyent; hogy melyik esztendőben esett el Szalamisz, pontosan nem tudjuk. Szolón idején az athéniak rendkívül fontos lépést tettek az öntudatosodás útján; Louis Gernet és Sir Maurice Bowra, ezek az igen különböző nézeteket valló tudósok egyaránt úgy vélik, hogy a demokratikus igazságszolgáltatás kezdeteiben a társadalom világosan alakot öltő azonosságtudata, Athén magabiztos, teremő erejű szellemének felszabadulása fejeződik ki.

Már szó volt arról, hogy tévedés lenne egy kultúrát kizárólag vázafestészete alapján megítélni; ha ezt tennénk, Korinthusz teljesítményeit a valóságosnál magasabbra kellene értékelnünk. Szolónnak szerepe volt ugyan az athéni fazekasság fellendítésében, de annak, hogy ez a 6. században oly mesteri színvonalra emelkedett, és a század végére messze felülmúlta a korinthuszit, technikai okai voltak. Korinthusz közvetlenebb ösztönzést kapott Keletről, és ezt korábban kapta. Az athéni vázafestőknek hirtelen nagy felületeket kellett kitölteniök, korai képeik hatalmas méretűre felnagyított kis vázlatrajzok voltak. A 6. században viszont

Spárta terjeszkedése a Peloponnészosi-félszigeten az i. e. 8-5. században

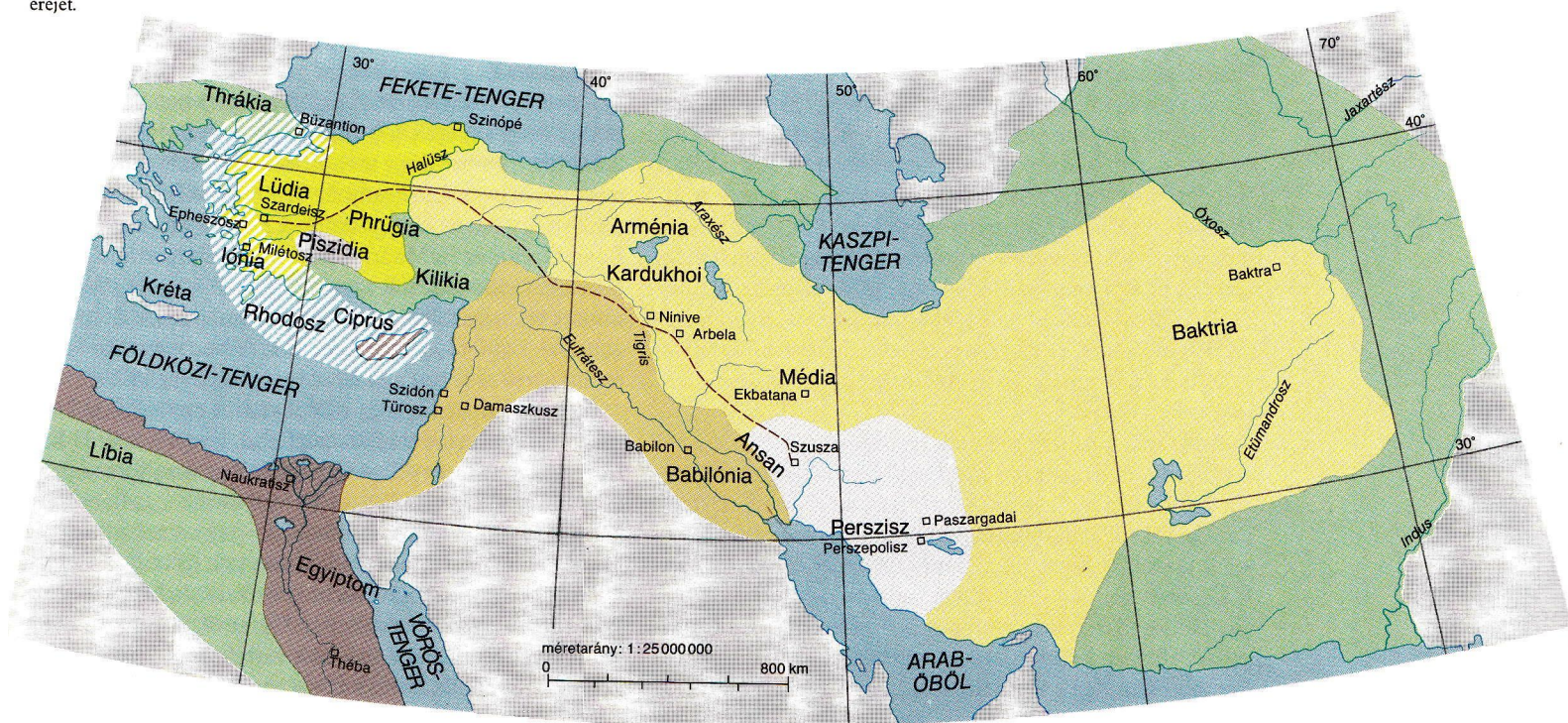
Messzénia elfoglalása (i. e. 735-715) után, az egymást követő felkelések ellenére is kíméletlenül megvalósított spártai területi hódítások lelassultak, de a türannosz dinasztiák elleni támadások és a Peloponnészosi-félszigeten kötött szövetségi megállapodások tovább növelték Spárta erejét.

már oly mesteri módon töltötték ki a rendelkezésükre álló felületeket, mint egyetlen más festő sem. Vajon szokatlanul sok idegen mester dolgozott volna Athénben? Vagy az állandó versengésnek, a műhelyek szerveztségének lehetett ilyen következménye? Arra a lehetőségre kell gondolnunk, amit mindez a tehetségeknek felkínált? Szolón korában az athéni márvány- és bronzművesség az arisztokraták támogatásától függött; ez volt a helyzet a nagyméretű korai

festett vázák esetében is. Szophilosznak az 570-es években készült művei még a korinthuszi mintákat alkalmazták az athéni piac igényeihez, habár egyes munkáit már exportálták, és az athéni vázákat kezdték máshol is utánozni. Legszébb vázáinak némelyike, valamint kortársának és tanítványának, Kleitiasznak egyik mesterműve (az ún. François váza) valószínűleg előkelő családok menyegzőire készült.

Ha figyelmünket csupán arra fordítjuk, ami a görög világban a leggyorsabban fejlődött, és nem foglalkozunk a konzervatívabb és a kevésbé sikeres közösségekkel, akkor azt a hamis benyomást keltjük, hogy a történelmi fejlődés egyenes vonalú. Arkádiában például az élet csendesen folyt, és az erőteljes duzzadó fiatalok elvándoroltak. Falucsoportokból kialakult néhány város: Tegea kilenc faluból, Héraia is kilencből, Mantinea ötből. A sötét korban Athén helyén is falvak voltak, és a Forum Romanum helye is eredetileg két falu közti közös terület lehetett. Az arkádiai dialektus nagyon régies, és az arkádiai hegyekben gyakorolt vallási kultuszok némelyike hihetetlenül konzervatív volt. De még Kis-Ázsiában is éltek vidéki földbirtokaikon letelepedett kisebb oligarchák, és Teósz rituális átokszövegei, Szolón törvényeivel összehasonlítva, igen régieknek tűnnek.

Érdekes módon Theószban ugyanúgy hiány volt gabonában, mint Athénben. Talán ez volt az oka, hogy az első athéni gyarmatosok a 7. század végén miért a Fekete-tenger felé törekedtek. A búzából készült kenyér luxuscikknek számított, és a szegények ritkán fogyasztották; különféle részta- és kenyérféléket ettek, valamint vegyes gabonafélékből – árpából, kölesbélből stb. – készült puliszkaszerű ételeket. Szolón törvénye kimondta, hogy az athéni tanács épületében vendégül látott, hivatalosan ott étkező személyeknek hétköznapi ételeket, ünnepnapokon pedig búzakenyeret kell adni. A búzatermelésről csak egyes poliszokból vannak adataink, és ezek is csupán a 4. század végéről; a termelési arányok viszont aligha változhattak sokat két és fél évszázad alatt; ha ez igaz, akkor az alábbi felsorolás sokatmondó: i. e. 329-ben Attikában 363 400 mérő árpát és mindössze 39 112 mérő búzát termeltek, Szalamisban 24 525 mérő árpát; az Égei-tenger északi részén fekvő Imbroszon 44 200 mérő búzát és 26 000 mérő árpát, Lémnoszon 56 750 mérő gabonát és 247 500 árpát. S még az Égei-

Fent: Kenyeret sütő nők: boiótiai terrakottaszobor. Az ehhez hasonló, a köznap életből vett jeleneteket ábrázoló agyagszobrocskák elsősorban Boiótiában voltak népszerűek.

Jobbra: A bányászokat ábrázoló jelenet cseppet sem túlozza el sem ennek a munkának fárasztó voltát, sem az archaikus technika elmaradottságát.

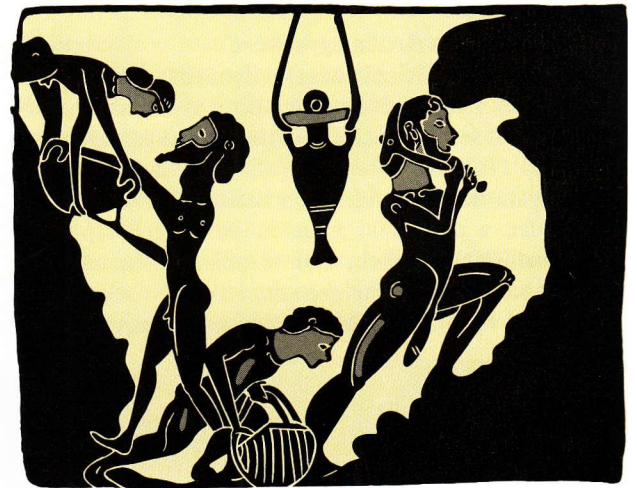
tenger középső részén lévő Szkürosz is, a maga 9600 méro búzájával, Attika termelésének egynegyedét adta. Lémnosz több gabonát termelt, mint Attika, és kétharmad annyi árpát. A gazdaságtörténeteszek feltételezik, hogy az athéni gazdálkodók nem tudtak versenyre kelni az olcsó külföldi búzával. Ez a magyarázat egy későbbi időszakra helytálló lehet, és az említett statisztikai adatok valóban későiek. Nem lehet tehát pontosan megmondani, hogy a görög államok milyen módon függtek egymástól az 6. század elején.

A Peisizisztratidák és az Alkmaionidák

A nagy családok kora volt ez, közülük a Peisizisztratidák és az Alkmaionidák voltak a leghatalmasabbak, fénykorukban Pindarosz így dicsőítette őket: „Enyhe népével, nem irigyli a jókat, / és a vendégnek csodás hű atyja”. (Jánosy István fordítása.) De sorsuk többnyire az volt – amint ugyanez a költő utal rá –, hogy fejükbe szállt a dicsőség; történetüket tanulmányozva, az ember megérti Pindarosz lehangelő, de bölcs beletörődését, amelyben osztozik az athéni tragédiák kórusaival. Az athéni Alkmaionidák egyik leghíresebb esetére 632-ben került sor, amikor a család egyik tagja, Megaklész éppen arkhón volt. Külön, egy athéni nemes, Megara türannoszának veje, aki indult az olümpiai játékokon is, ami akkoriban ritkaságnak számított az athéniak körében, államcsínyt kísérelt meg Athénben. Megaklész Külön több társát erőszakkal távolította el egy szentélyből, majd felkoncoltatta.

Egy nemzedékkel később Külön hívei módot találtak rá, hogy valamennyi Alkmaionidát – szentségtörés vádjával – száműzetésbe küldjék. Nem sokkal ezután azonban Alkmaion, Megaklész fia lett az athéni hadsereg parancsnoka, 592-re már nagy vagyont szerzett, ő volt a lüdiaiak diplomáciai megbízottja Delphoiban, és megnyerte Olümpiában a kocsiversenyt. Fia, akit ugyancsak Megaklésznek hívtak, a sziküóni türannosz lányát vette feleségül, unokája pedig Peisizisztratosz athéni türannosz felesége lett. Ez a sikersorozat azonban nem tartott soká, és megint csak száműzték a család több tagját. Nem sokkal ezután viszont a családból származott Kleiszthenész, Periklész és Alkibiadész. Utolsó alkalommal a spártaiak mondtak átkot rájuk, és pedig Periklészre, de mint kiderült, eredménytelenül. A száműzött Alkmaionidák építették fel a 6. század végén Apollón archaikus templomát Delphoiban, a görög szárazföldön első ízben ekkor alkalmazták nagyobb mennyiségben a márványt az építészetben. A Peisizisztratidák kezdtek hozzá Athénben Zeusz hatalmas templomának felépítéséhez, amelyet a szamoszi és az epheszosi új szentélyek vetélytársának szántak.

Vannak jelek, amelyek arra mutatnak, hogy e nagy családok bukását a technika elkerülhetetlen és mindig váratlanul bekövetkező fejlődése okozta. A nehéz páncélok és fegyverek elterjedése a gyalogságnál, valamint a képzett katonák-ból álló, nagyobb létszámú alakulatok feltartóztathatatlan előtérbe kerülése megfosztotta a lovagokat személyes hatalmuk alapjától, akárcsak azokat a nemeseket, akik hērōszok módján viselkedtek a csatákban, ahogyan azt atyáiktól tanulták, és amint azt Homérosz feljegyezte (lásd a 134. lapot). A harcmódor megváltozása egyben társadalmi változást is jelentett, és az új gyalogság hatalmas erővé vált a görög politikai életben. A 7. században az euboiai oligarchák, Khalkiszban a „lótenyésztők” (hippobotai), Eretriában a lovasok (hippeisz) kezdtek elveszíteni hatalmukat, bár Hérodotosz szerint ez Khalkiszban lassú folyamat volt, és Eretria még i. e. 556-ban is menedéket adott a száműzött Peisizisztratosznak, aki szomszédnak számított, mivel birtokai a szemben fekvő Braurónban voltak. A középkorban a francia feudális arisztokrácia színe-virága az Orkhomenosz melletti mocsárban pusztult el; a páncélos lovagok elakadtak

a lábpan, és a katalánok lemészárolták őket. Az archaikus kor görög földjének lovas nemesei kevésbé drámai módon végezték, ha lassabban is, de éppoly biztosan.

Szolón korának viszonyai nem egy csapásra változtak meg. Peisizisztratosz birtokba vette az Akropoliszt, és ő kormányozta Athént. Szolónnal rokonságban állt, arisztokrata származású kalandor volt, jó nemzetközi kapcsolatokkal, sikeres katona, aki elfoglalta Megara kikötőjét, és nagy vagyonnal is bírt. Attika keleti partvidékén fekvő brauróni birtoka elég közel volt a Laureionban működő athéni bányákhoz, hogy érdeklődését felkeltsék, és később, száműzetésének egyik időszakában, a trákiai Pangaion bányáiból származó ezüsttel tovább növelje vagyonát. Ottani érdekeit kétségkívül eretiai és euboiai szomszédai, valamint északon fekvő gyarmatvárosuk, Methoné révén érvényesítette. Egy szövetségesét, Lügdamiszt Naxosz türannoszává tette, és oda száműzte athéni ellenfeleit. Mint Athén türannosza tevékeny és sikeres volt külföldön, erős kezű vezető odahaza. Utakat és középületeket épített, megteremtette a falusi bírák intézményét, az ekkorra már ismét eladósodott gazdákat támogató vagyonadót vezetett be, vagyis olyan politikát folytatott, amellyel nem volt nehéz egyetérteni. Mindezt tevékenyen folytatták gyermekei. Emlékeztüket kellőképpen fenntartották a nagy nyári athéni ünnepi játékok, az első nagyszerű akropoliszi épületek és a művészeknek nyújtott támogatás. Szimonidész és Anakreón Athénba mentek, Peisizisztratosz gyűjtötte össze Homérosz műveit. Észak-

A Perzsa Birodalom gyarapodása az i. e. 6. században

Amióta történelmi feljegyzések léteznek, egyetlen uralkodó sem volt olyan hatalmas, mint Kürosz. A görögök többségére mély benyomást tett, annak ellenére, hogy közülük sokan azonnal összeütközésbe kerültek a perzsákkal, és a spártaiak komoly figyelmeztetést küldtek Kürosznak. A perzsa hódításokra nem kerülhetett volna sor, ha a Közel-Kéleten nem osztozott volna meg egymással már korábban négy nagyhatalom.

- Perzsa területek Kürosz uralkodása idején, i. e. 550 előtt
- a méd birodalom, elfoglalva i. e. 550-ben
- a lüd birodalom, elfoglalva i. e. 547-ben
- a babiloni birodalom, elfoglalva i. e. 539-ben
- az egyiptomi birodalom, elfoglalva i. e. 525-ben
- Daréisosz és Xerxész utolsó hódításai
- Perzsa királyi útvonal
- A jón forradalom övezete i. e. 499–493

ról bányászokat hozatott. I. e. 500 után nem sokkal megkezdtek, a laureioni ezüsttelepek mélyebb és gazdagabb rétegeinek, valamint az Athén közelében lévő Pentalikon-hegy gyönyörű márványának kiaknázását, amit később a Parthenónhoz és más 5. századi épületekhez használtak fel.

A türannisz bukását az arisztokratikus ellenzék és a spártai beavatkozás okozta. Peisizisztratosz halála után fia, Hippiasz vette át az állam irányítását. Az új türannosz testvére, Hipparkhosz ellen 514-ben a Gephüraiosz nemzetség két ifjú tagja, Harmodiosz és Arisztogeitón merényletet követett el. Egy évvel később az időközben megint száműzött Alkmaionidák betörték Attikába. A támadás végzetes hibának bizonyult; eredménye mindössze egy gyászdal, amelyet Athénban énekeltek, és amely csodálatos módon fennmaradt. A száműzöttek kis hadserege a Parnész-hegy egyik völgyében lévő kőerődnél, a Leipszüdriónnál pusztult el, ahonnan már látni lehetett Athént, amit nem akartak feladni. „Ó, jaj, Leipszüdrión, elárultad híveid, olyan férfiakat engedték meghalni, akik vitézek voltak a csatában, akik előkelő származásúak, és akik most megmutatták, kik is voltak atyáik!”

Kleiszthenész és Attika egyesítése

Az Alkmaionida Kleiszthenész jó viszonyban volt a delphoi jósdával, ez pedig szövetségben állt a spártaiakkal, akik Kleomenész vezetésével megbuktatták az utolsó athéni türannoszt. Hippiasz elmenekült féttestvéréhez, Thesszaloszhoz, aki ekkor a perzsa király tisztségviselőjeként tevékenykedett a partvidéki Szigeióban, a Hellészpontosz (Dardanellák) közelében, ahol valamikor athéni település volt, és amelyet csak nemrég szerzett meg Peisizisztratosz. A 6. század végén, a nagy családok közötti viszálykodás rö-

vid időszakát követően, Kleiszthenész teljesen újjászervezte a társadalmat. Ez olyan sikeres volt, hogy ma már alig lehet rekonstruálni azt a rendszert, amelynek helyébe lépett. A négy régi törzsnek (phülé) engedélyezték, hogy bizonyos vallási funkciókat megtarthasson korábbi társadalmi szerepe halvány emlékeként, de a politikai feladatok ellátására tíz újat hoztak létre; az egyes törzseket egy-egy hērószirol nevezték el, akit az patrónusának és „ősének” tekintett. E hērószirok a hagyomány szerint Athénban voltak eltemetve, kivéve egyet, aki Szalamiszon, és egyet, aki Eleusziszbán nyugodott. Ez nyilvánvalóan kísérlet lehetett arra, hogy ál-

A törött cserépdarabokra – „osztrakon” – (fent) neveket karcoltak, ezek a szavazatok az 5. századi Athénban száműzésre ítélték a megnevezett személyeket, a bronzkorongokat (jobbra lent) a város más vitás ügyeinek eldöntéséhez is használták szavazócédulának.

Lent: A vörösalakos vázákép alapján némi fogalmat alkothatunk arról, milyennek látták az athéniak saját választási eljárásukat. A szavazáson maga Athéné elnökölt. Láthatjuk, amint éppen utasításokat ad, vagy igyekszik meggyőzni a többieket igazáról. Egyetlen nő sincs a szavazók között.

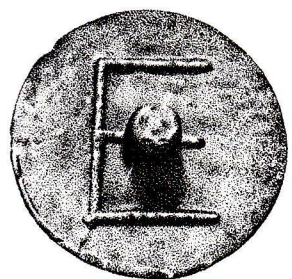
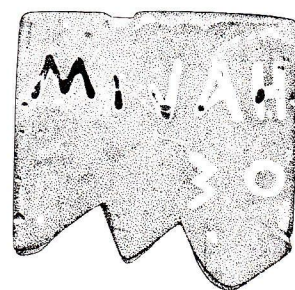
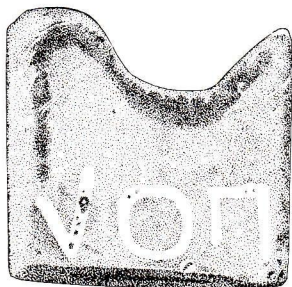
lami kultuszokkal helyettesítsék a nemzetségek, illetve a családok őseként tisztelt hērőszok kultuszát, amelyet vidéken a helybéli előkelő családok ellenőrzésük alatt tartottak. Ezzel egy időben nyilvántartásba vették a vidéki településeket, és Attika három régióját – a partvidéket, a belső területeket és a városokat – amelyek torzsalkodása sok éven át bajok forrása volt – tíz-tíz csoportra (trittüs) osztották; mindegyik törzsbe mind a három régióból jutott egy-egy körzet. Előfordultak persze nehézségek és szabálytalanságok is. A tíz hős egy Delphoi jóslat választotta ki a betelepített 100 név közül; az egyik delphoi emlékmű kevéssel későbbi felsorolásában mégis némileg eltér a tízek jegyzéke, az egyik athéni nemzetség érzékelhető nyomására. Alapjában azonban a törzsekre épülő új katonai és politikai szervezet megfelelt feladatának. Megnehezítette az arisztokraták közötti szempontokon alapuló ellentétek kialakulását; egyúttal azonban, a területi lojalitás érvénytelenítése miatt, kiéleződtek az osztályellentétek.

Az új körzetek határai egyes helyeken szándékosan elvágták az ősi kapcsolatokat. Marathónban korábban négy ősi közigazgatási körzet volt, amelyeket földrajzi fekvésük és vallási szabályok fűztek össze egymással, Kleiszthenész egyet kiszakított közülük, és egy másik törzshöz csatolta, bizonyára azért, hogy átalakítsa azt a körzetet, amely a Peiszisztratidák szülőföldje volt. Nem is sejtjük, miképpen hatott az új rendszer a mindennapi életre, legfeljebb arról vannak ismereteink, milyen befolyást gyakorolt a választásokra. Egyes tudósok feltételezték, hogy az Alkmaionidák a megváltozott területi határoknak köszönhették helyi hatalmuk túlnyomó részét, ez azonban valószínűleg túl agyafúrt magyarázat. Az ellenzék is azt állította – alighanem jogosan –, hogy Kleiszthenész olyan új polgárokat vett jegyzékbe,

akiknek nem volt ősi jogcímük erre. A reformok nem valósultak meg újabb küzdelmek nélkül: sor került egy sikertelen spártai hadjáratra, az Alkmaionidák elleni újabb átok kimondására, egy athéni arisztokrata megint csak elfoglalta az Akropoliszt, majd száműzetésbe vonult. A 6. század legvégére azután a rendszer működésbe lépett.

Az ősi tanács, az areioszpagosz ekkorra már kizárólag korábbi állami tisztviselőkből állt, mivel utolsó, örökös alapján bekerült tagjai bizonyára már a század elején kihaltak; még mind a legfőbb bíróság és az alkotmányosság őre volt, noha tagjai mint magánszemélyek ellen eljárást lehetett indítani. Fontos politikai hatalomhoz jutott a tíz törzs katonai parancsnokából (sztratégosz) álló, új választott testület. Az újonnan nyilvántartásba vett vidéki települések (démoszok) egyforma helyi kormányzatokat kaptak. A tíz törzs mindegyike 50 tagot küldött az ötszázak tanácsába. E rendelkezések mindegyikéből nyilvánvaló, hogy Kleiszthenész egységesítette az államot. Ha másból nem, pusztán abból a tényből, hogy az i. sz. 2. században Attikában még mindig igen változatos vallási szertartások léteztek, nyilvánvaló: az i. e. 500 körüli években az athéni államnak szüksége volt az egységesítésre. Szintén Kleiszthenész volt az, aki bevezette az osztrakizmoszt, azt a rendszert, amely lehetővé tette, hogy minden évben egy veszélyesnek ítélt polgárt szavazás útján tíz évre száműzhessenek. Szavazáskor a polgárok nevét cserépdarabokra (osztrakon) karcolták; az érvényes szavazáshoz legalább hatezernek kellett lennie. Ha egyszer kimondták, hogy valakinek mennie kell, annak tíz napon belül el kellett hagynia a várost.

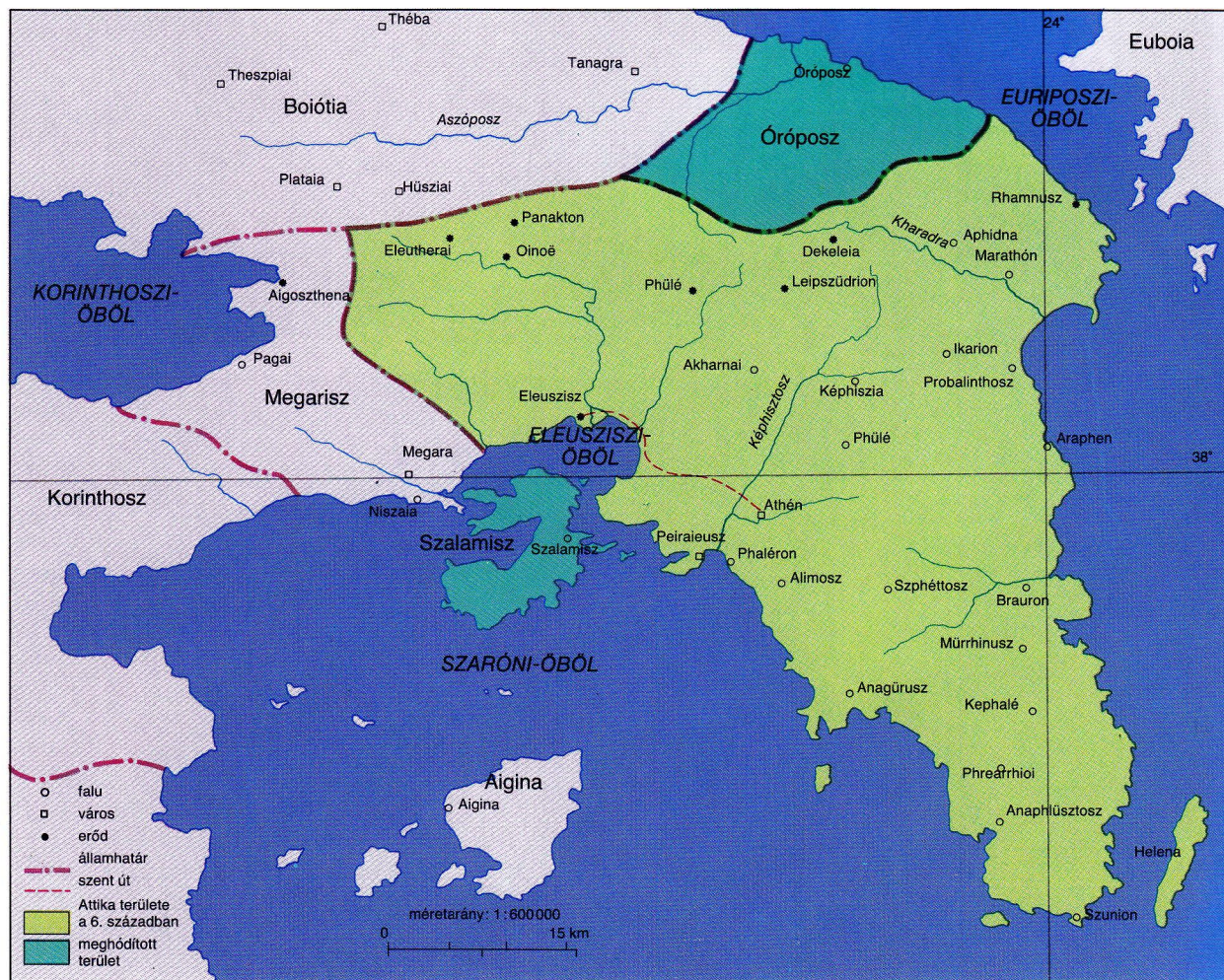
Attika egységesítése nem volt olyan mértékű, mint a Peloponnészoszi Szövetségé, nem is szólva a Perzsa Birodalomról, amelynek csapatai 512-ben, I. Dareiosz vezetésével

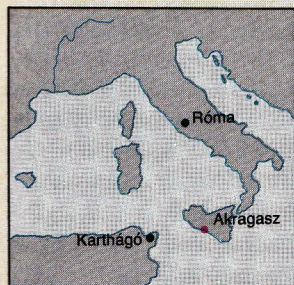
Attika és Athén területének

növekedése az i. e. 6. században

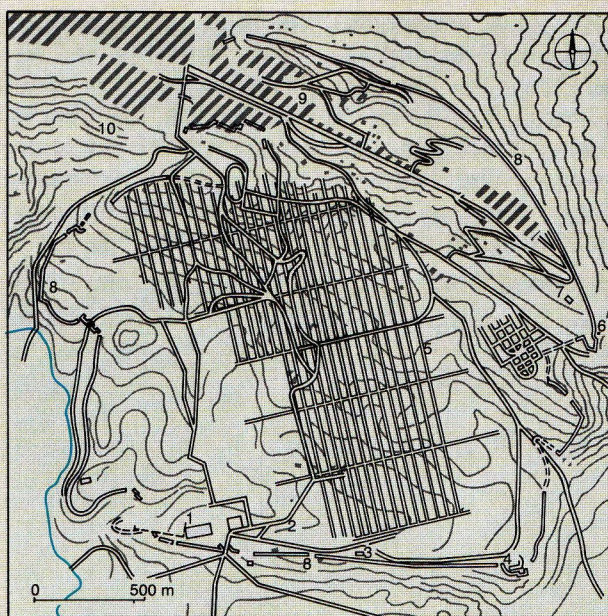
Attikában sok a nehezen művelhető talaj, ezért soha nem lett volna gazdag ez a vidék ezüstbányái és 5. századi birodalma nélkül. Az athéniak azonban nem erre, hanem elsősorban történelmüknek a műkenéi kor óta tartó folytonosságára voltak büszkéek, valamint arra, hogy évszázadok óta egységes nép voltak. Athén, akárcsak a görög városok többsége, megszakításokkal háborúban állt szomszédaival, akiket megfosztott területek egy részétől. Szalamisz meg Szolón idején szerezte meg Megarától, Óróposzt pedig – nem sokkal azt követően, hogy 510-ben megszületett az athéni demokrácia – a thébiaiktól.

AKRAGASZ

Az ókori Akragasz gazdag és nagy hatalmú görög gyarmat volt Szicília déli partján. Középvonalát egy hosszú hegyvonulat alkotta, amely mindkét végén begörcbült, hogy egy terjedelmes mélyföldet körülfogó alacsonyabb hegygerinc-hez kapcsolódjon. Akragaszt i. e. 582 körül alapították az akkor már létező Géla gyarmatvárosából kiindulva. Több türannosz uralma, majd a mezőgazdaságnak és a kereskedelemnek 6. század végi hatalmas fejlődése után Akragasz elég gazdag lett ahhoz, hogy szembeszálljon a karthágóiakkal, és i. e. 480-ban le is győzte őket. Fenséges romjai az ezt követő diadalmas évszázad emlékei, amikor Akragasz az egyik legnagyobb görög város volt, amely gazdagságát a gabonakereskedelemnek köszönhette. I. e. 406-ban a karthágóiak pusztították el. Később újjáéledt, és virágzó város lett, de az 5. század közepének nagysága soha nem tért vissza.

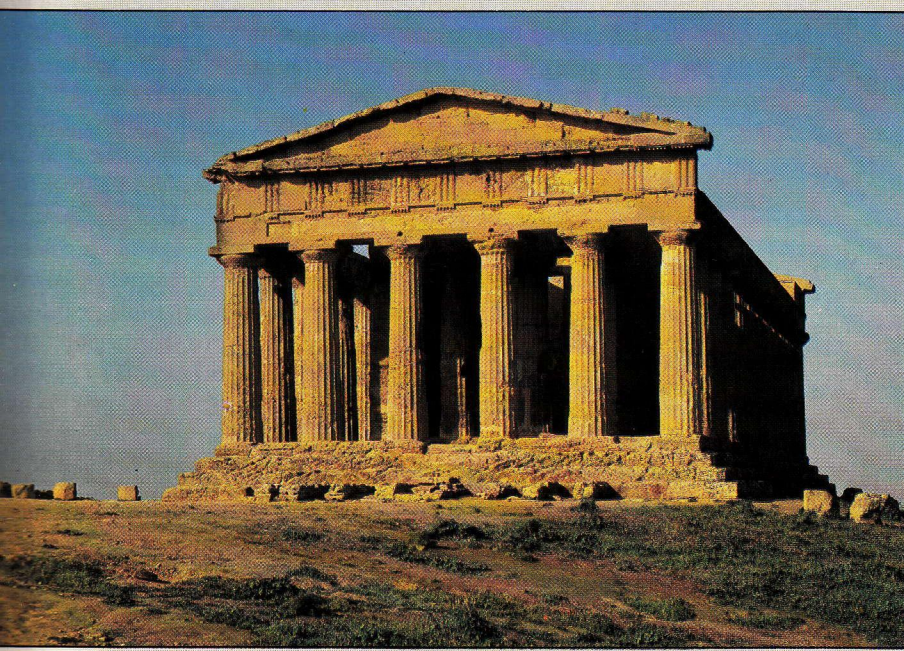
- 1 Zeusz-templom
- 2 agora
- 3 az Egyetértés temploma
- 4 Héra temploma
- 5 ókori úthálózat
- 6 Démétér sziklaszentélye
- 7 Démétér temploma
- 8 falak
- 9 akropolisz
- 10 nekropolisz

Jobbra: Ez a hatalmas szobor az Olimpioszi Zeus roppant méretű templomának homlokzatáról való. A templomot i. e. 480 után, főleg rabszolgák építették. A szobrok szerepe kizárólag a díszítés volt; bele voltak illesztve a falba, de valójában terhet nem hordoztak. Magasságuk 7,65 méter, a templom méretei 112,6×56,3 méter, vetezkzik még a legnagyobb kis-ázsiai görög templomokkal is.

Az Akragasz déli falát alkotó hegygerinc tetején álló templomok jó állapotban maradtak fenn, és vétekszeknek bármelyik görög város templomaival. Közöttük van Héra vagy Iuno temploma (*fent*) és Concordia – amint hagyományosan nevezik – az Egyetértés temploma (*jobbra*). Utóbbi keresztény templomként használatban maradt. Úgy véljük, a Dioszkúroszok, majd az i. sz. 6. században Péter és Pál tiszteletét szolgálta. Előcsarnoka püspöki palota lett, oldalfalait boltívekkel tőrték át: ez egyike azoknak a ritka eseteknek, amikor a későbbi átalakítás mai szemmel esztétikai tökéletesítésnek tekinthető.

már átkeltek a Hellészpontoszon, és sikertelen kísérletet tettek arra, hogy a nomád szkítákat megfosszák szabadságuktól. Az attikai változások azonban sokkal bonyolultabbak voltak, és az bennük a lenyűgöző, hogy a szervezett társadalom megteremtésére irányuló, átgondolt és újszerű kísérletnek tekinthetők. A társadalmi fejlődés ettől kezdve felgyorsult. Ennek részben gazdasági okai voltak, részben a hadiszerencsének, részben idegenek közreműködésének volt köszönhető, de az is fontos szerepet játszott, hogy az athéniaiak találták fel a demokráciát mint a társadalmi rend alapját. Ez az oka, hogy sok ember jobban érdeklődik irántuk, mint például az egyiptomiak iránt, azok gazdagsága, nagyszerű művészete és lenyűgöző hatású műemlékei ellenére. Ha az érdeklődésnek netán más az oka, akkor az bizonyára a görögök egyedülálló irodalma, bár az a humanitás és racionalitás, amit a görög irodalomban oly nagyra becsülünk, ugyanolyan elválaszthatatlan része építészetüknek és demokratikus törekvéseiknek is, mint irodalmi alkotásaiknak.

Athénban csak későn virágzott ki az irodalom és az építészet. A 6. század végére más görög központokban már mindkét területen nevezetes alkotások születtek. Különösen érvényes ez a keleti görögökre, amire pompás szentélyeik, virágzó városaik és a Homérosz műveiben fennmaradt emlékeztetük a bizonyosság. Az archaikus építészet terén még Poszeidónia, latin nevén Paestum, ez a kicsiny dél-itáliai kolónia is felvette a versenyt Athénnal. Az 5. században a nyugati görög területek gazdag hatalmasságai egyes vonatkozásokban továbbra is sikerrel vették fel a harcot Athénnal, keleten azonban a perzsák már a 6. század végén ellehetetlenítették a görög poliszok életét. Levante később visszanyerte gazdagságát, hiszen a név – egészen a Szezei-csatorna megépítéséig – egyet jelentett a gazdagsággal, de az aranykor örökre véget ért. Hellasz a legtöbbet az 5. század elején vett át a Kelettől. Igen sokat tanultak az utolsó nemzedékek idején, valamint az olyan menekültektől, amilyen például a szamoszi Püthagorasz és a Kolophónból való Xenophanész volt. A korábbi nemzedék tagja, a milétoszi Thalész, a tudományok előtti idők természettudósainak és a filozófia előtti idők filozófusainak egyike azt javasolta, hozzanak létre egy egységes keleti görög államot; tanítványa vagy rokona, Anaximandrosz megrajzolta a világ térképét. A görög művészet orientalizáló korszaka a Perzsa Birodalom megszületésével véget ért; Athén minden más városnál többet örökölt a keleti görögök alkotóképességéből.

Akrasz, egy görög gyarmatváros

Az összes görög gyarmat közül a dél-szicíliai Akrasz története a legragyogóbb. A rómaiak Agrigentumnak hívták, ma Agrigento a neve. Napjaink silány minőségű, csúf házai az ókori akropolisz helyére épültek. Akrasz voltaképpen egy hatalmas, természetes amphitéátrum, amelyből észak irányába magas, félkör alakú sziklás hegygerinc, dél felé egy kisebb fennsík nyúlik ki, mint két ölelésre tárt, hosszú kar, amelyek nagy, termékeny földterületet fognak közre védelmezően; a város pénzérméin használt emblémák egyike a rák volt.

Akrasz leglátványosabb maradványai azok a templomok – több közülük jó állapotban maradt fenn –, amelyek az ókori város déli szélén sorakoznak, körvonalai a síkság fölött kirajzolódnak az égboltra vagy a mögöttük elterülő tengerre. Akrasz hatalmas, megerődített város volt, helyét igen körültekintően választották meg. Egyik pillanatról a másikra született, nem úgy, mint Delphoi és Olümia, amely lépésről lépésre fejlődött ki. Eleinte csupán erős, ter-

mészetes erőd volt, amely gondoskodni tudott saját mezőgazdasági szükségleteiről.

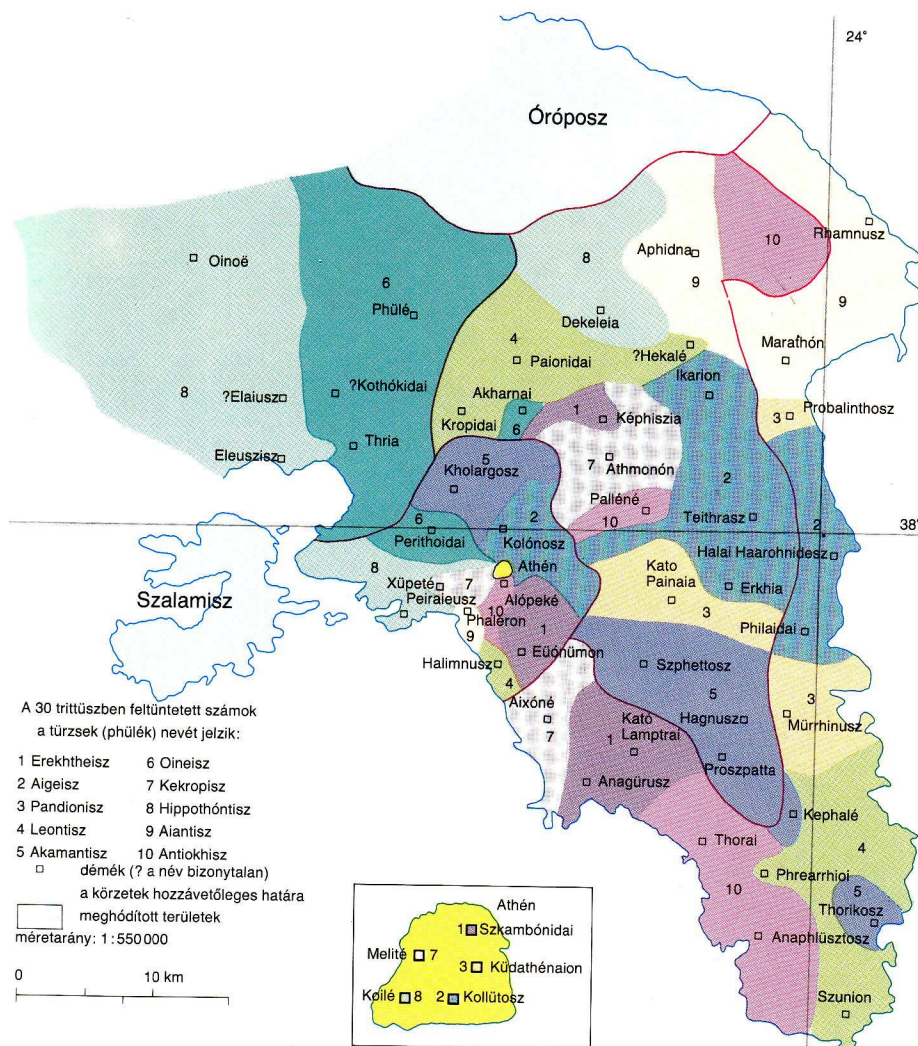
Akragasz i. e. 581-ben a Rhodoszból és a néhány kilométerre délkeletre fekvő gazdag kereskedővárosból, Gelából érkezettek alapították együttesen. Gelát magát i. e. 699-ben rhodosziak és krétaiak hozták létre. Akragasz új alapítása erőteljes és átgondolt gyarmatosítótevékenység eredménye volt; a telepések Krétáról és több kisebb szigetről jöttek. Az uralkodó kulturális befolyás rhodoszi, a politikai pedig gelai volt, ez utóbbi város irányította a dél-szicíliai kereskedelem jó részét. Akragasz alapítói az északi hegygerincen telepedtek le, de a legrégebbi és legérdekesebb fennmaradt szent hely, Déméternek, a gabona istennőjének sziklaszentélye (Szicília Hellasz fontos gabonaforrása volt), mint Déméter templomai általában, a falakon kívül állt, és régebben keletkezett, mint a falak. A kerámialeletek tanúsága szerint már a görögök érkezése előtt is kultuszhely volt egy fontos vízelőhely mellett.

A 6. században a görög kultúra hatása a Közép-Szicília belsejében lévő bennszülött településeken is érezhetővé vált, ahogyan eljutott Heuneburgba és a Szajna felső folyásánál lévő Mont Lassois kelta településig is. Akragasz a gazdagság veszedelmet rejtő csúcspontjára egy későbbi időszakban jutott el, amikor a szicíliai görögök, Szürakuszai vezetésével, erőszakosabban léptek fel, a korai időszak nyugodt volt. Az itteni görögök békésen kereskedtek (elsősorban az olajfák termésének javát adták el a karthágóiaknak, a magasabban fekvő legelőterületek a bennszülött lakosság birtokában maradtak. Az akragaszinaknál türannisz volt, az egyik igen sikeres uralkodójuk, Thérón türannosz az 5. század elején leányát Szürakuszai nagy hatalmú uralkodójához adta feleségül. A 7. században megszokottá vált, hogy a nemesek saját arisztokrata köreiken kívül kössenek házasságot; az athéni Kimón félig thrák volt; nem görög nevek nagy számban fordulnak elő a kolóniák előkelő görög családjaiban. Ez a házasság azonban a terjeszkedést célzó, dinasztikus kapcsolatok ügyét szolgálta.

Az észak-szicíliai Himera városa jó viszonyban állt a karthágóakkal; Thérón 483-ban elfoglalta Himerát, amelynek elűzött uralkodója ekkor a karthágóiakat hívta segítségül. A himerai csatát három évvel később nem Akragasz, hanem Szürakuszai nyerte meg, ez a győzelem azonban utóbb balszerencsésnek bizonyult. A csata eredménye egy szép delphoi emlékmű lett, továbbá egy pompás emléktemplom a város alatti síkságon, ott, ahol a csatát vívták. Himera soha többé nem nyerte vissza korábbi gazdagságát, és a század vége előtt Karthágó Himerát és Szelinuszt (Selinus) egyaránt eltörölte a föld színéről. Az utóbbi Akragasztól nyugatra feküdt, és korábban Thérón, majd pedig (406-ban) maga Akragasz vette birtokba. Akragasz többször is újjáépült, sőt a 4. század végén volt még egy rövid fénykora is, de a 3. évszázadban már nem volt egyéb, mint egy karthágói erőd, amelyet később a rómaiak vettek át a karthágóaktól.

A görögök és a karthágóiak közötti ellentéteket, valamint a görög gyarmatosítás agresszív vonásait utólag eltúlozták azok a görög történetírók, akik a görög-karthágói konfliktus idején éltek. De az a két karthágói szarkofág a palermói múzeumban, amelyik egyszerre látszik görögnek és nem görögnek, abba a föníciai típusba tartozik, amelynek darbjait gyakran a görög szigeten, Paroszon készítették.

A görögök és a karthágóiak szicíliai háborúskodása kereskedelmi kedvezmények, és pedig elsősorban a nemesfémek miatt törték ki. Van némi hasonlóság azokkal a háborúkkal, amelyeket az angolok, a franciák és a spanyolok vívtak Amerika birtoklásáért. Akragasznak békére lett volna

Az attikai és athéni démoszok i. e. 400 körül

Hérodotosz az athéni demokrácia atyjának nevezte Kleiszthenészt. Az első pillantásra meglepőnek tűnik, hogy legfőbb tette Attika törzsi térképének alapos átdolgozása volt. De így vált lehetővé a demokrácia megteremtése. A tírannosszal ellentétben, aki dinasztiaja helyzetét a törzsi elmentek kihasználásával szilárdította meg, Kleiszthenész Attika három régiójának különböző körzeteit (*trittusz* - harmadrész) tíz új törzssé egyesítette. Az egy törzsbe tartozó férfiak ettől kezdve együtt harcoltak ugyanabban az ezredben; a „bulé” (az athéni tanács vagy parlament) reformja az új törzseken alapult: mindegyikből 50 fő került be. Az arisztokrata családok – helyileg és szélesebb körben is – még mindig nagy befolyást gyakoroltak, de a falvak (démoszok) már szegényeket is küldtek a buléba. Az így megalkotott athéni törzsi rendszer túlélt a demokráciát, és még a rómaiak idejében is létezett. Mivel az emberek törzshöz és démoszokhoz való kötődése öröklődött, megmaradt akkor is, ha valaki más helyre költözött.

Balra: Az i. e. 500 körül épült, hatalmas dór templom pillérei kiemelkednek a falak síkjából, és mintegy hajókra tagolják a szürakuszai székesegyházat.

szüksége. Mezőgazdasága és lótenyésztése, valamint kereskedelme révén roppant gazdag volt. Nagy költők, például Pindaros és a keösi Szimonidész élvezte Akragasz pártfogását. Amikor az egyik akragaszi megnyerte az olümpiai kocsiversenyt, 300 kocsi kísért a városba, valamennyit fehér lovak vontak. Az 5. században egy férfi 500 lovas számára tudott szállásról és váltás ruháról gondoskodni. Akragasz városa egyszer, szükséghelyzetben 2600 menekültet látott el élelemmel és szállással. Ennek ellenére a himera csata, vagyis a bajok kezdete volt az, ami a ma látható építészeti pompát megteremtette.

A hadifoglyokat rabszolgává tették, akadt olyan polgár is, akinek 500 rabszolgája volt. Ezek építették fel a középületeket, a vízvezetéseket, még egy jókora mesterséges tavat is a városon belül. A déli oldalt Héra és Concordia temploma koronázta meg. E templomok elnevezése téves, de mivel kevés adatunk van valódi ókori nevükről, helyesebb nem bolygatni a kérdést. A Concordia templom fennmaradt, mert keresztény templom lett belőle, és jobb állapotban van, mint bármely más templom a görög világban. Az oszlopai közötti fal és annak tökéletes, görögnek látszó boltívei a templom i. sz. 6. századi keresztény templommá történt átalakítása idejéből való. (A vele épségben egyedül vetekedő templom, az athéni Thészeion – ez is téves elnevezés – ugyancsak keresztény templomként maradt fenn. De a legkülönösebb és legmeglepőbb a keresztények által átalakított sok görög szentély közül kétségkívül a szürakuszai nagy székesegyház, Athén temploma. A történelem

folyamatosságát jobban érzékelteti, mint a restaurált és tökéletes agrigentói műemlék.) A keresztény templommá való átalakításnak vannak más akragaszi példái is. San Biagio bájos kis templomát a normannok a Démétér-templom maradványaira építették, közvetlenül a városfalakon belül, a sziklaszentély fölött, ahová meredek ösvény vezet le. A mai Agrigento területén, a Santa Maria dei Greci templom alatti folyosón megtekinthetők Thérón egyik templomának oszloplábazatai (5. század).

Akragasz legcsodálatraméltóbb romjai a modern város-tól délre, a szentélyegyüttes körzetében találhatók. Azoknak az óriás szobroknak a maradványai vannak itt, amelyek a hatalmas Zeus-templom oromzata alatt álltak. Készítésüket még a himera csata előtt, valószínűleg a 6. század végén kezdték el, de nem voltak készen még akkor sem, amikor a város – Pindaros szerint „a halandók legszebb városa” – 406-ban elesett.

A Zeus-templom dacol a térrel és a nehézségi erővel, rengeteg ügyes technikai megoldása van, szakít az építészet kanonikus szabályaival. Belső falán pilléreket alkalmaztak, amelyek megfelelnek a külső fal dór oszlopainak. Az óriás szobrok – felváltva szakállasak és csupasz állúak – merész elgondolás eredményei. Ellentétben az athéni Erekhtheion előcsarnokát tartó nőalakokkal, ezek az óriások nem azt teszik, ami látszat szerint a dolguk lenne; a tényleges feladatot a föld felszínéről nem látható vasrudak látják el. Az óriások még csak nem is szilárdak; kőtömbökből épültek, utána bevakolták és kifestették őket, ahogy az oszlopokat szokták. A monolit (egyetlen kődarabból álló) oszlop későbbi alkotás. Ez a templom, roppant nagyságával, pompájával azt a világot testesíti meg, amelyről egyet s mást megtudhatunk Pindarostól, és még többet a nyugati görögök tragikus történelméből: a gazdag gyarmatok előkelő és önjelölt uralkodóinak félelmetesen nagyszabású világáról.

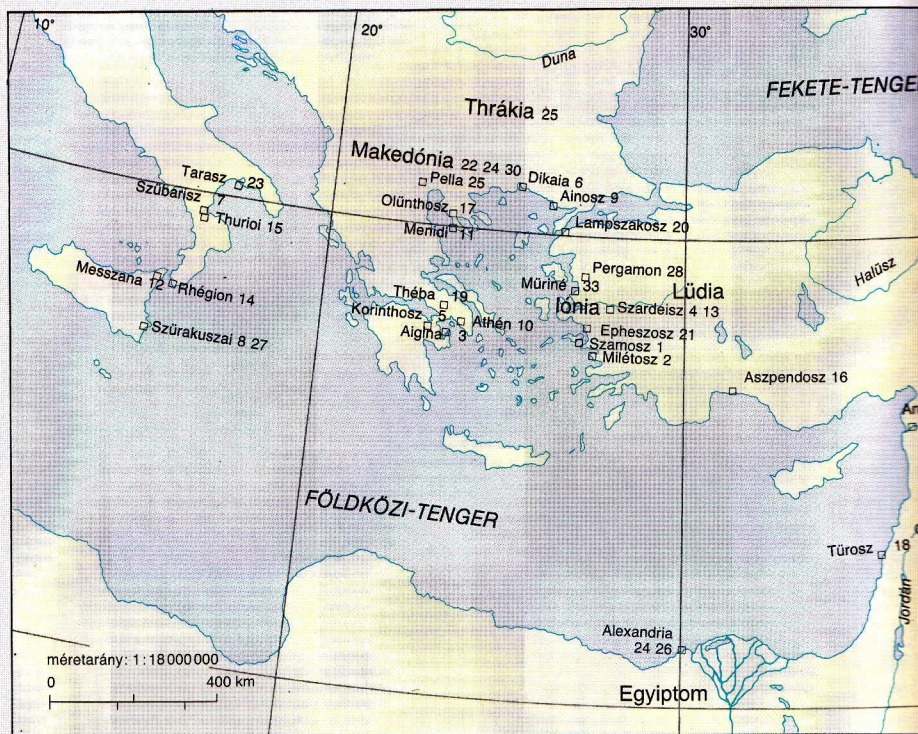
És Akragasz, akárcsak a többi görög város, egyben a birkák és lovak, kiváló borok és híres olajfaligetek világa is volt, Szicília i. e. 600-ban még megvolt a bennszülött lakossága, amely sértetlenül megőrizte szokásait, és jólétben élt.

Annak ellenére, hogy az archaikus kori görög világ a nyelv és a kultúra öntudatos egysége volt, ugyanazokhoz az istenekhez fohászkodtak, az étkezés és az ivás, az egész élet azonos volt, mindentől függetlenül gyakran került sor fegyveres összetűzésekre. I. e. 450 után ez csak fokozódott. A szövetségi csoportosulások központjai közös szentélyek voltak. A delphoi Apollón Korinthoszt és Euboiát, a legrégebbi kereskedő hatalmakat, az isten jó ügyfeleit részesítette kegyeiben. Déloszhoz az athéniai és a görög szigetek lakói vonzódtak.

A tizenkét kis-ázsiai ión városnak ugyancsak megvolt a saját szentélye és saját ligája. Valamennyi görög közösségre jellemző volt, hogy legalább a fél szemét behunyta, hogy ne kelljen látnia, mi történik másutt. A gyarmatosítás kockázatos volt, és nem mindenkor járt sikerrel. Arkhilokhosz, Homérosz után az első és legnagyobb görög költő, részt vett Thaszosznak – Paroszból történő – gyarmatosításában. Ránk hagyott néhány szarkasztikus megjegyzést az élet durvaságáról, a viharos tengerekről, az eldobott pajzsról, a vesztett csatákról, és arról, hogy Thaszosz szigetének erdővel borított hegygerince olyan, mint egy számár háta, „nem jó, nem kellemes, és nem szeretetre méltó”.

A görög pénzverés

A pénzermék eredetileg szabványos, vagyis egységesen meghatározott súlyú nemesfémdarabok voltak, olyan rajzzal (és később felirattal) ellátva, amely lehetővé tette a kibocsátó hatóság azonosítását. Ilyen érmék először az i. e. 7. században jelentek meg Kis-Ázsiában, használatuk onnan terjedt el később az egész görög világban. A legrégebbi pénzerméket elektronból – arany és ezüst ötvözetéből – verték. A 6. század közepétől a tiszta ezüstöt részesítették előnyben; a tiszta aranyat a 4. század előtt nem használták rendszeresen pénzermék verésére. Mivel a pénzverés a függetlenség jele volt, minden városnak megvolt a saját pénzverdéje: a nagy területet ellátó, egyöntetű pénz a hellenisztikus kor fejleménye volt. Az itt látható fényképek néhány jellegzetes pénzermét mutatnak be az i. e. 600 körüli évektől i. e. 150-ig, a térkép pedig származási helyüket tünteti fel. Valamennyi érme eredeti méretben látható.

1 Szamosz, i. e. 600 körül vagy korábban, elektronból készült negyed-sztatér. *Előlapján* rovátkolt, *hátlapján* beütött jelzés. Korai típus, nyers-arany és -ezüst keveréke.

2 Milétosz, i. e. 570 körül, elektronból készült sztátér. *Előlapján* orosz-lán, *hátlapján* három ornamentikus bélyegzés (beütés). Ez utóbbiak egymástól függetlenül készültek, valószínűleg három ellenőr tisztségviselő jelei.

3 Aigina, i. e. 560 körül, ezüst di-drachma. *Előlapján* teknősbéka (Héra kultuszával áll kapcsolatban), *hátlapján* beütött jel. A legrégebbi pénzverde a görög szárazföldön, amelynek termékei az aiginai kereskedelem révén széles körben elterjedtek.

4 Lüdia, Kroiszosz, i. e. 560–547, ezüst fél-sztátér (Szardeisz). *Előlapján* orosz-lán és bika mellső része, *hátlapján* két beütött jel. Kroiszosz volt az első, aki tiszta aranyból és ezüsből veretett pénzt (vö. 1–2. sz.).

5 Korinthosz, i. e. 520 körül, ezüst-sztátér. *Előlapján* Pégaszosz (Pegasus, a helyi mitológia fontos alakja), *hátlapján* hivatalos beütés. Korinthosznak, az Iszthmoszon elfoglalt helyzete következtében, mind a Kelettel, mind a Nyugattal megvoltak a politikai és gazdasági kapcsolatai.

6 Dikaia, i. e. 520 körül, ezüst sztátér. *Előlapján* Héraklész, *hátlapján* négyzet alakú beütés. Az Égei-tenger medencéjének északi részén lévő bányák számos korai pénzverdét láttak el nyersanyaggal (lásd a 9. és a 11. darabot).

7 Szübarisz, i. e. 520 körül, ezüst-sztátér. *Előlapján* bika, *hátlapján* ugyanaz a minta bemélyítetten. A bika a szarvasmarhával mérhető vagy jellepe (vö. 15. sz.). A bemélyített technika a legtöbb korabeli déli-italiai pénzverde jellemzője volt.

8 Szürakuszai, i. e. 485 körül, ezüst tetradrachma. *Előlapján* az Olümpiában vagy másutt rendezett pánhellén játékokra utaló fogat (lásd a 12. és a 27. számot), *hátlapján* a delfinekkel körülvett Arethusza, egy szigeti forrás nimphája; itt telepedtek le az első szürakuszaiak.

9 Ainosz, i. e. 465 körül, ezüst tetradrachma. *Előlapján* Hermész, *hátlapján* kecske. Szép pénzerméit, az Égei-tenger északi medencéjének más partvidéki városaihoz (vö. 6. és 11. sz.) hasonlóan, Ainosz is a helyben bányászott ezüsből állította elő.

10 Athén, i. e. 440 körül, ezüst tetradrachma. *Előlapján* Athéné, *hátlapján* bagoly és olajfaág. Ez az érem-típus keveset változott az i. e. 6. és 2. évszázad közötti időben. Az attikai bányák bőségesen gondoskodtak nyersanyagról.

11 Mendé, i. e. 430 körül, ezüst tetradrachma. *Előlapján* Dionüszosz számárháton, *hátlapján* szőlő. Ezek a minták a város híres borára utalnak.

12 Messzana (Messina), i. e. 430 körül, ezüst tetradrachma. *Előlapján* öszvérfogat vontatta versenykocsi, *hátlapján* nyúl és Pán fej. Az előlap Szürakuszaiából származik (vö. 8. sz.); a nyúl a verseny gyorsaságára vagy egy helyi Pán-kultuszra utal.

13 Perzsia, i. e. 5–4. század, aranydareikosz. *Előlapján* Perzsia királya, *hátlapján* beütött jel. Ezt a kétféle fémből (aranyból és ezüsből) készült pénzermét i. e. 510 körül I. Dareiosz vezette be; mintául Kroiszosz verete szolgált; Szardeisz szintén fontos pénzverőhely volt (vö. 4. sz.). A minták nem sokat változtak a különböző uralkodók idején.

14 Rhégion, i. e. 390 körül, ezüst tetradrachma. *Előlapján* orosz-lánfej, *hátlapján* Apollón. Rhégion, Messzanához hasonlóan (vö. 12. sz.) hasznolt hűzött abból, hogy az Itália és Szicília közötti tengerszorosban feküdt.

15 **Thurioi**, i. e. 390 körül, ezüst sztatér. *Előlapján* Athéné, *hátlapján* bika. Thurioit i. e. 444-ben athéniak alapították (ezért került a pénzre Athéné képe), a szübarisztek területén (ezt jelzi a bika: vö. 7. sz.).

16 **Aszpendosz**, i. e. 380 körül, ezüst sztatér. *Előlapján* két birkózó, *hátlapján* paritias. Bizonyítja, hogy a pénzérmék a Földközi-tenger medencéjének keleti részében is elterjedtek (vö. 18. sz.); az érmét széles körben használták Dél-Anatóliában.

17 **Khalkidikéi szövetség**, i. e. 375 körül, ezüst tetradrachma (az olümpioszi pénzverdeből). *Előlapján* Apollón, *hátlapján* lira (lyra, lúra). A nagy hatalommal rendelkező liga pénzérméjéről II. Philipposz makedón király saját arany- és ezüstpénzéről vette a mintát (vö. 22. sz.).

18 **Türosz**, i. e. 360 körül, ezüst sékel. *Előlapján* Melkart lovagol tengeri csikón, *hátlapján* jogart és korbácsot tartó bagoly (az uralkodói méltóság egyiptomi jelvényei). A pénzérmék főleg nem görög területeken terjedtek el (vö. 16. sz.); hátoldala valószínűleg a mindenütt megtalálható

athéni tetradrachma hatását tükrözi (vö. 10. sz.).

19 **Théba**, i. e. 4. század közepe, ezüst didrachma. *Előlapján* boióiai pajzs, *hátlapján* amphora. A pajzs a boióiai szövetség jelvénye volt. Az Epameinondas által megszerzett hegemonia idején verték.

20 **Lampszagosz**, i. e. 350 körül, arany sztatér. *Előlapján* Zeusz, *hátlapján* Pégaszosz. Az egyik első görög pénzverde, amelyik évente arany pénzérméket vert; az ilyen sztatérek, akárcsak a dareikosz (13. sz.), nemzetközi fizetési eszközül szolgáltak.

21 **Epheszosz**, i. e. 350 körül, ezüst tetradrachma. *Előlapján* méh, *hátlapján* szarvasbika és pálmafa. Mindkettő Artemisszel van kapcsolatban, akinek leghíresebb temploma Epheszoszban volt; Létó egy pálmafa alatt hozta világra Délosz szigetén Apollont és Artemiszt.

22 **Makedónia**, II. Philipposz arany sztatérje, i. e. 359–336. *Előlapján* Apollón, *hátlapján* harci szekér. Apollón alakja a Philipposz által 348-ban felszámolt khalkidikéi szövetség

pénzéről származik (lásd 17. sz.); a harci szekér egy olümpiai győzelemnek állít emléket. A Philippiiben működő helyi aranybányák lehetővé tették a rendszeres pénzverést.

23 **Tarasz**, i. e. 330 körül, ezüst sztatér. *Előlapján* harcos és ló, *hátlapján* delfinen lovagló alak. Taraszban már régóta alkalmazták ezt a típust. Gyakran ilyen pénzzel fizettek a felbérelt zsoldosoknak, hogy megvédjék a görög városokat az itáliai törzsek ellen.

24 **Makedónia**, Nagy Sándor (Alexandrosz) ezüst tetradrachmája, i. e. 336–323, Alexandria). *Előlapján* Alexandrosz mint Héraklész, *hátlapján* Zeusz. Nagy Sándor a zsákmányolt perzsa kincsekből pénzt veretett, számos pénzverében egyforma pénzérméket készíttetett.

25 **Trákia**, Lüszimakhosz, i. e. 322–281, ezüst tetradrachma (Pella). *Előlapján* Nagy Sándor, *hátlapján* Athéné. Lüszimakhosz Trákiát és Kis-Ázsia északnyugati részét szerezte meg magának örökkrészként Nagy Sándor birodalmából; rövid ideig Makedónia királya is volt.

26 **Egyiptom**, I. Ptolemaiosz, i. e. 322–282, ezüst tetradrachma (Alexandria). *Előlapján* az aigisz viselő Ptolemaiosz, *hátlapján* Zeusz villámon ülő sasa (Ptolemaiosz személyes jelképe). Ptolemaioszt isteni jelképekkel ábrázolták, akárcsak Alexandroszt (vö. 24. sz.). Ezt az éremtípust a dinasztia egész ideje alatt megőrizték.

27 **Szürakuszai**, Philisztisz, II. Hierón (i. e. 274–216) felesége, ezüst tetradrachma. *Előlapján* Philisztisz, *hátlapján* harci szekér (vö. 8. sz.). Hierónnak, Róma szövetségeseének uralkodása alatt Szürakuszai még utóljára független, virágzó állam volt.

28 **Pergamon**, I. Attalos, i. e. 241–197, ezüst tetradrachmája. *Előlapján* Philetairosz (a dinasztia alapítója), *hátlapján* Athéné. Attalosz Kis-Ázsiában Lüszimakhosz (25. sz.) utóda volt. Akárcsak a Ptolemaioszok (vö. 26. sz.), az alapító arcképét az egész dinasztia idején megtartották.

29 **Baktria**, Antimakhosz ezüst tetradrachmája, i. e. 180 körül. *Előlapján* Antimakhosz, *hátlapján* Poszeidón. Ezt a királyt csak pénzérméről ismerjük.

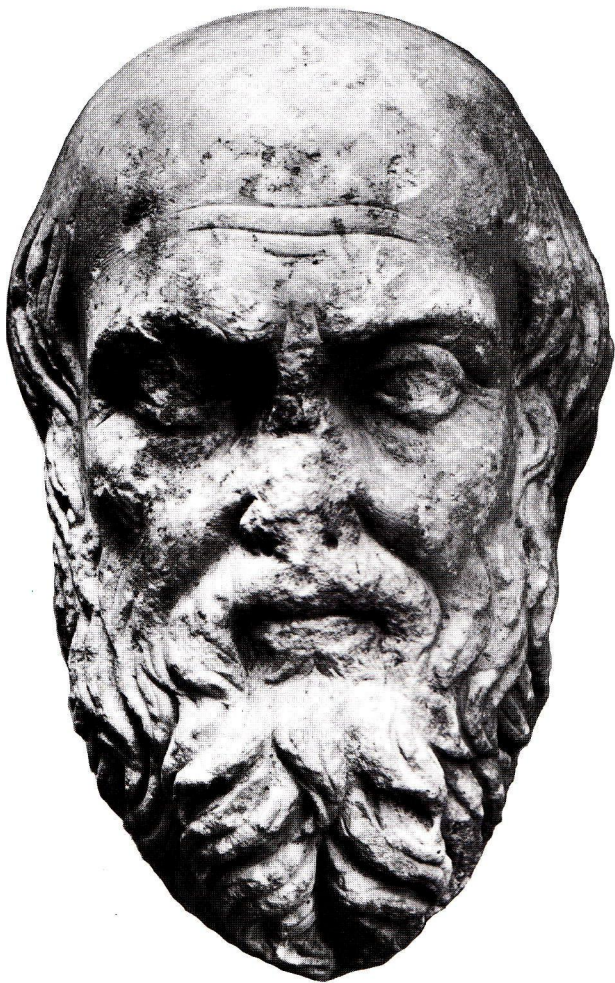
30 **Makedónia**, Perszeusz ezüst tetradrachmája, i. e. 178–168. *Előlapján* Perszeusz, Makedónia utolsó királya, akit i. e. 168-ban a püdnai csatában legyőztek a rómaiak, *hátlapján* tölgykoszorúban villámon ülő sas (utalás a Dódónai Zeuszra).

31 **Szíria**, IV. Antiokhosz ezüst tetradrachmája, i. e. 175–164, (Antiochia). *Előlapján* IV. Antiokhosz, *hátlapján* Zeusz. IV. Antiokhosz megpróbálkozott a zsidók hellenizálásával; Egyiptom elleni támadását a római beavatkozás megállította.

32 **Baktria**, Eukratidész, i. e. 170–150 körül, ezüst tetradrachma. *Előlapján* Eukratidész lovassági sisakban, *hátlapján* a Dioszküroszok. Eukratidész Baktria királya volt, meghódította Északnyugat-India egyes részeit.

33 **Mürina**, i. e. 160 körül, ezüst tetradrachma. *Előlapján* Apollón, *hátlapján* Apollón, babérkoszorúban. Egyes görög városoknak a római fennhatóság idején is megengedték, hogy pénzt verjenek. Megjegyzés: A 25–33. sz. érmék hátlapja nem szerepel az illusztrációk között.

AZ IRODALOM KIBONTAKOZÁSA

Az 5. század elejének görög történelmét elég pontosan és részletesen ismerjük az írott forrásokból; ekkor mindinkább Athén kerül az események középpontjába. Ez nem azért történt így, mert valamennyi történetíró athéni volt. Hérodotosz a kis-ázsiai Halikarnassoszból származott, apjának neve káriai eredetre vall; őt magát száműzték, végül gyarmatosként nyugatra került, de éveken át önszántából a Periklész-kori Athénban lakott. Egy bizonytalan hitelességű hagyomány szerint Szophoklész barátja volt. Mindaz, ami az 5. században Athénban felvirágzott, máshol és korábban kezdődött. Ennek ellenére nyugodtan elfogadhatjuk az athéniak önértékelését, már csak azért is, mert minél messzebb távolodunk az 5. századi Athéntól, annál messzebbre járunk visszafelé az időben. A távoli Holsteinben a vaskor csak a 7. században kezdődött, és ugyanez a helyzet a geometrikus kerámiával is. A Peloponnészoszi-félsziget északnyugati részén még a Krisztus születése körüli időkben is sziklákat részesítettek vallásos tiszteletben. Az 5. század szellemóriásai Athénba mentek, míg a korábbiakat másutt kellett keresni, a kis-ázsiai Milétoszból, Epheszoszból és Kolophónból, illetve Szamoszra vagy a Kükládok egyikére, Szüroszra. Ugyanez vonatkozik az epikus költészetre is. A szellemi élet központja akkor helyeződik át Athénba, amikor a keleti görögség a 6. század közepén perzsa uralom alá kerül. Igaz ugyan, hogy két filozófus, Prótágorasz és Dé-

mokritosz még ezt követően is Abdérában, a Trákiában fennmaradt ión gyarmatvárosban nevelkedett, és a nyugati kolóniákon még az 5. században is születtek szellemi mozgalmak, de a központ Athén volt.

Drámairodalom

Úgy gondolunk Aiszkhüloszra mint kimondottan athéni szerzőre, mintha a drámai költészet kizárólagosan athéni fejlemény lett volna. A kardalköltészet azonban régebbi eredetű, és megvolt a maga története másutt is, mielőtt a kardalokból a tragikus műforma kifejlődött volna. Egy athéni komédia szerzője megtehetette, hogy darabjában felidézte, illetve adaptálta az egyik régi, híres lírai kardalt, melynek szerzője talán a spártai Alkman volt. A tragédiák szokatlan nyelvezete, dór színezettel a kardalokban, iónnal a jambikus részekben különböző hagyományok keveredéséből jöhetett létre. De már a homéroszi nyelv is kevert volt, mint általában a sokat vándorló, heroikus elbeszélő költeményeké. Még az athéni görög nyelv sem volt kizárólagosan ión. Ezzel szemben azok a rituális formák, amelyek az athéni tragédia alapjául szolgáltak, tisztán helyi jellegűek voltak, még akkor is, ha velük rokon szertartásokat görög földön mindenütt meg lehetett találni.

A jelek szerint, ha a tragédiának nem is, a komédiának voltak önálló, nem athéni hagyományai. Feltételeznünk kell, hogy mindenütt léteztek mimetikus táncok és komikus farsangi tréfák: sok változatukat ismerjük különféle helyekről. A szicíliai Epikharosz egész komédiákat írt az 5. század elején; valószínűleg a szelinuszi Arisztoksenész, egy korábban élt szerző darabjain alapultak, ő viszont a komédiai hagyományokat Megarából örökölte. Erről a hagyományról származó keveset tudunk. Még az athéni irodalom fénykorából is csupán egyetlen olyan vígjátékíró ismerrünk, akinek darabjai közül néhány teljes egészében ránk maradt: ez Arisztophanész. Alig több a semminél, ami Kratinosztól fennmaradt, és ugyanez vonatkozik Eupoliszra is, pedig ezeket a mestereket a kiváló kritikai érzékű Horatius Arisztophanésszel egyenrangúnak tartotta, és töredékes ismereteink is megerősítik Horatius értékelését. Epikharosz hagyománya Szürakuszaiában az 5. század közepéig élt, miként a szintén szürakuszai Szophrón művei is. Szophrónról szintén eleget tudunk ahhoz, hogy felfogjuk jelentőségét, de lényeges részletek nem maradtak ránk műveiből. I. e. 300 körül egy Rhinthón nevű másik szürakuszai költő írt bohózatokat, amelyekből fennmaradt néhány töredék. Sajnos a három szicíliai komikus költő közül csak a legkevésbé érdekes Rhinthón esetében egészíthetjük ki ismereteinket bohózatok jeleneteket ábrázoló dél-itáliai vázafestmények különféle fajtáinak segítségével.

Az athéniak figyelemre méltó formai-technikai költői eszköztárt örökölték. Az athéni jambikus hexameter már Szolón használatában is hihetetlenül gördülékeny és eleven volt, ritmusa úgy változott sorról sorra és fokozta a lendületet, mint Shakespeare érett verssorai. Ez valószínűleg azért volt lehetséges, mert Szolón vagy elődei élőszóban, a tényleges használat közben alakították ki műveiket, ahogyan Shakespeare is tette. Az angol jambikus pentametert 1580-ban találták fel, illetve fedezték fel ismét. Shakespeare mű-

Ez a nem korabeli portré egy feltételezés szerint Hérodotosz fejét ábrázolja. Többször lemásolták, majd ismét újabb másolatok készültek azok számára, akik még nemzedékek múltán is nagyra becsülték őt.

Túldali kép: A felső sorban balról jobbra: az epheszoszi Hérakleitosz (i. e. kb. 540–kb. 480), a változástól, minden dolog (nevezetesen az ellentétek) egymástól való kölcsönös függőségéről, a tűzről mint alapvető elemről bölcselkedett.

Aiszkhülosz (i. e. kb. 525–456), az első nagy drámaíró, Eleuszisban született, harcolt Marathónnál, és Gelában halt meg, nem sokkal *Oreszteia* című művének bemutatása után.

Szókratész (i. e. 469–399), akinek köréhez tartozott Platón és Xenophón. Mindketten sokat írtak róla mint emberről és filozófiájáról.

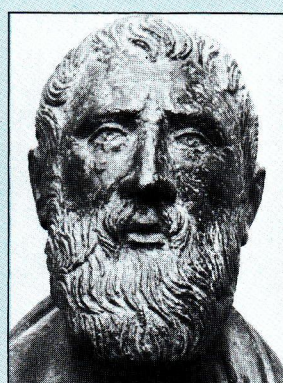
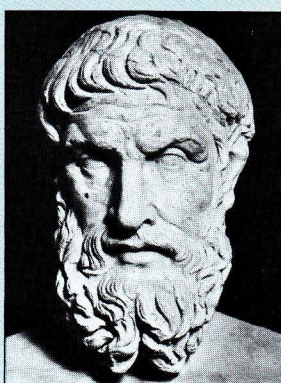
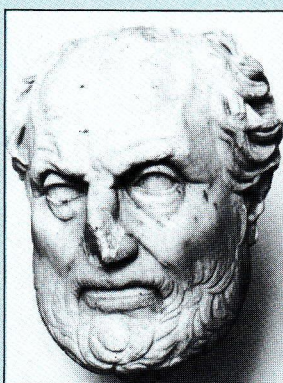
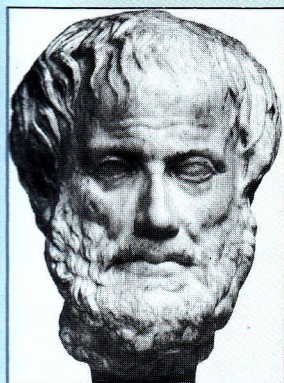
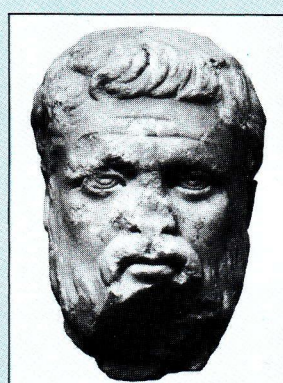
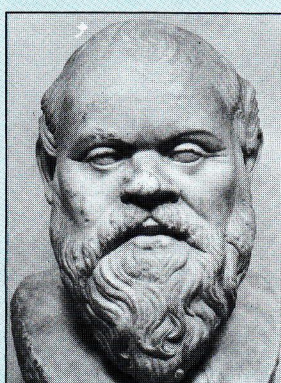
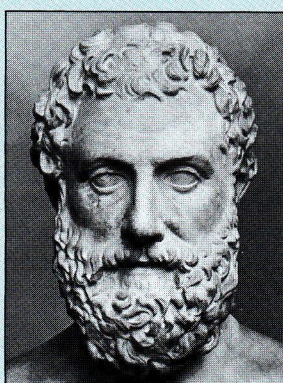
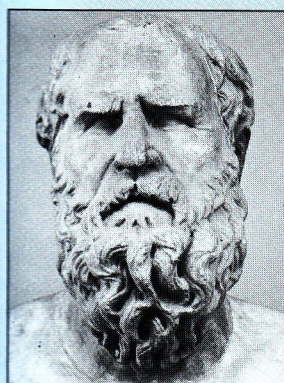
Platón (i. e. kb. 429–347), Szókratész tanítványa, az általa alapított athéni Akadémia tanára, egyebek között Arisztotelészt is tanította.

Az alsó sorban:

Arisztotelész (i. e. 384–322) a Khalkidiki-félszigeten született, Platón tanítványa, Nagy Sándor oktatója volt, Theophrasztozzal együtt megalapította az athéni peripatetikus iskolát. Thuküdidész (i. e. kb. 460–kb. 400), athéni történetíró, *A peloponnészoszi háború története* című munka szerzője.

Epikurosz (i. e. kb. 341–270), Szamosz született athéni, az epikureizmusnak, a korlátozott hedonizmus materialista filozófiájának megalapítója, ami hatással volt a keresztényekre is.

Zénón (i. e. 335–263), a ciprusi Kitionban született, az athéni Akadémián tanult; a sztoicizmus megalapítója.

Abdéra	Prótagorasz	Démokritosz
Athén	Euripidész	Platón
	Szokkratész	Szokratész
	Menandrosz	Epikuros
	Arisztophanész	Thuküdidész
	Aiszkhülosz	Szólón
Aszkra	Hésziodosz	
Khiosz	Homérosz	
Epheszosz	Hippónax	Kallinosz
	Hérakleitosz	
Halikarnasszosz	Hérodotosz	
Keosz	Szimónidész	Bakchülidész
Kolophón	Mimnerosz	Xenophanész
Megara	Theognisz	
Milétoz	Hekataiosz	Anaximandrosz
	Thalész	Anaximenész
Mütiléne	Alkaios	
	Szappho	
Parosz	Arkhiokhosz	
Szamosz	Püthagorasz	
Spárta	Türtaiosz	
	Alkman	
Sztageirosz	Arisztotelész	
Teósz	Anakreon	
Théba	Pindaros	
Ciprus	Zénó	

Költők és filozófusok a görög világban

Érdekes megfigyelni, melyek voltak a költők és filozófusok szülővárosai, és hogy a szellemi élet miképpen toltódott el fokozatosan egy központ irányába. A thébai Pindaros tudását Athénben szerezte, a szofisztika és a meggyőző retorika itt virágzott ki.

vei pedig már 1590-től kezdtek megjelenni. A görög időmértékek és ritmusok fejlődése is lehetett ilyen gyors, de a legnagyszerűbb újítások korszaka a tragédia születésénél legalább száz évvel korábbra esett.

A paroszi Arkhilokhosz

A különböző ritmusfajták kifejlődése még korábbi időkig vezethető vissza, az epheszosi Hippónax gúnyos és támadó hangú pompás versei ugyancsak régebbi időkbeli, Paroszi Arkhilokhosztól, a legnagyobb mestertől eredeztethetők. Paroszi Démétérnek (egyor Démétriasznak hívták) szentelték, és Téleszikhész, a költő egyik őse betelepítette a szigetet és a Démétér-misztériumok egyik papnőjét odavitte. Tudjuk, hogy a görögök úgy hitték, a jambikus vers a Démétér-misztériumokkal kapcsolatos, rögtönzött tréfás

gúnydalokból és trágárságokból származik, és hagyományos témáit is onnan merítette. Ha a mai olvasó különösnek találja, hogy valamely népszerű alkalomra rögtönzött versek miképpen lehettek ilyen körmönfontan választékosak és csipősek, elég a Krétán még ma is virágzó *mantinadész* szokására emlékeztetni: ezekre a rögtönözve énekelt, rimes verspárookra, továbbá a Peloponnészosz nyugati partja előtt fekvő Zakünthosz szigetén dívó szokásra. Zakünthoszban jambikus verset használó farsangi darabokat mutattak be, amelyeket a színészek és a közönség egymással folytatott, rögtönzött párbeszédei szakítanak meg, és ez a szóváltás mindenkor versben történik.

Arkhilokhosz a 7. században írta műveit, és semmi okunk feltételezni, hogy ő volt az első költő, aki jambust használt, de valószínűleg ő volt az első, akinek műveit leírták. Apját

Balra: Thaszosz szigetének egyik, Thrákia partjai felé néző kiszögellése, Hebraiokasztro, a „zsidóvár” irányából nézve.

Jobbra: Ez a váza az 5. századi athéniaknak az archaikus leszboszi költők, Szapphó és Alkaiosz iránti érdeklődéséről tanúskodik, elsősorban esti összejöveteleiken énekelték dalaikat; itt egy nem túl távoli kor arisztokrata költőiként és énekeseiként ábrázolják őket.

Télesziklésznek hívták, akárcsak dédapját, anyja viszont egy Enipó nevű rabszolgánő volt, ebből következően törvénytelen gyermekként született, ami a 7. századi örökösödési és polgárjogi törvények értelmében súlyos hátrányt jelentett. Szegény volt, egy időben Thaszoszra ment, máskor pedig zsoldoskatonának szegődött és megtapasztalta azt is, milyen vereséget szenvedni. Egy Naxosz elleni csatában esett el. Antihéroikus, a hősi magatartástól elütő viselkedése, realizmusa az élet valamennyi vonatkozásában, verseinek elevensége és változatossága olyan modern vonások, amilyennel a görög költészet későbbi korszakaiban soha többé nem találkozunk, de legalábbis Arisztophanészig nem. Arkhilokhosz legújabbban felfedezett szerelmes verse pedig még tovább növelte tekintélyét, akkorára, amekkora már az ókorban is volt: csak Homérosz múlta felül. Ebben a versében gyengéden, de élénk színekkel írja le, miképpen győzött meg egy leányt, hogy vele háljon. Közvetlenül szól, de egyben sokszor vált hangot, élve a költészet teljes eszköztárával.

A korai lírai költők

A lírai kardalköltészet a 7. század második felében Alkman műveiben már érett és összetett formában jelentkezett, Leszbosz szigetén pedig még a század vége előtt született Alkaiosz és Szapphó, a személyes dalköltészet két mestere. Alkman Spártában élt és alkotta műveit, de egy szerencsésebb társadalomban, mint amilyenné az a későbbi nemzedékek alatt vált. A jelek szerint Szardeisben született, de bizonyos, hogy görög volt, és nem lüd. Az élet azon egyszerű örömeinek ábrázolásában, amelyek oly vonzó jelenségei az archaikus görög világnak, akárcsak sok más ősi társadalomnak, Alkman különleges hely illeti meg. „Gyakran onosz hegyek orma fölött, hogy az / istenek oly színes ünnepe zendül; / s van színarany fazokod, csupa nagy csöbör, / milyen a pásztori férfiaké és / abba fejed oroszlánanya tejét, / s sajtolod azt szép csillafehér tűzű gomolyára” (Jánosy István fordítása). A képzelet, mint itt is, könnyű kézzel rajzolja föl az isteneket; a sajtkészítés megszokott emberi, paraszti tevékenységét a költő egyszerűen áthelyezte az istenek világába, ahol a csöbör aranyból készült, az ünnepséget a hegyek ormán ülik meg, és a tejet nőstény oroszlánok adják.

Alkman leghíresebb költeménye, egyben leghosszabb töredék, amely műveiből fennmaradt, fiatal leányok beavatási ünnepségére készült, egy tánccal, énekléssel kísért, szorosan a földműveléshez kapcsolódó éjszakai szertartásra. Elevensége és bája figyelemre méltó, tréfás utalásai meghitt légkörű, kis létszámú, helyi jellegű ünnepségről tanúskodnak. Ha Huxley professzor merész feltevése helyes – márpedig szerintem az –, akkor Alkman egy másik töredéke is lányok vízi ünnepére íródott. „Ó, jaj, mézédese, sóvárgó hangu szüjecskék, / nem visz a lábam, bárcsak jégmadarak kakasává / lennék, s hab tajtékra fölött szállnék a tojókka / bátran, szent madaraul a bíborszínű tavaszna.” (Kálnoky László fordítása) A jégmadarak – ha elfogadjuk ezt az értelmezést – a spártai lányok.

Szapphó és – kisebb mértékben – Alkaiosz dalai pontosan megragadott körülmények között született személyes érzelmeket fejeznek ki. Szapphó az arisztokrácia életére minden korban jellemző könnyedséggel és finom magabiztossággal tárja fel szívét, játékos és kedvesen ünnepélyes bizonyultsággal, de úgy, hogy az soha nem megy az érthetőség rovására. Arkhilokhosz talán többet mond nekünk, de burkolt célzások és a szenvedélyes érzelmek vérbő leírása nélkül. Ő is érzékelteti a szenvedélyt, erőteljesebben, és kevesebb szóval, mint Szapphó, az utóbbi viszont nosztalgikusabb, epedőbb, inkább finom és elegáns, mint erőteljes költő, habár nincs híján ez utóbbi tulajdonságoknak sem.

Mütiléné, Leszbosz fővárosa, Szapphó és Alkaiosz idejében az arisztokraták belső harcainak volt színtere. Alkaiosz fiútestvérei már i. e. 610 körül harcoltak egy türannosz ellen Pittakosz oldalán, i. e. 606-ban pedig Alkaiosz Pittakosz vezérlete alatt küzdött az athéni gyarmatosítók ellen. Gyűlöletének céltáblája a következő türannosz, Mürszilosz volt, és miután társaival sikertelenül kísérelték meg elűzését, száműzetésbe mentek. A helyzet tovább romlott: Pittakosz cserbenhagyta a száműzötteket, és csatlakozott a hatalmon lévő Mürsziloszhoz. Alkaiosz ezután Egyiptomba ment, Szapphó pedig Szicíliába. Alkaiosz ismerte Trákiát, és kapcsolatban állt a lüdekkel. Szapphó családjának korábban a kis-ázsiai szárazföldön volt birtoka, bátyja az egyiptomi Naukratiszban kereskedett; Alkaiosz testvére zsoldosként harcolt a babiloni király szolgálatában. Szapphó barátnői Kolophónból és Milétoszból valók voltak; egyikükről Lüdiából érkezett az utolsó hír.

Életüket aligha lehet egyhangúnak nevezni, de az is igaz,

hogy kivételezett helyzetben éltek. Szapphó lakodalmi dalai és Alkaios politikai énekei a görög irodalom korai virágzásának fontos alkotásai. A két költő dalai túlnyomó részében a négysoros versszakok különféle változatait használta, melyek ritmusa hasonló volt, hangulatuk azonban különböző. Ezeknek az egyszerűnek tűnő formáknak a történetét lehetetlen kideríteni, s azt sem tudjuk, mennyiben merítenek a folklórból, mint a népköltészeti formák variánsai, illetve mennyiben eredeti alkotásai egy tudatos, egyedi költőnek. A kettő között nincs szükségképpen túl nagy különbség. Egészen biztos, hogy a leszboszi strófák abból az eredeti és igen ősi zenei hagyományból származnak, amely ehhez a sajátos nyelvjáráshoz tapad; feltételezték, hogy ugyanez a hagyomány szolgált a hexameter, az epikus vers alapjául is. Ez azonban kétséges. Azt mindenesetre kimondhatjuk, hogy dalformák pazar hagyománya bontakozott ki, és hogy ennek Szapphó és Alkaios által történő felhasználása rendkívüli művészi teljesítmény volt. Előkelő származásuk és társadalmi helyzetük bizonyos mértékig meghatározta, miképpen kezeljék a hagyományt.

Hasonló négysoros strófákat használtak száz évvel később Athénban; ebben íródott az utolsó arisztokraták, akár csak a demokraták sok politikai verse, de születtek ebben istenekhez intézett könyörgések is, és mivel Alkaios is írt himnuszokat ilyen formákban, nagyon valószínű, hogy ez a versforma a kultikus himnuszoknak köszönheti eredetét. Könnyen lehet, hogy a 7. századi arisztokrácia volt az első, amely a hagyományos énekek formáit politikai és kifejezetten egyéni célokra alkalmazta, és ugyancsak az arisztokraták voltak az elsők, akik hosszú dalokká fűzték össze e strófákat.

Lírai költészet és munkadalok léteztek már Homérosz előtt is, és a korai görög költők rendkívül fejlett ritmusérzke, úgy látszik, nem kis mértékben Kis-Ázsiának köszönhető. A versszak terjedelmének határt szab az emberi lélegzet. A formák, amelyek az 5. századra kezdtek összekeveredni, változatosságukat a sok sziget viszonylagos – habár nem teljes – elkülönülésének, valamint a sokféle kis-ázsiai hagyomány egybeolvadásának köszönhetjük. Nem szabad túlbecsülni annak a néhány költőnek egyéni hozzájárulását, akiket történetesen ma is ismerünk.

Az írás, a próza és a költészet fejlődése

A kutatóknak a gondot nem az okozza, hogy a költészet korábbi, a próza viszont későbbi. A költészet még a 6. század

végén is kétségesse tette a próza történelmi szükségességét, mivel a vers volt az a hagyományos eszköz, amely lehetővé tette a szövegek megjegyzését. Az írott próza a korai időkben még sok versre jellemző eszközt használt, nem azért, mert az emberek így beszéltek, hanem mivel ezek voltak az emlékezetben tartás eszközei. Az írott prózát külön fel kellett találni, és ez lassú folyamat volt.

Az i. e. 8. századig Hellaszban a sírokon nem voltak verses feliratok vagy epigrammák. A 600-as évek előttről ötöt, 730 előttről mindössze egyet ismerünk. Egy kivételével valamennyi hexameteres vers, annak ellenére, hogy a 6. századból háromszor annyi disztichonos vers maradt ránk, mint hexameter. A hexameter volt kezdetben a természetes verselési mód, mivel ez volt az epika és a rögtönzött siratóénekek régóta meghonosodott hagyományos versformája. Az elégius vers (vagyis a disztichon) ennek kidolgozottabb, keleti változata. A gyászénekeket megőrizte az emlékezet, és a későbbi nemzedékek száján tovább éltek. Az Arthur Learyről készült gael (skóciai kelta) nyelvű gyászének a 18. század végén keletkezett, de soha nem írták le; Kerryből való halászok körében fedezték fel a mi évszázadunkban. Maniban, Dél-Görögország középső félszigetén, a siratóénekeket rögtönzik és versben mondják, de formájuk szigorúan meghatározott, és sok éven át szóról szóra emlékeznek rájuk.

Az említett költők versei – ha csak felületesen vizsgáljuk őket – viszonylag egyszerűeknek tűnnek. A görög kardalköltészet formai eszközei az írás hatására bonyolultabbak, tudatosabbak lettek, amikor írásba foglalásuk révén lehetővé vált a nehéz és szövevényes ritmusok és a hosszú, tekervényes mondatok megőrkítése. Pindarosz némelyik műve az előadás nem egy hallgatója számára körmönfontan bonyolultnak vagy túlságosan többszólamúnak tűnhetett, de hát végeredményben ugyanez érvényes a modern zenekari polifóniára is. Ez az irányzat nemzetközi volt; a 6. századi himeraei Sztészikhorosz, a rhégioni Ibükosz és a stüszói Anakreón művei nem hasonlítottak egymásra, de stílusuk mégsem volt regionális, mint a leszboszi stílus. Ibükosz, eléggé különös módon, száműzetésbe ment Itáliából, hogy ne kelljen türannoszknak lennie, és a szamoszi Polükratész udvarában élt; Anakreón – szülőföldjére, a kis-ázsiai partvidékre jellemzőbb módon – a perzsák megjelenésekor elhagyta hazáját, közreműködött a trákiai Abdéra megalapításában, Ibükoszhoz hasonlóan Polükratész uralma idején

Balra: Ezen a dél-itáliai, 4. századi, vörösalakos külixen Pentheusz thébai király látható, amint a mainászok darabokra szaggatják. A téma Euripidész „Bakkhánsnők” című művéből való, de ez az ábrázolás természetesen több részletben eltér tőle.

Lent: A jelenet valószínűleg Klütaimnésztra megölését ábrázolja. A jelenet egy ivóedényen látható, amelyet jelenleg a ferrarai múzeumban őriznek. A lehajló olajfa, feldöntött tripusz és az engesztelő áldozat nélkül maradt oltár kiemeli a jelenet kegyetlenségét.

A lovasfogat a legrégebbi terrakottaszobroktól, a velencei San Marco bronzlovaig, változatlanul egyik kedvelt témája maradt a görög művészetnek. Az itt látható győzelmi díjnak szánt szép amphora feketealakos, utólagos fehér festéssel. Ezek a lovak valamelyik gazdag arisztokrata büszkeségei lehettek, a pánhellén versenyeken futtatta őket, hogy dicsőséget szerezzenek neki. Pindarosz dicsőíti a lovakat és a lótenyésztőket, de soha nem ír a lovasokról vagy a fogatok hajtóiról. A képen valószínűleg hívatásos hajtó vagy talán éppen a tulajdonos látható.

Szamoszon tartózkodott, és végül Athénban halt meg. Úgy látszik, Szamoszon a szerelmi költészet volt a legkedvesebb műfaj. Azok a költők, akiket említettünk, bizonyos társadalmi ranggal rendelkeztek; stílusából ítélve, ez alighanem Sztészikhoroszról is elmondható, és bizonyosan igaz Pindarosz esetében. Neki számos városban voltak családi kapcsolata; az i. e. 500-as években azonban természetesnek látszott, hogy Athénban tanulja meg mesterségét.

Az első pillantásra meglepőnek tűnik, hogy a görög költészet annál bonyolultabb, minél közérdekűbb, és annál egyszerűbb, minél inkább magánjellegű. Sztészikhorosz és Ibükosz nyilvános szertartások céljára alkotta műveit: s azokban valamennyi görög a szent mitológiát ünnepelte: a merészség, a kiválóság és a méltóság az, amit kiemeltek. Sztészikhoroszról sejteni lehet, hogy új mítoszváltozatokat talált ki; némelyikük igen népszerű lett. E költők stílusa tiszta és világos, nyelvük közvetlen; díszes volta ellenére tökéletesen érthető. „Aeliosz Hüperionidész beleült az aranyból / vert bilikomba, hogy általevezve a tengert / oda jusson, ahol feketélik a szent, komor éjjel, / hol az anyja s hites felesége lakik meg a gyermekei, / s gyalogolva a babérárnyalta ligetbe ért / közben a Zeusz fia.” (Kálnoky László fordítása) Sztészikhorosznak ezek a szépen formált sorai arról szólnak, miképpen kényszeríti Héraklész a Napot, hogy vigye el őt nyugatról, ahol lenyugszik, keletre, ahol felkel, és egy aranyból vert üstben vele együtt utazik a Föld sötét oldalán.

Ezek a nagyszerű és merész témák, amelyek egyébként a kor képzőművészetében is megjelennek, hosszú történeti előzményre tekintenek vissza; megtalálhatók a homéroszi himnuszokban, és olykor felbukkannak azokban a – sajnálatosan csekély számú – töredékekben, amelyek a Homérosz utáni epikus költeményekből fennmaradtak. Csak a versforma különbözik, és az előadásmód, valamint a stílus néhány sajátossága, ami az új versforma következménye: erőteljesen díszített, hosszan áradó mondatok, melyek gazdagsága bonyolultabb és tetőpontja késleltetettebb, mint a közvetlen hangú, egyszerű elbeszélésben szokásos.

Pindarosz költészetében, kifejezésről kifejezésre, ugyanaz a merészség és csillogás érvényesül, de az ő stílusa csapongóbb, és a minta, amelyet szó, még újszerűbb, még ragyogóbb, bonyolultabb és még inkább zavarba ejtő. „Alpheusz magasztos enyh-helye, / híres Szürakuszai disz, Ortügia, / Artemisz élvhelye itt, / nővére Délosznak! ime

Exékiasz az egyik a legnagyobb athéni vázafestő. Ez a nyugodt hangulatú festmény Dionüszosz egyik emlékeztetőt ábrázolja. Az istent elfogták a kalózok, de ő a hajó legénységét delfinekké, az árbocot pedig szőlőtővé változtatta.

hadd dalolom / édes énekét Veled / szélrobogású lovak futamának, / híven hálát adva / Etna-őr Zeusznak.” (Jánossy István fordítása) Nem csupán az zavar, hogy az olvasónak tudnia kell, Arethusza nimfa és Alpheiosz (Alpheusz), az olümpiai folyó – szökevények, akik Ortügiában, a Szürakuszai melletti félszigeten, a nimfa forrásában találkoznak, hogy megcsókolják egymást, nem is az, hogy a következő két mondatot talán könnyebb megfajtenni, de nehezebb felfogni, hanem az archaikus művészet túlsúlyossága is. Ám a mondatok áradóak, és az egész költemény mélységesen meggyőző.

Pindaros közéleti rangja és Szapphó magánéleti viselkedése egyaránt az arisztokráciára jellemző. El kellett következnie annak az időnek, amikor a demokrácia is szerephez jut; el kellett következnie a hűvös ész költészetének. Aiszkhülosz dráma-költeményeit azonban a forma, a társadalmi helyzet, a nélkülözhetetlen színpadi konvenciók teszik valóban hatásossá. Homérosz műveiben magától értetődő ésszerűség van, és közvetlenebbül, habár többnyire kevésbé erőteljesen, sok mai archaikus görög költő alkotásaiban is. Aiszkhülosz nem olyan újszerű és haladó, mint általában hiszik; a tragikus lázadás, melynek kudarcot kell vallania;

hogy az embert bukás és átok fenyegeti, amitől félni és amelyen szánakozni kell, mindez már sokkal Homérosz előtt beépült a görög mitológiai gondolkodás szerkezetébe. Ahhoz, hogy a tragédiát megértsük, előfeltétellként számba kell vennünk a többistenhitet. „Ha a Nap túllépné a neki kijelölt határt, a Fúriák, az Igazságosság szolgálói fogságra vetnék” – írta i. e. 500 körül Hérakleitosz. „A nap [ugyanis] nem fogja áthágni mértékét, de ha mégis, az Erinnüszek őt, Dikének poroszloí meg fogják találni.” (Kerényi Károly fordítása. *Görög gondolkodók Thalészról Anaxagoraszig.* Bp., 1992. I. köt. 38. p.)

Számolnunk kell a történelmi előfeltételekkel is. Az athéniaiaknak a város sikerébe vetett feltétlen bizalma – a perzsa támadások és a spártaiak túlsúlya, a helyzet kilátástalansága ellenére – olyan elemi erő volt, amelynek hatását aligha lehet eltúlozni.

Az athéniaiak magabiztosak voltak, elvakultan merészek, sorsukat saját kezükben tartották. Ma már tudjuk, hogy a magabiztosság alaptalan volt, és Athénra tragikus sors várt. Az athéniek határtalan önbizalmát mégis indokoltá tette az, amit elődeiktől örökölték, és az is, amit utódaiknak átadtak.

NEGYEDIK RÉSZ

PERIKLÉSZ KORA

AZ ATHÉNI TÁRSADALOM AZ 5. SZÁZADBAN

Az arisztokrácia hanyatlása

A korábbi évszázadok görögjeit talán azért nem sikerül megértenünk, mert ismereteink hiányosak, az 5. századdal kapcsolatos kudarcaink többsége viszont abból származik, hogy túlságosan sokáig csodáltuk a jól ismert adatokat és tényeket. Habár a kép tisztán kivethető, azért vannak hézagok is tudásunkban. Csupán egyetlen példa: A kis-ázsiai ión városokban, miután azok felszabadultak a perzsáktól, igen kevés az újonnan emelt vagy pompásan díszített középület. Általában az arisztokraták igyekeztek gazdagságukat ilyen épületekkel fitogtatni. A közcélok bőkezű támogatása növelte megbecsülésüket és ezzel hatalmukat, habár fogalmik szerint a hatalom csupán másodlagos volt az előbbihez képest. Ez azonban annak a Déloszi Szövetségnek idején volt így, amit az athéniaiak a nekik súlyos adókat fizető tengeri államokkal, köztük a kis-ázsiai városokkal és szigetekkel – Lesbosztól Rhodoszig –, valamint a Kükládok többségével kötöttek. Ez volna a magyarázat? Arra kell gondolnunk, hogy a szegény és demokratikus városi lakosság kedvelte ekkor Athént, a régi oligarchák pedig visszavonultak birtokaikra, és nem törődtek többé a városokkal, ahol a bőkezűség már nem szerzett nekik előnyöket?

Ami magát Athént illeti, az 5. században drámai változások következtek be a nép erkölcsi felfogásában. Az i. e. 436-ban született Iszokratész szerint az ő ifjúsága idején a vagyon és gazdagság Athénban az emberek megbízhatóságának és társadalmi kiválóságának bizonyítéka volt. A demokratikus állam működése azonban megfosztotta személyes hatásától a gazdagok közcélú kiadásait azzal, hogy közösségi kötelezettséggé tette, az általános adórendszer mellett valamilyen többletadó félévé. Akik fizettek, azok viselték a terhet, de kevés elismerés jutott nekik. A drámaírók tapsolták meg, nem a gazdagot, aki fizette az előadás költségeit. A 4. században az athéniaiak általában eltitkolták vagyონukat, hogy elkerüljék a közcélokot szolgáló adókövetéseket. A 7. század óta a gazdag emberek valósággal kérkedtek a vagyonukkal; középületeket építettek, saját hadihajóikon ők voltak a parancsnokok, bőkezű áldozatokat mutattak be, s a húst természetesen szétosztották. A 4. században még ragaszkodtak ahhoz, hogy joguk legyen bőkezűségük gyakorlásához az állam iránt, de a későbbiekben igazi bőkezűséget már csak idegen fejedelmek, Pergamon, Makedónia, Egyiptom, Róma, majd a Római Birodalom leggazdagabb személyiségei gyakoroltak, politikai érdekből. Az athéni születésű történész, Xenophón az i. e. 4. században már képtelen megérteni Hierón szicíliai türannosz felfogását.

A démosz felemelkedése

Azzal egy időben, hogy az arisztokráciából kivesztek az említett törekvések, az athéni alsó osztály első ízben kezdett érdeklődni a pénz iránt. Az archaikus korban az athéni gazdaság alapvetően a háztartásokon, a családokon belül zajlott, házi fogyasztásra, és nem értékesítésre termelő, fejlett gazdaságok alakultak ki, állandó csere folyt az egyenrangúak között, és voltak meghatározott közös ünnepségek. De Periklész alatt, az 5. század közepén, a háborús körülmények elszakították a parasztokat a földtől. Valószínűleg el-
tűlozzák azok számát, akik Athénon belül állami segélyből

és a közösségtől kapott fizetésből éltek, de a rendszer létezett, és (legalábbis a zsoldosoknak) fizettek is. Még fontosabb, hogy sokan kiskereskedők lettek, ilyen például a kolbászárus Arisztophanész. Az ezzel együtt járó gazdasági és erkölcsi felfogást a pénz irányította.

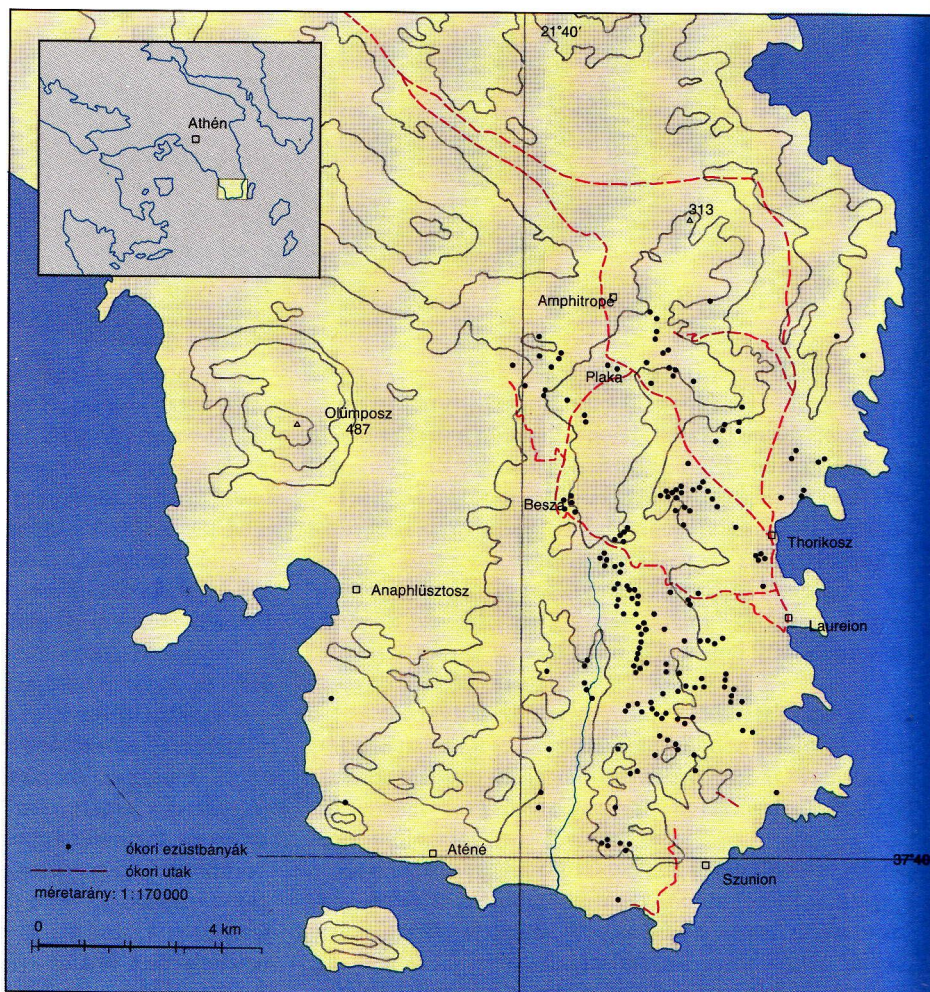
Kereskedelem

Milyen mértékben volt a kereskedelem államilag szervezett? A gabonakereskedelmet Athénban államilag szabályozták, ez fontos része volt a város életének, mivel a város gabonaszükségletének kétharmadát a tengeren túlról elégitették ki. Az e célból Peiraieuszban (Pireuszban) épült oszlopcsarnok a nagy kikötő egyik emléke. Olbia az 5. században a Fekete-tenger felől érkező gabonaellátás egyik központja, virágzó város volt. A nagy magánházakban levő raktárterek arra utalnak, hogy ezeket a kereskedők használták. E házak közvetlenül a hatalmas agora, a közösségi élet üzleti központja mögött álltak. Olbia agorája nagyméretű, közcélra épült oszlopcsarnokairól híres. Olbia szervezett, közös kereskedelmi vállalkozás volt, és sikeresen működött. Hasonlóképp nagyarányú kereskedést folytatott – a satrapák vagy külön hivatalnokok révén – a Királyok Királya, a Perzsa Birodalom uralkodója. Athénban azonban, és valószínűleg a görög szárazföldön másutt is, az 5. század folyamán a kereskedelem egyre rosszabb helyzetbe került.

Jobbra: Néger rabszolga csizmát tisztít. A szobor megformálása jó megfigyelőre vall, a fiú teste tökéletesen élethű. Sajátos, hogy a néger fiúkat sokkal nagyobb rokonszenvvel ábrázolták, mint a görög származású rabszolgákat, talán azért, mert ők nem szerepeltek az athéni komédiák groteszk alakjaiként. A vázákép (*jobb szélen*) rabszolgajelenetet ábrázol egy komédiából.

A laureioni bányák

A laureioni ezüstbányák az athéni állam birtokában voltak. A gazdag lelőhelyek 482-ben lehetővé tették annak a hajóhadnak megépítését, amellyel az athéniaiak megnyerték a perzsa háborút. A kiaknázási engedélyeket mérsékelt bérleti díjért magánszemélyeknek engedték át, de csak a gazdag polgárok szerezhették meg, mivel a nyomorúságos körülmények között végzett munkához rabszolgákra volt szükség, márpedig a rabszolga nem volt olcsó, ezért nem is lehetett könnyedén feláldozni. A helyszínen voltak rabszolgatelepek, zúzó- és mosóművek, valamint kóhók is. A munkálatok során a vidéket teljesen átalakították.

Jobbra fent: Felirattörredék a rabszol-gakereskedelemtől, Athén város központjából. Annak ellenére, hogy egy athéni ember gazdagságát főként a birtokában lévő rabszolgák szá-mával mérték, a szürakuszaiak az i. e. 5. században már sokkal nagyobb tö-megben használtak rabszolgákat, mint az athéniak.

Lent: A görögöknek az állatok iránti magatartása egészen más, szelídebb világot tár fel előttünk. Ezek a 6. szá-zadi, terrakottából készült állatszob-rocskák a Szicília keleti partján lévő Megara Hüblaiából valók.

A gabonakereskedelem rendszere eredendően bizony-talan volt; a körülmények versenyhelyzetet teremtettek, és nem maradtak hosszú ideig azonosak. A század végén ga-bonaínség és a flotta elvesztése sújtotta az athéniakat. A Földközi-tenger másik végén az ezüstért és a bronzért folyó verseny, amelyet a vert pénz iránti igény még tovább sú-lyosbított, katasztrofális következményekkel járt. Talán még a Hellaszon belüli lókereskedelem is komoly nehézsé-

gekkel küzdött, noha nincs tudomásunk róla, hogy ez való-ban bekövetkezett. A lovak egy része, amelyeket a lovasság használt, legalábbis a 4. században és később, Thesszália három különböző vidékéről, Makedóniából, valamint Ko-rinthoszból és Sziküónból érkezett Athénba. A thesszáliai lovak használata bizonyára a 6. századra nyúlik vissza.

A gabonaellátásnak, a lótenyésztésnek, a pénzveréshez szükséges ezüstnek és az isteneknek hozott áldozatoknak – a jelek szerint – éppoly zavartalanoknak kellett lennie, mint a természeti folyamatoknak, kivéve válság idején. Az emberek – a görögök meghatározása szerint – „olyan lények, akik Dé-métér gabonáját fogyasztják”. Mivel azok, akik a görög iste-neket tisztelték, megosztottak egymással a feláldozott álla-tok húsán, az istentisztelet jelentette a görögséget; érdekes, hogy az eleusiszi meghatározás tágabb; lehet, hogy innen ered az az univerzalizmus, amely az idők múltával felfedez-hető az eleusiszi misztériumokban? Az 5. századi athéni tár-sadalom azonban végletesen zárt körű volt, kizárta például a rabszolgákat és a nőket; a polgárok feleségeinek és leányyai-nak semmivel sem volt több politikai vagy törvényes joguk, mint a rabszolgáknak. Mindegyik görög város rákénysze-rült, hogy foglalkozzék az idegenek helyzetével, amikor azok száma megnőtt, és a városok területe bővült, hasonló-képp tenniük kellett valamit a házasságon kívül született gyermekekkel és a félvérekkel is. Athénban az 5. században sikerült megbirkóznia ezekkel a problémákkal, de a rabszol-gaság intézménye merőben más kérdéseket vetett fel.

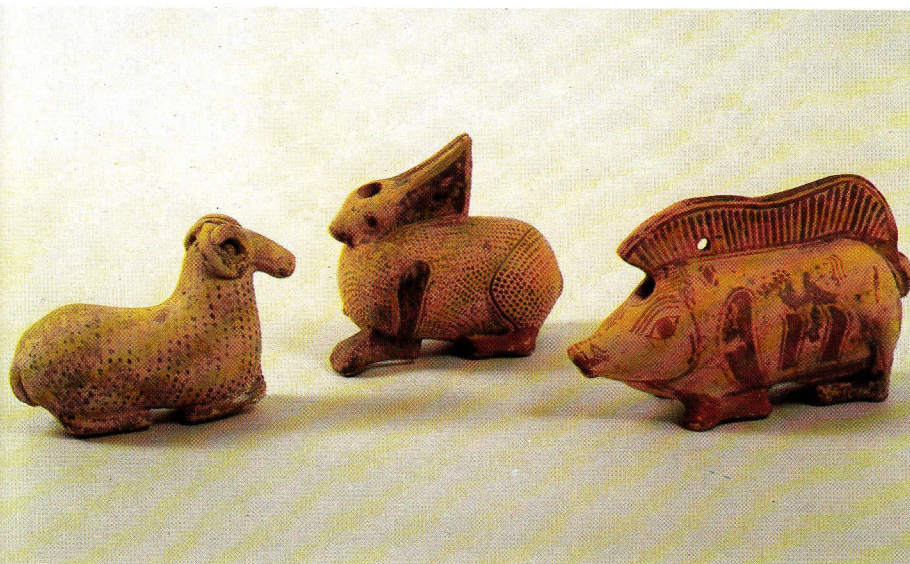
A rabszolgaság

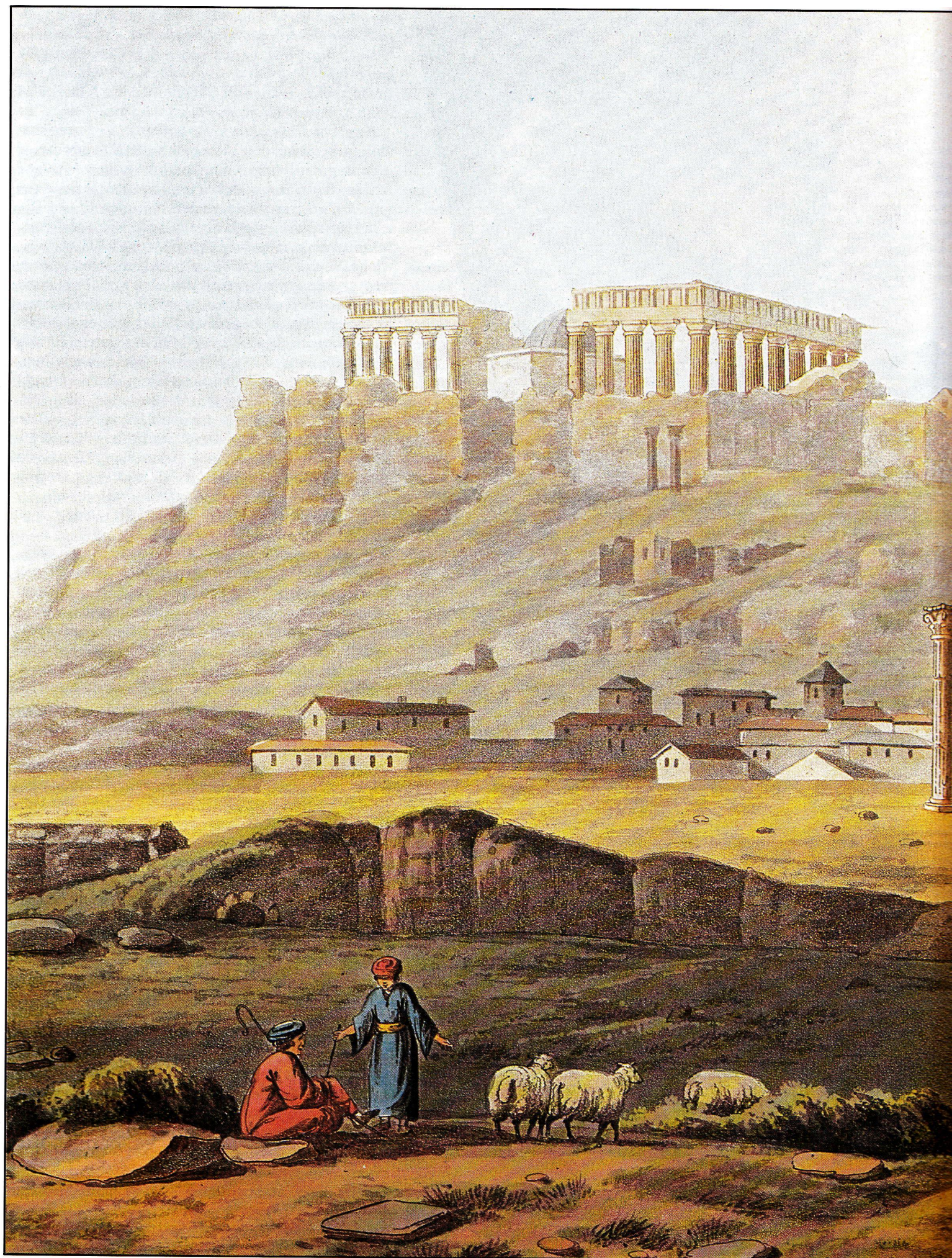
A vagyontárgynak tekintett rabszolgák, az emberi lények adásvétele, mint egy kutyáé vagy bútordarabé, az ókori fel-tételezések szerint Khiosz közvetítésével jutott el a görög világba, a khiosziak azonban azt állították, hogy azok a rab-szolgák, akiket ők adtak-vettek, barbárok voltak. Sem a há-borúk, sem a kalózkodás, de még a rabszolgaszerző portyá-zások sem tudták volna hatékonyan ellátni az 5. századi rab-szolgatartó államokat szervezett kereskedelem és piacok nélkül, ezért Khiosz szerepe igen fontos lehetett. Athénban a rabszolgák eredete, hovatartozása vegyes volt. Arisztote-lész megállapítja, hogy egyes vidékeken, ahol a rabszolgák száma nagy, etnikai kevertségük megkönnyíti a rabszolgá-lázadások elkerülését. A rabszolgák száma Laureionban (Laurion), az ezüsbányákban volt a legnagyobb, itt 20–30 000-en éltek, majdnem ugyanannyian, amennyi Athén szabad lakossága volt, és feleannyian, mint a korszak valamelyik nagyvárosának, például Milétoznak lakói.

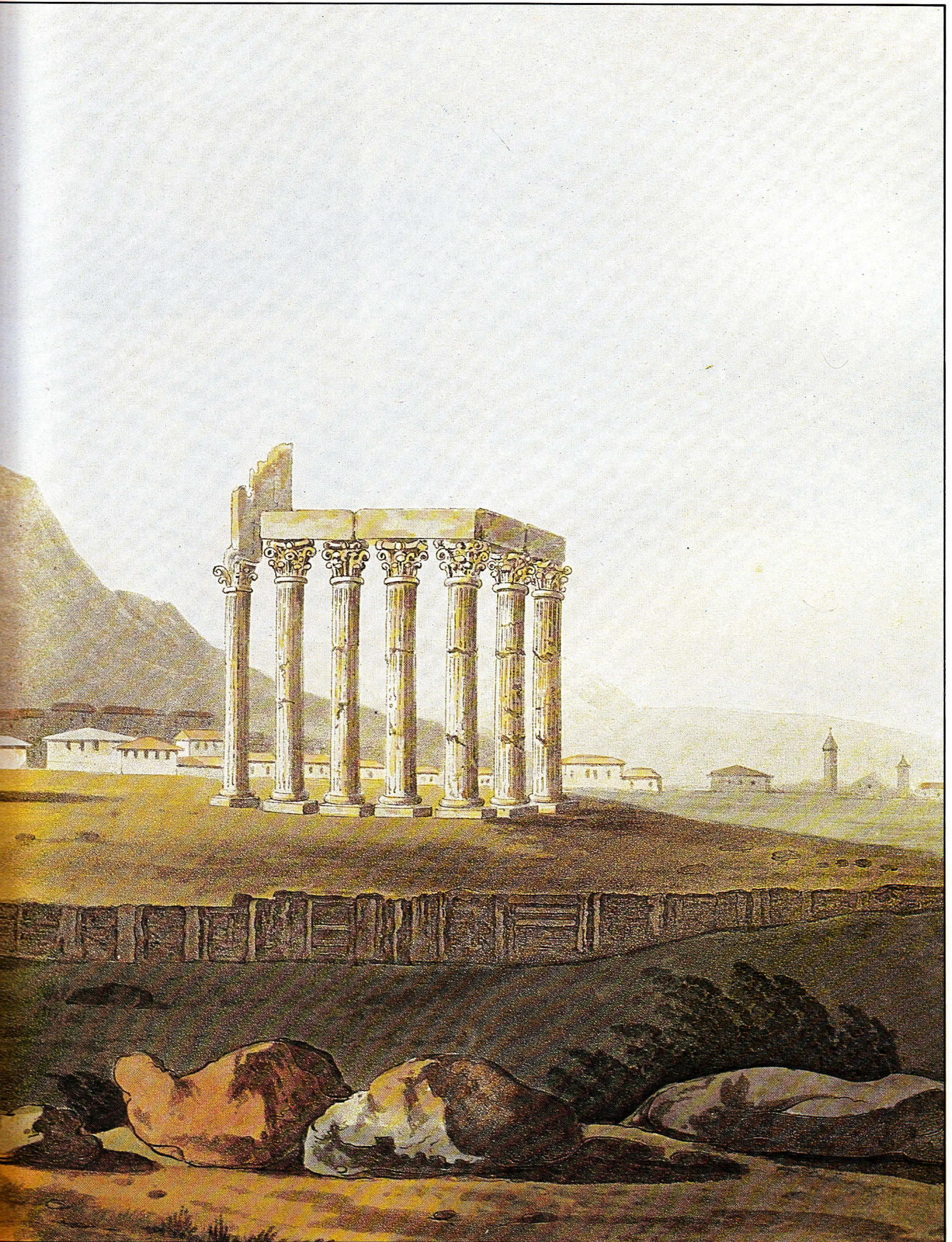
A laureioni körülmények közmondásosan embertele-nek voltak, bár nem ez volt az egyetlen piszkos és nehéz munka, amelyet rabszolgák végeztek. Az athéniak hadifog-lyokat is dolgoztattak rabszolgaként a Peiraieusz (Pireusz) partszegélyén lévő kőbányákban, még mielőtt expedícióik az 5. század végén eljutottak Szicíliaba, és mielőtt a szeren-csétlen véget ért legutolsó hadjáratuk következményeként sok athéni pusztult el Szürakuszai bányáiban. A Laureion-ban alkalmazott rendszer egyik változata volt azoknak az állami bérleti szerződéseknek, amelyek rövid távú, gyors hasznosításra irányultak. Valószínűleg ez lehet az oka an-nak, hogy amikor a klasszikus kor végén elhagyták, a vidék teljesen át volt lyuggatva apró gödrökkel és aknákkal, üre-gekkel és folyosókkal, valamint annak is, hogy miért talál-tak oly kevés olvasztó- és finomítólétesítményt.

Gazdagok és szegények

Egy Laureionban fennmaradt, a tulajdonjogot rögzítő fel-irat szerint a tulajdonos igényt tart „a földterületre, a létesít-

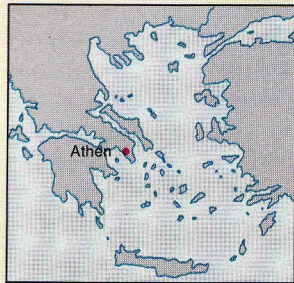

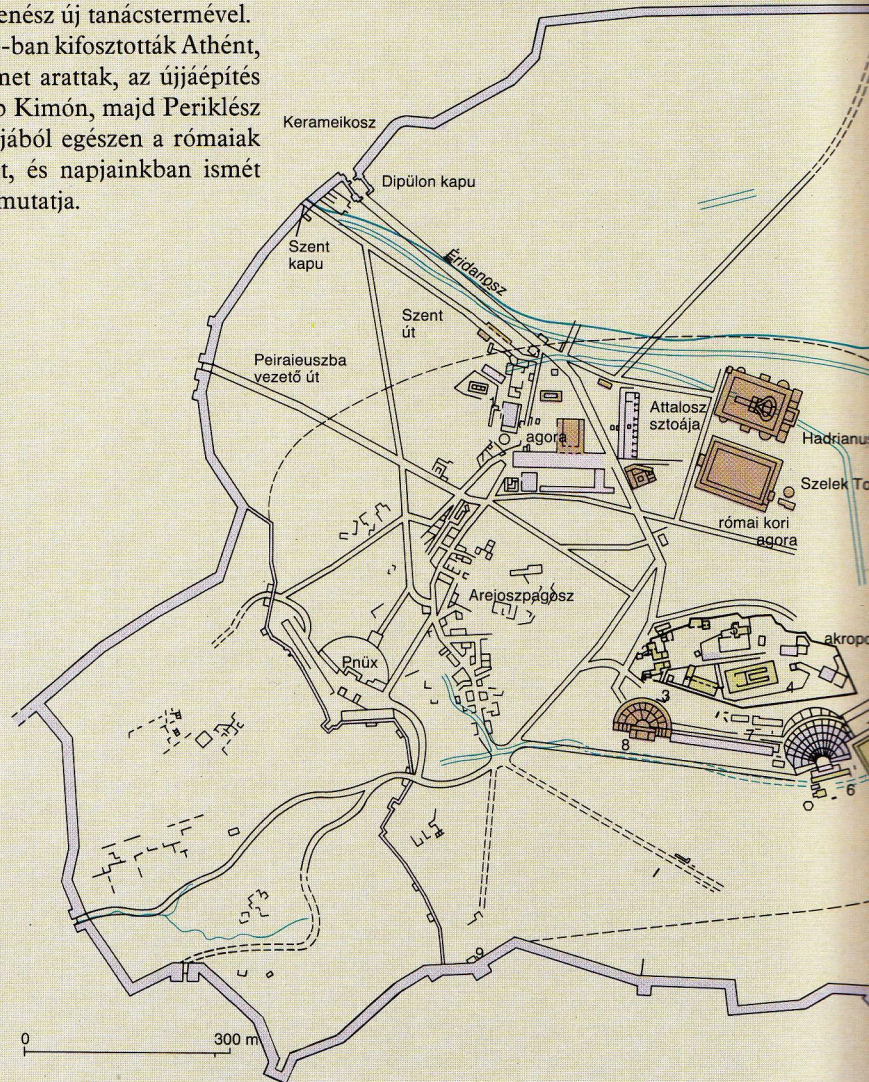
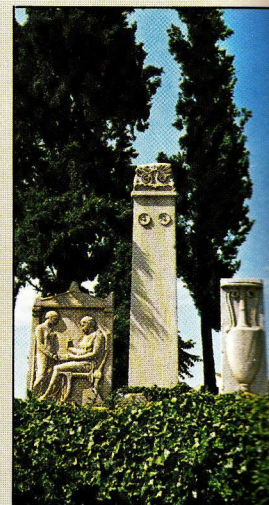
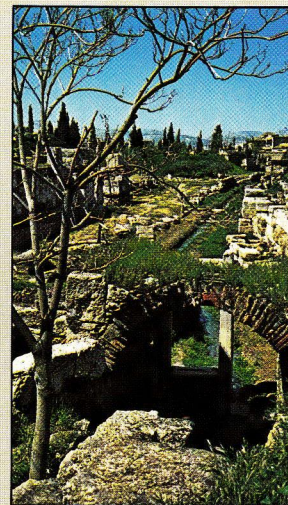
Az előző lapon: Az athéni Akropolisz délkeleti irányból nézve, 1813-ban. Az előtérben lévő romok a felirat szerint „Hadrianus temploma” (valójában az Olümposzi Zeusz temploma). A törökök ágyú által szétrombolt Parthenón két része között a kevéssel 1766 előtt épült mecset látható.

ATHÉN

Athénban sok csodaszép templom és állami épület volt, de kevés magánház. Az akropoliszt, a mindenkori központi erődöt és legfőbb szentélyt az i. e. 13. században erős műkénéi fal vette körül. I. e. 800 körül Athén területén csupán néhány falu volt, az Akropolisz árnyékában. Még a perzsa háborúk korában is alig volt városnak nevezhető. Az Akropoliszon már szép épületek álltak, és a Peiszisztratidák délkeleten már hozzákezdtek az Olümposzi Zeusz templomának építéséhez, de az agora az északi oldalon alig volt több, mint egy épületsor, közöttük Kleiszthenész új tanácsstermével.

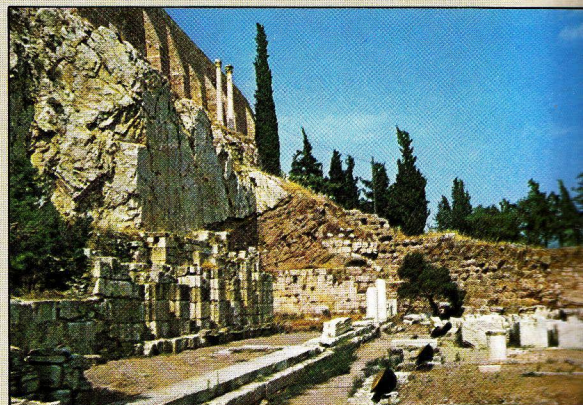
Azután, hogy a perzsák i. e. 480-ban kifosztották Athént, és a görögök Plataiainál győzelmet arattak, az újjáépítés nagy korszaka következett, előbb Kimón, majd Periklész vezetésével. Az Akropolisz nagyjából egészen a rómaiak koráig megőrizte külső formáját, és napjainkban ismét nagyszerű, Periklész-kori képét mutatja.

Balra fent: A Szárnyatlan Győzelem (Niké Apterosz) istennője templomának finomsága és eleganciája szándékos ellentétben állt a Propülaia magasztos nagyszerűségével. Ez volt az utolsó építkezés az Akropoliszon Periklész halála után. Sokan azt hiszik, hogy a perzsa háborúk emlékműve, amelyet Athéna Niké régi oltárának helyére építettek.

Balra: Hieródes Atticus színháza (vagy ódeion), a római császárság korából, az egyik legkésőbbi nagy középület, amely az ókori Athénban épült.

Jobbra: Aszklépiosz 4. századi szentélyének oszlopsarnoka.

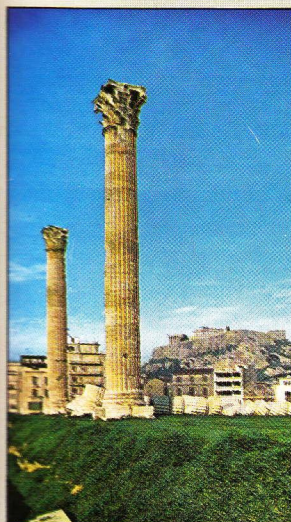
- archaikus
- klasszikus
- hellenisztikus
- római kori

- 1 Thészeion
- 2 Propúlaia
- 3 Niké Apterosz temploma
- 4 Parthenón
- 5 Erekhtheion
- 6 Dionüszosz színház
- 7 Aszklepiosz szentélye
- 8 Herodes Atticus ódeiona
- 9 Philopapposz emlékműve
- 10 Periklész ódeiona

Peisizstratosz vízvezetéke

Hadrianus kapu

az Olümposzi Zeusz temploma

A *túloldalon balra fent*: Athénnek az Eleusiszba és a Spártába vezető út felé néző nagy kapuja mérnöki szak tudásról tanúskodó, szilárd alkotás volt, védműveit évszázadról évszázadra egyre jobban megerősítették. A városon kívül síremlékek (a *túloldalon jobbra fent*) szegélyezték az utat.

Fent jobbra: A Thészeion (valójában Héphaisztéion) volt az első nagy építmény a perzsa háborúkat követő újjáépítési munkák során. A dór hat-oszlopos előcsarnokkal épült templom tökéletes példája.

Fent: A Propúlaia, az Akropoliszhoz vezető, díszes bejárat, Mnésziklész tervei alapján, i. e. 437 és 432 között épült.

Fent: Pheidiasznak a Parthenón istennőjéről készített nagy szobrát gyakran másolták nem túl szép, kisebb formában. Ilyen ez a 2. századi római darab is.

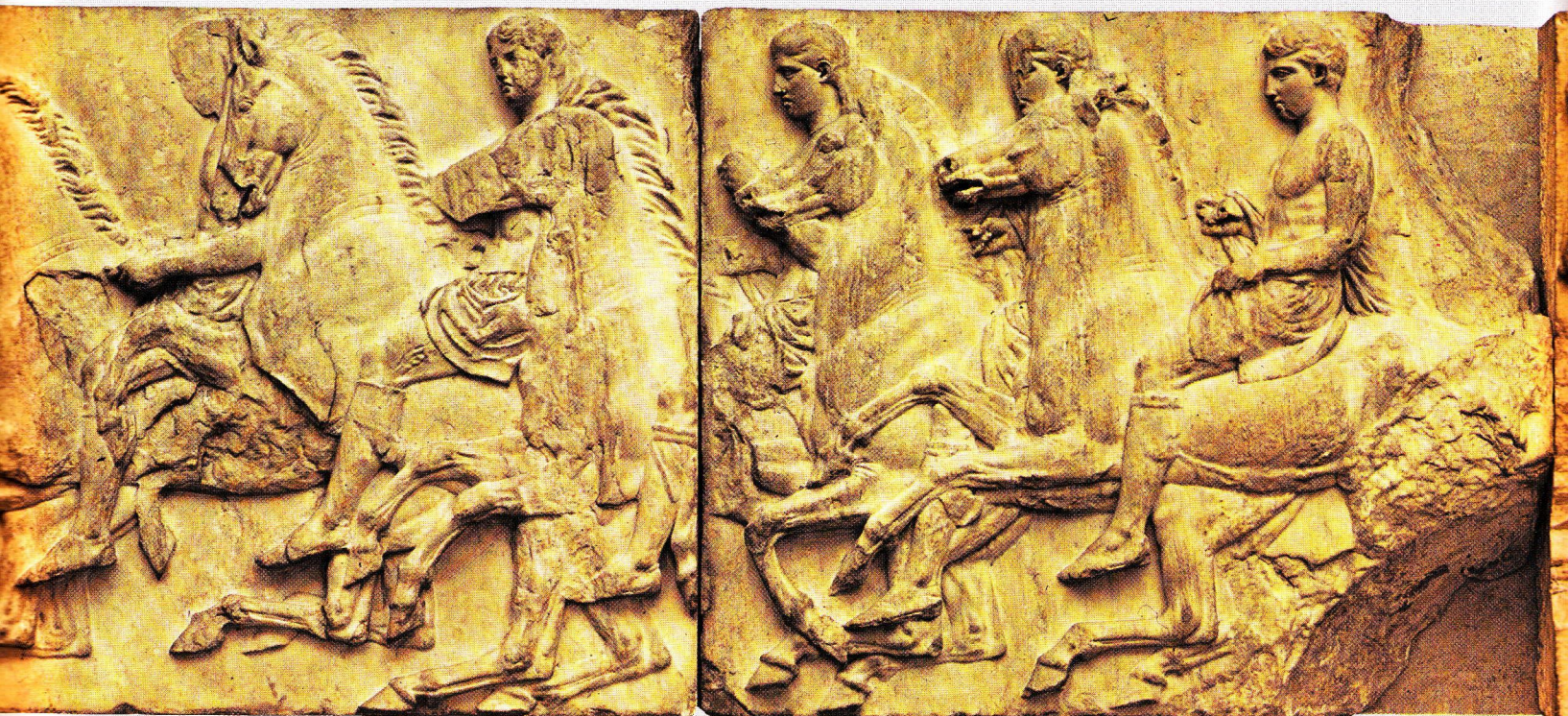
Fent jobbra: A nyolcszögletes Szelek Tornya közvetlenül a római agora mellett, de már azon kívül épült. Az i. e. 1. században Kürrhoszi Andronikosz csillagász építtette. Napóra, vízióra és széliránymutató volt. A dom-borművek a nyolc égtájat ábrázolják.

A Parthenón (*jobbra*) i. e. 447 és 438 között épült, Pheidias irányításával. Zeusz temploma (*balra*). Mindkettő méreteivel és fényűzésével kívánt hatni. A Parthenón oszlopai, ellentétben a hasonló templomokkal, sokkal erősebbek, ugyanakkor kecsesebbek voltak a szokásosnál. Az Olümposzi Zeusz templomának arányai hellenisztikus és római koriak; elgondolása olyan merész, hogy évszázadokig tartott, amíg felépült. Építését i. e. 515 körül a türannoszok kézdtek, bukásuk után i. e. 174-ig befejezetlen maradt, ekkor Antiokhosz Epiphanész vállalta az építkezést. Végül Hadrianus idején fejezték be a munkálatokat. Különös, hogy régebbi keletű, mint a Parthenón.

A Parthenón szobrai

A Parthenónt nem pusztán Athén város istennőjének tiszteletére tervezték – noha itt állították fel valamennyi kultikus szobra közül a legszebbet, amely aranyból és elefántcsontból készült, és mintegy 12 méter magas volt –, hanem azért is, hogy kifejezésre juttassa azt a vezető szerepet, amelyet Athén a görögök élén a perzsák ellen játszott. A szobordí-

Fent: A szobrászati alkotások legjobb állapotban fennmaradt és egyben a legkevésbé feltűnő része a fríz, körben fut az épület egész központi tömbjén, de annak külső oszloposorán belül. Felvonulási menetet ábrázol, élén az egybegyűlt olümposzi is-

tenek és az athéni törzsek névadó hőszei, akiknek a polgárok egy csoportja átnyújtja a szent köntöst, amelyet az istennő kultuszszobra kapott a tiszteletére rendezett ünnep, a Nagy Panathénáia alkalmából. A felvonulási menetet, akár csak az ünnepsé-
gét, a kultikus cselekmények részve-

vői vezetik (lásd a *túldoldalon*), de a legfontosabb szerep a lovasoknak jut (mint itt is), valamint a fogatoknak, amelyek a felvonulási útvonalon bemutatott, egyértelműen a hőszezők tiszteletével kapcsolatos és kultikus célú ünnepeket idézik fel. Lehetsé-
ges, hogy a lovasok – egy elképzelés

szerint – az Athénért és Hellaszért Marathónnál harc közben meghalt athéniak voltak, akik itt hőszezőkké magasztosulva, a Panathénáia környezetébe helyezve jelentek meg azon az épületen, amelyet a perzsák feletti diadal emlékére emeltek. Más-
sal nehéz volna megindokolni, miért díszíti a templomot egy csaknem ki-
zárólag halandókat ábrázoló mű.

Lent: A nyugati tűmpanon szobrai Athéné és Poszeidón Attika földjéért vívott küzdelmét ábrázolják, amelyet a helyi istenek és hőszezők is végig-
néznek. A keleti oromzaton az olümposzi istenek és Athéné születése látható. Csak kevés szobor maradt fenn, még hozzá csak, de így is hatáso-
sak. A keleti tűmpanon itt látható három alakját sokaig tévesen a három Párkának vélték, holott valószínűleg Hesztia (a házitűzhely istennőjét ábrázoló idősebb nőalak), továbbá a fáradt Aphrodité, amint anyja, Dióné
ölebe hanyatlik.

szek, amelyek többségét Lord Elgin Londonba szállította, tükrözik ezt a kettős törekvést. A munkát az államférfi és hadvezér, Periklész ösztönözte, barátja Pheidiasz, a szobrász készítette a terveket, költségeit abból a „pótadóból” fedezték, amelyet a perzsák görög földről történő kiűzésére alakult, Athén vezetése alatt álló Déloszi Szövetség államai

fizettek. Ez és a többi periklészi építkezés mesteremberek, kőművesek és szobrászok százait vonzotta Athénba, ennek ellenére a stílus mindenütt meglepően egységes. A perzsák ellen elért győzelmük révén a halandó athéniak úgy érezték, az istenek közelébe kerültek; ezek a szobrok isteneiket és népük hősi jellemét egyaránt dicsőítették.

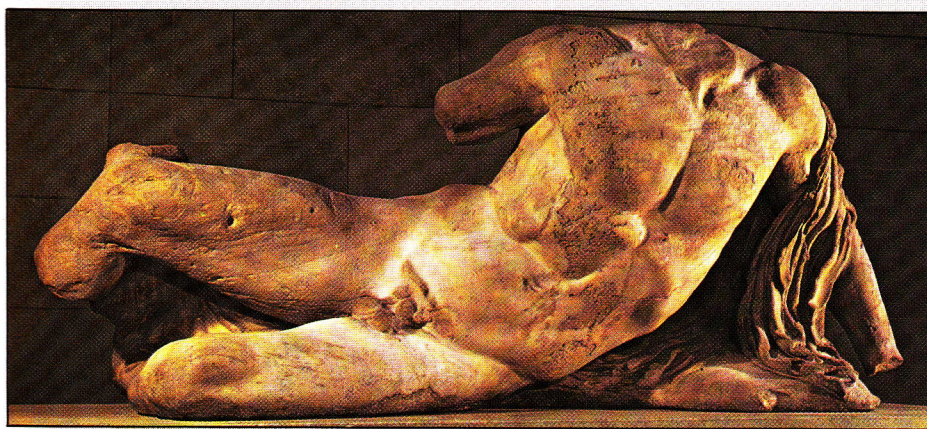
Fent: Tábla a nyugati oldal frizéról. Ifjakat ábrázol, akik áldozati állatokat vezetnek. Bizonyítja, hogy noha hajlamosak vagyunk a klasszikus művészetet elsősorban idealizált emberi (férfi) alakok megjelenítésével

kapcsolatba hozni, a művészek kiválóan ismerték az állatvilágot is.

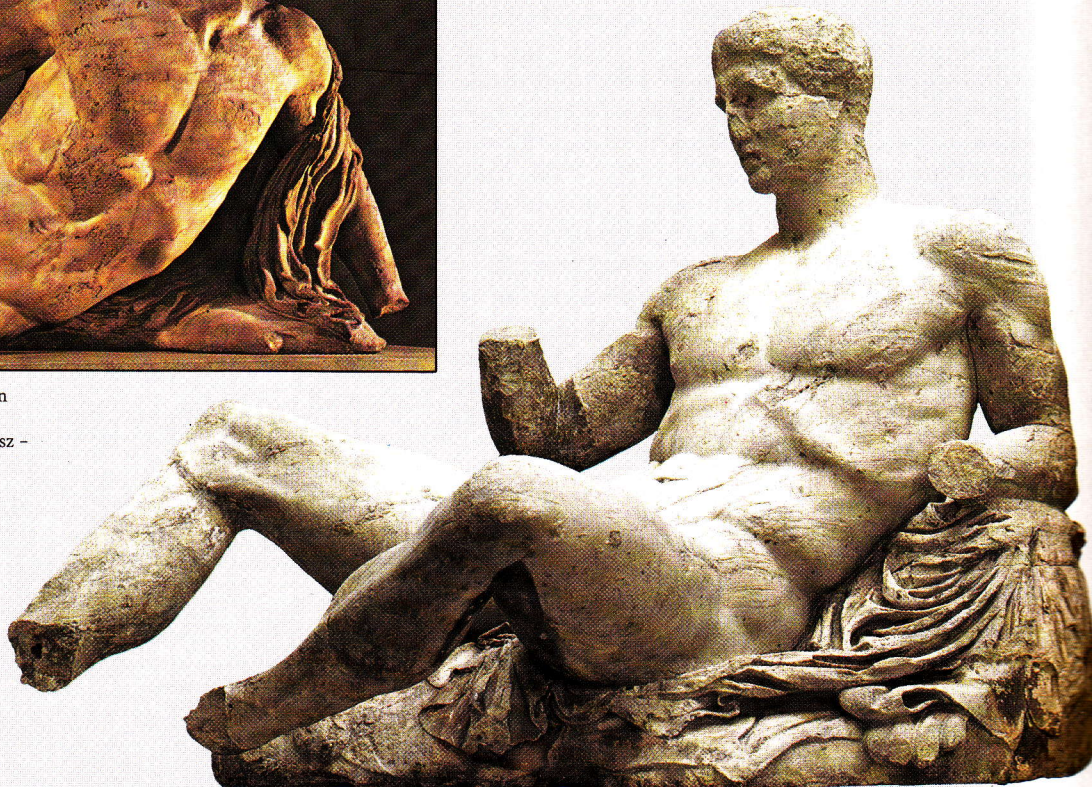

Fent: A metopék a templom külső oszlopcsarnoka felett voltak elhelyezve. A déli oldalon a fő téma ifjak (a lapithák) harca a kentaurokkal, akik megzavarták királyuk lakodalmát (ugyanaz a téma látható Zeusz olümpiai templomának nyugati oromzatán is). A kentaur, ez az erdőkben élő félig emberi, félig állati

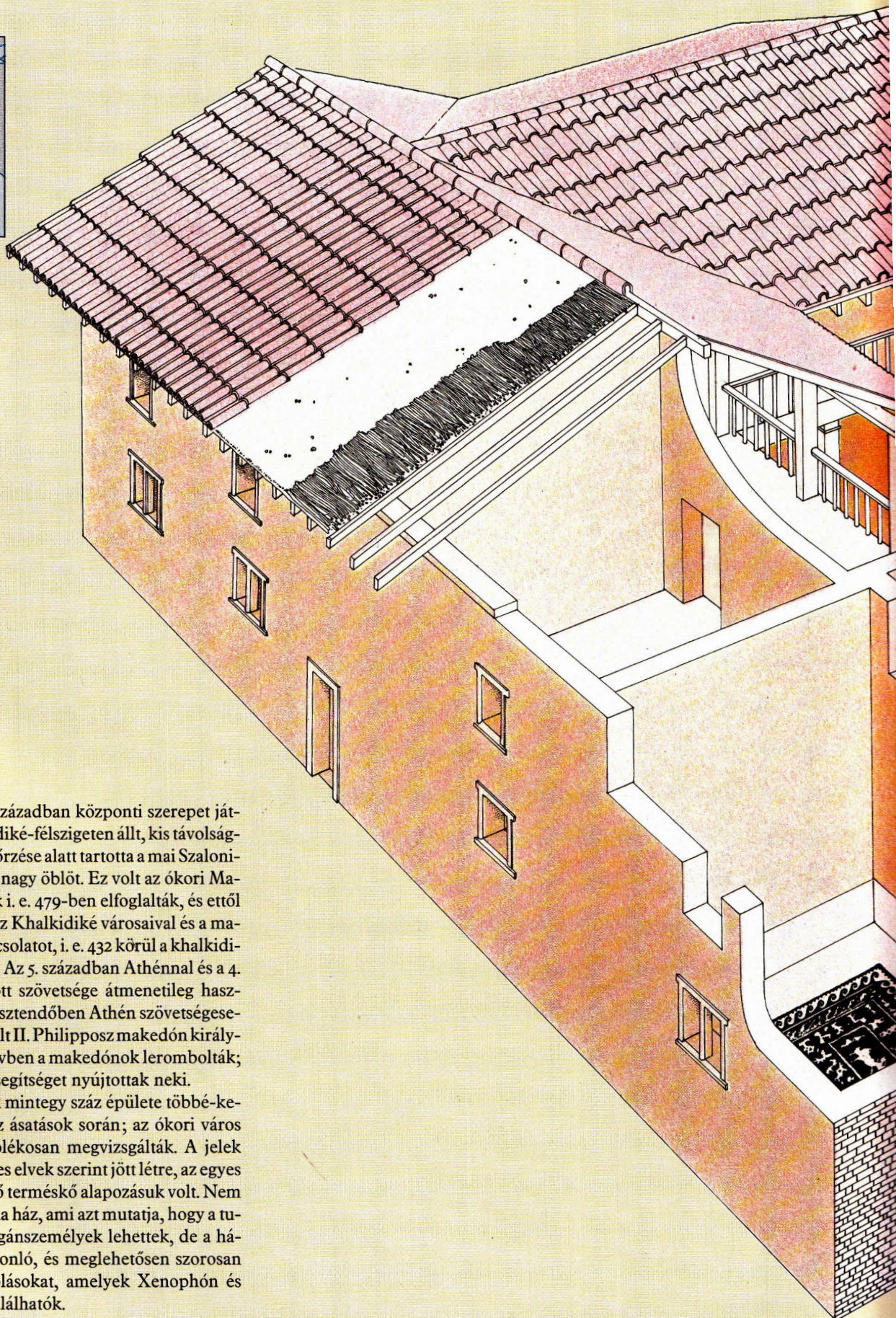
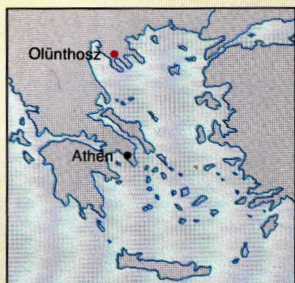
lény, itt állatbőrt visel. A klasszikus szobrászatban nem volt szokásos az erős érzelmekről tanúskodó arckifejezés, itt azonban igen kifejező a kentaur kegyetlen, maszkyszerű és az ifjú fájdalomtól eltorzult arca.

A tünemények sarkába gyakran fekvő alakokat faragtak ki. oromzatra az egyik attikai hērōsz – talán egy folyóisten – szobra került (*fent*), a keleti oromzatról való ez a Dionüszosz istent (vagy esetleg Héraklész) ábrázoló szobor (*jobbra*).

OLÜNTHOSZ

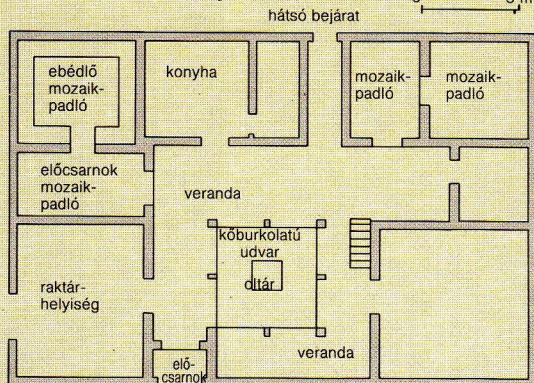
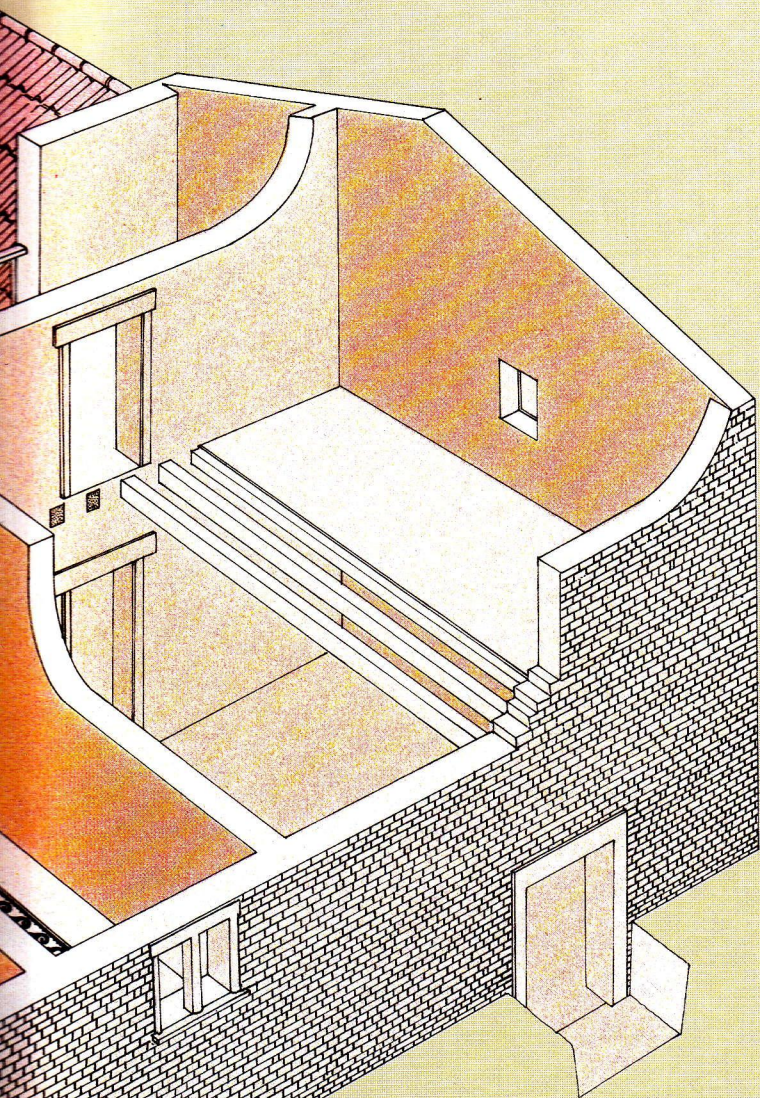

Ez a nagy város a 4. és 5. században központi szerepet játszott a régióban. A Khalkidiké-félszigeten állt, kis távolságra a tengerparttól, és ellenőrzése alatt tartotta a mai Szaloniki és az Olümposz közötti nagy öblöt. Ez volt az ókori Makedónia kapuja. A perzsák i. e. 479-ben elfoglalták, és ettől az időtől kezdve Olünthosz Khalkidiké városaival és a makedónokkal kereste a kapcsolatot, i. e. 432 körül a khalkidikei szövetség fővárosa lett. Az 5. században Athénnal és a 4. században Spártával kötött szövetsége átmenetileg hasznosnak bizonyult. A 349. esztendőben Athén szövetségeseként merészen szembeszállt II. Philipposz makedón királlyal, és ezért a következő évben a makedónok lerombolták; az athéniaiak csak csekély segítséget nyújtottak neki.

Az ókori Olünthosznak mintegy száz épülete többé-kevésbé a felszínre került az ásatások során; az ókori város egyik kerületét igen aprólékosan megvizsgálták. A jelek szerint ez a kerület egységes elvek szerint jött létre, az egyes háztömböknek összefüggő terméskő alapozásuk volt. Nem akadt két teljesen egyforma ház, ami azt mutatja, hogy a tulajdonosok bizonyára magánszemélyek lehettek, de a házak megjelenése igen hasonló, és meglehetősen szorosan követi azokat az elgondolásokat, amelyek Xenophón és Arisztotelész műveiben találhatók.

Olünthosz háza mutatja meg számunkra legjobban, milyenek voltak a görög szárazföldön az addigra már kialakult, későklasszikus kori élet-körülmények. Télen az időjárástól védett déli sarok nyújtott védelmet, nyáron a fallal elválasztott északi portikusz (oszlopos előcsarnok) adott árnyékot a fontosabb helyiségeknek, ezek voltak a kényelmes, „komfortos” lakás hagyományos képei. Az ősi kínai lakóházak északi

ablakait az új tűz ünnepén télre befalták, és Angliában még ma is vannak falusi házak, amelyeken egyáltalán nincsenek északra néző ablakok. Az olünthoszi házak kiválóan alkalmazkodtak az éghajlathoz, és kellemesek voltak még a modern szempontok szerint is. A falak agyagtégglából készültek, a fürdőszobák minden igényt kielégítettek. A nagyobb termeket vagy az udvart pompás kavic-mozaikkal burkolták.

ményekre és az *andrapodá-ra*” (az emberi hadizsákmány-ra). Alig két kilométerre innen, a most oly idillikus dél-attikai vidéken, Szunion közelében, a tengerparti nyaralóházak övezetétől beljebb, liliomok, orchideák és kökörcsinek között tanyaépületek egész sorának romjai láthatók egymás mellett; e gazdaságok méztermelésükről voltak híresek, amit versek is megemlítenek. Ez az egyik legjobb állapotban fennmaradt mezőgazdasági táj Görögországban. Az i. e. 4. században szállóige volt, hogy egy egész élet sem elég ahhoz, hogy valaki megértse, milyen megdöbbentően nagy a különbség a gazdaságokban dolgozók és a bányamunkát végzők élete között. Ez a különbség nagyobb volt, mint a gazdagságot a szegénységtől elválasztó bármely modernkori szakadék. Az 5. század második felében Athénban sok szegény városi lakos gyűlt össze, és noha ezzel nem járt együtt a beszéd módja vagy a vallási élet tartósan eltérő volta, a rabszolgák és a szabadok megkülönböztetése teljes és megváltoztathatatlan volt. Csak kevés rabszolgát szabadítottak fel, ugyanakkor a háborúk és a kalózkodás sokakat taszított rabszolgasorba. A gazdagság és a szegénység közötti különbség az 5. századi Athénban folyamatosan nőtt; csak néhány korabeli birtokos család követhető nyomon három nemzedéknél tovább, és ezek egyike sem volt vagyonos városi dinasztia. A vidéki házak némiképp a skót határvidék régi tanyaépületeire emlékeztetők, kőből épült, megerősített majorságok voltak, négyszög alakú udvarok, sarkotornyokkal.

Görögországban kevés olyan vidék van, amelyet elég alaposan feltártak ahhoz, hogy az egyik régió összehasonlítható legyen a másikkal. A vidék és a város közötti ellentét viszont változó jellegű volt: Isztrosz (Hisztria) városában, a Fekete-tenger nyugati partján, agyagtégglából épült házak csoportja állt a város falain kívül; vajon bennszülöttek házaik voltak? A khalkidikéi gazdag Olünthoszban elegáns villák, nyaralók épültek a városon kívül, folytatva annak a szimmetrikus úthálózatnak a vonalait, amely a városon belül létezett – kiknek a házaik voltak ezek? Esetleg a városhoz közeli termékeny földbirtokok tulajdonosainak, a várost alapító családoknak épültek? A gyarmatokon az első időkben megvalósult földelosztás után később létrejött az alapító családok megcsontosodott arisztokráciája, de a birtokviszonyokat hamarosan más okok is megzavarták: az örökösödési törvények természetes működése és a férfiági rokonnak egymást követő nemzedékeinek egyenlő jogai is.

Az i. e. 483-ban lerombolt szicíliai Megara Hüblaiában körülbelül i. e. 550-ig a gazdagokat és szegényeket közös temetőben helyezték nyugalomba. Ettől az időponttól kezdve azonban a gazdagok különváltak, és sírjaikat családonként elkülönítő csoportokban helyezték el. De a halottak háromnegyede még a korai temetők tanúsága szerint is szegényen halt meg. A sírmellékletek főleg korábban már felhasznált olajat tartalmazó vázákból vagy boroscancsók-ból álltak. 250 eltemetett közül 42 százaléknak egyáltalán nem jutott áldozati ajándék; a tetemek 13 százalékát egyszerűen belökték a földbe. A háborúk, amelyek az 5. században oly súlyosan érintették a görög területeket, bizonyos költői igazságszolgáltatást jelentettek; háborús időkben a rabszolgák könnyebben szökhettek meg, tulajdonosaik pedig könnyebben váltak rabszolgává. Nikiasznak, a 415–413. évi szicíliai hadjárat legyőzött athéni hadvezérének ezer rabszolgája volt a laureioni ezüsbányákban, akiket a thrák Szózsiasznak adott bérbe, Szózsiasz saját rabszolgáinak száma ugyancsak ezer volt. Igen valószínű, hogy valamikor maga Szózsiasz is rabszolga lehetett.

Mindennapi élet

Sajnos csak keveset tudunk az ókori világ mindennapi életéről, mivel az egyszerű emberek köznapi szokásait nehéz kideríteni a magas színvonalú irodalmi és a nagyszerű művészeti alkotásokból. A rendelkezésünkre álló adatok egyértelműek és beszédesebbek, akár az irodalomból – olyan szerzőktől, mint Platon, Arisztophanész és Arkhilokhosz – származnak, akár tárgyi emlékekből nyertük őket. Olykor csupán Hésziodosz egyetlen soráról van szó – amely elmondja, hogy valaki miként szerez asszonyt: „vásárol egyet, hogy menjen az eke után, de nem veszi feleségül” –, vagy egy festett sírkőről, rajta egy kertjében áldozatot bemutatató nőalak ábrázolásáról, mely árulkodik egy szokásról.

Fontos, hogy némi figyelmet szenteljünk annak, mely időből származnak az egyes adattöredékek: nincs olyan korszak, amelyet teljes egészében rekonstruálni tudnánk; sok tárgy nem változott évszázadokon át, mégis voltak különbségek, és ezek az eltérések jelentik számunkra az emberiség történelmét. A halnak ugyanolyan íze van több ezer éve, de nem ették mindenütt, vagy nem mindig mindenki, és a pácolt hallal való kereskedelem úgy terjedt, ahogyan a városok száma nőtt. A görög sötét korban nem mindenkinek volt ekéje, és akinek nem volt, az ásóval-kapával művelte meg a földet.

Könnyű kérdésnek látszik, vajon a szántóföldek és az egyének tulajdonában lévő földbirtokok nagysága nőtt vagy csökkent-e, de az olyan egyszerű és lényeges kérdésekre, amilyen ez is, csak bizonytalan választ tudunk adni.

Lent: Ezek a 6. század végi, kis boiótiai terrakottaszobrok a mindennapi életből vett jeleneteket ábrázolnak. Sok készült belőlük, és gyakran helyezték el őket sírokban is. A borbélyműhely kedvelt téma volt a klasszikus korban, akárcsak korábban a kovácsműhely – a pletyka, a terefere központja. A kosarat vivő férfi későbbi, de ez olyan jelenet, amely aligha változott az idők folyamán.

Balra: Ez a freskótechnikával készült, az i. e. 480 körüli évekből való lakomajelenet a dél-itáliai Poszeidónia (Paestum) egyik kőlapokból kifaragott sírjának falán látható. Hasonló jelenetek láthatók az athéni vázafestők alkotásain is. Az ünnepi lakomákon hagyományosan csak férfiak vettek részt, kivéve az eseményen később megjelenő, laza erkölcsű lányokat: ez magyarázza az itt látható pár homoszexuális és jóindulatúan ironikus beállítást. A képet egy fiatal férfi sírjában találták. A festmények a fizikai élvezetek iránti erőteljes vonzódást fejezik ki.

Fent: Az itt látható, és a British Museumban őrzött, terrakottából készült, nők trécselését megörökítő szobor a mediterrán élet megszokott sajátosságait ábrázolja, de a megfigyelés pontossága, az ábrázolás humora és gyengédsége a későklasszikus kori művészet csúcspontját jelenti. A szigorú, disztelen vonalak, amelyek az ókori szobrokat, még a miniatűröket is oly hatásossá tették, itt lágy redők-ké válnak, kiemelve az emberi test szépségét.

Fent: Az eke a görög világban az emberi haladás legfontosabb eszköze volt. A mitológiában és a metaforákban játszott szerepéből következően a görögök tisztában voltak fontosságával.

A kézművesek munkájának pontossága jól megfigyelhető még a bronzsisakok finom díszítményein is (*bal szélén*). A kompozícióra a tiszta és határozott vonalvezetés a jellemző. A visszafogottságnak és a titokzatos-ságnak ez a vegyülete jellegzetesen klasszikus, de emlékeztet az archaikus művészetre is. A halkereskedő ábrázolása (*balra közepén*) melegebb, derűsebb, kevésbé dinamikus és kifejezetten dél-itáliai, egy kicsit posztklasszikus alkotás. A bútort szállító fiú (*balra*), aki feltehetően egy lakomát készít elő, a korábbi korszakhoz tartozik. Az ábrázolásban van némi finom erotika.

Az ókori társadalmak modern elemzése több ellentmondást tárt fel. Az 5. századi görögök számos olyan ügyes-bajos dolgával, amelyeket mi fontosnak tartunk, nem foglalkozott az állam. Ebben az értelemben nem volt állam, nem létezett olyan gondosan mérlegelő, hosszabb ideje fennálló, öntudatos, önmagát megszervező intézmény, amely tisztában volt azzal, mi a teendő, és tudomásul vette a következményeket. Állítólag a perzsa gazdasági élet csak addig működött jól, amíg a pénz forgatását megakadályozták. Azt is állították, hogy a spártai társadalmi rend alapja a háború volt, és mégis összeomlás fenyegette, amikor kitört a háború. Az athéniak büszkéek voltak magukra, amiért művészi tökélyre fejlesztették a béke megőrzését, gazdasági életük azonban békés körülmények között széteséssel fenyegetett. A szegények helyzete romlott, és nem javult attól, hogy fokozódó mértékben támaszkodtak a rabszolgamunkára, sőt eljött az

idő, amikor valamennyi vállalkozásban ezt alkalmazták. Xenophón egyik kisebb munkájában merészen végletes megoldásra tett javaslatot: az államnak magának kellene rabszolgákat szereznie, ugyanúgy, ahogyan azt a magánszemélyek megtehetik, hogy mindenkinek haszna legyen munkájukból; úgy vélte, a helyes arány az volna, ha minden athéni polgárra három rabszolga jutna.

Vallás

Tekintettel e dilemmákra és ellentmondásokra, valamivel többet kell foglalkoznunk az 5. századi görög vallással. Az istenek világának felépítése megváltoztathatatlanul látszott, noha minden alkotóeleme bizonytalan volt. Az isteneknek általában egynél több funkciójuk volt, s szerepeik változtak még akkor is, ha nevük ugyanaz maradt. Ami Éliszben Zeusz dolga volt, azt Athénban részben Athéné végezte el. Az

A túldoldalon: Kézi malomban gabonát őrölő nő, 5. századi terrakottaszobrocska az athéni Nemzeti Múzeumból.

Lent: A Parthenón frízének lovasai katonaköteles korú fiatal emberek, akik Athéné ünnepének napján az Akropoliszra tartó menetben lovagolnak. Ők Athén kedvencei.

Pillantás a klasszikus korba

Az 5. századi görög művészet legjellemzőbb sajátossága az életvidám, természetesen geometria. A görögök a természetben előforduló formákat geometrikus kapcsolatoknak látták, és ilyennek ábrázolták, a geometrikus formákat pedig fejlődő és növekedő organizmusoknak. A szobrokat matematikai arányok szerint tervezték meg. Amikor a realizmus megerősödésével a márványban kifejezett mozgás ellentmondásait kifejezésre kellett juttatni, lemondtak a régi arányrendszerről, és újakkal cserélték fel.

Lényeges megfigyelni, milyen különös és csodálatos formákban jelennek meg a görög motívumok még a klasszicizmus szigorú, szabályokkal korlátozott időszakában és az athéni formai kötöttségek közepette is. A görög témákat másutt is igen gyakran átvették, és ugyanolyan alkotó módon formálták át, ahogy maguk a görögök tették ezt valaha.

Érdekes módon azonban többnyire a klasszikus görög művészet szelleme terjedt el, és nem pusztán e művészet jó néhány motívuma, aminek az lett a következménye, hogy amit e szellemiségtől idegennek találtak, azt átalakították.

A 6. századi szabályos palmettákról és lóusz-bimbókról kiderült, hogy végtelenül sokféle változatban alkalmazhatók márványban, terrakottában és bronzban egyaránt. Legkiválóbb 5. századi előfordulásaikban egyszerre voltak kötöttek és kötetlenek; az ókor végén azonban elvadtak, burjánzani kezdtek.

Gyakran használták fel őket épületek díszítésére, mindig újabb és újabb változatban, fekete, sárgásbarna és cinóbervörös színekkel, amilyen ez a Pheidiasz olümpiai műhelyéből való példány (*legfőképpen*), abból a műhelyből, ahol a művész i. e. 430 körül megtervezte és felépítette a nagy Zeus-szobrot. Az arany palmetta (*fén*) az attikai Braurónból való; keletkezési idejét nehéz meghatározni, de valószínűleg egy 5. századi ékszer része. A minta nagyjából ugyanúgy hajladozik az aranyból formált díszítményen, mint Pheidiasz műhelyének terrakottáján, de a hatásbeli különbség lényeges.

Ezt a szépen megformált szarkofagot Szidonban találták, jelenleg az isztambuli múzeumban van. Mutatja, hogy az athéni művészetnek és a Parthenón szobordíszének hatása még Kis-Ázsiába is eljutott. A magasba nyúló forma állítólag lükiai eredetű, talán az ottani háztetők alakját utánozta, a símára csiszolt elegáns megjelenés és a mitológiai téma jellegzetesen 5. századi, egyetemes görög alkotás.

A szfinx ősi sírózó. Az archaikus szfinxek szépen kidolgozott, macskaszerű teste, arcukon baljóslatú mosollyal, már ott látható a legrégebbi athéni kőből emelt műemlékek némelyikén is. I. e. 400 táján azonban a realiztikus és szép fej, a részletesen kidolgozott keblek és a bonyolultan megmintázott állati test megváltoztatta a szfinx érzelmi jelentését. Talán kevesebb lett benne a nemiség lelki, mint testi megnyilvánulása. Isteni származásának és titokzatosságának maradványaként nehezkén szárnyaira támaszkodik.

A harcoló kentaurokat a többi alaknál domborúbbá faragták. Az egyik oldalon két kentaurok harcol egy szarvas megszerzéséért, a másik oldalon két kentaurok leterít egy lapithát. Az utóbbi formai forrásai a Parthenón kentaurokat és lapithákat ábrázoló metopéin találhatóak meg, habár vannak más minták is Athénban és a basszai Apollón-templom. Ennek a szarkofagnak technikai megoldása nagyobb tehetséget mutat, mint a Parthenón némelyik alkotása, és akadhat, aki többre tartja a kompozíció itt megmutató sűrítését és drámaiságát. De annak ellenére, hogy a kompozíció egészében leleményes, nem mondható mesterinek. Ez a szarkofág remek munka, kiváló részletekkel, de kissé mégis gépies, rutinszerű. Valamikor színes volt, de a festék nagy része lekopott.

Ez a bámulatba ejtő példány egyike azoknak az i. e. 400 körül készült, különös, domborított (trébelt) szemekkel díszített sisakoknak, amelyeket Romániában találtak (erre Cotofenești-ben akadtak rá). A szemek ábrázolásának Hellaszban is hosszú történetük van, akárcsak másutt. A szíriai Ebla prehisztórikus időkből való palotájának tróntermében szemekből álló fríz futott körbe. Az 5. században festett szemek díszítették az athéni hadihajók orrát, és a Földközi-tenger néhány helyén ez a szokás a mai napig fennmaradt. A szemek ábrázolásának feladata nem az elrettentés, hanem a rontás távoltartása volt.

Valószínűleg a művészeti hagyományok kialakulatlanságának jele – mindamellett nagyszerű dolog –, hogy ezekben az alkotásokban szemmel láthatóan kívülről érkezett és még fel nem dolgozott hatások keverednek. Az anyagok gazdagsága valóságilag tobzódó, a stílus és a kidolgozás

vad és – görög szemmel nézve – szeretlen. A görög történelemmel foglalkozók számára örömdetes, hogy ezek a pazar és fényűző tárgyak, amelyeket az idő tájt és a görögökhöz oly közel állítottak elő, ennyire kevésbé hasonlítanak a klasszikus stílusra. Nem részei a görög művészettörténetnek, és alig van valami köztük a görög hatásokhoz, de kijelölik a görög tudat határait: a görögök kapcsolatban álltak ezekkel a népekkel, és közülük egyesek láttak ilyen kincseket. Ez a nemesfémből készült sisak – ragyogása, barbársága és félelmet keltő volta miatt – valószínűleg épp olyan hatást gyakorolt az athénakra, mint amekkorát ránk tesz.

A görög művészet kétségtelenül átalakult, különösen a Fekete-tenger partján. A virág- és csigamotívumok szabályos, de oldott kezelése egészen érdekes ezen a Krím-félszigeti Ak-Burunban talált, ünnepélyes célra szolgáló díszes aranyfejében. Mestere bizonyára görög lehetett, s talán tulajdonosa is, mivel a sírban egy amphorát és egy görög pénzérmét is találtak. Valószínűleg i. e. 400 körül készült vagy kevéssel később, és eredetileg bőrrel volt bélelve. A görög és a görög hatá-

sokat mutató művészet sok mesterműve állhatna itt azok közül, amelyeket drága anyagokból, általában aranyból készítettek és amelyekre Oroszországban bukkantak. Túlnyomó részük ma vidéki orosz múzeumokban van. Motívumaik és vonalaik rajzolata éppoly lenyűgöző, mint mennyiségük és drágaságuk. Nem szabad megelégedni arról sem, hogy erre a területre hatott a sztyeppe művészet szertartásos állatstílusával és a közép-ázsiai textilművészet.

A képen látható tárgy része egy csodálatosan szép, ornamentális díszítésű, barbár lábvértnek, ami (nem sokkal i. e. 380 után) egy thrák király lábát ékesítette. Jóval könnyebben datálható (és részben sokkal inkább görög) kincsekkel együtt a bulgáriai Vracában találták, a Mogilanszka-dombban.

Az arany és ezüst bősége önmagáért beszél. A különös ornamentika, a női fejen látható párhuzamos csíkok tetoválást ábrázolnak. A thrák boszorkányok, akik el tudták tüntetni az égről a Holdat, és a tetovált arcú thrák nők szóbeszéd tárgyai voltak az 5. századi Athénban. Az athéniai többnyire thrák dajkákat alkalmaztak, ugyanúgy, mint ahogy Angliában a normannok velszi dajkákat fogadtak szolgálatukba, aminek eredményeként a helyi hagyományokba más népek folklórjának elemei keveredtek. Thrákiában egész sor gazdag művészi alkotás tanúskodik a görög befolyás egyes százairól, sokkal több, mint amennyi

máshol fennmaradt. Az athéniek az 5. század túlnyomó részében a thrákok szövetségesei voltak a perzsák ellenében, és számos esetben házasságot is kötöttek a thrákokkal. Egy esetben részletes leírás maradt fenn arról az esküvői lakomáról, amelyet még évszázadokkal később is emlegettek.

A minden korlátozás nélkül burjánzó díszek a lábszárvértől származnak; céljuk általában a megrettenés volt, és talán az, hogy mágikus módon elhárítsák a bajt a vért viselőjétől. A lábvérték térdvédőjét díszítő arcok Olümpiában az i. e. 6. század elején kezdenek megjelenni, a csiga- és választóvonalak valószínűleg korábbiak: keleti hatásra vallanak, akárcsak az alsó felén látható griffmadarak. Ez a darab természetesen jóval közelebbi rokonságot mutat a 7. századi görög izlással, mint a klaszikus korival, de a görög világ peremvidékén az, ami Hellaszban már megszűnt, minden kötöttségtől mentes életerővel újjáéledhetett.

A textúra végtelen variálásával a felület díszítése és felosztása volt a cél, de egyben az ábrázolás, a hatáskeltés is. A fülek alól hajfűrtökként lecsüngő oroszlánok alig emelkednek ki a háttérből, és ugyanez érvényes a többi részletre is (kivéve a csigaházakból kibúvó kigyókat). Van bennük valami féle rokon vonás a nomádok állatábrázoló művészetével, a bal oldalon látható madár és a jobb oldalon megjelenített (griff-)szárny kivételével. Nem görög műalkotás, hanem a helyi témák szertelen, fantasztikus keveréke.

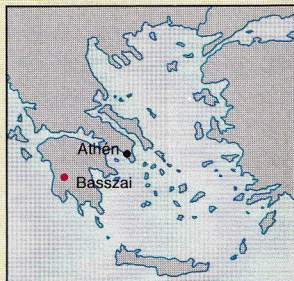
Az 5. századtól kezdve a hősi témák szatirikus, parodizáló kezelése igen gyakorivá vált a képzőművészetben, olykor – de egyáltalán nem mindig – kétségtelenül az athéni komédia hatására.

A teljesen individualista realizmus bevezetése a művészetbe az 5. században következett be, és ebben – akárcsak a reneszánsz idején, a karikatúra üttörő szerepet játszott. Úgy látszik, a karikatúra bizonyos elemei megvoltak a századvég legkényesebb izlésű festőinek, például a hérakleiai Zeuxisznak műveiben is; Hérakleiai Tarasz (Tarentum) gyarmata volt, az itáliai „csizma” talpának felső részén, Lucaniában.

Ez a váza a Metapontiontól (Metapontum) nem messze lévő Pisticciből való, és igen jól tükrözi Zeuxis viláágát, annak ellenére, hogy alig találhatók meg rajta az ismertebb festményei-re jellemző sajátosságok: rózsákkal koszorúzott Erósz, szőlőfürtök vagy kentaurcsalád.

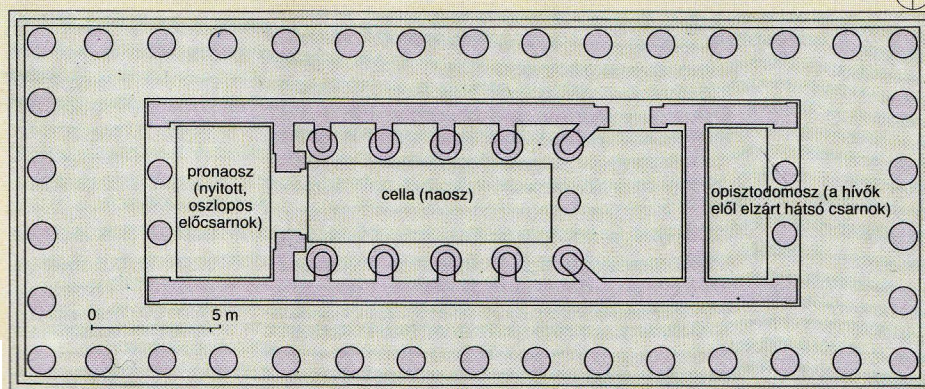
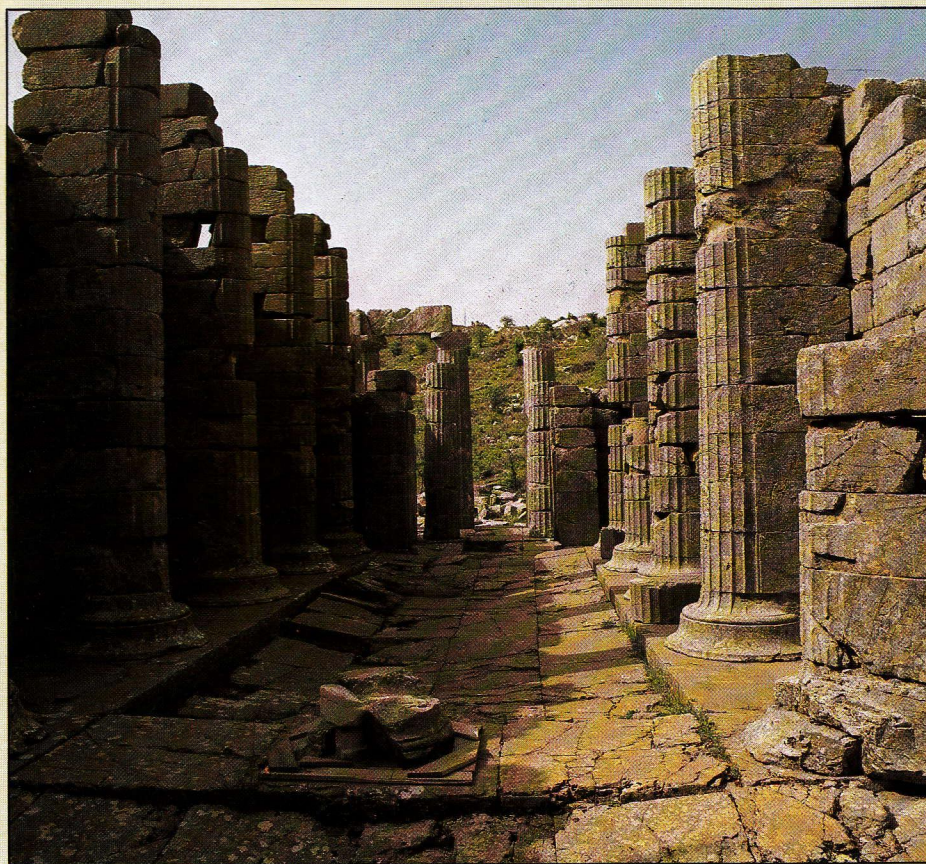
A képen látható vázák egy híres, az Iliászból is megőrzött rajtaütést ábrázol (Odüsszeusz és Diomédész megöli Dolónt). A meggyesett fák valószínűleg a perspektíva érzékeltetésére szolgálnak, valamint szertartásos elemek is egyben. A szereplők a képből kifelé, a néző felé fordulnak. A Diomédész sisakján látható állat szándékosan látszik mulatságosnak, mivel a művész nem képes megállni, hogy életre ne keltsen mindent. Különösen vidám hatást kelt az agyonhasznált, elnyújt konvenciókkal, például a köpennyel vagy a has és a mell vonalaival.

BASSZAI

A Segítő Apollón (Apollón Epékoosz) temploma egy forrás közelében áll, igen magasan az arkadiai hegyekben. Phigaleia lakosai emelték, annak az erős hegyvidéki városnak népe, amely innen nem messze, az ország belsejében fekszik. Állítólag egy pestisjárvány emlékre emelték, és a feltevés szerint a Parthenón egyik építőjének alkotása. Rendkívül különös építmény, alaprajza egyedülálló, főbejárata mellett van egy oldalkapu is, tengelye észak–déli irányú. Van valami rejtélyes ebben a magas hegyek között álló nagy templomban, éjszaka vagy télen hátorzongató a légköre.

Lent: A cella (naosz), a támfallal megtámasztott tíz ión főloszlop és az egyetlen, központi korinthoszi oszlop (ez az egyik legkorábbi, amelyet ismerünk). A britek megfosztották a templomot szobordíszaitól, ezek most a British Museumban találhatók.

Attikában sziklafalra vésett és az ünnepeket felsoroló nap-tár minden ünnepségét Hermész tiszteletére rendezték. Valamennyi istentől ugyanazt várták és ugyanazt kérték: esőt, kenyeret, bort, anyagi jólétet, egészséget vagy gyógyulást, jövőre látó bölcsességet, békét. A filozófusokon kívül senkinek nem okoztak gondot az egyes istenek természetében mutatkozó ellentmondások; az egyének vallási ismereteiket a hagyományokból merítették, és azokból a számkra legvonzóbb elemeket választották ki.

Ez az oka, hogy az athéniaiak annyira nyitottak voltak Arisztophanész merész vallási elképzelései vagy a Platon *Szümposzionjában* olvasható eszmék iránt. Elméjük rendkívül találgató, gondolkodásuk nyitott volt, egyik istent sem tekintették a többenél fontosabbnak, és nem tudták, mi az, hogy hit, vallásos meggyőződés. A megjelenő formákhoz meglepően jól alkalmazkodtak. A Parthenón frízén dolgozó kézműveseknek meg kellett tanulniuk lovakat faragni, holott addig a hősök és a holtak voltak a művészi alkotások tárgyai. Amikor a munkát befejezték, néhány előkerült sírkő bizonyossága szerint a Parthenónon dolgozó mesteremberek az ott előforduló alakokat alkalmazták sírkövek készítésekor is. Szoszinosz, egy Athénban dolgozó krétai kovács és Xanthipposz, egy foltozóvarga rabszolga sírkövén az elhunytak képmásait a Parthenón ülő isteneiről mintázták. A rövidre nyírt hajú rabszolgáján, Minno fonás közben úgy ül sírkövén, mint egy istennő.

Nem kétséges azonban, hogy az athéni vallásnak megvolt a maga árnyoldala is, amit komolyan kellett venni. Léteztek különféle primitív szertartások. Szophoklész a maga korában jobban tisztelték a szent kígyó szolgájaként, mint drámai alkotásaiért. Nikiasz, aki a holdfogyatkozás miatt elhalasztotta a katonai támadást Szürakuszai ellen, nem állt egyedül babonás aggodalmával. A szalamiszi csata előtt, 480-ban, amikor a görög flotta döntő győzelmet aratott a perzsák ellen, az athéniaiak emberáldozatot mutattak be, vad barbársággal. Később szó esett csodákról, varázslatos eleusziszi jelenségről, galamb, bagoly, kígyó, sőt kutya képében megmutatkozó előjelekről. Az athéniaiak úgy hitték, hogy a földből egy rég meghalt hős kelt segítségükre, hogy együtt harcoljon velük Marathónnál. Egyes vidékeken Dionüszoszt borostyán vagy fügefalakban tisztelték. Transzvesztita táncosok évenkénti felvonulással engesztelték ki valamelyik istent. Braurónban a gyermekek beavatásakor egy kevés emberi vérnek is folynia kellett.

A század e sötét és visszatetsző vonásai ellenére csak annál jobban meg kell becsülnünk az athéniaiak intellektuális teljesítményét és önbizalmát. Az i. e. 7. századdal nincs ennyi probléma. Az 5. századi sötét kilátásokhoz új elemként csatlakozik a megzavarodás, az idegi kifáradáshoz, az értelem elvesztéséhez hasonló állapot; olyan valami, ami közel áll a szociológusok által leírt *anómia*hoz. A görög vallás rituális formái, a nyilvános és kollektív szertartások, amelyek az egész társadalom és életmód szerves része voltak, a 6. század végére részben elvesztették erejüket. Kiszakadtak „természetes” összefüggéseikből, és sok kulcsfontosságú feladatukat az állam vette át. Az athéniek ekkor már nem értették, mit jelentenek azok a szertartások, amelyeket bemutatnak (ebből származott a tragédiaíró Euripidész szofista nemzedékének gúnyolódó racionalizmusa), és a széles körben terjedő aggodalom egyszerre volt ok és okozat. A későbbi szakaszban ez vad és idegen eredetű kultuszok mással nem magyarázható elterjedésével, valamint a titkos vallási és mágikus hiedelmekhez való fordulással járt együtt.

A PERZSA ÉS A PELOPONNÉSZOSZI HÁBORÚK

Elkerülhetetlen volt, hogy a Perzsa Birodalom peremvidékein élő görögök bajba ne keveredjenek: a kis-ázsiai görög városokat csaknem egyszerre kebelezték be. A thrákiai görögök eleinte nagyobb biztonságban voltak barbár szomszédaik között, és a fekete-tengeri gyarmatok is – a szkíták közelsége ellenére. Azt követően, hogy Kroiszosz, Lüdia királya 546-ban vereséget szenvedett Kürosztól, az ázsiai görög városok többségét és Lüdiát perzsa kormányzók igazgatták Szardeiszből, Phrugiát és az ottani görög városokat pedig Daszküleinből. Mindegyik városnak volt saját uralkodója is, akik erősen hasonlítottak a türannoszokhoz. Önállóak voltak mindaddig, amíg megfizették adóikat, és rendelkezésre bocsátották katonáikat. Gyakran nem voltak lojálisak Perzsiához; önös érdekeiket követő, helyi nagyurakként éltek.

A perzsák betörése Thrákiába

I. e. 512-ben Kürosz utóda, Dareiosz betört Thrákiába. Egy számoszi, Mandroklész nevű építész pontonhidat épített Ázsiából Európába, és a birodalom hatalmas hadseregéhez többek között görögök is küldtek csapatokat. Egy másik, szintén görögök építette hajóhídon Dareiosz átkelt a Dunán, és merész vállalkozásba kezdett északon, a szkíták ellen.

Az ott élő törzsekkel szemben nem sok eredményt ért el, és nem szerezte meg a Dunától északra lévő aranybányákat sem. Ha megtette volna, fennhatósága alá kerül a föld ásványkincse Közép-Európától Afganisztánig, ahol éppen ekkoriban épült fel a perzsa kormányzó palotája az Óxosz (Amu-darja) felső folyása mentén, a lapis lazuli bányák közelében. Dareiosz összeköttetése saját birodalmával egy időre megszakadt, és három görög város, Büzantion (Bizánc, Isztambul), Perinthosz és Khalkedon (Kadiköy) távollétében fellázadt a háta mögött. Visszavonult Perzsiába,

de egy hadsereget Európában hagyott, amely végül meghódította a tengerpart menti államokat a Fekete-tenger bejáratától egészen az Axiosz folyó Khalkidikétől nyugatra lévő torkolatáig; Makedónia is elismerte Perzsia fennhatóságát. Ennek ellenére ezek nem voltak biztos hódítások; a szkíták megtorlásul rajtaütéseket intéztek Thrákia ellen, és elűzték onnan a perzsák által kinevezett görög uralkodót.

Ez az uralkodó a kherszonészoszi Miltiadész volt. Amikor Dareiosz átkelt a dunai hajóhídon, Miltiadész felvette a kapcsolatot a szkítákkal, akik bölcsen azt javasolták neki, hogy rombolja le a hidat. A terv végrehajtását azonban a milétoszi Hisztiaiosz megíúsította. Amikor a Királyok Királya, a perzsa uralkodó visszatért, Hisztiaiosz a Khalkidikétől keletre, a Sztrümón folyó mentén fekvő Mürkinoszt kapta jutalmul, egy termékeny vidéken létesült mezőgazdasági települést, nem messze a tengerparttól, a Pangaion-hegy lejtőjén, az ezüsbányák közelében. A település volta- képpen nem fejlődött eléggé, akárcsak Amphipolisz, egy későbbi athéni kolónia ugyanezen a vidéken. A kilátások azonban biztatóak voltak, és a perzsák hamarosan irigykedni kezdtek. Hisztiaioszt visszahívták Perzsiába, és 12 éven át ott is tartották. Ezalatt lányának férje, Arisztagorasz uralkodott a birodalom fennhatósága alá került Milétoszbán, és ő volt az, aki miatt Perzsia végül közvetlen összeütközésbe került Hellásszal.

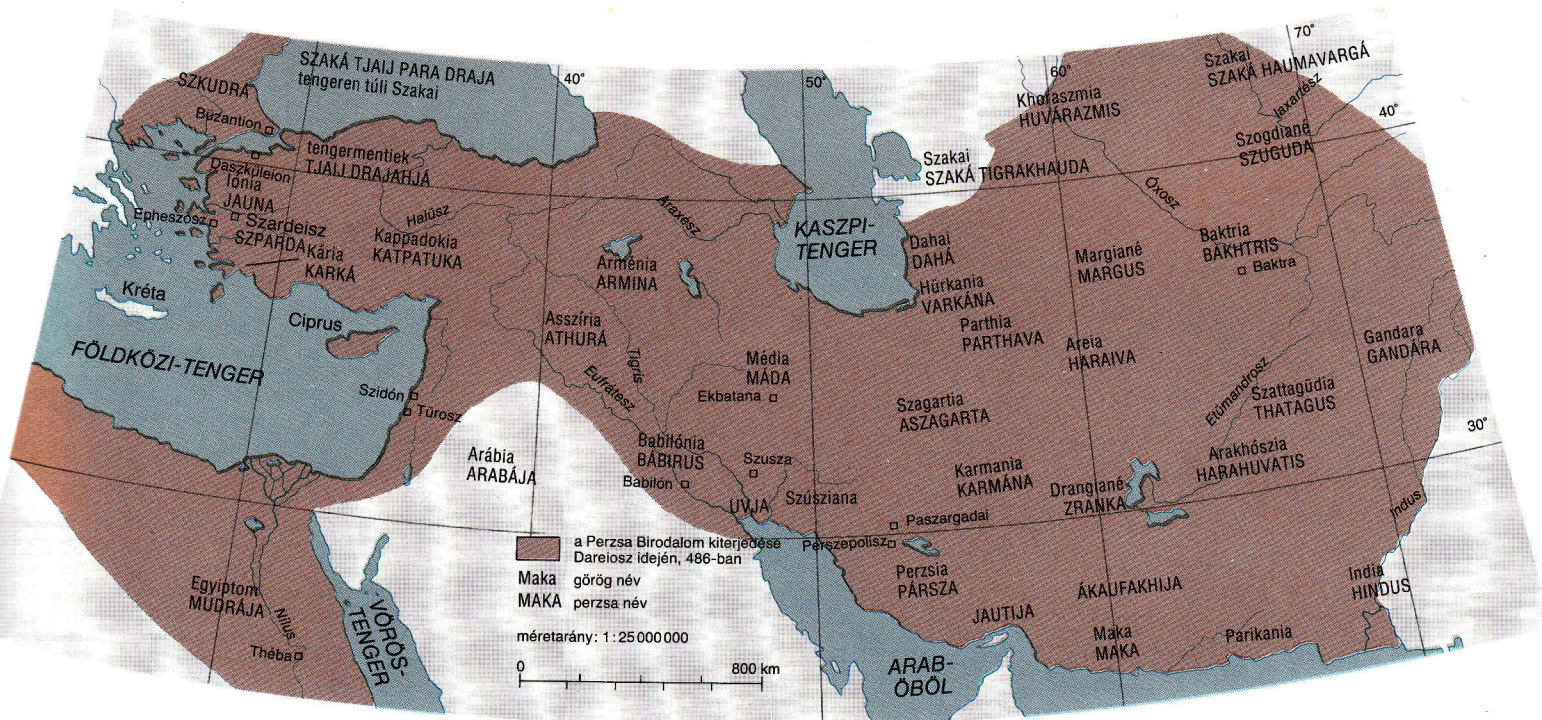
Arisztagorasz és az ión felkelés

A lakosság által Naxoszból elűzött arisztokraták Arisztagoraszhoz fordultak, akit rávettek, javasolja Dareiosznak, hogy váltsa valóra azt a tervet, amelynek segítségével nemcsak Naxoszt, hanem az összes szigetet és Euboiá ősi kereskedővárosait is leigázhathja. 499-ben a 200 hajóval Naxosz ellen indított hadjárat négy hónapon át nem ért el semmit, és Arisztagorasz egyszerre kegyvesztett lett, éppoly gyorsan,

A Perzsa Birodalom az i. e. 5. században

A perszeopoliszi perzsa paloták és a Naqs-e Rosztam-i (Naqs-i Rusztam) királysírok tájékoztatnak a perzsa királyoknak alávetett népekről.

Mindegyik nép képviselője saját, jellegzetes öltözkéiben látható az ábrázolásokon, amint ajándékokat hoz lakóhelyéről. Ellentétben az egyiptomi és az asszír ábrázolási móddal, a perzsa domborműveken az alattvalók kiegyenesedve, méltóságteljesen jelennek meg, kézen fogva vezetik őket, hogy átadják ajándékaikat. Az ábrázolások a birodalmat nemesnek és nagylelkűnek tüntetik fel. Alkotóik a nevek közül válogattak: sokkal több törzs és nép élt perzsa uralom alatt, mint ahányról itt szó esik. Egy másik, Hérodotosz által megőrzött hivatalos jegyzék felsorolja a Dareiosz által szervezett szatrápiákat, és minden esetben a rájuk kivetett adót is. Nem várhatjuk, hogy a szatrápiák jegyzéke teljesen megegyezzen a népek felsorolásával, a szatrápiákat ugyanis nyilvánvalóan időről időre átszervezték.

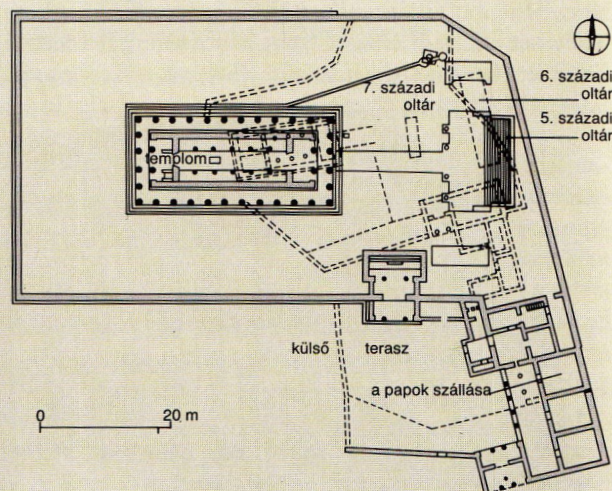
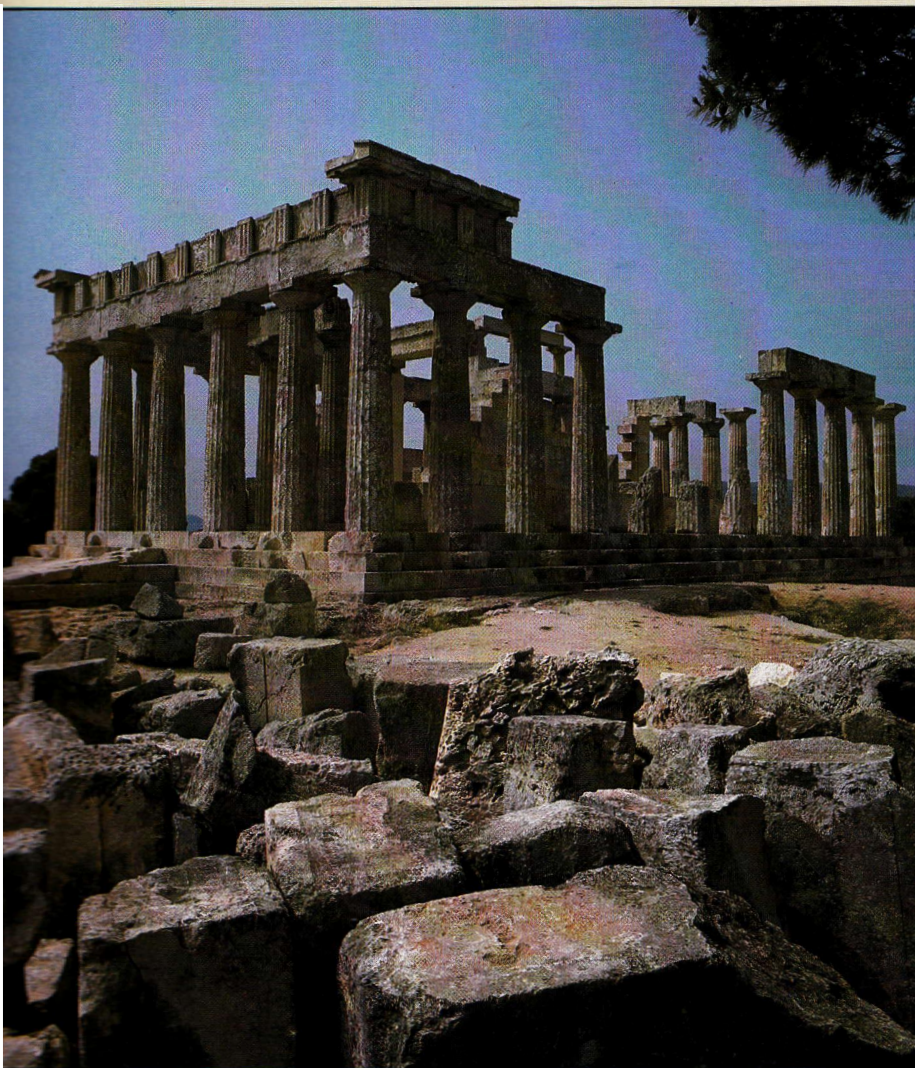
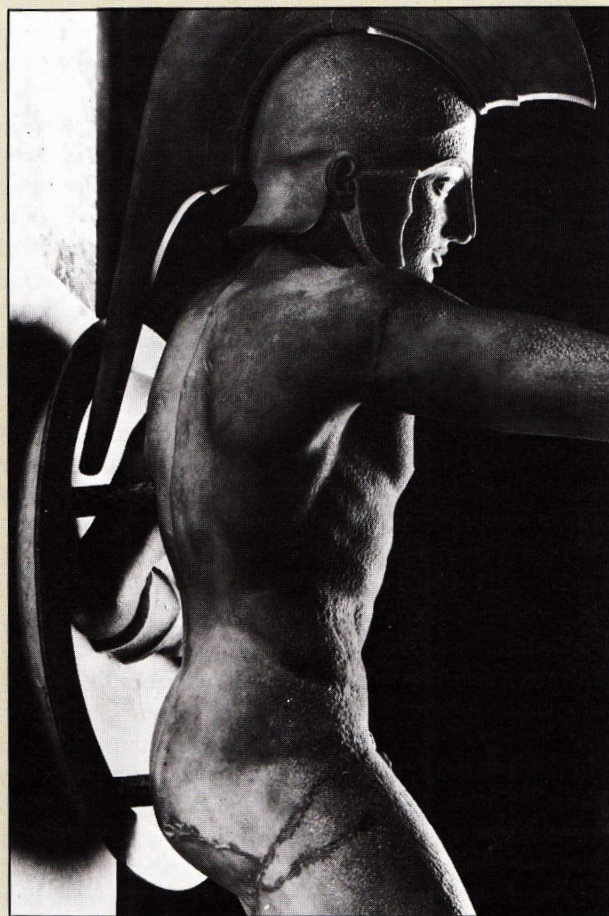

AIGINA

Aigina szigete gazdag és független volt, amíg Athén nem erősödött meg annyira, hogy az i. e. 5. században leigázza. A 7. és a 6. században jelentős tengeri hatalomnak számított. Több, régészeti szempontból izgalmas területe van: a sziget legújabb kori fővárosában, az Apollón-szentély mellett lévő egyik ősi sírboltban a jelek szerint a bronzkorra datálható aranykincset találtak. Az Aiginában vert pénzérmék Görögország nagy részén megtalálhatók, és széles körben forgalomban voltak a Földközi-tenger medencéjében; a késő-archaikus kori aiginai szobrászat nemzetközi jelentőségű volt. A sziget nagyjából félúton fekszik Athén és a Peloponnészoszi-félsziget között. Hegyek és részben erdők borítják.

A legfontosabb fennmaradt templom az egyik helyi istennő, Aphaia szentélye, amely a tengerhez közel, egy alacsony dombon áll. A templom az 5. század elején épült, de a szentélynek voltak régebbi épületei is, és már az i. e. 7. században, ha nem régebben, kultikus helynek számított. Az 5. századi épület szobordíszei alátámasztják Aphaianak Athénével való azonosságát.

Aphaia temploma (balra) még ma is elegáns és szilárd építmény. Szobrai elvitték, és azok ma Münchenben találhatóak. Nem sokkal ezelőtt a villám tönkretette, de mai állapotában szinte idillikusabb, mint amilyen az ókorban lehetett, amikor a hely nagyon forgalmas volt. A szobrok (fent) ugyancsak változáson mentek át, a

múlt században Thorwaldsen restaurálta őket. Ennek ellenére érzékelhető a határozott művészi elképzelés, az alakok megformálása kiváló. A kevésbé romantikus felfogásban és a kő aprólékos megmunkálásában az archaikus kor végének és a szigorú stílusú klasszikus kor kezdetének ízlése nyilvánul meg.

Legfelül: Artemisz szardeiszi templomát az i. e. 3–2. században építették a görögök. Az oszlopok barázdái sohasem készültek el teljesen.

E későklasszikus kori vázán egy görög és három ázsiai küzdelmét látjuk. Ezt a magabiztosságot tükrözik Xenophón és Menandrosz írásai is. Ez a perzsa háborúk vagy még inkább az azt követő korszak nemzedékének jellemzője.

mint Hisztiaiosz. Arisztagorasz bosszúja megsemmisítő hatású volt. Lázadások sorát szervezte, minden görög városból elűzte a türannoszokat, ahová csak eljutott, kivéve a leszbojszi Mütilénét, ahol egy embert miatta halálra köveztek. Maga Arisztagorasz lemondott a milétoszi türannosságról. Az új demokráciák értékes ezüstpénzeket bocsátottak ki, Spártahoz intézett segítségkérésük azonban nem járt sikerrel, de az Athénhoz és az euboiai Eretriához küldött kérések eredményeként húsz hadihajóból álló hajóhad, illetve egy öt hajóból álló kis hajóraj érkezett. A Perzsa Birodalom késlekedett a cselekvéssel. Arisztagorasz felégette Szardeiszt, Lüdía fővárosát, de mielőtt az erődöt bevette volna, a perzsák rátaláltak, és Epheszosz mellett legyőzték. A szerencse megfordult, Arisztagorasz Mürkinoszba menekült. Azt tervezte, hogy az ezüst- és vasbányáiról, valamint bronzművességéről, iparáról híres Szardíniára távozik, úgy, mint a phókaiak tették 540 körül, amikor gyarmataikon, a korzikai Alalia és Massalia (Marseille) segítségével megalapították a Paesum melletti Éleát (Élia vagy Velia), és inkább ott éltek, mint hogy meghódoljanak a Kürosz vezette perzsáknak.

Arisztagorasz azonban Thrákiában meghalt, korábbi athéni szövetségesei pedig nyomban szakítottak addigi perzsaellenes politikájukkal, és Hipparkhoszt (nem Peiszisztratosz fiát, de egy Peiszisztratidát) választották legfőbb előjárójuknak. Az eseményeknek ebben a szakaszában Dareiosz azzal a megbízással indította el Hisztiaioszt, hogy verje le a lázadást. Az út Szuszából a tengerpartra három hónapig tartott. Hisztiaiosz nyomban átállt a másik oldalra, akárcsak Arisztagorasz, Khioszra menekült, hajókat szerzett Leszboszról, és Büzantionból kiindulva kalózként tevékenykedett. I. e. 493-ban a perzsák elfogták, és keresztre feszítették. Milétosz elesett egy tengeri csata után, amelyben a görög hajóhad alig volt nagyobb a perzsa flotta felénél. A leszbojsziak és a szamosziak megszöktek, csak Khiosz harcolt eredményesen. Az életben maradt milétoszi férfiakat áttelepítették a Tigris torkolatához; minden nőt és gyermeket rabszolgasorba taszítottak. Apollón Didüma szomszédsá-

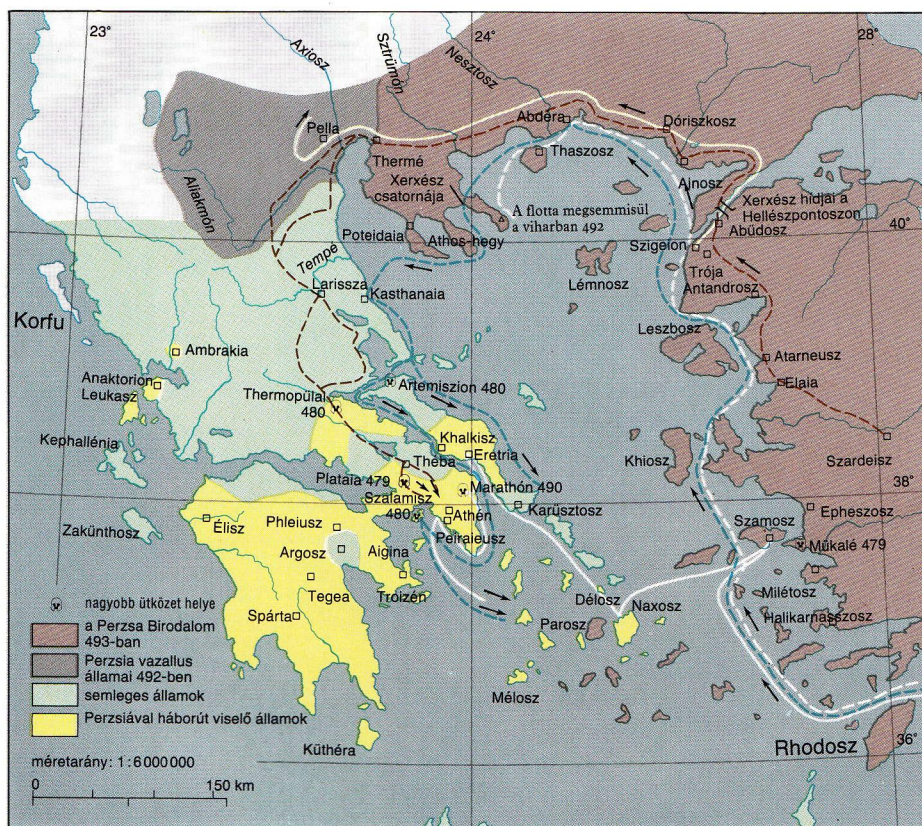
gában álló szentélyét felégették. A távoli Athénban a történetek hírét mélységes szomorúsággal és vad haraggal fogadták.

A perzsák folytatják előnyomulásukat

A perzsák már leigázták Küprosz (Ciprus), és arra készültek, hogy ugyanezt tessék a Kis-Ázsia délnyugati részén élő, káriai görögökkel is. Északon Mardóniosz, Dareiosz veje i. e. 492-ben elindult, hogy helyreállítsa a perzsa fennhatóságot Thrákiában és Makedóniában, továbbá, hogy megsemmisítse Eretriát és Athént. Legfőbb célját elérte, útközben elfoglalta Thaszoszt is, de hajóhadának nagy részét az Athosz-hegyfok alatt egy viharban elvesztette, Athén és Eretria így megmenekült.

490-ben a perzsák harmadszor törtek be Európába, a vezérkarban ott volt az Athénból száműzött Hippiasz, Peiszisztratosz fia. Ezúttal egyenesen áthajóztak az Égei-tengeren, egyik szigetet a másik után foglalták el, amerre elhaladtak. Naxosz városát felégették, de Déloszt, Apollón szent szigetét megkímélték. (Valószínűleg ezt tették volna Milétosz szentélyével is, ha pontosan követik a kapott utasításokat. A perzsák nem voltak fanatikusak sem politikai, sem vallási értelemben. Amikor a görögök lakta Kis-Ázsia helytartói megbízhatatlannak bizonyultak, a perzsák demokratikus helyi rendszerekre bízta a kormányzást, mindaddig, amíg azok rendben megfizették az adót, és amíg a hajókban és katonákban kiszabott sarcot rendelkezésre bocsátották.)

Az Athén elleni hadművelet bizonyos értelemben arisztokraták polgárháborúja volt: az egyik oldalon Hippiasz, Peiszisztratosz fia, a másikon Miltiadész, Kimón fia. Ugyanaz a Miltiadész, aki majdnem húsz esztendővel előbb, amikor kherszonészoszi türannosz volt, a Duna-hídnál el akarta árulni Dareioszt. Amikor a szkíták elűzték Kherszonészoszból, visszatért Athénba, Lémnosz és Imbrosz szigetét vive magával ajándékba; ekkor demokratikus athéni arisztokrata lett belőle, és a sztratégoszok egyike. Apját Peiszisztratosz fiai gyilkolták meg.

- a perzsa hajóhad útja Mardoniosz parancsnoksága alatt 492-ben
- a perzsa hadsereg útja Dareiosz parancsnoksága alatt 492-ben
- a perzsa hajóhad útja Datisz parancsnoksága alatt 490-ben
- a perzsa hajóhad útja Xerxész parancsnoksága alatt 480-ban
- a perzsa hadsereg útja Xerxész parancsnoksága alatt 480-ban

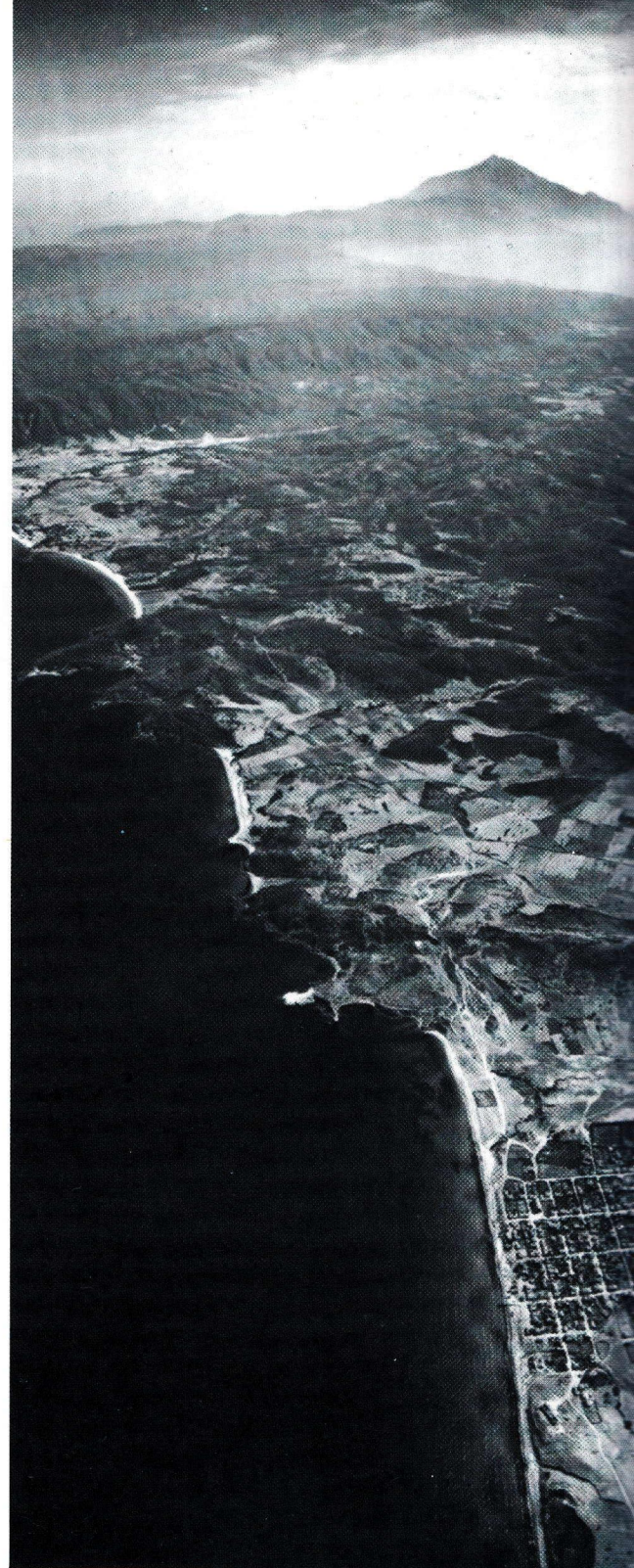
Perzsa hadjáratok i. e. 490-tól 479-ig

A 490. évi hadjárat célja a perzsák részéről Eretria és Athén megbüntetése az ión felkelésben való részvételük miatt és az Athénban uralkodó dinasztia hatalmának visszaállítása volt. A marathóni kudarc következménye komoly hadjárat lett. Előkészítése évekig tartott, úgyhogy az egész dinasztiát és az összes tartományt lefoglalta. A flotta nem tevékenykedhetett a hadseregtől távol, ezért az Athosz-félszigetet átvágó csatorna megépítésére nem pusztán tekintélyi okokból került sor, hanem stratégiai érvek is mellette szóltak. A perzsák megállításáról a Tempé völgyében le kellett mondani, mivel ott megkerülhették volna a védőket. A feltartóztató hadművelet számára Thermopülai látszott a legmegfelelőbb helynek: az átkarolást lehetővé tevő ösvényt csak a közelmúltban fedezték fel újra. A legközelebbi természetes akadály az Iszthmos volt, de a görögök 480. évi szalamiszi és 479. évi plataiai győzelme miatt a perzsák soha nem jutottak el odaig. Ezután megteremtődtek a feltételei a görögök mükaléi tengeri győzelmének (479), ami felszabadította Iónia egyes részeit. A görög szárazföldet fenyegető veszély ezzel elhárult, de az athéniak és szövetségeseik a Földközi-tenger medencéjének keleti részében még további harminc éven át folytatták a háborút.

A marathóni csata

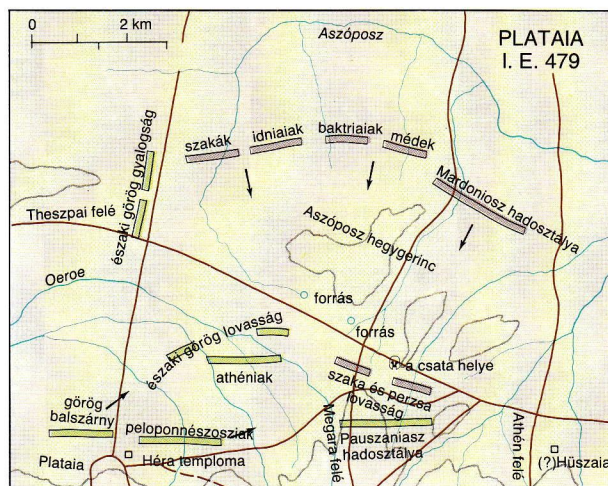
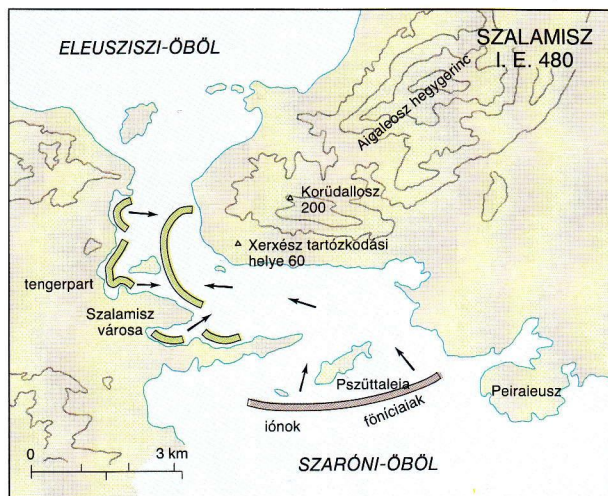
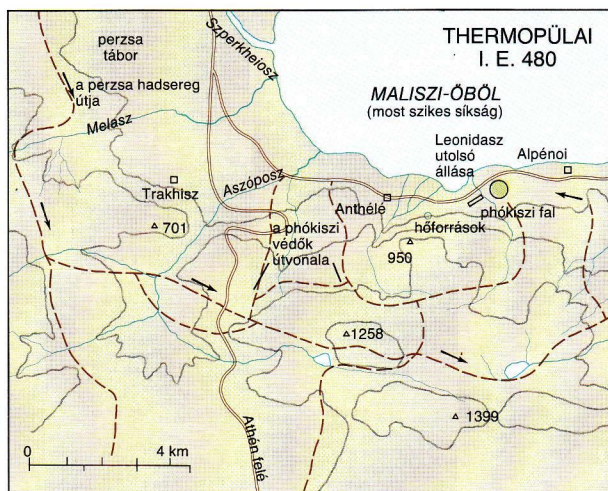
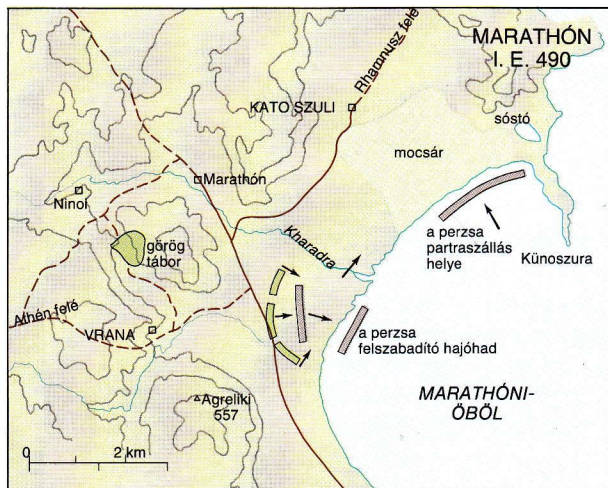
A támadók egy hétnapos hadjárat során felgyújtották Eretriát, és lakóit eladták rabszolgának. Ezután a perzsák partra szálltak Marathónnál, valószínűleg Hippiasz tanácsára, mivel 50 évvel korábban apja is itt szállt partra egy nagy, mocsaras síkságon, a várostól távol, hogy elfoglalja Athént. Athén már segítségért folyamodott a spártaiakhoz, de telihold volt, Spártában vallási ünnep, és semmiféle segítség nem érkezett. Mintegy 9000 athéni, szövetségeseik nélkül, nem számítva kb. ezer Plataiaiból érkezett harcost, egyedül szállt szembe a nagy perzsa hadsereggel. A perzsák úgy gondolták, elárasztják őket nyilakkal, azután lovasságuk kardélre hányja a megmaradtakat. Minden logika és valószínűség ellenére, az athéniak győztek. Gyors gyalogmenetben érkeztek, a perzsa középhadat elvágta bekerítő hadműveletre készülő szárnyaitól, majd a középhad ellen fordultak. Az eredmény mészárlás lett; végül a perzsák vagy a mocsárban pusztultak el, vagy lekasabolták őket, amikor hajóik felé igyekeztek. Az athéniak mindössze 192 embert veszítettek, sírhaluk még ma is áll. Néhány hajót felgyújtottak, de a perzsa flotta zöme, 600 hajó, Szuniont megkerülve, Athénig vitorlázott. A győztes athéni sereg azonban addigra már lesben állva várta őket, így visszavonultak. Nem kétséges, hogy a partról valaki egy csillogó pajzzsal jeleket adott a tenger felől közeledő hajóknak.

A Marathónban és Delphoiban emelt márvány és bronz emlékművek alig képesek kifejezni az athéni diadal nagyságát. Készültek költemények, egy híres festmény, feliratok és írott történetek. Az utazók még 650 évvel később is úgy vélték, fegyveres emberek kísérteties neszeit hallják, amikor áthaladtak a csatatéren. Azokat, akik Marathónnál harcoltak, életük végéig „marathóni harcosok”-nak nevezték. Az athéniak a marathóni csata után hatalmas és nagyszerű vállalkozásba fogtak: megkezdték a régebbi Parthenón építését, de a munkával még tíz évvel később sem készültek el, amikor a perzsák visszatértek. Ugyancsak ezekre az évekre esett a tragédiarodalom első virágkora (Aiszkülosz egyike

volt a marathóni harcosoknak). Az athéni külpolitika az Aigina elleni, véget nem érő – ekkoriban valamivel több eredménnyel járó – küzdelemmel foglalkozott. Tanulságos, hogy egy i. e. 487. évi hadművelet alkalmával az athéniaknak még csak 50 hajójuk volt, és addig nem merték megtámadni Aiginát, amíg Korinthosztól nem kaptak kölcsön további hűszart.

Az athéni politikai rendszer a közvetlen demokrácia irányába fejlődött. Az állami tisztségviselőket ekkor sorshúzással választották meg, de mivel a katonai parancsnokot ilyen módon nem lehetett kinevezni, háború idején a hatalmat tíz választott hadvezérből álló testületre (sztratégon) ruházták, és minden törzs egy személlyel képviseltette magát. 487-ben száműzték Hipparkhoszt, a legfőbb tisztségviselőt, 486-ban követte őt Megaklész, Kleiszthenész unoka-

Fent: Amikor a perzsa flotta első ízben kísérelte meg megkerülni az Athosz-hegyfokot, súlyos veszteségeket szenvedett egy viharban. A beszámolók szerint ezért kényszerültek a perzsák arra, hogy a keskeny földnyelvet csatornával vágják át, és így biztonságosan átkelhesse-nek rajta.

görög csapatok
perzsa csapatok
főút (szekérrel járható)
ösvény
modern út
VRANA mai név
Athén ókori név

öccse, 484-ben Xanthipposz, Kleiszthenész unokahúgának férje, Periklész apja került az osztrakizmossal száműzöttek sorába. Miltiadész, Marathón hőse kegyvesztetten halt meg. E nagy családok tagjait az a veszély fenyegette, hogy egyenként megsemmisítik őket. Ezekben az években Themisztoklész volt igen tevékeny. Első ízben Marathón előtt viselt hivatal, és ő is azok közé tartozott, akik ott harcoltak; családja gazdag és előkelő volt. Végül őt is osztrakizmussal ítélték el, és száműzésben halt meg, a Perzsa Birodalomhoz tartozó egyik görög város kormányzójaként.

Themisztoklész erősítette meg Peiraieuszt (Pireuszt), amelyhez talán a korinthuszi Lekhaion lagúnával védett kikötőhelyei szolgáltak mintául, de Peiraieusz a sziklák nyújtotta természetes előnyöket kihasználva, könnyűszerrel túltett Korinthuszon. 483-ban és 482-ben, amikor a laureioni bányák mélyebb rétegei nagyobb mennyiségben kezdtek ontani az ezüstöt, Themisztoklész 200 hajóból álló flottát épített. i. e. 480-ban, amikor a perzsák ismét támadtak, Athén, történelmében először, elég erős volt ahhoz, hogy még a marathóninál is nagyobb győzelmet arasson. Marathónra a perzsa támadások visszaverésének példaként szokás emlékezni, de a 480. évi hadjárat sokkal nagyobb veszedelemet jelentett. Dareiosz maga már nem érthette meg, hogy ismét támadhasson. Bár az előkészületeket megtette, az Egyiptomban kitört felkelés megakadályozta ebben, 486-ban pedig meghalt.

Xerxész támadása

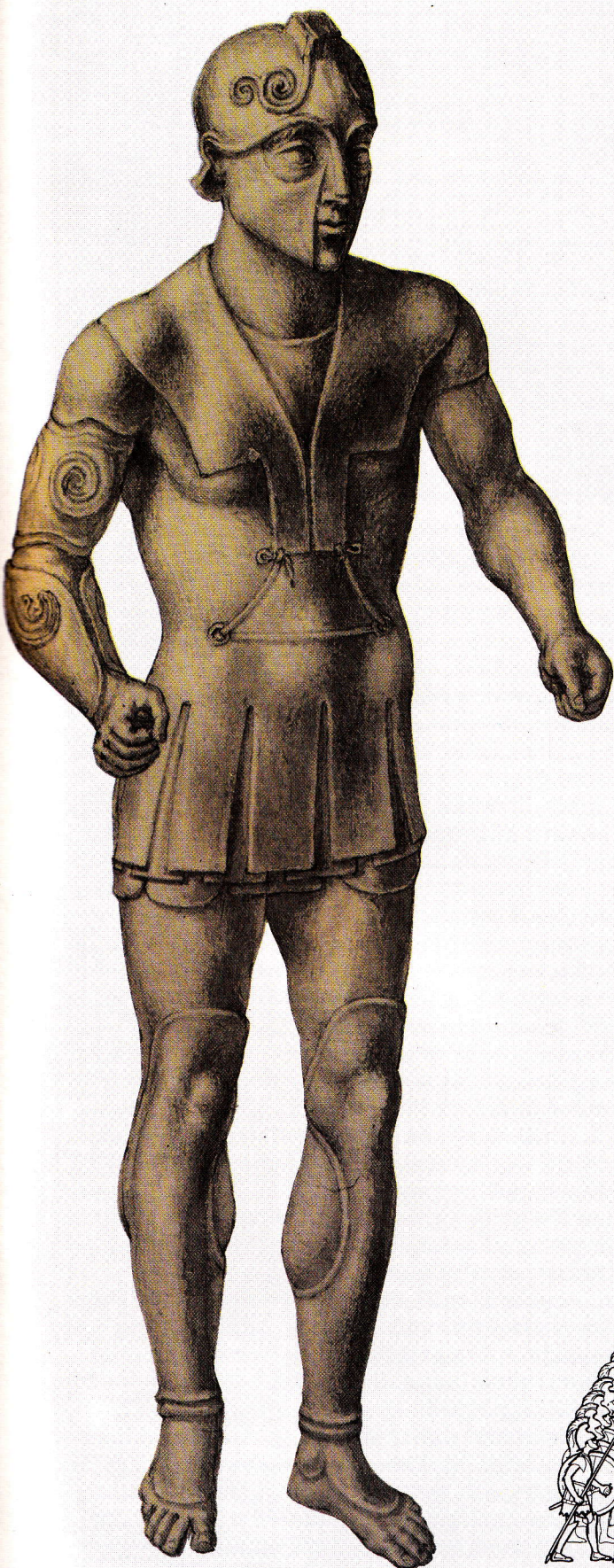
Apját Xerxész követte, és mire Egyiptomban a felkelés megszűnt, már i. e. 484 volt. Xerxész óvatosan és nagy erővel nyomult előre. Csatornával vágta át az Athosz-hegyfokot, hogy elkerülje a perzsa hajóhad 492. évi pusztulásának megismétlődését, a Sztrümón folyón pedig hidat építtetett; serege összegyűlekezett, és 481-ben ő is megérkezett Szardeisbe, ott töltötte a telet.

Xerxész önféjű volt. Amikor szardeiszi házigazdája arra kérte, hogy öt hadra fogott fia közül a legidősebbet hagyja otthon, Xerxész az ifjút kettéhasította, és hadseregét átmeneteltette a holttesten. Két nagy hidat építtetett, hogy összekösse Európát és Ázsiát; amikor egy vihar ledöntötte őket, a mérnököket lefejeztette, a tengert megkorbácsoltatta, sőt katonáit is korbáccsal vette rá, hogy átkeljenek rajta.

A perzsa sereg létszámát a történetíró Hérodotosz, aki ekkor kisgyermek volt, oly óriásira teszi, hogy aligha hihetünk neki. A seregben voltak leopárdbőrbe öltözött etiópok kőhegyű nyilakkal, vászonzavart perzsák indiaiak pamutöltözetben, bunkósbottal, vagy törrel és pánnyal felfegyverzett kecskebőrös közép-ázsiaiak, thrákok rókaprém sapkában, lándzsások, kardforgatók, íjászok, és „tarka köntösbe és magas szárú csizmába” öltözött harcosok. A sereg állítólag több mint másfél millió gyalogosból és 80 000 lovas katonából állt; valójában a szárazföldi csapatok teljes létszáma kevesebb lehetett 200 000-nél, ebből a perzsa elit alakulatok tízezer főt számláltak, és a perzsa hadihajók száma feltehetően nem érte el az ezret.

Ahogy a villám fényében éjszaka kirajzolódnak a hegyek körvonalai, úgy ez a támadás is megvilágítja a görögök kapcsolatainak hátterét. A spártaiak gyűlést tartottak a korinthuszi Iszthmoszon, amelyen 31 állam vett részt. Thesszália, Boiótia nagy része és a kisebb északi városállamok lakói ott maradtak; ezek közvetlenül a perzsák útjába estek, és semmi okuk nem volt feltételezni, hogy a déliek megvédelmezzék őket. Argosz azért maradt távol, mert ősi gyűlölködés állította szembe Spártával; az argosziak emlékeztében még élénken élt, hogy a spártaiak súlyos veresé-

A görög katona

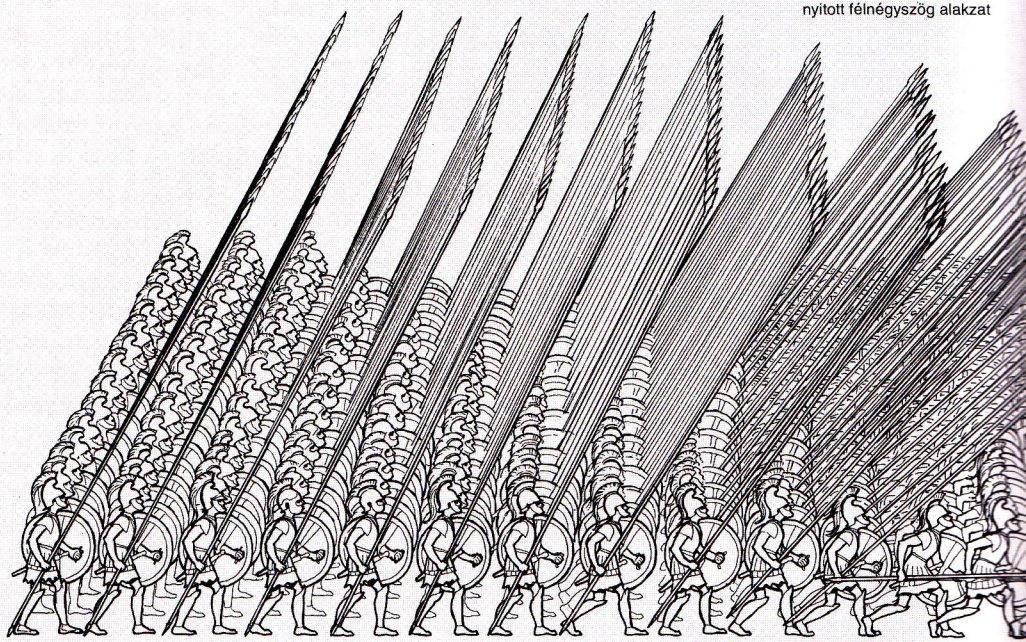
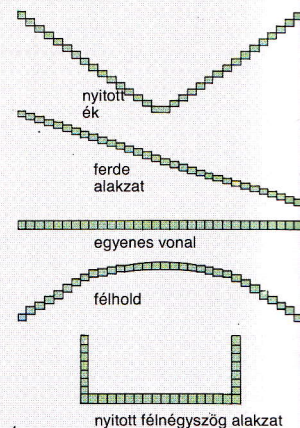
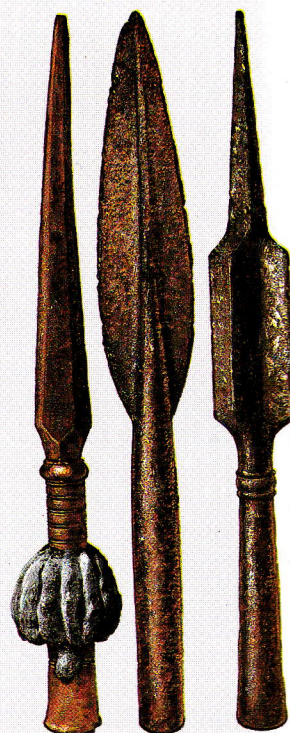
A görög világ harcászati technikájában nincs semmi különösebben érdekes vagy tanulságos. A háborúk többsége igazságtalan, a legtöbb hadvezér hozzá nem értő volt, ugyanúgy, mint az újabbkori történelemben. A fegyvereket úgy tervezték, hogy ne csak sebeket okozzanak, hanem meg is retentsék az ellenséget. A spártai katonák pajzsán Lakónia jelölésére szolgáló nagy L betű, a lengő sisakforgó, az egyes államok pajzsain körben elhelyezett csilingelő harangok csak díszítésre szolgáltak. A legkiválóbb bronzpáncélok megformálása, kidolgozásának szépsége viselőjének önbizalmát kívánta kifejezésre juttatni, illetve annak megteremtését szolgálta. A legfinomabb, 5. századi athéni kardok élét acélal tették erősebbé.

Ennek a választékosan öltözött és egyben félelmetes, könnyű, de hatékony vértű katonának (*balra*) bronzszobrát egy 18. században készült rajz örökölte meg. A rajz valamikor a római Albani-gyűjteményben volt, de elveszett. A szobor valószínűleg valamelyik dél-itáliai görög városban készült. (Az említett híres gyűjtemény még létező 12 albuma pontos képet ad arról, mit gondoltak a klasszikus művészetről és ízlésről Winckelmann nemzedékének tagjai.) Annak ellenére, hogy ez a vért némileg különleges, a katonai öltözékek gyakran valóban sokkal egyénibek voltak, mint képzelnénk.

A klasszikus korban az alakzatban harcoló gyalogság fő fegyvere a hosszú lándzsá volt, amely lényegesen különbözött a rövid hajítódárdától. E dárdák hegye (*lent jobbra*) igen

hatékony és félelmetes. A nyilakkal, parittyakövekkel, kardokkal és más harci eszközökkel együtt megfelelő fegyverzetet alkottak.

A görög gyalogság harcmódjának lényege azonban a harci alakzatok (*jobbra*) alkalmazása és a gyakorlat volt. Az ütközeteket hadseregek és nem egyének vívták. Az 5. században az athéni katonák maguk gondoskodtak fegyvereikről, az arisztokraták pedig saját lovaikról. Később erősen elterjedt a felfegyverzett, képzett, és olykor teljes ezrednyi zsoldosok alkalmazása. A falanxnak nevezett alakzat, amelynek egyik alcsoportjáról ad – feltevésen alapuló – képet ez a rajz (*lent*), kiképzett harcosok nagy tömegéből állt, és többnyire az ellenséges vonalak áttörésére, mintegy faltörő kosként alkalmazták. A lándzsák első öt sora az arcvonala első során túlra nyúlt.

A görög vázafestményeken látható sisaktarék nagyok, érdekesek és félelmetesek. Nem kétséges, hogy valóban léteztek ilyenek. Thrákiában az egyik csatában lovagló vezér sisakját olyan vasmadár díszítette, amelyik lovaglás közben szárnyaival csapkodott.

kúp alakú

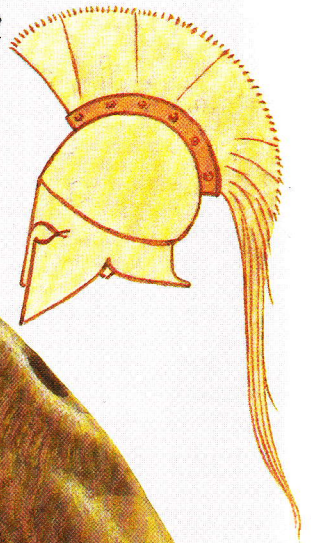

korai korinthuszi

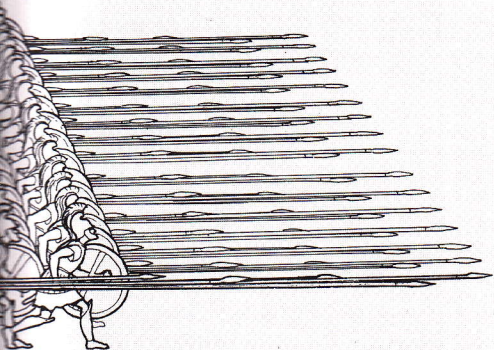

illír

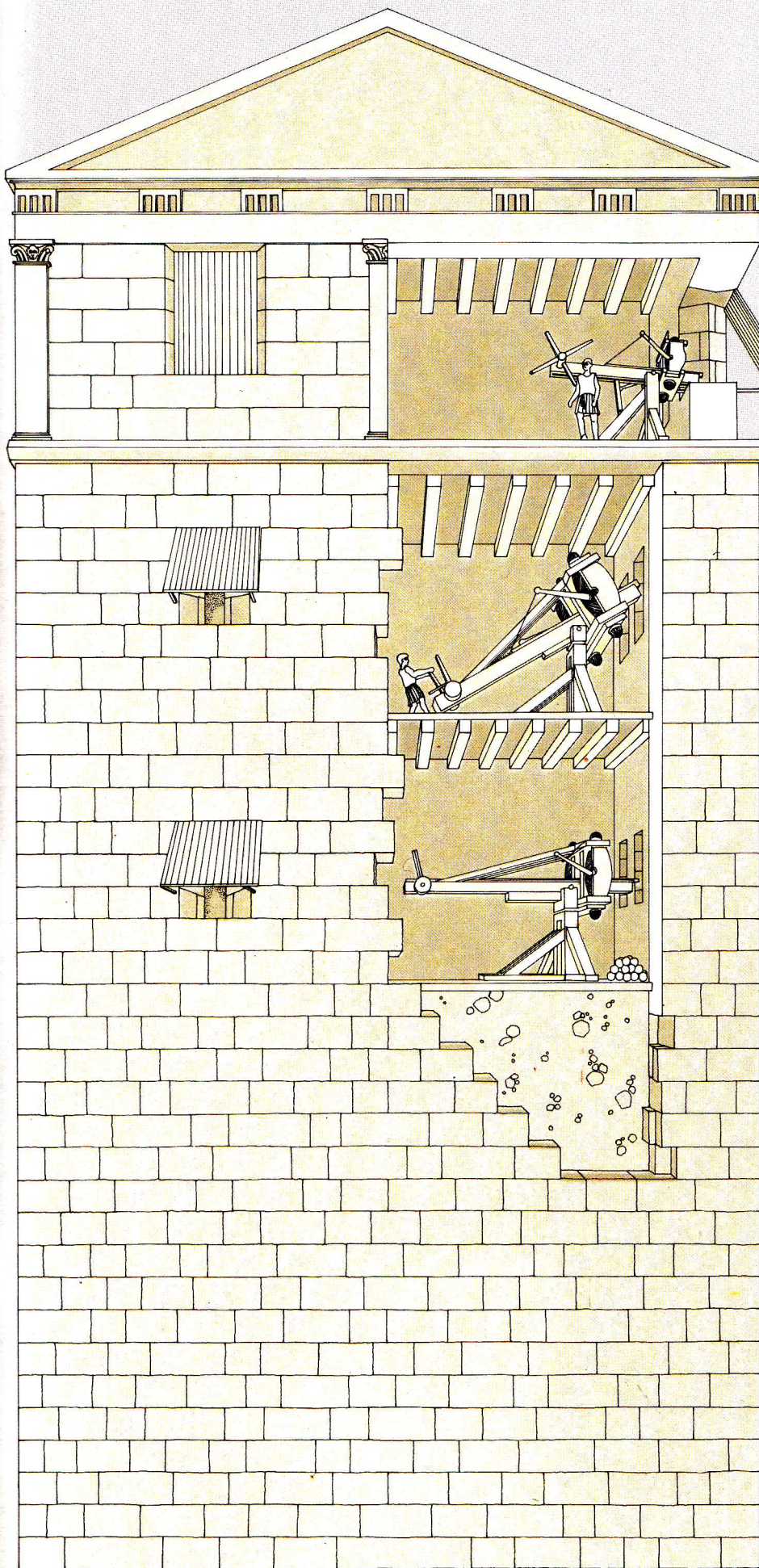
A görög sisakok formai változatossága oly nagy, hogy néhány képen nem lehet valamennyit bemutatni, a sokféleség bizonyos mértékig inkább a helyi hagyományokból adódik, semmint a technikai fejlődésből. A legnépszerűbb és legsikeresebb típus a szép formájú korinthuszi volt, amelynek 8. századi formái (*fent jobbra*) felismerhetők még a 6. században (*jobbra*) és az 5. évszázadban is. A többi görög sisaktípus őse a kúp alakú (*fent balra*) volt, de ez kényelmetlennek és népszerűtlennek bizonyult, ezért a 8. század után hamarosan kiment a divatból, viszont a sisaktaréj hatással volt a későbbi formákra. Illír változatai (*fent*) az 5. századig használatban maradtak.

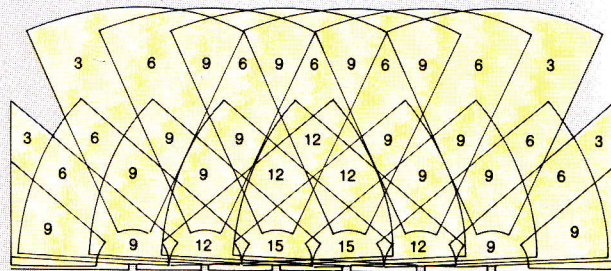
késő korinthuszi

Erődítmények és hadigépek

A görög erődítmények bronzkori és mükénéi előzményekből eredeztethetők; az athéni Akropoliszt, amikor a perzsák az 5. században elfoglalták, még mükénéi védőfalak vették körül. Az 5. században nemcsak az erődöket és a várakat védtek fallal, hanem egész városokat is. Ezek a falak Athénban és a szicíliai Akragasz városában hosszúak, sok-sok kilométeresek voltak. Róma falai görög hatásról tanúskodnak. Az egész Peloponnészosz-félszigetet az Iszthmoszon végighúzó fal védelmezte. Az 5. és 4. század a fegyverkészítés és a védekező hadviselés folyamatos technikai fejlődésének időszaka volt. Ez a fejlődés új építészeti stílusok és eszközök, valamint ebből következően – természetesen – új támadási módszerek kialakulását eredményezte. A kudarcok ellenére ez mindaddig folytatódott, amíg a modern technika elavulttá nem tette a városfalakat.

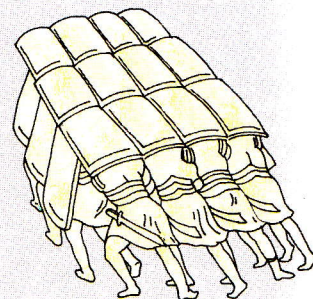

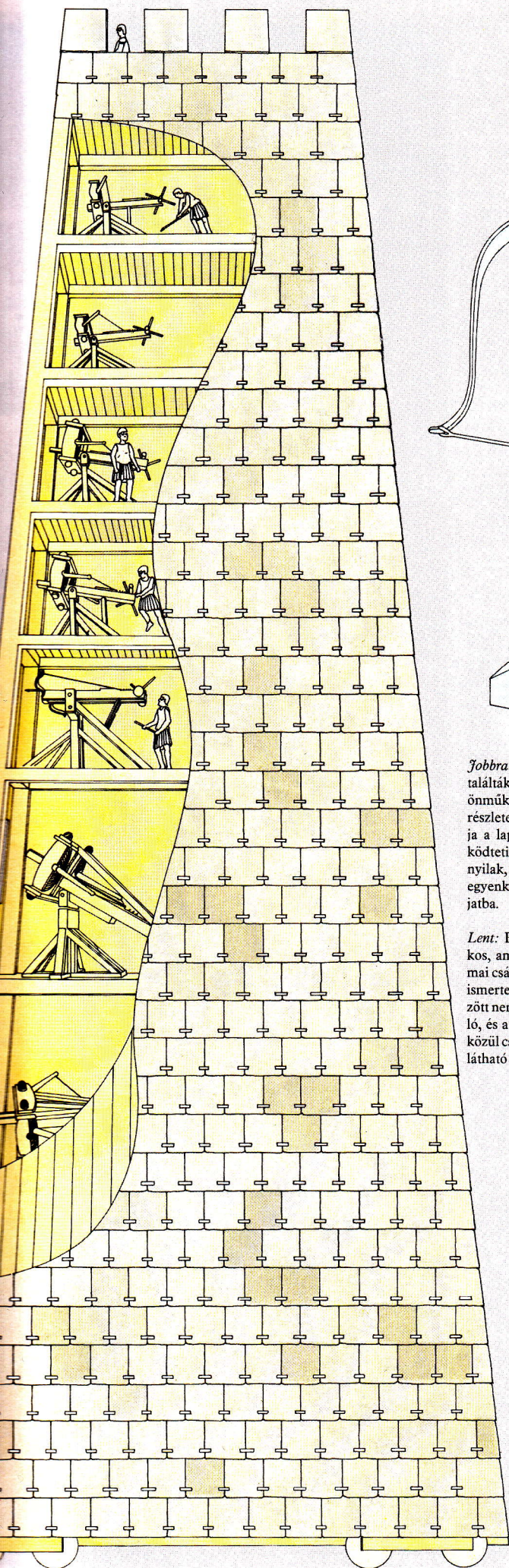
Balra: A hosszú védőfalak (itt keresztmetszetben látható) tornyaiban felállított katapultok sokkal nagyobb tüzérvél rendelkeztek, mint általában gondolnánk. Az ábra (fent) hat, egymástól száz méter távolságban elhelyezett tornyot mutat be, mindegyik toronyban 9 katapult van, továbbá a falak kiszögelléseiben még 3-3, vagyis 900 méteren 60 hajtógép. A számok azt mutatják, hány katapult tudja támadni valamelyik adott területet.

Jobbra: A haszontalan, kárbaveszett leleményesség dokumentuma ez a tervrajz egy hellenisztikus ostromgépről. E nevenséges kinézetű gépezetek visszataszítóak és embertelenek. Élettartamuk bizonyára rövid volt, és a roppant méretű kőfalak mellett, amelyekkel szembenéztek, még csúfabbaknak és rövidéletűbbeknek tűnnek.

A hellenisztikus kor emberének dekadenciáját jelzi, hogy bár igen sok mindent feltaláltak, tehetségüket mégis a háborúra pazarolták. Felismerték a gőz erejét is, de soha nem jutott eszükbe, hogy a hajózás céljaira használják.

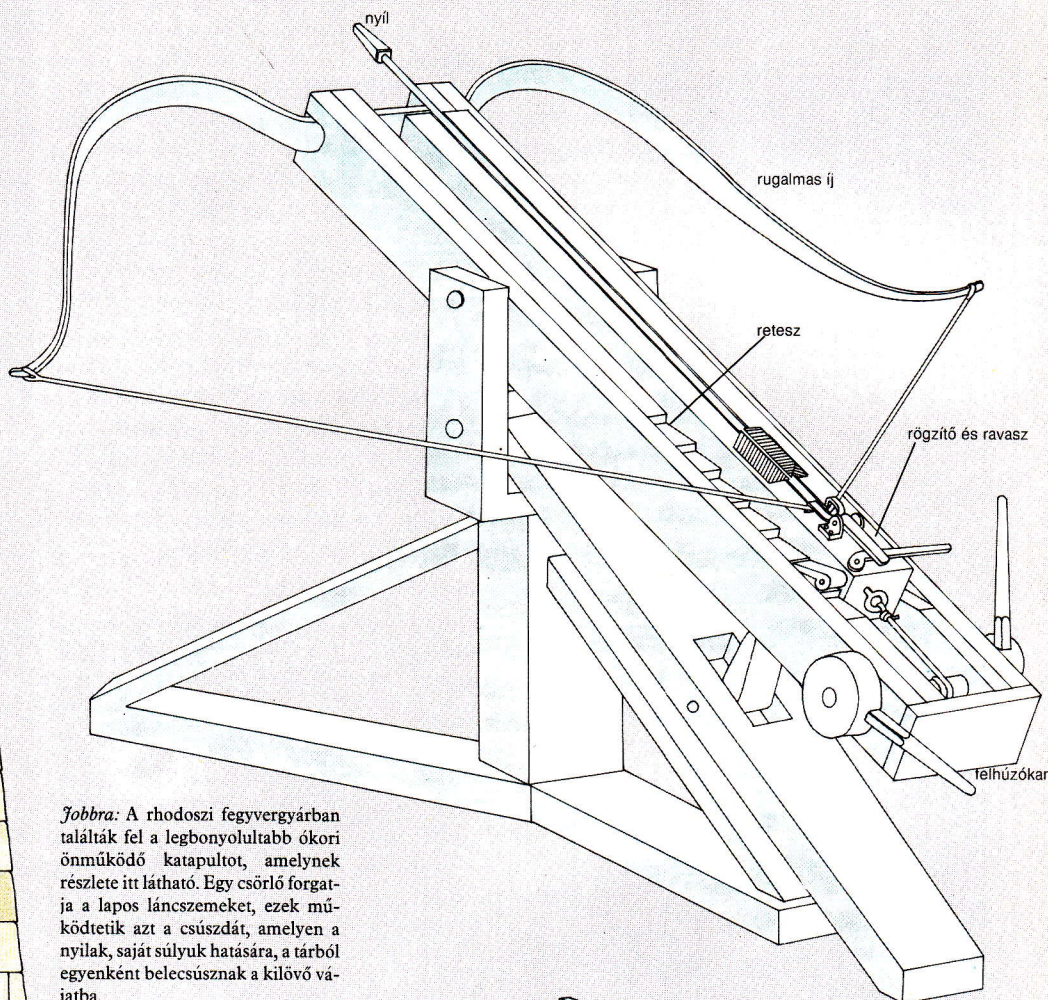
A társadalmi változások éppoly fontosak voltak, mint a technikaiak. A háború meghatározó tényezői az egyének, közelebbről a szervezeten kiképzett gyalogoskatonák voltak, akárcsak az archaikus kor elején. Nagy Sándor katonái egyetlen parancsra azonnal irányt változtattak, pajzsaikból teknősbékát formáltak, amint a képen látható (jobbra), a teknősbéka hátát fordították az ellenség felé, és hagyták, hogy a kövekkel megtöltött szekerek recsegve, de ártalmatlanul haladjanak el a fejük felett.

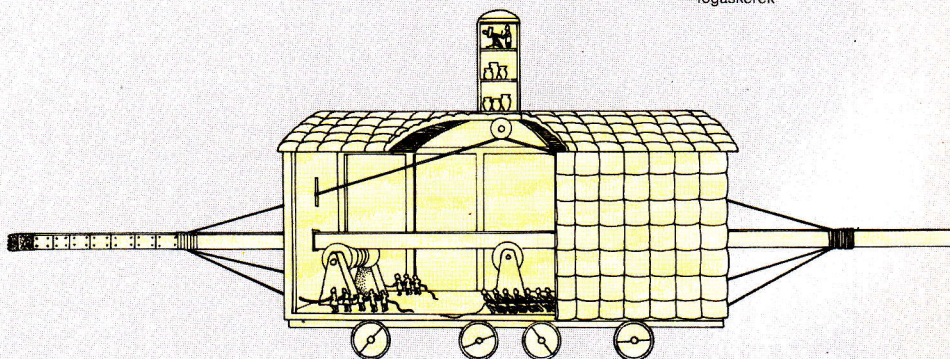
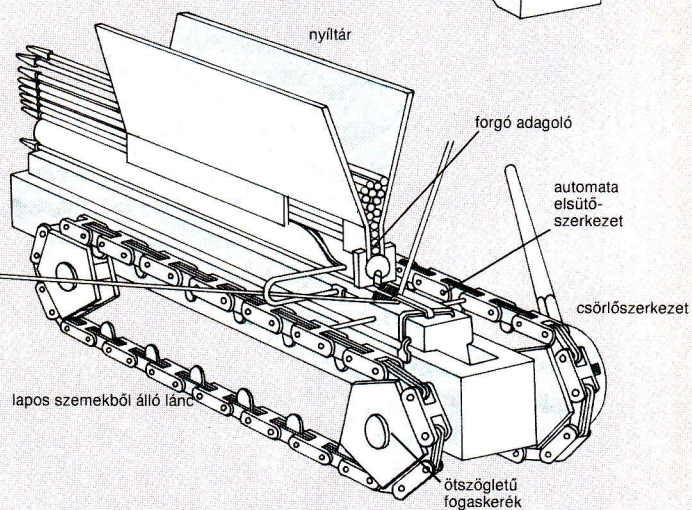
Lent: Ez a gép, amely mintegy két méter hosszú nyilakat ló ki gerendaállványról, bizonyára megrémítette a célbavetteket. Az i. e. 4. században, Szírakuszaiban találták fel, és kellően jelképezi e város aránytalanul

nagyra szított harcikedvét. Előbb az 5. században megjelent súlyos faltörő kosok, azután pedig a sziklahajító kaptapultok fokozatosan megváltoztatták a védekezés módszereit.

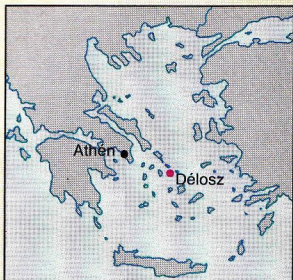

Jobbra: A rhodoszi fegyvergyárban találták fel a legbonyolultabb ókori önműködő kaptapultot, amelynek részlete itt látható. Egy csörölő forgatja a lapos láncszemeket, ezek működtetik azt a csúszdát, amelyen a nyilak, saját súlyuk hatására, a tárból egyenként belesúsznak a kilövő vájta.

Lent: Ez egy mozgó görög faltörő kos, amilyenek azt Vitruvius a római császárkor elején leírta. Az általa ismertett gépről készült ábrák között nem akad két egymáshoz hasonló, és a tudományos rekonstrukciók közül csupán néhány működik. Az itt látható szerkezet alapelvei helyesek.

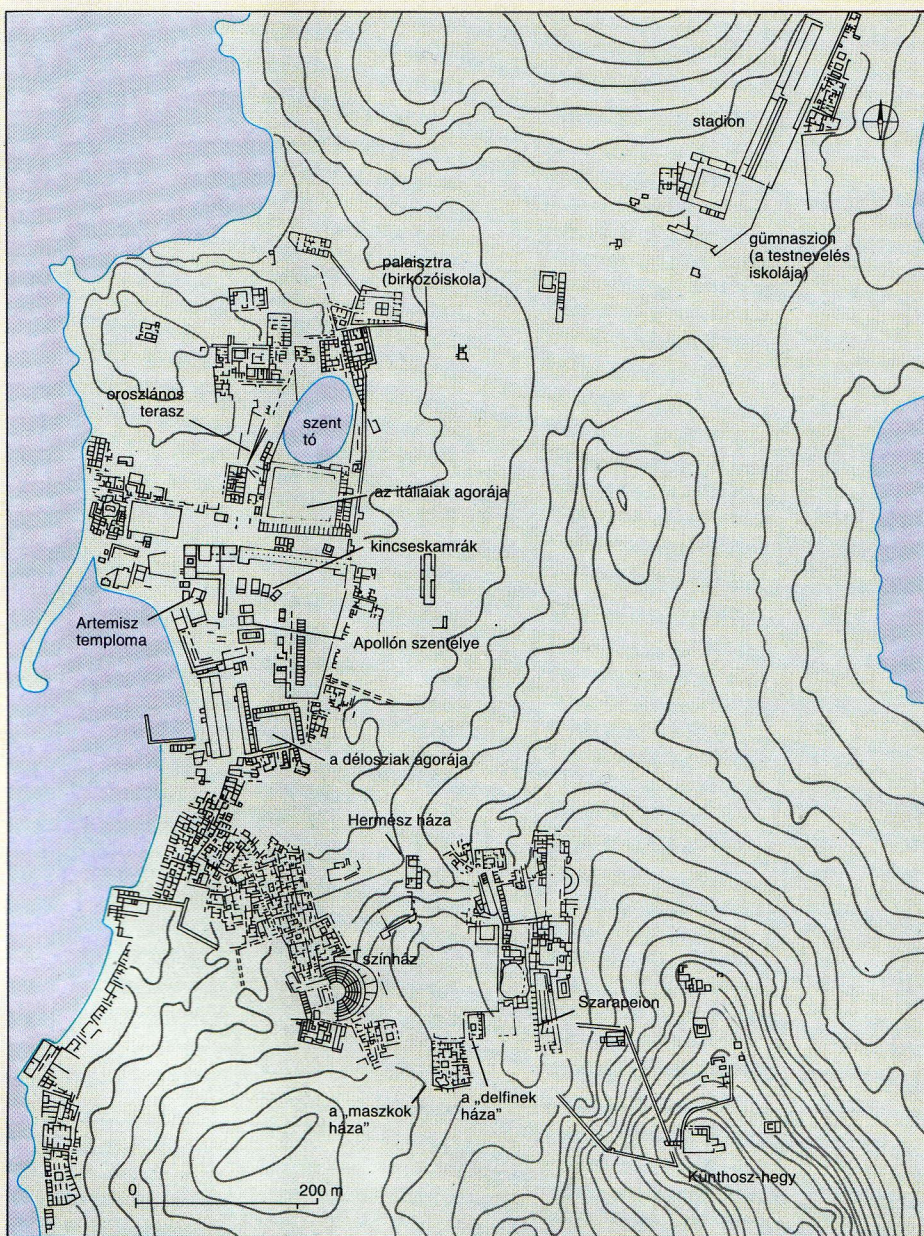

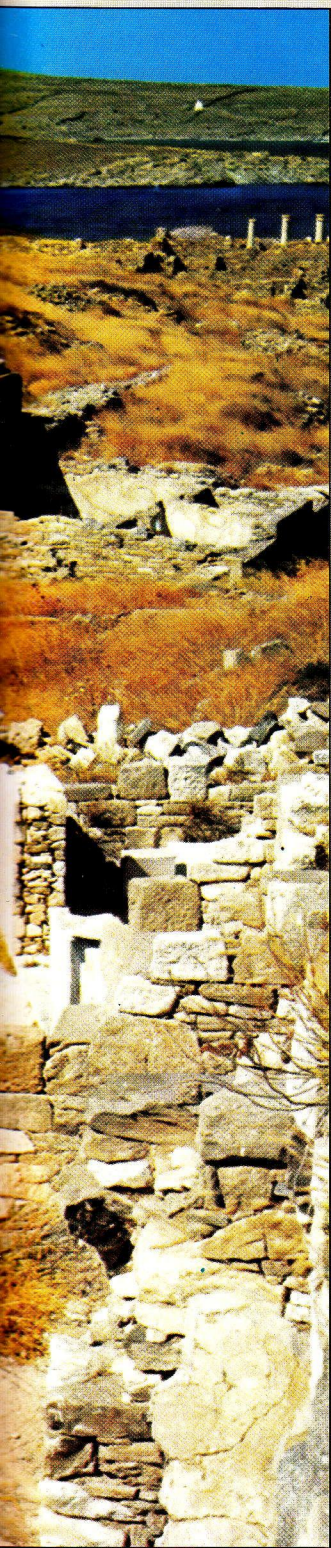
DÉLOSZ

Délosz a Kükládok középső tagja és Apollón égeikumi kultuszának központi szentélye volt. Már Homérosz kora előtt is Apollón szent szigete; bizonyos (halvány) jelek arra engednek következtetni, hogy vallási kultusza a műkénéi kor óta folyamatos volt. A mítosz szerint Apollón és Artemisz Déloszön született.

A 7. században és a 6. század elején Délosz nagy szomszédja, Naxosz ellenőrzése alá került, ezt követően azonban mindinkább az athéniaknak jutott a vezető szerep, és ez csak a Spártával vívott nagy háború végén szakadt meg rövid időre. 314-ben azután Délosz függetlenné vált, és az is maradt i. e. 166-ig. A pénz- és a kereskedelmi ügyletek központja lett, és fontossága egyre nőtt. 166-ban a rómaiak athéni fennhatóság alatt álló szabadkikötővé tették. Az i. e. I. évszázad közepének zűrzavarai idején, amikor a római központi hatalom megerősödött, hanyatlásnak indult.

Fent: Hermész Háza. A domb tövében épült, három töredéke annak, ami valamikor Déloszban látható volt. A szobrokat Athénba, Velencébe és még továbbra vitték, de az orosz-lánok még ennyi hányattatás után is segítenek felidézni Apollón isten kultuszát.

Az archaikus oroszlánszobrok útja (balra) csupán töredéke annak, ami valamikor Déloszban látható volt. A szobrokat Athénba, Velencébe és még továbbra vitték, de az orosz-lánok még ennyi hányattatás után is segítenek felidézni Apollón isten kultuszát.

get mértek rájuk saját területükön, és a gyűlés által hozzájuk küldött követség eredménytelenül távozott. Különböző okokból ugyanígy járt a Krétára, Korfura és Szürakuszaiba küldött követség is. A jelek szerint csupán Athén és Aigina békült ki. Ennek ellenére 10 000 görögből álló sereg szállta meg a Thesszália és Makedónia közötti Tempé-völgyet, és összegyűlt egy hajóhad is; mindkettő spártai parancsnokság alatt állt. A tempéi sereg azonnal visszavonult, mivel a helyszínre érkezve rájöttek, hogy a Tempé csak egyike a számos szorosnak, és a thesszáliaiak nem elég megbízható szövetségesek a hátvéd biztosításához.

Thermopülai és Athén kifosztása

Leónidasz spártai király vezetésével hétezer harcos új állást foglalt el Euboia északi végével szemben, a Thermopülai felett emelkedő, Forró Kapuk elnevezésű, sziklás hegyszoros tetején. A hőforrások, amelyekről a szoros nevét kapta, még ma is léteznek, de a táj teljesen megváltozott; a Szperkheiosz folyó torkolata eliszaposodott, és a partmenti síkságot, ahol a terep járhatatlan volt, most az Észak-Görögországból Dél-Görögországba vezető főút szeli át. A 7000 fős hadsereg visszavonulhatott volna magára az Iszthmoszra, de az athéni flotta ekkor már döntő tényező volt, és Athént legalább jelképesen meg kellett védeni. A sereg Peloponnészoszon tartózkodó derékhada, az Apollón tiszteletére rendezett ünnepségre és az olümpiai játékokra hivatkozva, nem volt hajlandó megindulni. Eközben az athéniai körülmények között a Peloponnészoszra menekítették a polgári lakosságot, a hajóhad felét visszatartották saját partjaik védelmére, a másik felét, a többi görög hajóval együtt Euboia északi partjára, az Artemiszion-fokhoz küldték, egy utóvédet pedig a Khalkisszal szemben lévő tengerszoroshoz. Az egész görög flottának 280 hajója volt. A perzsa parancsnokság alatt álló roppant hajóhad velük átellenben állomásozott, de veszélyes partszakaszon. Egy vihar nagy részét elpusztította.

A tengeren helyismeretük és a tengeri dolgokban való jártasságuk a görögöknek kedvezett. A szárazföldön viszont szerencsétlenül jártak. Valójában ritka dolog, hogy csupán egyetlen út vezessen a görög hegyeken át. A perzsa elitalakulatok átkarolták a görögöket, akik ezt még időben észrevették, és 1400 ember kivételével valamennyien visszavonultak; csak 300 spártai maradt hátra, valamint néhány thébai és theszpiszi, az utóbbiak talán azért, mert saját hazájuk oly közel volt. Leónidasz és csekély létszámú csapata a szoros nyugati bejáratát védelmezte a perzsa sereg derékhada ellen. Leónidasz meghalt, és meghalt Xerxész két testvére is. Ádáz és hosszú küzdelemben megölték az utolsó bekerített spártait is. A spártaiak sorsukat elszántan, halálmegvető bátorsággal fogadták, valamiféle rendíthetetlen vidámsággal. „A spártaiak – amint A. E. Housman megállapítja – letelepedtek a tengertől nedves sziklákra, és hajukat fésülték”. Sírfeliratuk költője Szimónidész, szinte bizonyosan a kor, de talán minden idők legnagyobb lakonikus költője. Az epitáfium igen egyszerű, görögül talán még egyszerűbb.

Itt fekszünk; vándor, vidd hírül a spártaiaknak:
megcselekedtük, amit megkövetelt a haza.

(Ponori Thewrewk Emil fordítása)

A perzsa sereg, flottájuk maradványaival együtt, hazájuk üldözte az athéniaiakat. A görög sereg az Iszthmoszon gyülekezett, néhány kivétellel minden athéni elhagyta Athént, a flotta eközben Athén és Szalamisz között ellenszélben telenkedett. Az Akropolisz két hétig ellenállt, végül valamennyi védőjét megölték, a szentélyeket a perzsák kirabolták,

majd felgyújtották. Ezt az időszakot az archaikus szobrászat remekei darabokra törve és félig eléve túléltek ugyan, de a korai idők életöröme, játékos vagy ünnepélyes szertartásossága elveszett. A szentélyeket, Démétéré kivételével, ötven esztendeig nem építették újjá; romokban hagyták őket annak emlékére, ami a görögökkel történt.

Szalamisz, Plataiai és a perzsa visszavonulás

Mindennek ellenére Athénál megállították a perzsákat. Themisztoklész különféle ravaszkodásokkal és diplomáciai húzásokkal tengeri csatát erőszakolt ki Szalamisz és a szárazföld közötti tengerszakaszon. A perzsák és a görögök rendkívül véres ütközetet vívtak, amely a görögök teljes győzelmével végződött. Aiszkhülosz szemtanúként így számol be róla: „... többé a tengert nem láthatta már szemünk. / Hajóromokkal, holttestekkel volt tele, / holtak lepték el a zátonyt s a partokat. / Veszett futással száguldott minden hajó, / amennyi még a perzsa hadból megmaradt. / Azok meg őket vágva, szúrva öldösködtek / törött lapáttal és hajódarabokkal úgy, / mint tintahalat, s a víz más népeit szokás: / Jajtól, nyögéstől reszketett a tengerár” (Csengery János fordítása). Xerxész egy 60 000 főt számláló hadsereggel visszavonult Ázsiába, főhadiszállásuk Szardeisz lett. A perzsa sereg ezután újra Thesszáliában gyűlt össze, hogy megostromolja a megerősített városokat. A görögök ezalatt emlékműveket építettek, és szétoztatták a zsákmányt. Említést érdemel, hogy Themisztoklész, aki oly hasznos kétértelműséget tanúsított, kapta a legtöbb szavazatot a hadvezéri jutalomra, Aiginának jutott az első díj bátorságáért, Athénak a második. A görögök győzelmet arattak a tengeren, erkölcsi diadalt a szárazföldön; a hatalmas perzsa sereg tíz esztendő alatt immár másodízben bekövetkező visszavonulása bebizonyította, hogy érdemes volt folytatni az ellenállást.

A perzsák alattvalóikat, Makedónia királyát küldték Athénba, hogy szabad és egyenrangú szövetséget ajánljon; lehet, hogy az athéni hajóhadat szerették volna megkaparintani, vagy a laureioni ezüsbányákat, esetleg biztonságos útvonalat az Iszthmoszra. Athén hűséges maradt Spártához, de amikor a perzsák előrenyomultak, a spártaiak egy másik Apollón-ünnep ürügyén kimentették magukat, és az Iszthmosz falai mögött maradtak. Azután, mivel megijedtek attól, mi történik, ha Athén átengedi flottáját, végre mégis megindultak, és pedig a legnagyobb hadsereggel, amely valaha elindult a Peloponnészoszról: ötezer spártai, ötezer szövetséges katona és 20 000 helóta csatlakozott az athéniai 8000 athéni harcosból és más helyi alakulatokból álló szövetséges sereghez, így az egész haderő igazán számottevő volt. Plataiaibanál, a thébai síkság szélén találkoztak a perzsákkal, az utolsó hegyek lábánál, Athén és a Peloponnészosz felé vezető úton. A perzsa expedíciós erőt több részre szakították, megerősített táborukat lerombolták, vezérüket, Mardónioszt megölték, a thébai vezetőket, akik a perzsák szövetségesei voltak, Korinthoszba vitték, és kivégezték.

Az egész Hellasz-szerre szétoztott zsákmány a legnagyobb kincsekből állt, amelyet a görögök valaha láttak. A hadvezér görbe kardját és ezüstlábú trónját az athéni Akropoliszon ajánlották fel ajándéknak. Periklész ódeionja, az első fedett görög színház, amely már az akusztikai szempontok figyelembevételével készült, Xerxész ebben a csatában zsákmányolt fogadásátrának jóval később készült utánzata volt. Delphoiban a csata emlékére tömör bronzoszlopot állítottak fel, rajta három összetekergőző, pikkelyes kígyó, tetején a három kígyófej kinyújtotta nyelvét, orrukon pedig

egy arany tripuszt egyensúlyoztak (lásd a 73. lapot). A Perzsa Birodalom szerencsecsillaga lehanyatlott, a hadszíntér a keleti görög városokra és szigetekre helyeződött át. A tengeren Athén fölénybe került, ezért a háború az athéni befolyás keleti irányú kiterjesztésével járt együtt.

Eleinte Pauszaniasz, a plataiai győztes spártai király folytatta a keleti háborút. Felszabadította Ciprus túlnyomó részét – ezt a feladatot a görög történelem során többször is el kellett végezni –, valamint Büzantion városát, de úgy viselkedett, mint az előző nemzedék zsarnoki, független had-

urai, és az is tanulságos, hogy még a 470-es években sem volt képes változtatni önfejűségén; kétszer is visszahívták Spártába, Athén elűzte Szeszioszból és Büzantionból (azaz megfosztotta a Boszporosz tengerszoros feletti uralomtól). Végül szégyenletes módon halt meg Spártában, a város előljáróinak ítélete nyomán. A hozzá és Themisztoklészhez hasonló személyiségek ideje lejárt.

Athén és a Déloszi Szövetség

Athén, Déloszra támaszkodva, már a 470-es évek elején létrehozta a városok új szövetségét vagy ligáját (a Déloszi Szövetséget), az adókból megtöltött közös pénztárral és közös hadügyi politikával, amelyet mindinkább Athén határozott meg. Az athéni flotta növekvő túlsúlya a plataiai győzelem következménye volt.

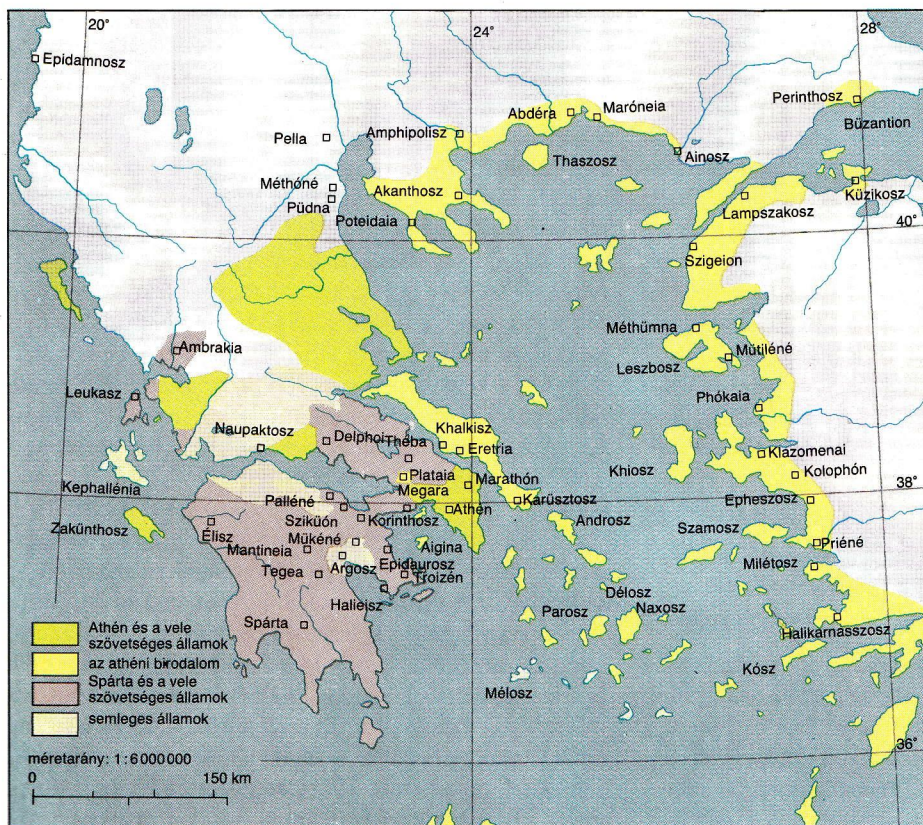
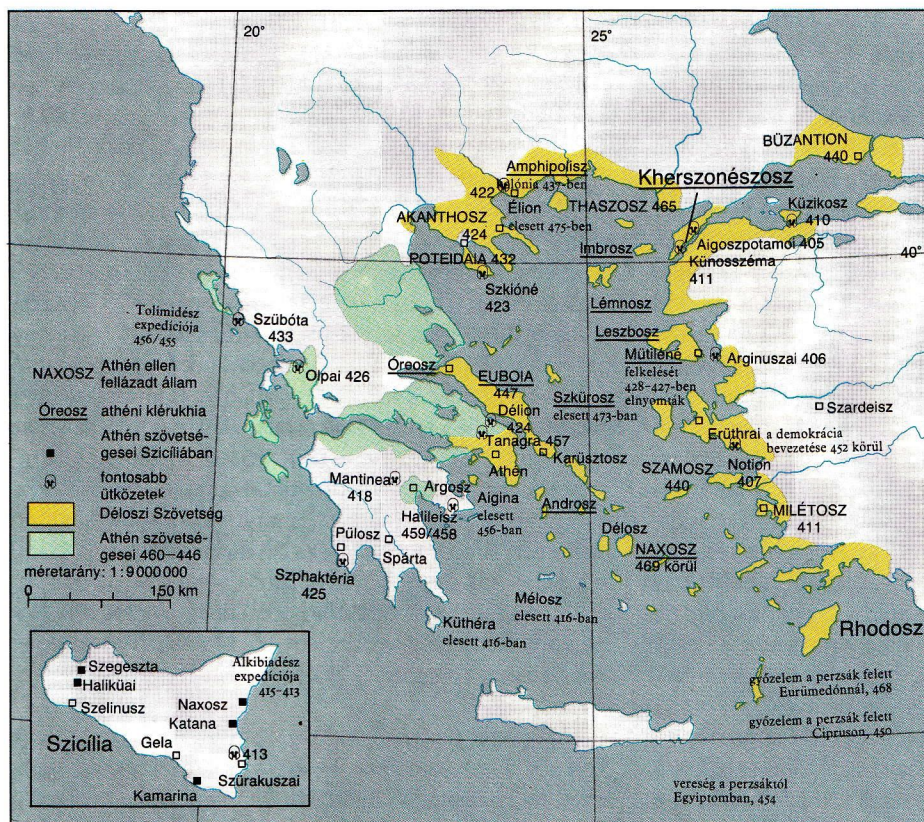
Athén fokozatosan megerősített város és katonai nagyhatalom lett. 475-ben Éion, a Hellészpontosztól nyugatra eső legerősebb perzsa erőd Miltiadész fiának, Kimónnak kezére került (Miltiadész apját szintén Kimónnak hívták), ezt követően Szküroszt, a kalózok szigetét is elfoglalták. Ezzel megnyílt az út a Thrákiából érkező épületfa, ezüst és – talán – az arany előtt. Kimón folytatta a Kis-Ázsia délnyugati részén lévő lükiai és káriai városok visszaszerzését, valamint a görögök perzsa uralom alóli teljes felszabadítását: i. e. 468 körül Kis-Ázsia déli részén, az Eurümedón torkolatánál egyszerre aratott győzelmet szárazon és vízen. Ha valamilyen város kilépett a Déloszi Szövetségből, automatikusan olyan súlyos szankciók léptek ellene életbe, mintha a perzsákhoz pártolt volna át. A dél-euboiai Karüsztoszt erőszakkal kényszerítették be a ligába, Naxosz hűségét erőszakkal újították meg, és amikor egy szárazföldi aranybánya athéni fennhatóság alá kerülése miatt Thaszosz fellázadt, i. e. 463-ban legyőzték a tengeren, flottáját elkobozták, városfalait lerombolták. Thaszosz Athén ellen Spártához fordult segítségért, de a spártaiak túlságosan el voltak foglalva saját fellázadt helotáik megfékezésével.

A peloponnészoszi háború eredete/okai

A következő tíz év a század történelmének fordulópontja volt. Ekkorra a régebbi világ túljutott csúcspontján, de i. e. 460 körül utolsó felvonásának eseményei meglepő fordulatot vettek. Athén felemelkedőben volt, 463 és 454 között közel került ahhoz, hogy megszerezze a főhatalmat. Mindig vannak olyan erők, amelyek teljesen valószínűtlen vagy váratlan módon eldöntik a hatalmi harcot. A Perzsa Birodalom összeomlott a görögök ádáz elszántsága miatt. A főnóciák megszenvedték ezt a folyamatot, még nyugati kolóniájuknak, Karthágónak is veszteséget okozott az erőszakosan fellépő görög vetélytárs. Az athéniakat bámulatos tetterő hajtotta, olyan hegemoniára tettek szert, amelyet egyetlen város sem volt képes elviselni, de hiába lett az övék a tenger és a tengeri kereskedelem, a bányák és a föld terményei, a spártaiakkal ellentétben mégsem voltak képesek többé teljesen uralmuk alatt tartani érdekszférájukat, a Földközi-tenger medencéjének keleti részét: a spártaiak végül azt a szerepet játszották az athéniai életében, mint a görögök a perzsákéban.

I. e. 464-ben Spárta súlyos vereséget szenvedett: a messzéniaiak fellázadtak, lekasabolták a spártaiak egy kis alakulatát, mire azok felszólították szövetségeseiket, vegyék ostrom alá Messzénia ősi erődítményét, Ithómét.

Négyezer harcosával többek között Kimón is elment segíteni, de sértő módon hazaküldték. 461-ben Kimónt száműzték. Athén szövetkezett Argosszal, amit Spárta ellene irányuló diplomáciai lépésnek tekintett. Eközben kitartóan

Periklész, Athén választott uralkodója, a város hatalmának tetőpontján; ő volt a város nagyságának és pompájának értelmi szerzője, és talán bukásának is Kovácsa.

Balra fent: Az athéni birodalom i. e. 460 és 446 között

Spárta 478-ban felhagyott a Perzsia elleni harccal, 478/477 telén az Athén vezetésével alakult Dél-északi Szövetség folytatta a perzsák elleni küzdelmet. Gyűléseiket eredetileg Déloszra tartották. A Szövetségnek több egymást követő lázadást kellett levernie, és a század közepén az athéniak már kezdtek nyíltan uralomról, és nem szövetségről beszélni. De a helyi „demokratikus” pártok athéni támogatása meglepő és váratlan hűséget eredményezett még akkor is, amikor a spártaiak, majd később a perzsák erőszakot alkalmaztak az athéni uralom alatt álló városok megszerzésére. Periklész kijelentette: veszélyes lenne valaha is lemondani a birodalomról; és valóban, Athén elhatározása, vagyis annak lehetősége, hogy a Fekete-tenger felől gabonát szállítson megszorodott lakóinak, csak addig volt biztonságos, amíg Buzantion a szövetségese volt, és amíg az athéni telepek (klérúkiák) biztosították az útvonalat.

Balra lent: Szövetségek i. e. 431-ben, a peloponnészoszi háború kezdetekor

A görög világ, akárcsak Európa 1914-ben, két ellenséges szövetségi rendszerre oszlott. A 431 és 404 közötti nagy háború következményei hosszú távon mindkét szövetséget elpusztították.

A püloszi és a szphaktériai csata

Egy ragyogó és váratlan rajtaütés 425-ben lehetővé tette Athén számára, hogy megkaparintsa Püloszt, miután az addig legyőzhetetlennek hitt spártaiak egy elit alakulatát foglyul ejtették. Ettől kezdve támaszpontot tartottak fenn Lakónia e könnyen sebezhető részén, ami a messzéniai zavargások központja lett.

A szürakuszai győzelem

Athén legbecsesebb vállalkozása Szürakuszai megtámadása volt. Erre több pénzt, embert és hajót áldoztak, mint amennyi módjukban állt. Szicília bekebelezése nagy haszonnal kecsgetett, de Szürakuszai hosszú ostromát rosszul irányították, és teljes vereséggel végződött. Athén belülről végzetesen meggyengült.

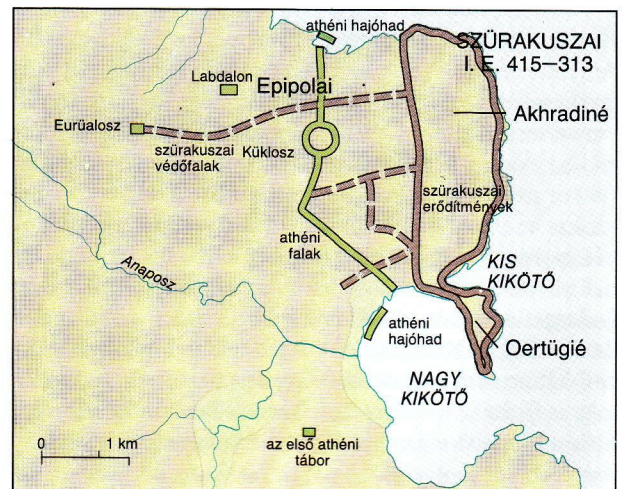
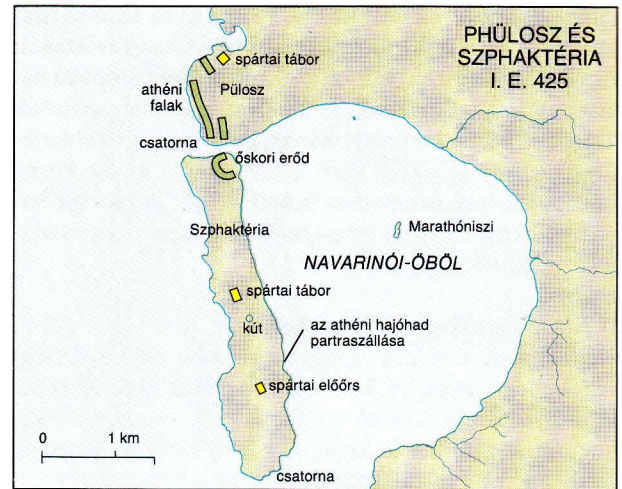
vagy inkább visszafordíthatatlanul fejlődött az athéni demokrácia. 462-től az athéni bírák fizetést kaptak, így a kevésbé tehetősek is betölthették ezt a funkciót; 458-ban a legfőbb hivatalokat megnyitották a harmadik vagyoni osztályba tartozó polgárok előtt (lásd a 92. lapot). 459-ben Korinthoszal támadt vitája miatt Megara szakított a peloponnészoszi szövetséggel, és elfogadta Athén szövetségét. Korinthosznak egyszerre több kihívással kellett szembenéznie: gazdasági nehézségekkel a Földközi-tenger nyugati részén, és háborús fenyegetettséggel, amikor az athéniak elfoglalták Naupaktoszt a lokrisziaktól. Athén itt, Naupaktoszban helyezte el a Messzéniaiból elűzötteket. Kegyetlen háború tört ki, amelynek részletei homályosak. Ezzel egy időben Egyiptom fellázadt a perzsák ellen, és segítségül hívta az athéniakat, hogy támogassák a felkelést. A háború elhúzódott (456–454), és rosszul végződött: a perzsák visszaszerezték uralmukat, az athéniak hazavergődtek ugyan, de a föníciai hajók a Nílus deltájában legyőzték egy athéni flottát. Eközben Aigina végleg elbukott, és 456-ban adót fizetett a Dél-északi Szövetségnek.

457-ben az athéniak Tanagrában megütköztek egy spártai sereggel. A spártaiak nagy létszámú expedíciós sereget küldtek Boiótiába, hogy Athén ellensúlyozására megerősítsék a thébaiakat. Körülbelül 1500 spártai, valamint 10 000 szövetségese harcolt 14 000 athéni, 1000 argoszi és szövetségeseik ellen, és – ha nem aratott is megsemmisítő diadalt – győzött. Az eredetileg Athén oldalán harcoló thesszáliai lovasság áttért a spártaiakhoz. A tanagrai csata jó példa arra, miképpen fajulhatnak el a dolgok. Valamikor az államok közötti összeütközések szokatlanok voltak, a viszályok helyi jellegűek vagy családi ügyek maradtak; ekkor viszont szövetség harcolt szövetség ellen. I. e. 454-ben, az egyiptomi kudarc idején, Athén a Dél-északi Szövetség kincstárát az ősi szent szigetről saját városába szállíttatta. 449-ben az athéniak uralma már egészen Thermopülaig terjedt, a 450-es évek végén és a 440-es évek elején pedig még messzebbre kalandoztak a Korinthoszi-öbölben.

Érdemes idézni az egyik athéni feliratot, amely 177 nevet sorol fel, azokat, akik i. e. 458-ban meghaltak az egyik törzsből: „Ők, akik harcban estek el Cipruson, Egyiptomban, Föníciában, Halieiszben, Aiginában és Megarában ugyanabban az évben.” (Az Argoliszi-félsziget déli csücskén lévő Halieiszt sikertelenül támadták az athéniak.) A jelek szerint ezekben az években közel tízszer annyi athéni halt meg évente a csatákban, mint annak idején Marathónnál.

I. e. 451-től nagy nehezen sikerült öt évre szóló békét létrehozni Athén és Spárta között, valamint 30 éves, szilárd békét Argosz és Spárta között. Folytatódott a Perzsia elleni athéni támadások, a száműzetésből hazatért és fiatalabb utódával, Periklészszel kibékült Kimón folytatta hadjáratát Ciprus felszabadítására. A perzsaellenes, Spárta-barát nemzedéknek ez az utolsó képviselője ott is halt meg 449-ben. Periklész, ha választania kellett: a perzsákkal vagy a spártaiakkal háborúzzék-e, az utóbbit választotta: i. e. 449 körül békétárgyalásokat kezdett Artaxerxésszel, Xerxész utódával. Alig múlt el a perzsa háború fenyegetése, máris folytatódott a túlságosan nagyratörő Dél-északi Szövetség felbomlása. 447-ben Boiótia veszett el, majd Phókisz és Lokrisz. Megara és Euboia spártai segítséggel fellázadt, Megara sikeresen, Euboia sikertelenül. Athén csökkentette szövetségesei adóját, lemondott Akhaiáról, Troizénról és Megara kikötőiről, továbbá i. e. 446-ban 30 évre szóló szerződést kötött a Peloponnészoszsal, amint azt Argosz már megtette.

Az athéni politika a Dél-északi Szövetségen belül bizonyos értelemben megmerevedett. 450 körül Athénból indult sze-

gény telepések szálltak partra Naxosban, Androsban és talán másutt is. 447-ben a Khersonészoszi-félszigeten stratégiai fontosságú település biztosította a Fekete-tengerhez vezető útvonalat, más településeknek ugyanez volt a feladatuk Lémnosz és Imbrosz szigetén. Ez idő tájt az útvonal menti városok gazdagok voltak; Lampszaksosz kétszer annyit fizetett a ligának, mint Epheszosz. Ezek a telepések, akik adót fizettek és katonai szolgálatot teljesítettek Athénnak, társadalmi és gazdasági segítséget jelentettek.

Az athéni pénzügyrendszer a Szövetség valamennyi tagja számára kötelező volt. Az athéni nagyhatalmi politika Thrákiában és másutt, Periklész politikája volt, akinek fő politikai ellenfelét, Thuküdidészt (nem a történetészt, hanem házassága révén Kimón egyik rokonát) 443-ban cserépszavazással (osztrakizmoszsal) száműzték. A 440-es években nagyszerű építészeti program valósult meg. Athén ekkor jól vagy legalábbis annyira megerősített város volt, amennyire ily nagy, természetes védelem nélküli területet egyáltalán meg lehetett erősíteni; műalkotások díszítették, és lakói – bizonyos korlátokon belül – közvetlen demokráciát éltek. Pénzbőség volt, az árak emelkedtek. A gazdag thrákiaiak és makedóniaiak még mindig lezárva tartották az Észak felé vezető szárazföldi útvonalat, de a tengeren Kelet és Nyugat felé egyaránt szállíthattak az athéniak, és bár Egyiptom, valamint a perzsák és a föníciaiak még megőrizték Észak-Afrikát, Athén kereskedett az észak-afrikai városokkal.

Periklész maga is hajózott a Fekete-tengeren. 440-ben nehézségek támadtak Szamoszon és – nem először – Buzantionban. Szamosz vitába keveredett Milétoszzal, a Szövetséghez tartozó másik várossal; Athén döntött ugyan a vi-

tában, de mégis háború tört ki. Periklész 44 hajóval Szamoszra vitorlázott, demokratikus kormányzatot erőszakolt rá, és helyőrséget hagyott hátra. Az oligarchák azonban hazatértek a száműzetésből, és a helyőrséget kiszolgáltatták Szardeisz perzsa kormányzójának. E riasztó és továbbterjedéssel fenyegető viszály vége az lett, hogy 200 hajó kilenc hónapig blokád alatt tartotta Szamoszt, amelynek végül hatalmas összegű pénzbüntetést kellett fizetnie, és a város fala-it lerombolták.

A peloponnészoszi háború kezdete

Hellasz nyugati részén ugyanez a politikai türelmetlenség végül még súlyosabb következményekkel járt. Korküra (Korfu) és Korinthosz között vita támadt, igen hasonló ahhoz, amilyen Athén és Szamosz között folyt, de ebben az esetben egy harmadik érdekelt, Athén is beavatkozott.

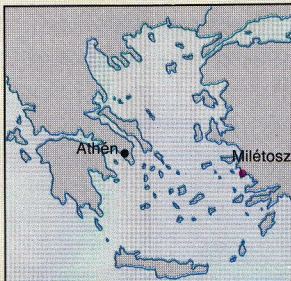
Korküra, miután i. e. 435-ben tengeri győzelmet aratott Korinthosz felett, a várható súlyos megtorlás elhárítására Athénhoz fordult segítségért. Korinthosz diplomáciai erőfeszítései ellenére, Athén szövetségre lépett Korkürával, emiatt természetesen ellentétbe került Korinthosszal. Periklész ekkor olyan törvényt fogadtatott el, amely Megarát, (ekkor már 15 éve a Peloponnészoszi Szövetség tagja volt) kizárta az athéni fennhatóság alatt álló valamennyi kikötőből és piacról. Athén ekkor már képtelen volt a kihívásoknak ellenállni. A vetélkedések során óhatatlanul elkövetett igazságtalanságok, az erőszakos területszerző politika és a demokratikus kormányzatba vetett feltétlen bizalma szörnyű háború szélére sodorta. A spártaiak felháborodtak és meg is ijedtek; bizonyosan feltámadt bennük az irigység, hiszen legalább olyan önteltek voltak, mint az athéniak.

A peloponnészoszi háború

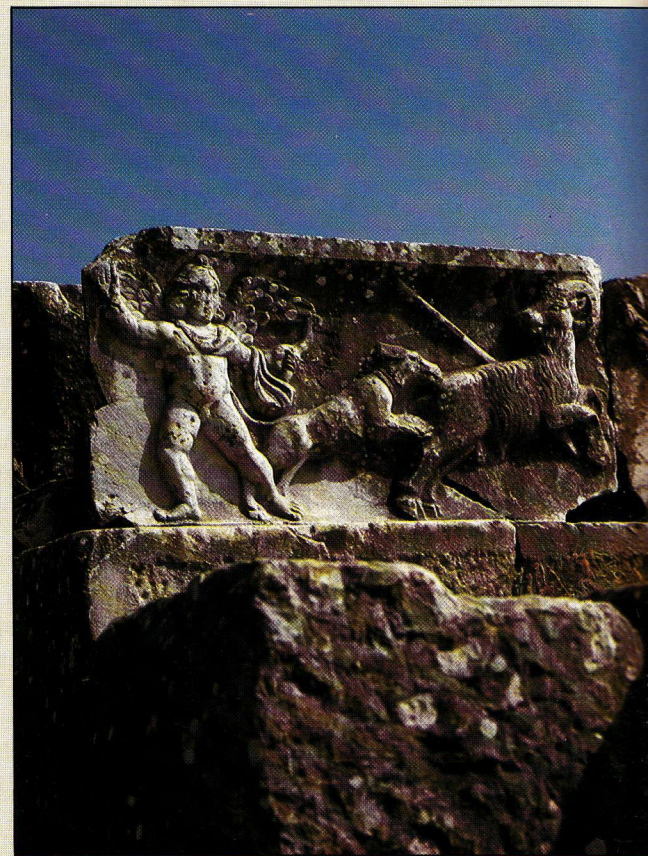
A háború – a 421 és 420 közötti egyéves fegyverszünetet leszámítva – i. e. 431-től 404-ig, tehát 27 esztendeig tartott, és az athéni városfalak lerombolásával végződött. Ezekben az években a görög világ darabokra szakadt. A viszály valójában már 460-ban elkezdődött, jóval a teljesen soha meg nem valósult harmincéves béke előtt; Athén a történetek ellenére a következő évszázadban is igen fontos szellemi tényező volt. A görögök – és különösen az athéniak – befolyása Makedóniában és Thrákiában, Ázsiában, Szicíliában és Itáliában, sőt még a kelta népek között, valamint a távoli Szudánban is a háború idején megnőtt.

431-ben egy thébai különítmény megtámadta az Athén-nal baráti viszonyban álló Plataiai; a támadók közül sokat elfogtak, és megölték. A spártaiak betörték Attikába, és ezért a lakosság többsége – számuk valószínűleg megközelítette a 300 000-et – a városban zsúfolódott össze, miközben a spártaiak annyi kárt okoztak a vidéken, amennyit csak tudtak. Az athéniak hatékonyabban használták fel erőiket. Telepéseket küldtek Aiginára, szereztek néhány szövetségest nyugaton, jelentős pénz- és hajótartalékokat gyűjtöttek össze. A spártaiak évenkénti betöréseit az athéni flotta támadásai ellensúlyozták. A Makedónia határvidékén lévő Poteidaia lakói, mielőtt megadták magukat Athénnek, emberhúst ettek. Az ostrom idején Athénben kitört a pestis, sokan meghaltak, i. e. 429-ben maga Periklész is. Ami előre látható volt, 428-ban Leszbosz elszakadt a Déloszi Szövetségtől. Az athéniak pusztító bosszút álltak: a hatalmat gyakorló népgyűlés először általános vérfürdőt rendelt el, de azután megelégedett Mütiléné falainak lerombolásával és a flotta, valamint az összes földbirtokok elkobzásával; telepéseket küldtek ki, akik a leszbosziakat földművesként dolgoztatták, mint a spártaiak a maguk helóitait. A távoli hegyi

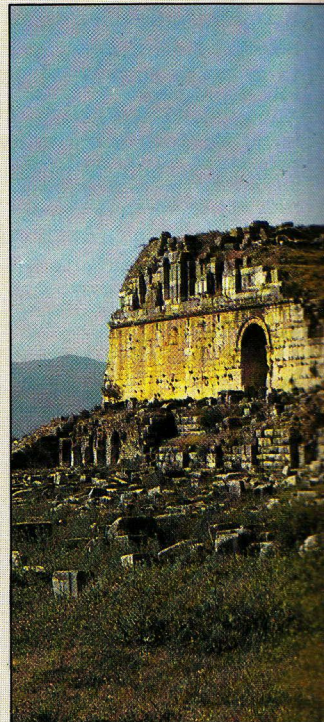
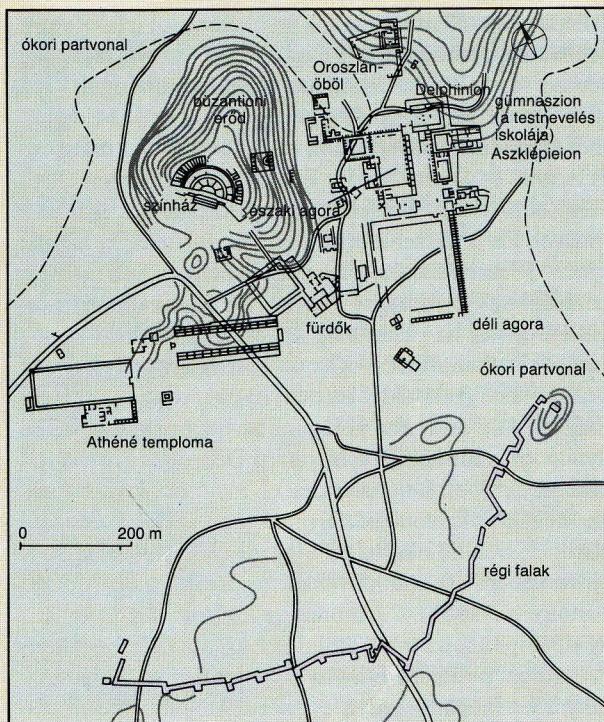
MILÉTOSZ

Valószínűleg Milétosz volt Ázsiában a legnagyobb archaikus görög város. Területe óriási, kora tiszteletre méltó, gazdagsága igen nagy. Történelmének valamennyi korszakából maradtak fenn műemlékek, históriájához a kulcsot felfedése adja meg: a Maiandrosz folyó torkolatánál épült.

Milétosz hellenisztikus-kori színházát (jobbra lent) többször is újjáépítették. Ami ma látható belőle, az római kori, akárcsak domborművei (jobbra). Ez volt a legnagyobb és az egyik legnagyszerűbb színház Kis-Ázsiában; 15 000 nézőt tudott befogadni. A késő császárkorban kibővítették, de néhány hellenisztikus építészeti sajátosságát meghagyták.

város, Plataiai a spártaiak kezére került – ami előrelátható volt –, Korfu viszont, elhúzódo és szörnyű megrázkódtatások után, megőrizte demokratikus rendjét.

A 420-as években a leigázott városokban fokozódó erővel folyt tovább a háború. 425-ben az athéniaiak egy merész hadjárat során a Püloszi-öbölben, Messzénia délnyugati partján, foglyul ejtettek egy kisebb spártai egységet. Ennek az örömteli és diadalmas eseménynek fennmaradt az emlékműve: Paioniosz Győzelem (Niké) szobra, amelyet a Pülosznál harcoló messzéniai száműzöttek állítottak Olümpiában. Az athéniek másutt nem voltak ilyen sikeresek; például Boiótiában, és elvesztették Amphipoliszt, mivel – a háborúnak e szakaszára jellemző módon – elmulasztották idejében megvédeni a kiváló spártai hadvezér, Braszidasz támadása ellen. A háború túlságosan nagy területre terjedt ki, semhogy át lehetett volna tekinteni. Mindkét fél kimerült, mindketten vereséget szenvedtek, de egyik sem győzött. I. e. 423-ban fegyverszünetben állapodtak meg, de a kísérlet 422-ben balul végződött, jórészt Kleón athéni vezér hibájából, aki megpróbálta visszaszerezni Amphipoliszt. A csatában mind ő, mind Braszidasz elesett, ezt követően a felek (421-ben) ötven évre békét kötöttek. Korinthosz, Megara és Boiótia elégedetlenek voltak a békefeltételekkel, és ezért nem csatlakoztak a szerződéshez. Amikor Athén és Spárta egyértelműen szövetségre léptek, megkezdődött a Peloponnészoszi Szövetség feloszlása.

A diplomáciai megegyezéssel azonban óhatatlanul surlódások is jártak együtt. Amikor a szövetség feloszlott, Korinthosz, Mantinea és Élisz szövetkeztek Argossal. 419-ben Athén is százéves szövetséget kötött Argossal, Éliszsel és Mantineival. Az új szövetség azután közösen megtámadta Epidauroszt, Spárta viszont Epidauroszt támogatta, és így a háború ismét kiújult (bár ezt hivatalosan csak 414-ben ismerték el). Az első nagyobb ütközetre i. e. 418-ban, Mantineinál került sor; a spártaiak győztek, és az athéniaiak átmenetileg nyomban elvesztették valamennyi újonnan szerzett szövetségesüket. A közvetlen demokrácia politikai módszerei nem voltak kedvező hatással az athéniaiakra; ebben az időben, az utolsó cserépszavazással, száműzték az egyik legerőszakosabb demagóg politikust (a külön Hiperboloszt); de az athéni demokrácia továbbra is fenyegetve érezte magát, ez fejeződött ki abban a támadásban, amelyet Mészosz ellen intéztek: valamennyi hadra fogható mészost lemészárolták, a túlélőket pedig eladták rabszolgának.

A szicíliai háború és Athén kapitulációja

I. e. 416-ban Athénban a felséges nép, vakmerő módon, belebonyolódott a szövevényes szicíliai viszályokba. Az első áldozat a vállalkozás pénzügyi támogatója, Alkibiadész, egy előkelő ifjú lett.

Alkibiadész, Szókratész fiatal barátja és tanítványa ravasz, önhitt, jóképű és szellemes volt. A férfiak éppoly vonzónak találták, mint a nők; amilyen szép volt a teste, éppoly visszataszító a lelke. Bizonyos értelemben megtestesült benne a kor minden jó és rossz tulajdonsága, mindaz, amiben Athén reménykedett, és ami e reményeket szertefoszlatta. Annak a napnak előestéjén, amikor hadvezérként elhajózott volna Szürakuszai ellen, őt és legközelebbi barátait azzal vádolták meg – valószínűleg az igazságnak megfelelően –, hogy részegen és pimaszul hetvenkedő módon gúnyt űztek Démétér misztériumaiból, és durván megcsonkították Hermész köztéri szobraikat. Alkibiadésznek szerencséje volt: sikerült megmentenie életét, amelyet azután kalandokban és árulásokban gazdag száműzetésben töltött. Spártába ment, ahol a népgyűlés előtt tartott beszéde hozzá-

Paioniosz Győzelem- (Niké) szobra, amely Zeusz olümpiai templomának nagy kapujával szemben állt, egy magas, háromszögletű oszlop tetején. Azoknak a messzéniai menekülteknek volt fogadalmi ajándéka, akik a 420-as években, az athéniaiak szphakteriai hadjárata során a spártaiak ellen harcoltak, és le is győzték őket. Látványa bizonyára állandó szégyenkezést keltett a spártaiakban.

járult, hogy úgy döntsene, Gülipposz vezetésével spártai haderőt küldenek Szürakuszai védelmére.

A szicíliai háború akkora szerencsétlenség, oly nagy balsiker volt, amilyenre senki sem gondolt. I. e. 413-ban, miután a vezetés hosszú időn át hibát hibára halmozott, végül a hozzá nem értő Nikiasz felhagyott Szürakuszai sikertelen ostromával, de a parancsnoksága alatt visszavonuló athéniaiak legnagyobb részét mégis lemészárolták. Ez a katasztrófa a történetírásban szükségszerűen tragikus hangsúlyt kapott, kifejezve a korabeli athéniaiak érzelmeit.

Athén hanyatlóban volt. Körülbelül húszezer rabszolga szökött el Dekeleiaiba, a 413-ban Attikában, Athéntól északra létesített spártai őrhelyre, a laureioni bányákat pedig ugyanebben az évben bezárták, mivel veszélyessé váltak. A pénzérmeiket a templomi adományokból kölcsönzött aranyból, illetve ezüsttel vékonyan bevont rézből verték. Thrák katonákat hoztak Athénba, majd pénz hiányában ismét hazaküldték őket; útban hazafelé, Boiótiában partra szálltak, és lemészárolták a férfiakat, asszonyokat és gyermekeket. Athén szövetségesei hűtlenné váltak. A perzsa tartományok kormányzói a spártaiak oldalán időnként részt vettek a háborúkban. Athénban észrevehetően közeledtek az oligarchikus kormányzás felé, és i. e. 411-ben 400 fős tanács vette át a hatalmat, amely három hónapon át önkényuralmi módszerekkel kormányozta a várost. Spárta azonban túl lassú vagy túlságosan bosszúsomjas volt, semhogy elszánja magát a cselekvésre, és a demokráciát végül visszaállították. Még ebben az időszakban történt, hogy egy tengeri győzelem majdnem helyrebillentette az egyensúlyt: 410-ben a spártaiak voltak azok, akik békét kértek, és az athéniaiak, akik elutasították őket. A háború ekkor többnyire a tengeren és keleten folyt. Végül az athéniaiak elveszítettek egy tengeri csatát. Flottájukat a parton meglepték, és 160 hajó komoly ellenállás nélkül elpusztult. Ez i. e. 405-ben történt, a Helléspontosz (Dardanellák) tengerszorosban, Lampszakosz közelében. Athén több hónapon át szárazföldön és tengeren egyaránt vesztegzár alá került. Télen a spártai sereg visszavonult ugyan, de Athént annyira kiéhezették, hogy megadta magát. A század végén, akárcsak kezdetben, névlegesen Spárta volt a legfőbb hatalom, de ténylegesen nem gyakorolt Athénban fennhatóságot.

A KLASSZIKUS FORRADALOM

Aiszkhülosz harcolt Marathónnál, unokája tehát Athén bukásakor már érett férfi volt. Történelmi szempontból az 5. század része annak az összefüggő, hosszú folyamatnak, amelynek lényege a gyors hanyatlás. Más szempontból viszont szokatlanul kiegyensúlyozott időszak volt, olyan pillanat, mint amikor a zsonglórnek valamennyi tányérja a levegőben van. E néhány nemzedék legjobb művészeinek, filozófusainak, költőinek és történétíróinak intellektuális higgadtságát és nyugtalan kíváncsiságát bizonyára egy ártatlanabb kortól örökölte. Elsősorban Athénben tevékenykedtek, ahol oly sok irányzat találkozott. A thaszoszi Polügnótoszt Kimón hozatta Athénbe; hatásának közvetett bizonyossága szerint, de az ókori kritikusok állításai szerint is, ő volt minden idők legnagyobb görög festője; még most is nyomon követhető és érzékelhető, miképpen fejlődött a festészet az ő irányításával. Pheidiasz páratlan szobrász volt; akadtak alkotásai Epheszoszban és Olümpiában éppúgy, mint szülőhelyén, Athénben, de hatása, akárcsak Polügnótoszé, a legelevenebben Athénben érezhető; ő volt a Parthenón szobrászati díszének tervezője.

Polükleitosz, a Pheidiasz utáni nemzedék legtehetségesebb és legbefolyásosabb szobrásza Argoszban született és tanult, korában nem ő volt az egyetlen jelentős szobrász a Peloponnészoszon. Következtetni azonban csak abból tudunk, amit megnézhetünk; a szobrászatban „nemzetközi” stílus alakult ki. A képen látható durva szemcsézetű szigeti márványból készült, kis méretű fiúszobor esetében az anyag érdekes ellentétben áll a formák szépségével. (Néhány éve szerezte meg az oxfordi Ashmolean Museum.) Technikája alapján bizonyára Polükleitosz egyik tanítványa és közeli kortársa alkotta, de éppúgy készülhetett volna bárhol a görög világban. Vizsgálódásainkat ennek ellenére Athénre összpontosítjuk, már csak azért is, mivel minél érdekesebb fejlemények mutatkoznak a görög világ más részein – Szicília kivételével –, annál jobban hasonlítanak az

athénire, viszont kizárólag Athénben találhatjuk meg együtt mindazokat az elemeket, amelyek ott is, és más helyeken is érdekelnek bennünket.

Thuküdidész öntudatos kijelentését, amelyet Periklész szájába ad, nem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni, habár óvatosan kell fogadni: „Összefoglalva, egész városunkról elmondhatom, hogy Görögország nevelő iskolája, s úgy tűnik nekem, hogy minden egyes polgárunk a legsokoldalúbban, telve kedvességgel és élelmességgel, egyesíti magában mindazt, ami csak szükséges.” Ilyesmi csak a hatalom és a siker birtokában állítható: „Hiszen valamennyi tengert és szárazföldet arra kényszerítettünk bátorságunkkal, hogy megnyílják számunkra.” Annál érdekesebb a következő állítás: „Szeretjük a népet – mértékletességgel, és szeretjük a bölcsességet – elpuhultság nélkül.” (Szilágyi János György fordítása) Az állítás indokolt és meggyőző. Athénben a század közepén az eszközök tökéletesen mesteri felhasználásával és a képzelőerő némi korlátozásával a mérséklet lett a görög művészet alapeszméje. A művészeti forradalom az archaikus stílus robusztus teltségével való szakítást jelentette; az utána következő mozgalmas egyszerűséget, a cselekvés előtti, egyetlen pillanatig tartó, kényes egyensúlyt nevezzük klasszikusnak. Bár még saját fénykorában sem volt kizárólagos érvényű, de az európai kultúra számára alapvető és többször is visszatérő eszményt testesített meg.

Az erős és bozontos Héraklész, aki csapatostul veri agyon az egyiptomiakat, elpusztítja az égbolt valamennyi madarát, birkózásban legyőzi az oroszlánt, és – az egyik mítoszváltozat szerint – tévedésből ujjának egyetlen pöccintésével szétzúzza egy fiú koponyáját, Athénben felváltja Thészeusz, egy kisfiús, kecses ifjú hős, akiből művelt király lett. A két hős tetteit néha egybemossák. Itt nem csupán a hősök változásáról van szó, hanem a stílusokéről is. A vázafestészetben alighanem túl sok minden esett áldozatul ennek a változásnak. Exekiasz csodálatra méltó díszítőere-

Ez az ifút ábrázoló szobor durva szemcsézetű, szigeti márványból készült, az anyag érdekes ellentétben áll a formák szépségével. Semmi okunk kétségbe vonni, hogy az 5. században faragták, és mivel Polükleitosz hatását mutatja, bizonyára ennek a nagy mesternek egyik tanítványa vagy gyakornoka készítette, talán még mestere életében. Jelenleg az oxfordi Ashmolean Museumban őrzik.

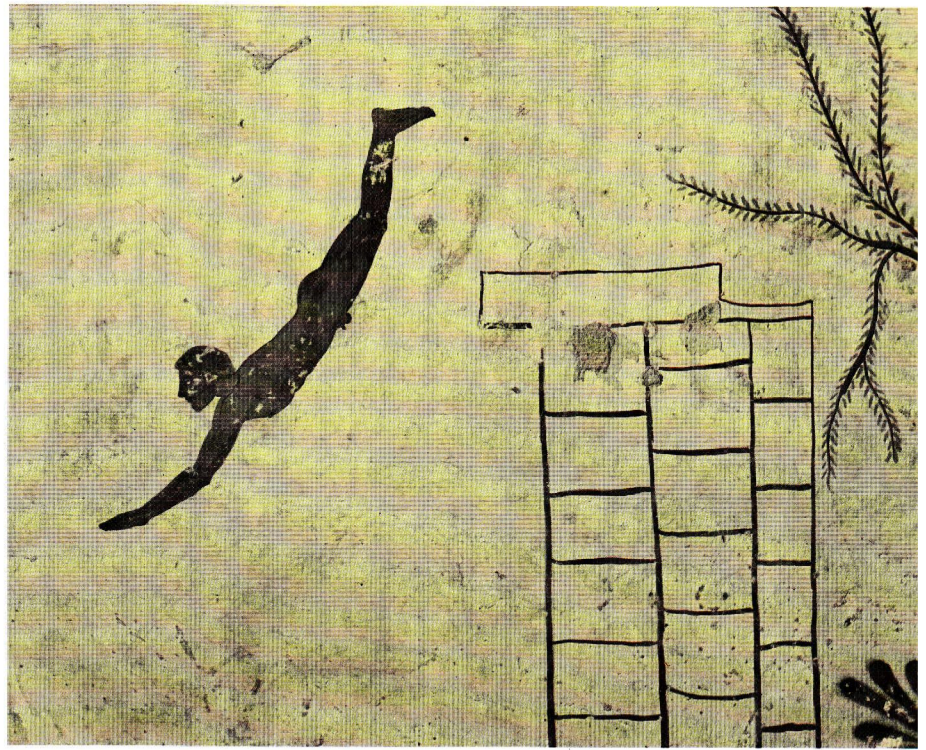

Durisz festménye egy az etrusiai Vulciban talált, vörös alakos athéni csészén (i. e. 490–480). Thészeusz tetteit úgy mutatja be, mint amelyek Héraklészével vetekednek, az athéni hősözt a dór félistennel igyekszik egyenrangúsítani. Héraklész szívós, érett férfi, Thészeusz ifjú, mégis legyőzi a férfiakat.

je és a sok „dionüszoszi” festő csapongó expresszivitása többé nem juthatott szóhoz. A figyelem összpontosítása, a témák egysége új hangulati jelentést kölcsönzött a tárgyaknak. Új csabításként jelentkezett az ünnepélyesség, az érzelmesség és a drámai indulat.

Különösen érdekes, hogy a perspektivikus rajzolás, amit a görögök találtak fel, összefüggött a színházzal, a színpadi díszletfestéssel. Az első, magánházban lévő falfestményt Alkibiadész egy színházi rajzólótól rendelte. Ahogyan a színpadon a bűnt és a bűnhődést helyezik a középpontba, ugyanúgy a képzőművészet új szabályai szerint, amelyeket részben az athéni színház hozott létre, drámai megvilágításba helyezik a hagyományos árnyképfigurákat. Az új szokásoknak megvan a maguk előtörténete. Az archaikus vagy koraklasszikus festészet legszebb és csaknem egyetlen ránk maradt példája az Itália nyugati partvidékén, Poszeidóniában – a római kori Paestumban – felfedezett Búvár sírjából származó kőszarkofág festett oldalain látható. A vízbe ugró fiút a sírbolt lezárása előtt frissen festették a szarkofágot lefedő lap belső oldalára.

A festmény a vízbe ugrást ábrázoló csekély számú alkotások egyike, és számos kérdést vet fel. A festményen látható kötélnyomok azt mutatják, hogy kevéssel a temetés előtt készült. A sír talán egy fiúé, aki szeretett a vízbe ugrani? A kőből készült ugróállvány vajon valóságos? Hogyan mászott rá fel az ugró? A pálmaág és a fa segítségével? Más a célja a keretként szolgáló két fának, vagy a vízi jelenet részei itt is, mint az úszó lányokat ábrázoló vázaképen? Az utóbbin a lányok egy oltárról ugranak le; lehet, hogy a fiú egy szobor talapzatáról ugrik? A rajz nem igazán realista, mivel befedített lábfeje és felemelt feje nem élethű; különleges jelenet, nem valami ősi téma. Paestum elég közel volt Cumaehoz (Kümé), az ottani titokzatos barlangokhoz és a Léthé folyóhoz; lehet, hogy ez a fiú a halál vizébe ugrik, hogy ily módon visszatérjen az életbe? Vagy valamilyen ismeretlen mítoszról van szó, esetleg egy úszómedence mellett álló, életre kelt szoborról, olyanról, mint amelyik 250 évvel később egy kisebb görög költeményben szerepel? A fiú magányossága a levegőben, a szép, szabályos ornamentek a festmény sarkaiban a két csupasz fa, a díztelen kő és a víz a magány érzetét kelti. A szarkofág belső falain körben ábrázolt lakomajelenet erősen emlékeztet a vázafestészeti

Vízbe ugró ifjú. Ezt a szokatlan témájú képet egy paestumi kőkoporsó fedelének belső oldalára festették (i. e. 480 körül). Ez a sír jóformán az egyetlen emlékünkből a koraklasszikus nagy festészetről. Bámulatos életről tanúskodik.

nagy mestereinek, Durisznak vagy éppen Euphroniosznak hasonló jeleneteire.

A paestumi sír képeit az 5. század legelején festették, ekkor a vakolt felületet használó freskófestészet bizonyára már széles körben elterjedt.

Paestum már valamivel több mint száz éve Szübarisz gyarmata volt. Szübarisz maga híres volt fényűzéséről, éppen emiatt kellett elpusztulnia, és a városnak oly kevés nyoma maradt, hogy botorság volna általános érvényű következtetéseket levonni ennek az egyedülálló festményekkel díszített sírnak a stílusából, azon túl, hogy akkoriban bizonyára nem volt páratlan a maga nemében. Tudjuk, hogy a festészetben Polügnótosz nagy változást hozott, de egyetlen műve sem maradt fenn. Alkotásainak részletes leírása, valamint az a hatóerő, amelyről kortársainak munkái tanúskodnak, mégis megérdemli a vizsgálgatást. Az alapvonal elhagyása a rajzból, a fontos események néhány drámai részlettel történő megjelenítése, a dolgok térbeli elhelyezése, a mozgás és a nyugalom érzékeltetésének könnyedsége jellemzik az újfajta elbeszélő festészetnek ezt a képviselőjét.

Martin Robertson professzor, a *History of Greek Art* (Görög művészettörténet) című, 1976-ban megjelent művében, nagy láttatóerővel és lelkiismeretes tudományos pontossággal a következőket írta a görög festészetnek erről a korszakáról: „Számos más vázán... az alakok kezüket állukhoz illesztik, vagy könyököket a térdükön nyugtatják, arcukat kezükbe temetik. Ebben a korban kedvelték ezeket a mozdulatokat, tűnődő jellegük összhangban volt a cselekmény nyugalomával és kifejezőmódjának közvetettségével. Hasonlóképpen, a korabeli tragédiákban csak kevés vagy egyáltalán semmilyen cselekmény sem játszódik a színpadon. Gondosan felépített, az eseményeket remekül leíró szónoklatok előfordulnak bennük, de a valódi drámáról – amely végül többnyire a színpadon kívül végbemenő erőszakos cselekményben éri el tetőpontját, s amit esetleg a gyilkost és az áldozatot bemutató élőkép tár a szemünk elé – néhány szereplő és a kórus között folyó beszélgetésből értesülünk. Mindez szellemében kétségkívül rokon azzal a művészettel, amelyet – amint láttuk – nem minden ok nélkül neveznek polügnótoszinak.” Ennek legnagyobb példája

Héraklész megöli a Sztümphaloszi-tó gyilkos vizimadarait. A váza az athéni fekete alakos vázafestészet legpazarabb korszakának alkotása.

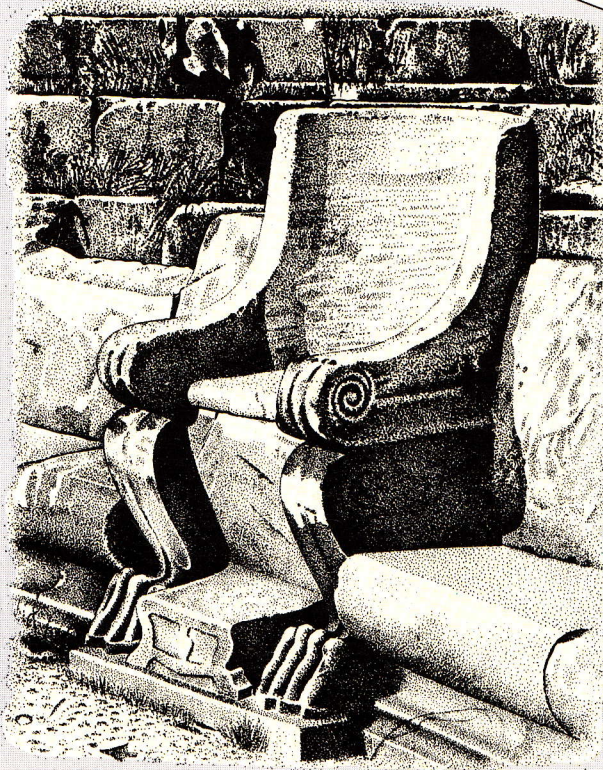
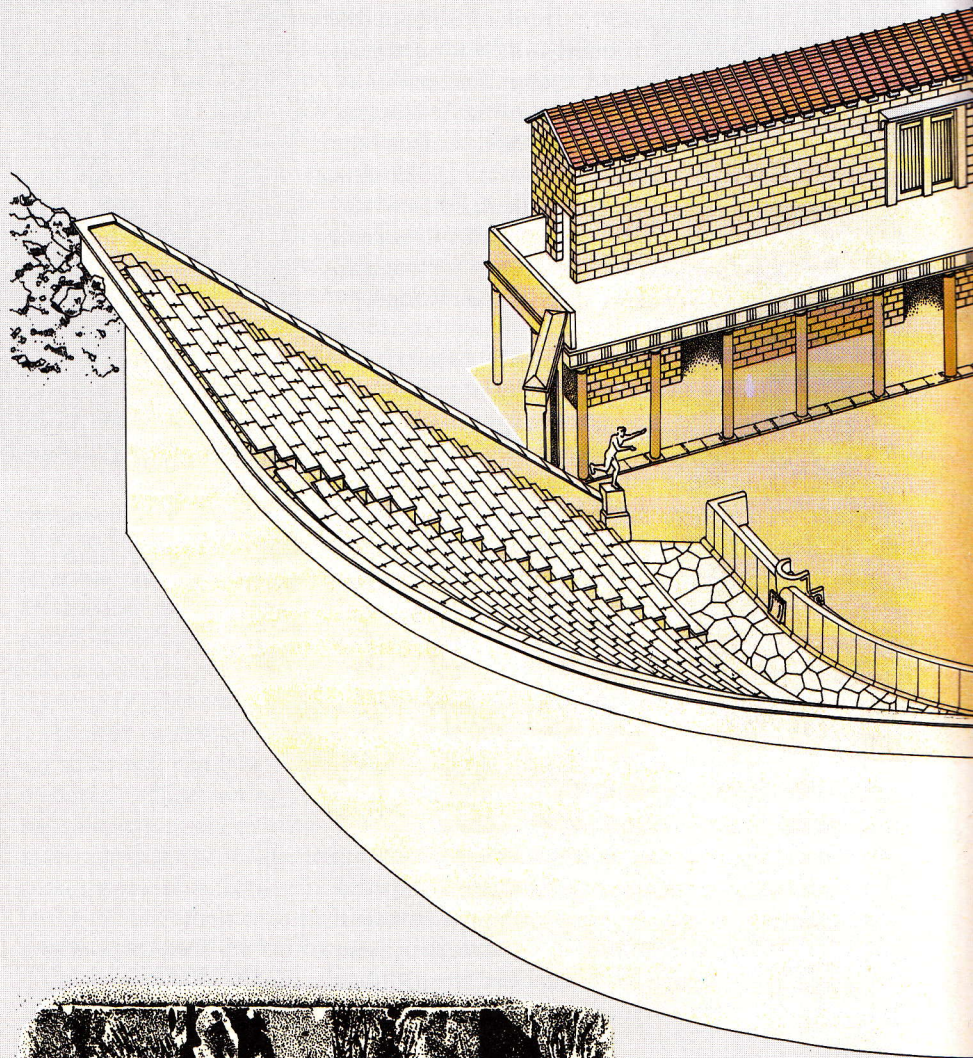
A görög színház: a dráma megjelenése

A görög dráma ünnepi játéka az óskorban, vidéken keletkeztek. Az 5. század elején az előadásokat még Athénban is egy kiürített piactéren tartották, háttérként egy kordé szolgált. A színház később ott kapott helyet, ahol a politikai gyűléseket tartották. Az új, demokratikus állam színpadi játékaira nagy, patkó alakú térségen került sor. Hamarosan megszületett a megemelt színpad és a festett, perspektivikus háttér, megjelentek a színpadi gépezetek.

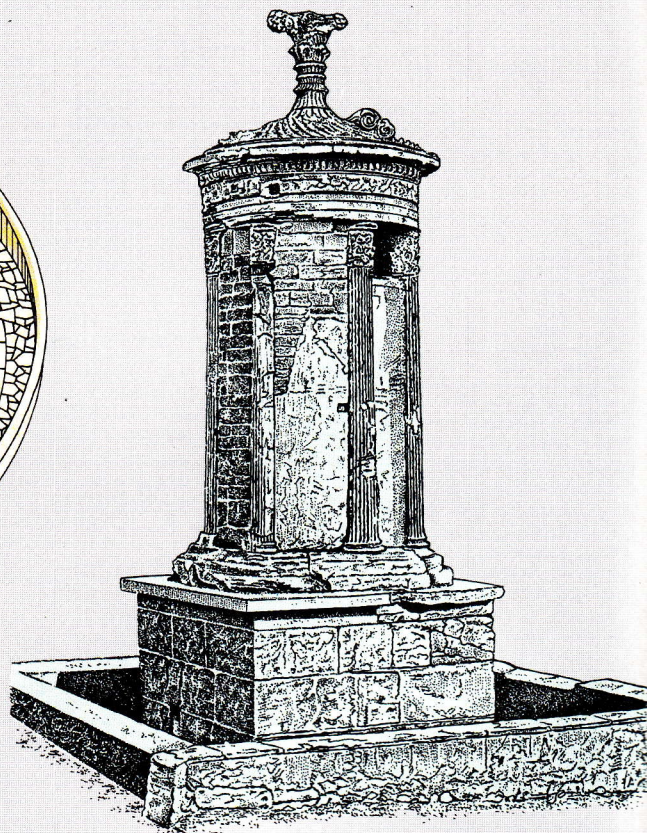
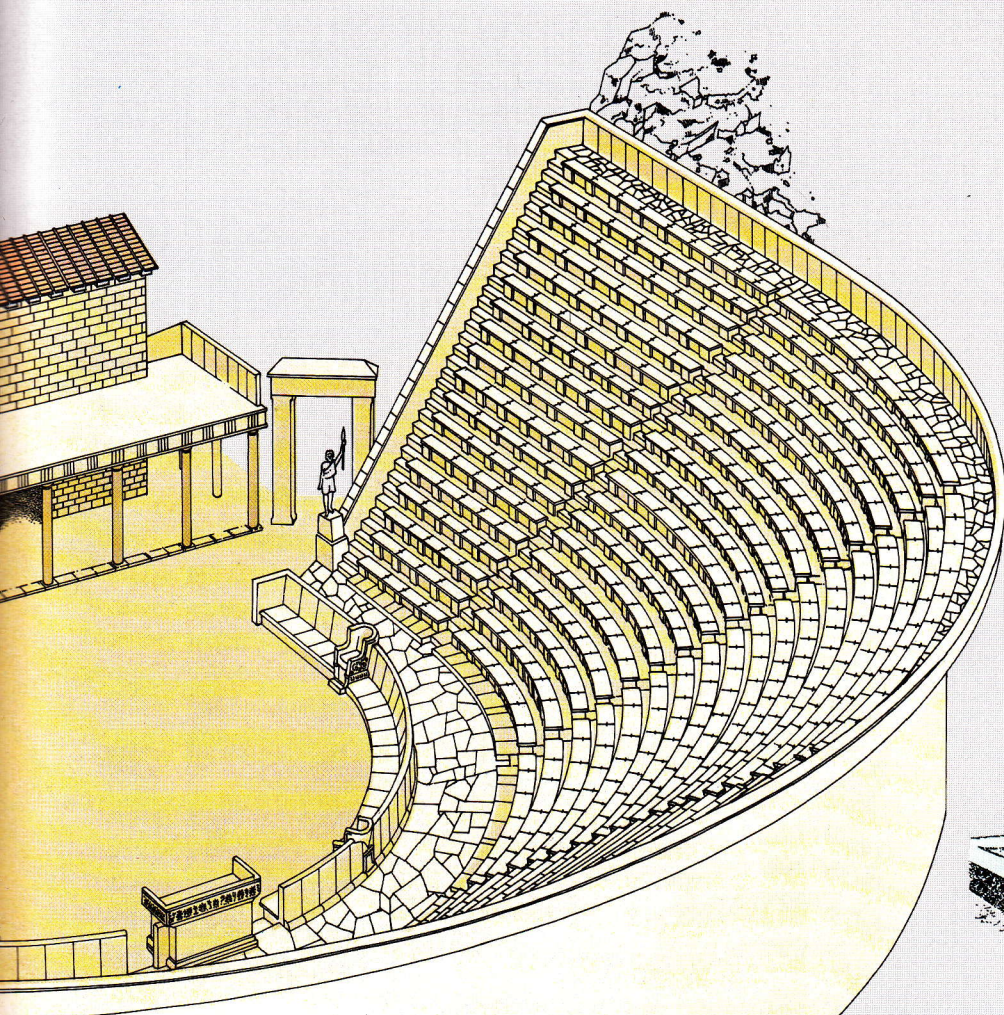

Fent: Ez a remek, bronzból készült fogadalmi álarc, üres, rémületet kifejező szemeivel és üvöltésre nyitott szájával, sürített és szertartásos formában rögzíti a tragédiát játszó színészek 5. századi álarcát, amelyeket az előadásokon viseltek. Peiraieuszban (Pireusz) találták, más bronz tárgyakkal együtt, melyeket azért tároltak ott, hogy hajóra rakják és elszállítsák valószínűleg Rómába, amikor i. e. 96-ban Sulla elpusztította Peiraieuszt.

Balra: Nem tudjuk, hány athéni hallgatta a korai tragédiákat az agorán, de az 5. század végén és a 4. században valószínűleg majdnem az egész lakosság bezúfolódott Dionüszosz nagy színházába. Ezek a pénzhez hasonló érmék színházjegyek lehettek. A betűk a nézőtér szektorait jelölik.

Balra: Ezt a díszes ülést az egyik városi előjárónak vagy valamelyik előkelő látogatónak szánták a priénéi hellenisztikus színházban, amely az athéni színház nyomán épült. A színházat Priénében is felhasználták politikai gyűlések megtartására, amelyeken az egész lakosság jelen volt. A legrégebbi, előadások céljára épült színházak valószínűleg a korábbi idők szabadtéri gyűléshelyeitől örökölték alakjukat.

Fent: Ez a kedves kis emlékmű i. e. 334-ben épült, hogy Lüszikratész színházi versengésben elért győzelmét hirdesse. Közkeletű neve: Démoszthenész világítótornya.

Az emlékmű a kései, kifinomult korinthuszi stílusban készült, a fríz Dionüszoszt ábrázolja, amikor az őt foglyul ejtő kalózokat delfinekké változtatja.

Fent: Görög színház rekonstrukciója nagyjából az i. e. 4. századból, amikor az építészet fejlődése még nem alakította át véglegesen a színpadot. Az istenek az emeletről szólaltak meg, a kórus az orkhesztrában, azaz a tánc számára szánt helyen vonult fel.

Jobbra: Az athéni vígjátékok kedvelt szereplői voltak a komikus rabszolgák és szolgák; Arisztophanészt ugyan untatták szokványos tréfáik, mégsem mondott le alkalmazásukról. Érthető, hogy a hallgatóság kedvelte őket. Számos komikus, gyakran groteszk álarcokat és kitömött kosztümöket viselő szobrocska maradt fenn, igen kevés közöttük a tragikus hangulatú.

A görög színházak jegyzéke

E színházak közül sok akkor épült, amikor az athéni színház klasszikus időszaka már lezárult. A különböző helyeken lévő színházak közötti hasonlóság az athéni dráma művészet ellenállhatatlan tekintélyét és befolyását bizonyítja.

Az itt közölt térkép és jegyzék áttekintést ad a görög világ legismertebb színházairól.

Aiption Kicsiny, valószínűleg 3. századi színház az akropolisz tetején.

Alexandria Valószínűleg I. Ptolemaiosz idején kezdték építeni; a márványtömbök a 2. századból valók. 1960-ban 12 üléssort fedeztek fel.

Amphiareion 4. századi, az egyik legutóbbi hellenisztikus színház Görögországban. Kb. 3000 ülőhely és öt márványszék volt benne.

Antiochia A Szilpiusz-hegy lábánál lévő, 3. (?) századi színház részlete.

Aptera Kis színház, az orkhésztra átmérője 18 m, a koiloné (a homorú nézőtér) 55 m. Néhány ülés, a diazóma (a nézőteret tagoló, koncentrikus út) és a proszkénion (a színpadépület előtti emelvény) egy része látható belőle.

Argosz Az egyik legszebb görögországi színház, a 4. század végétől, az akropolisz keleti oldalán. Az or-

khésztra 26 m; 81 üléssorral, maximum húszezer ülőhellyel.

Asszosz Valószínűleg a 3. század első felében fejezték be; volt benne proszkénion, azaz a székén (színpadépület) első emeletével egy szintben lévő emelvény.

Athén Dionüszosz Eleutheriosz színháza. A területen már a 6. században építkeztek; az auditoriumot (előadótermet) jelenlegi formájában Lükurgosz építtette 338–326 körül; a hellenisztikus és a római korban átalakították. 64–78 üléssorban kb. 17 500 ülőhely lehetett.

Babilon Valószínűleg a Nagy Sándor tiszteletére épült színház alapjain kiégetlen agyagtéglaiból emelték.

Délosz A 3. században épült, mintegy 5500 férőhellyel. Közéleben vannak a Maszkok Háza mozaikjai.

Delphoi A legjobb állapotban fennmaradt görögországi színház, fekvése igen szép. 4. századi, a 2. században és a rómaiak idején újjáépült. Az orkhésztra (20 m) felett 35 üléssor, mintegy 5000 hely.

Démétriasz A 3. század elejéről való. Eddig az orkhésztra szegélyét, az első üléssort és a proszkénion alapjait tárták fel.

Dódóna Pompás fekvésű, a 3. század elején épült színház, 21, 16, illetve 21 üléssorból álló lelátókkal, kb. 14 ezer férőhellyel. A 3. század végétől kőből épült proszkénion.

Élisz A 4. században épült. A nézők füves töltésen vagy földből készült lépcsőkön ültek.

Epheszosz A 3. század első felében épült, római formájában maradt fenn, három – 22 üléssorból álló – színttel, 24 ezer férőhellyel. Néhány római

kor előtti épületrom is fennmaradt.

Epidauros Valamennyi görög színház közül ez maradt meg a legjobb állapotban. Pauszaniasz Polükleitosznak tulajdonítja. A koilonban (120 m) mintegy 14 ezer férőhely volt, a 4. század végén 34 sorban, a 2. században 21 sorban.

Eretria 4. századi. Boltíves átjáró vezet a székénétől (a színpadteret hátulról lezáró építmény) az orkhésztra középig, talán arra használták, hogy a szereplők váratlanul bukkanhassanak fel.

Gortün Görög színház maradványai az akropolisz tövében.

Gütheion Kb. tíz remek üléssor; szép kis színház az akropolisz oldalába vájva.

Isthmosz 4. század eleje; alapvetően klasszikus jellege túlélte a két római kori újjáépítést.

Kabirion (Kabeirion) A legutóbbi időkben kiásott, hellenisztikus színház, a Kabeirok temploma közelében található.

Kasszopé Kis, 4. századi színház, egy vendégház mellett áll.

Kephalosz 4. századi koilon, trachitból készült ülésekkel. Az ugyancsak Kóson lévő Kardamainában szintén van egy hellenisztikus színház.

Khairónia Kis színház (14 üléssor), az akropolisz sziklájába bevájva, és ahhoz alakítva; a fogadalmi felajánlás szövegét a legfelső sor fölé vésték.

Knósszosz A világ egyik legrégebbi színháza (i. e. 2000–1500), a minószi korban épült, két, egymásra merőlegesen elhelyezett lelátója van.

Korinthosz A nézőtér (koilon) az 5. század végén vagy a 4. század elején készült (befogadóképessége kb. 17 500 fő). A római újjáépítés követ-

keztében ezen kívül nem sok maradt fenn belőle.

Küréné Az akropolisz északi oldalán álló, nagy görög színházat, sok másikkal együtt, a rómaiak arénává (küzdőtér) alakították át.

Larissza A késő hellenisztikus korból való; fennmaradtak a márványülések.

Lémnosz A sziget északkeleti részén álló görög színház az 5. század végén vagy a 4. század elején épült; a rómaiak átalakították.

Leontion Kicsiny, 4. századi színház, több, jó állapotban fennmaradt üléssorral.

Leukas Az ókori város görög színházának maradványai.

Lindosz Jó állapotban fennmaradt orkhésztra (5 m) és üléssorok; a kis színházban kb. kétezer néző fért el.

Magnész Kis, 3. századi színház, nagy skénével, és alagúttal az orkhésztra közepéhez.

Mantineai Sík terepen álló, kis, 4. századi színház. A kívül épült lépcső-feljárókban szép, polygonális kőfaragványok.

Megalopolisz 4. századi, Görögországban a legnagyobb, 59 üléssor (ebből 9 jó állapotban), 17–21 ezer férőhely. Az orkhésztra (30 m) körül gyönyörű padok.

Mélosz A tenger fölött emelkedik ez a kis, 4. század végén vagy a 3. század elején épült színház; néhány szép üléssora fennmaradt.

Messzéné Kis, restaurált 4. századi színház; a koilon alapraja majdnem derékszögű. Épületegyüttes részét alkotja. Egy további színház romjai még kiadatlanok.

Milétosz A nagy római kori színházban látható a színpad alsó fala és néhány pad.

Múzsák szentélye I. e. 200 körül épült, a Helikón-hegy lábánál, egy természetes üregben. Csak az első üléssor volt kőből; számos nagyobb skéné-építmény állt benne.

Mükéné Csak néhány ülés maradt fenn a Klütaimnésztra ókori sírházhoz vezető dromosz (folyosó) fölél épült, hellenisztikus színházból.

Mütiléné Méretei valószínűleg a megalopoliszivel azonosak; kör alakú orkhésztrája (25 m) korai időből származhat (talán a 4. század elejéről); 18–20 ezer férőhelyes.

Oiniadai A kőből készült üléssorok (15 maradt fenn), a skéné és a nagy orkhésztra valószínűleg 4. századi.

Patara A koilon (keresztben több mint 90 méter) lejtése szokatlanul meredek.

Peiraieusz A nagy klasszikus kori színház helyét már beépítették. Egy kisebb, 2. századi színház fennmaradt.

Pergamon A még létező, meredek koilonban (2. század eleje, 80 üléssor) kb. tízezer férőhely volt. Az orkhésztra mögött keresztben húzódó út fából készült, mozgatható skéné-t tett szükségessé.

Pergé Hegydoldalba épült görög-római színház, kb. 14 ezer ülőhellyel.

Phaisztosz Derékszögű színház, nyolc fennmaradt üléssorral; i. e. 2000–1500. A knósszosi kisebb színházhoz hasonlóan, valószínűleg ezt is sportjátékok és rítusok céljaira használták.

Philippi A római kori színházban fennmaradt az i. e. 4. századi, kör alakú orkhésztra és a parodosz (oldalbejárat, átjáró) néhány fala.

Phleiusz Az akropolisztól délnyugatra látható. A római kori maradványok alatt valószínűleg egy görög építmény rejtőzik.

Pleurón I. e. 230 körül, a városfal mellé épített kis színház, a falhoz tartozó torony szolgált skénéül.

Priéné Az egyik legjobb állapotban fennmaradt hellenisztikus színház, az i. e. 4. század végétől, néhány kisebb, későbbi színpadi építménnyel.

Rhamnusz 4. század közepe, egy erődvárosban épült; alaprajza derékszögű.

Rhodosz Kis, hellenisztikus színház, újabban helyreállították; alaprajza derékszögű, kb. kétezer ülőhellyel. A forrásokból ismert nagy színházat még nem találták meg.

Szártá A 18. században fedezte fel az orosz Orlov hadserege, amikor beásta magát az akropolisz lábánál; szép helyen épült, nagy, 2. vagy 1. századi színház, számos felirattal.

Szamosz Az akropolisz lejtőin egy eddig még föl nem tárt kis görög színház romjai találhatók.

Szamothráké Az i. e. 200 körül épült színház köveit 1927 és 1937 között elhordták; csak az építmény körvonalai maradtak meg. Fölötte állt a híres Niké-szobor.

Szegesztá Pompás fekvésű színház az i. e. 3. század közepéről vagy még korábbi. Az alsó szektorból húsz üléssor megmaradt. A hellenisztikus kori, tipikusan szicíliai paraskénion-jai vannak (a színpadépület két kiugró szárnya).

Sziktión Az akropolisz oldalába vájt, a 3. század elején, a szárazföldről épült egyik legnagyobb színház; orkhesztrája 30 m, koilonja kb. 125 m; boltíves bejáratok vezetnek a kb. 50 alsó üléssorhoz; szépek az első ülések.

Sztratosz 4. századi, a Szurovigli falutól nyugatra lévő dombon, még kiadatlan.

Szübarisz Az ásások a római színház alatt görög építményeket tártak fel.

Szürakuszai Volt egy 5. századi színház, a jelenlegi valószínűleg a 3. században épült, nagy, sziklába vájt építmény (koilon 34 m), monumentális színpadi épületekkel és sok 3. század végi felirattal.

Tauromenion A római skénébe beépített, feliratos ülések és faragott kőfalak egy korábbi görög színházra utalnak ezen a gyönyörű helyen.

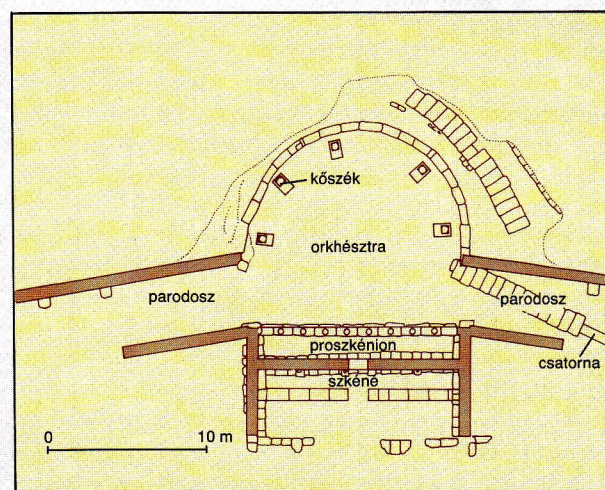
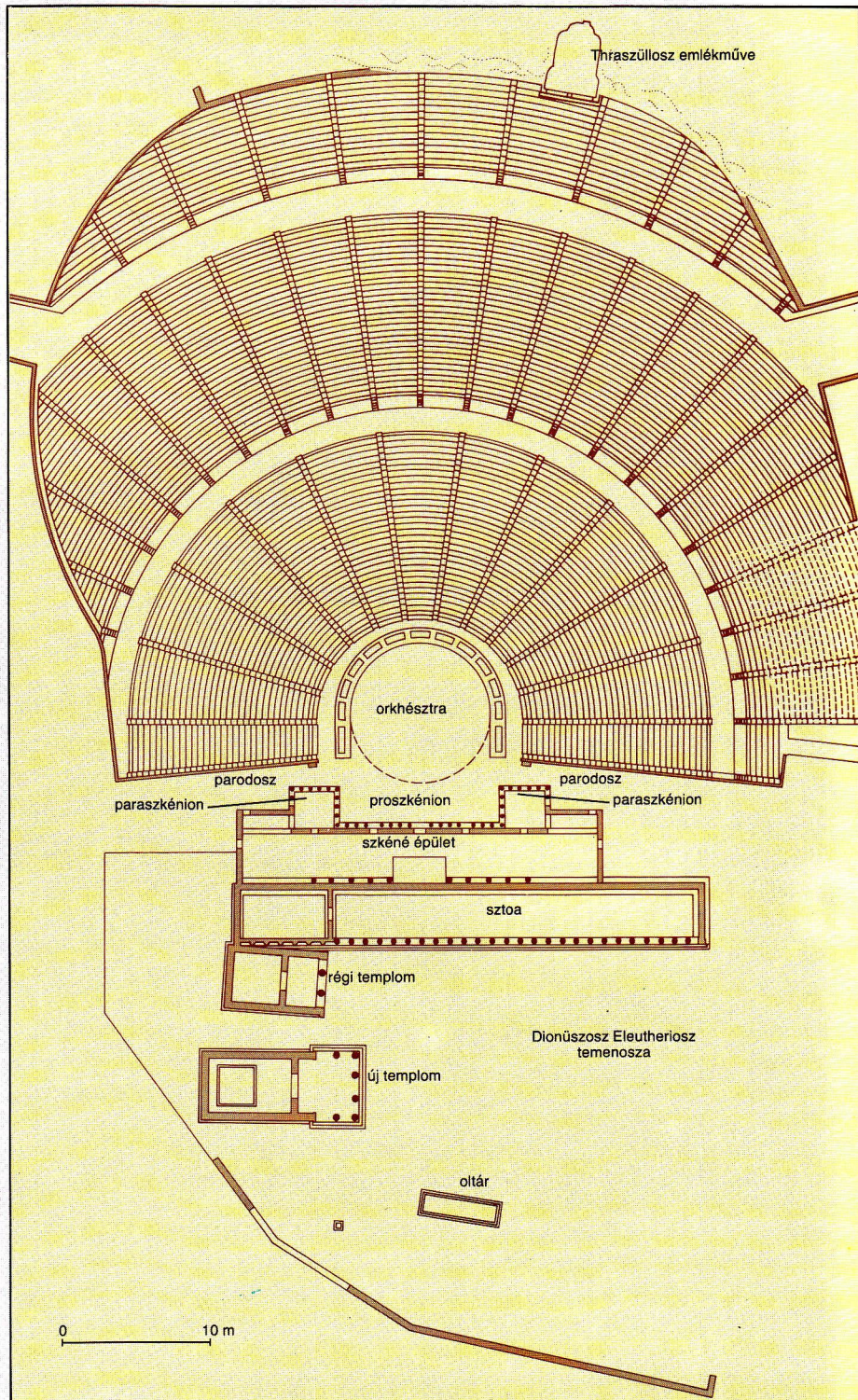
Tegea A 4. századi színházból, amelynek helyén ma egy bazilika áll, csak a 2. századi támfal egy része maradt fenn.

Termésszozs (Telmésszozs) Jó állapotban fennmaradt, kis, hellenisztikus színház, későbbi toldalékkal, 24 üléssorral.

Thaszozs 4. századi; az üléssorok és a skéné többé-kevésbé épek.

Théra A sziklás hegyfokon található Ó-Théra romjai között, hellenisztikus kis színház, a rómaiak helyreállították.

Thorikosz Az 5. századi színházat fokozatosan bővítették ki a most is látható (4. századi), különös, féllipszis alakúra, két – 20 és 11 üléssorból álló – szektorral, az orkhésztra 30 × 15 m, kb. 5000 férőhellyel.

Fent: Dionüszosz Eleutheriosz athéni színháza. A színészek az 5. században az agoráról, ahol egy kordén játszottak, áttelepültek az akropolisz déli oldalára, az isten szentélye, a 6. és 4. század között épült templomok fölé. A Lükurgosz-féle későbbi helyreállítás során a fapadokat, amelyeken a hallgatóság dobogással fejezte ki tetszését, kőülékekkel cserélték fel, és a fából készült skéné-t és paraskéniont kőből készülté változtatta fel. Amikor a színházművészet lehanyatlott, a színpad egyre bonyolultabb lett.

Balra: Az amphiareiói bájos kis színházban pontosan 3000 férőhely volt, a színpad az eredeti hellenisztikus terv szerint készült.

dája egy vázakép, amely alighanem Odüsszeuszt az Alvilágban ábrázoló, nagy delphoi falfestmény nyomán készült. A vázán a magasság érzékelteti a távlatot; az alsó és a felső szint közé, a festmény közepére helyezett fa némi zavart okoz. Az egész kép csoportokból formálódik, némelyik igen különös, de a központi csoport, közvetlenül a fa alatt, egyértelmű: Agamemnón, botjával kezében, a legnagyobb hősök között áll, akik – a királlyal ellentétben – nem viselnek szakállt.

Az eszközök gazdaságossága, az életerőtől duzzadó, nagyszabású, hagyományos klasszikus művészettel való első szakítás utáni mértékletesség egyértelműen magabiztos és kifinomult stílust eredményezett. A ruhák redői egyszerűbben omlanak alá, a távolba révedő tekintet, mintha az örökkévalóságot idézné. Miközben a szobrászat az elkomolyodó realizmus felé halad, a rajz a szobrászatra jellemző sajátosságokat ölt magára. A korábbinál akadémikusabb, konvencionálisabb és tudatosabb művészet ez. A világtörténelemben még soha nem volt ehhez hasonló. A görög művészek az 5. században véglegesen szakítanak elődeikkel és kortársaikkal. Szakmai könyveket kezdenek írni: Polükleitosz a szobrászatról, Parrhasiosz a festészetről, Iktinosz a Parthenónról, Agatharkhosz a falfestészetről, Szophoklész a tragédiák kórusairól.

E szellemi irányzat hatása először az irodalomban jelentkezett. Hérodotosz annak ellenére, hogy későn, a 420-as évek elején írta műveit, még archaikus szerző. Anekdotái kiegyensúlyozottak, nyilvánvaló intuitív formai érzéssel rendezte el mondatait, az egyes fejezeteket és az egész könyvet. Thuküdidész nem sokkal i. e. 431 után kezdett írni, de a szerkezet áttekinthetősége, tudatos írói visszafogottsága és a monumentális hatások, amelyekre törekszik, klasszikus-sá teszik. Stílusa bizonyos értelemben modoros, hiszen a klasszicizmus nem egyéb mesterkéeltségnél, ennek eredménye azonban az anyag jól elrendezett világossága és a megértés könnyűsége. Ez a két közeli kortárs nemcsak a stílusában különbözik, hanem két különböző világhoz tartoznak, az egyik a perzsák által elnyomott Halikarnasszoszhoz, az ősi ión közösséghez, a másik a virágkorában lévő Athénhoz, az 5. századi Déloszi Szövetséghez.

Thuküdidész már a szofisták idején élt. Az utóbbiaknak a prózáírás stílusára gyakorolt hatása egészében retrográd volt; a nyilvános szónoklatok régimódi fogásait – amelyek már akkor is léteztek, amikor még nem rögzíthették őket írásban –, csengő-bongó, ornamentális retorikai szabályokká tették. A szónoklat hatásos előadói teljesítmény lett, amit tanítani lehetett. Az új retorika a nyújtott szövegek kö-

Előző lap: A távoli északnyugati vidéken húzódó, körülzárt Tszarkovitsza-völgyben lévő Dódóna adott helyet Zeus talán legrégebbi szentélyének és orákulumának Hellaszban. A nagyszerű színház Pürrhosz epeiroszi király uralkodása (i. e. 297–272) idején épült. A koilont részben az Akropolisz dombjába mélyesztették; eredetileg több mint 14 ezer néző fért el benne. A színházat az évenként megrendezett drámai fesztiválok céljára nemrég helyreállították

görög világ a klasszikus korban

rében született, de nem ez volt a szofisztika egyetlen területe. Szakszerűen foglalkoztak az érvelés, a vitatkozás művészetével is, gyakorta fonák módon, és olykor gyökeresen eredeti filozófiai álláspontokról indultak ki. Nem sokat törődtek viszont azzal, mit mond a józan ész vagy az annak megfelelő erkölcsi felfogás. E módszerek egyike sem volt új, de a szofista irányzatban váltak uralkodóvá.

A zabolátlanság és a szertelenség, amelyhez a szofisztika vezetett, jól látható Euripidész késői drááiban, ezek erőteljes és bonyolult impresszionizmusában, szerkezeti kiválóságában és sokrétűségében, egzotikus színeiben. A legjobb bizonyosan a *Bakkhai* („Bakkhánsnők”), bár majdnem biztos, hogy ennek alapjául Aiszkhülosznak egy elvesztett mesterműve szolgált. A drámairodalomban azonban általában Szophoklész tartják a klasszikus irányzat fő képviselőjének. Valóban az érvek kristálytiszta összpontosítása, az eszmék egyszerűsége és a szerkezet gazdaságossága Szophoklésznél a legerőteljesebb. Világa kegyetlen, sőt szörnyű, de nem szertelen.

A drámaköltészet kifejezetten athéni műfaj, a szofisták és a filozófusok viszont – Szókratész kivételével, aki kicsúfolta a többieket – idegenek voltak, többségükben iónok. E vándorbölcsek legnagyobb hatásukat Athénban valószínűleg a

430-as évek végén fejtették ki. Arisztophanész első darabjai a 420-as években készültek, Platón *Szümposzionjának* keletkezési idejét utólag az i. e. 416. évre, az athéni társasági élet aranykorára tette.

Nem kell túlságosan komolyan venni azokat a vádak, amelyekkel a szellem embereit és az idegeneket olyankor szokás illetni, amikor az állam válságba kerül. A szofistáknak nem volt nagyobb részük az athéni politika bukásában, mint Voltaire-nek abban, hogy kitört a francia forradalom. Amikor jól mennek a dolgok, senki sem hibáztatja az értelmiségieket, ha maguk között olyasmiről beszélgetnek, ami máskor – állítólag – felkelti az olümposzi istenek haragját. Prótagorasz perbe fogták Athénban, de nem ő volt az egyetlen; a leghíresebb áldozat Szókratész. Tanítványai viselkedése miatt ítélték el, de egy államcsíny után, egy vesztett háború végén, amikor az athéniak nyilván dühösek és zavarodottak voltak. Akár egyetért valaki a szofistákkal, akár nem – és Szókratész ez utóbbiak közé tartozott –, Platón olyannak ábrázolta őket, akik nem bűnözők ugyan, de kárt okoztak.

Kétséges, vajon valóban befolyást gyakoroltak-e az istenekben való hitre vagy a hitetlenségre. Az athéniak az évszázad végén a hisztérikus aggodalom állapotában éltek, de

Zene az ókori Hellaszban

A zene – mind gyakorlata, mind elmélete – nagy hatást tett a társadalom valamennyi rétegére. Az ünnepeknek, a lakomáknak, a munkák különféle fajtáinak (még az olyan sajátos szakmáknak is, amilyen a kenyérsütés vagy a lótenyésztés) megvoltak a maguk melódiai és munkadalai. A harcosok a kardforgatást, az atléták az ökölvívást a fuvala vidám hangjai mellett gyakorolták. A tánc egyetemes jellegű volt, ami Európában azóta soha nem fordult elő. A *muszikosz* („múzsai, múzsai dolgokkal foglalkozó”) az athéni nyelvhasználatban rokonértelmű volt a „kifinomult”, „előkelő” szavakkal. Az önmérsékletre képes, hidegvérű ember „ritmusra lépkedett”, a rosszkedvű viszont „kizökkent az összhangzásból” (célzás arra, hogy a lírán nem találta meg a helyes húr, ami – legalábbis az alexandriai hangversenyelátogatók körében – a zenész jó hírét veszélyeztette). A kecskepásztorok az unalmas délidőt nádsíp hangjai mellett töltötték el; és még a hadifoglyoktól is elvárták, hogy nehéz helyzetüket nótaszóval enyhítsék. Majdnem minden ilyen daltamot pusztán hallás után tanultak meg, és nem hangjegyek segítségével, ezért azután e dallamok veszendőbe mentek.

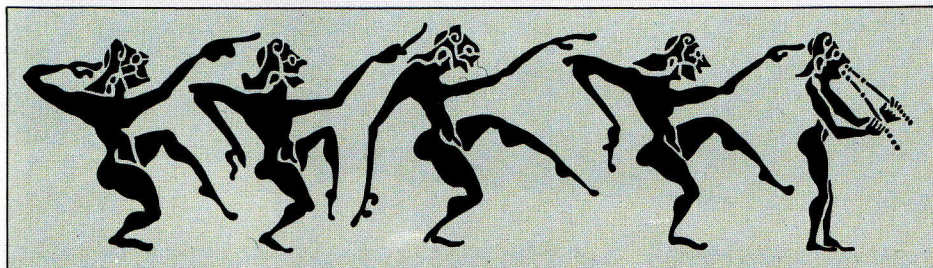
A görögök hangszereiket és korai dallamvilágukat a nyugat-ázsiaiaknak és thrák szomszédaiaknak köszönhették (ezt egyébként el is ismerték). Amivel alkotó módon kiegészítették, az az új, maradandó zenetudomány és a zeneesztétika volt. A hangtanban például látványos előrelépést tettek a matematikusok, miután Püthagorasz bebizonyította, hogy a konszonancia alapelvei számokban kifejezhetők.

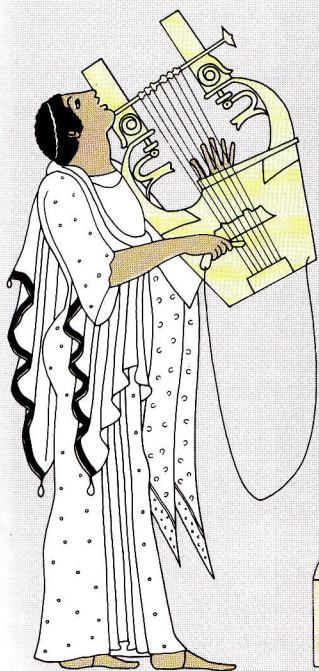
Fent: „... Ezért tehát a lírajáték oktatója gondoskodik róla, hogy tanítványai szerények és jó magaviseletűek legyenek. Amikor már képesek játszani, megtanítja őket a megfelelő költők énekeire, ezeket játsszák a leckeórákon, a ritmusuk és dallamaik bevéssé válnak a fiúk emlékezetébe, szelidebbé válnak tőlük, és jobb kedvvel vesznek részt az eredményes társalgásban és cselekvésekben...”

Lent: Társasági zenélés: áldozás az isteneknek, tánc.

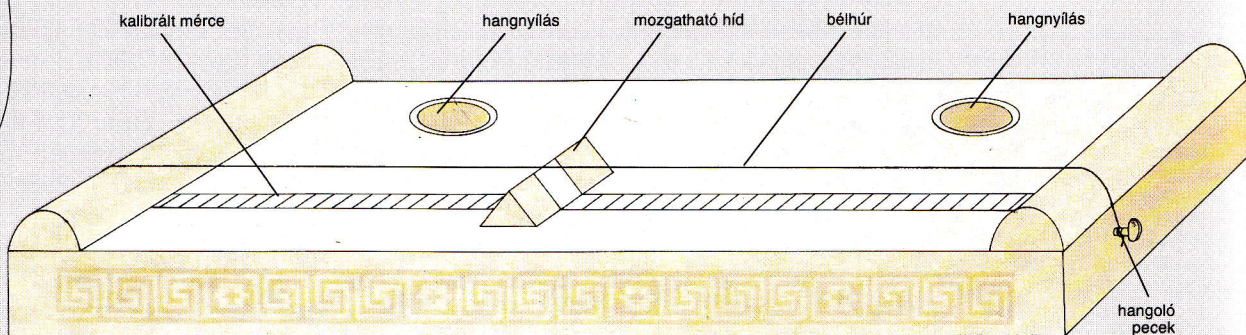
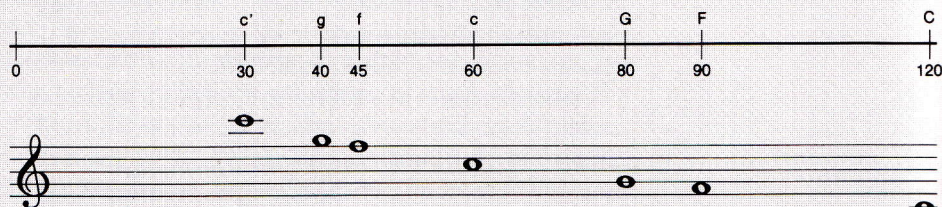
„Szeretem ezt a dalt énekelni, míg élek; és ha meghalok, / Tegyük líráim lábaimhoz, furulyám fejemhez; / Fújjátok tovább!”

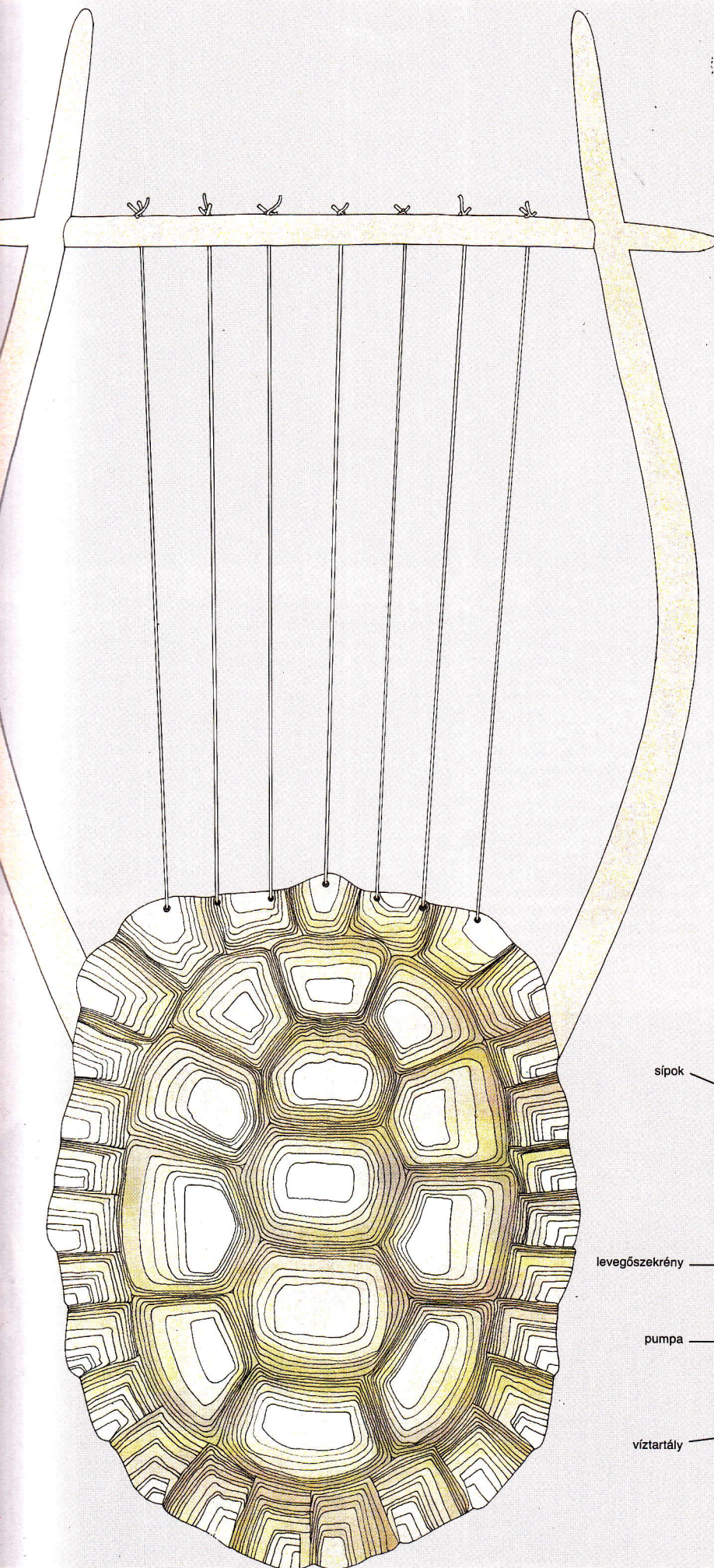

Balra: „És közepén Apollón futtatja végig arany plectronját héthangú líráján, ő vezeti az összes dallamot...” A négy nagy, pánhellén ünnepi játék alkalmával pompás kosztümökbe öltözött szolistas és együttesek mutatták be virtuóz művészetüket a görög világ számos részéből érkezett hallgatóság előtt. Hagyományosan a lírán (*kithara*) előadott dal volt a legfontosabb zenei versenyszám.

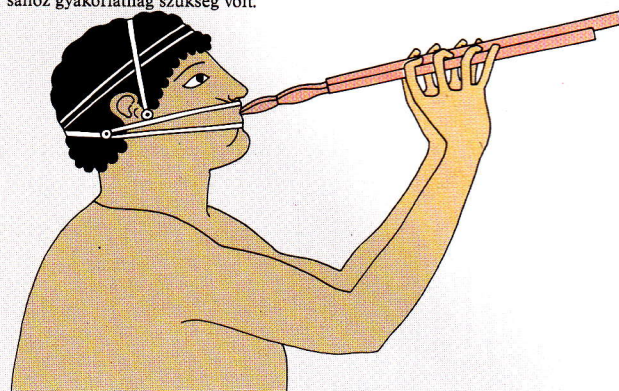
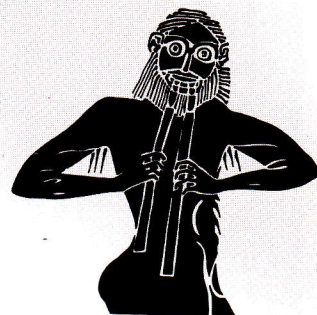

Lent: A görög filozófusok igen nagy súlyt helyeztek az elméletre, ami a zenében a *monokhordosz* (monochord, szonóméter) nevű, egyhúros mérőműszer kifejlesztéséhez vezetett. Ezzel az „akusztikai potenciométerrel” a görög matematikusok, nevezetesen Szamoszi Püthagorasz az i. e. 6. században, ki tudták számítani a különböző magasságú hangok számszerű viszonyát. Ha a két túlközött kifeszített húr egy üres hangdoboz felett megpendítik, megszólal egy hang. Ha a húr két egyenlő részre osztják, akkor egy oktávval magasabb hang keletkezik, a 2:3 arányú osztás kvintet, a 3:4 arányú kvartot eredményez, és így tovább. Mindez sokkal érthetőbbé válik az alábbi diagram segítségével: a húr 120 egyenlő részre osztották fel, és a hangmagasságot úgy állapították meg, hogy feltételezték: a szabad, vagyis a teljes hosszúságú húr C hangot ad.

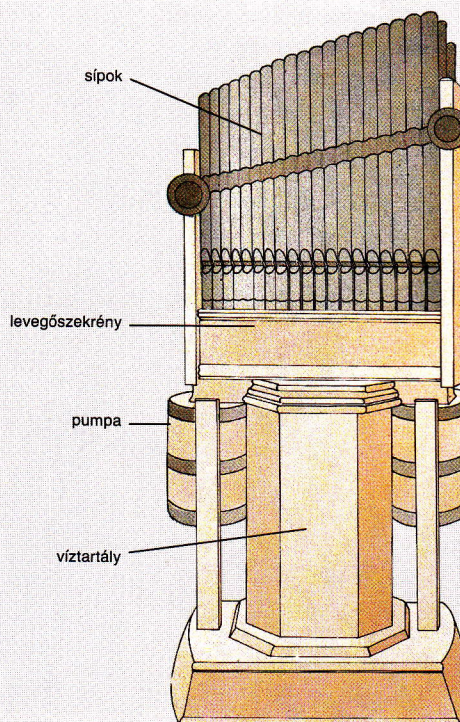

Jobbra: A keményfából vagy csontból készült fuvola több részből állt, henger alakú volt (mint a klarinét), kétágú nádsípall szálaltatták meg (mint az oboát), ezért hangja valószínűleg hasonló volt a görbekürtéhez. Sokszoros átfúrással és a körben forgatható, fémből készült karocskával szabályozták hangterjedelmét, és lehetővé tették, hogy át tudjon váltani egyik hangnembről a másikra (*polifónia*). Méretei a „virginál”-tól a „kontrabasszus-kürt”-ig terjedtek, és átfogták azt a három oktávot, amelyre a művek előadásához gyakorlatilag szükség volt.

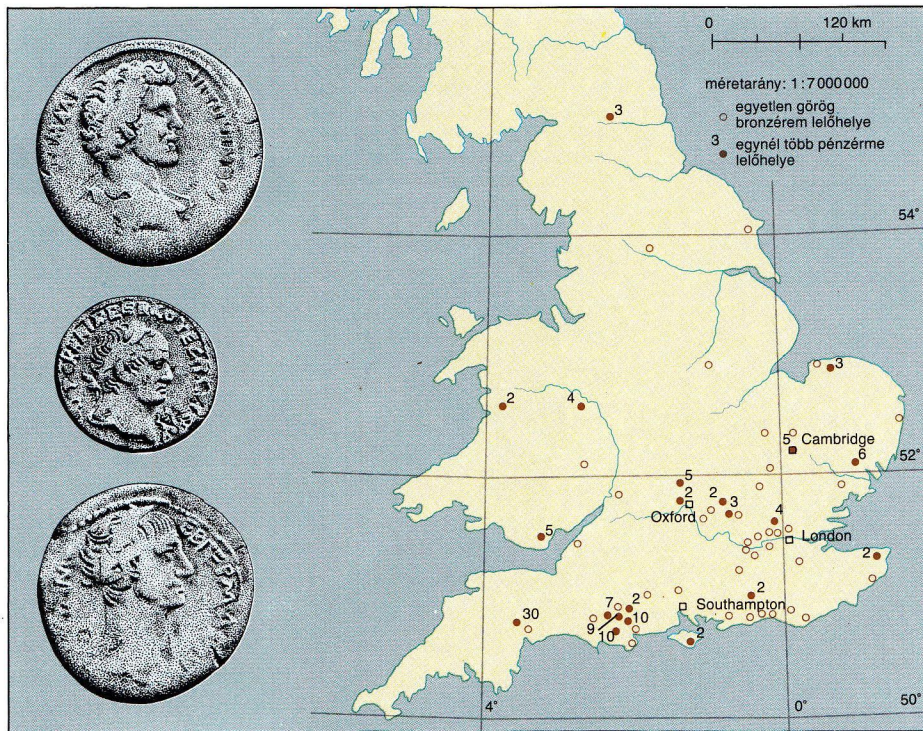

Fent: A fuvolák nem voltak egymáshoz rögzítve. Állásszögük változtatása, miközben az előadók „karmos ujjakkal” játszottak rajtuk, kényes művészet volt. A nehéznek számító művek előadásakor a zenészek bőrből készült állpántot viseltek (mint a kürtösök).

Jobbra: Fekete-tengeri íjász öltözkézt viselő kürtös. A csupán két-három hang kibocsátására alkalmas kürtnek bőséges készlete volt jeladásra szolgáló ritmusokból.

Balra: Késői fejlemény volt a *hüdraulisz*, azaz a víziorgona. Ezt a hangszert i. e. 250 körül Ktészipiosz görög mérnök találta fel, aki apjával együtt borbélyként dolgozott Alexandriában. Amikor apja műhelyében ellensúlyrendszert dolgozott ki egy tükör számára, észrevette, hogy a levegő, ha egy vékony csövön és egy nyíláson kell áthaladnia, tisztá zenei hangot ad. Ezt az elvet felhasználva, képes volt erős hangok létrehozására, amelyek magassága különböző hosszúságú csövek révén változtatható volt. E csöveket azután egy szelládán (légszekrényen) egymás mellé helyezték, emelőrudakkal összekapcsolt szelepeket terveztek, amelyek a kívánt csőbe engedték be a levegőt. Ez lehetővé tette egyszerű dallamok eljátszását. A hangszert, a sípos orgona elődjét, széles körben használták a rómaiak és a bizánciak.

a hivatalos vallásgyakorlat akadálytalanul folytatódott, a zártkörű kultuszok pedig inkább szaporodtak, mintsem fogytak. Az 5. század végén, ismereteim szerint, minden olyan kultuszhelyen, amelynek működése folyamatos volt, nagyobb számban mutattak be apróbb áldozatokat, mint az 5. század elején. Euripidész drámáinak szofisztikus érvelései semmiképp sem sugalmaznak ateizmust, és amikor *Ión* című művében az athéni nők Delphoiban, egy szobor előtt így kiáltanak: „Athéném, én istennőm!”, a szerző minden bizonnyal valóságghú kívánt lenni. Az igazi vallásos tisztelet, és annak sokféle rétegét bemutató költői művek közül kevés görög alkotás vetekedhet a *Bakkhánsnőkkel*.

Annak érzékeltetésére, mi ment végbe Athénon belül az 5. században, a legérdekesebb példa Arisztophanész pályafutása. Műveinek stílusa erősen különbözik egymástól. Az első színművek szellemesek, líraiak és félelmetesen kemény támadásokat tartalmaznak. 424 után a mondanivaló politikai éle kissé kicsorbul: a *Felhők*ben kicsúfolja Szókratészt, a *Darazsak* főhőse egy bolond öregember, a bíróságok megszállottja. 421-ben pedig, vagyis abban az évben, amikor a béke mindennapos téma volt, a *Béke* ismét éppoly lírainak és a földművesek éppoly heves szószólójának mutatja a szerzőt, amilyen 425-ben volt, de ekkor már nincs benne akkora düh. 414-ben, a *Madarak*ból ítélve, a színház látványosabb, zeneibb és utopisztikusabb lett: a kardalok ritmusai szövevényesebbek, mint bármikor korábban, előfordulnak még csipős megjegyzések, de a cselekmény mulattató, a lélekör a boldog utópiáé.

A *Békák*ban (405) ismét egy remekül ábrázolt állatkórus jelenik meg. A művet ugyanaz a nagyszerű ritmus és líraiság jellemzi, mint Arisztophanész más alkotásait, remek tréfák vannak benne, és első ízben tűnik fel átható intellektusú irodalomkritika. Azt váránk, hogy ez a darab búskomor hangulatú, hiszen Athén az összeomlás előtt áll, de erről szó sincs. Átveszi Eupolisz egyik elveszett vígjátékának ötletét: abban az attikai démoszok követséget küldenek az Alvilágba, hogy hozzanak vissza a halálból egy államférfit, aki majd megmenti Athént. Arisztophanész komédiája emlékeztet ugyan erre, de az ő változatában senki nem ment meg semmit; nála az alvilágba leszálló Dionüszosz isten mind-

Fent: Görög pénzérmék lelőhelyei Britanniában

Antonius Pius, Traianus és Vespasianus itt látható érmei az i. sz. 2. században, valószínűleg az alexandriai császári pénzverdeből jutottak el Britanniába.

Lent: Feltételezik, hogy ezen az athéni vázaképen ábrázolt jelenetet Szophoklész *Antigoné*ből merítették. Sajátos kompromisszuma az mindennapok és a színház valóságához való hűségnek. Antigonét épp elítéli Kreón türannosz, amiért tisztességesen el kívánja temetni halott bátyját. Szinte megváltoztathatatlan szabály volt, hogy az erőszakos jeleneteket csak a színpadi szöveg mondhatta el, de nem jelenítették meg.

Az Erechtheion (Erechtheusz) Homérosz által említett athéni házának 5. századi újjáépítése. A képen az északi előcsarnok (*fent*), a keleti homlokzat (*jobbra*), a nyugati homlokzat (*lent jobbra*), és a délnyugati oldal látható a felső szintről nézve (*legalul*).

Az Erechtheion Athén műkénéi palotájának helyén épült, és az eredetileg mellette álló szent olajfa valószínűleg ugyancsak a műkénéi korból származott. Erechtheuszt Poszeidónnal is azonosították. Itt zajlott Poszeidón és Athéné vitája Attika birtoklásáért. Poszeidón háromágú szigonyának nyoma látható volt a sziklán. A déli előcsarnok, amelyet kőből való nőalakok, azaz karüatidák tartottak, ott állt, ahol valami megszentelt dolgot, talán egy szobrot vagy an-

nak öltözékét mutatták be a népnek. A főépület belseje ikertemplom volt, az egyik terem Athénéé, a másik Poszeidón-Erechtheuszé. Itt őrizték Athéné ősi faszobrát. A rómaiak egy tűzvész követően újjáépítették az Erechtheiont; eredeti márványtömbjeinek egy részét pedig felhasználták ahhoz a templomhoz, amely Róma és Augustus tiszteletére épült. Az Erechtheion az Akropoliszról egyenesen délnyugat felé, az Eleusziszbá vezető szent útra néz.

Jobb szélén: A Parthenón frízének keleti oldalán látható három istenalak.

Fent: Az Északkeleti Szél és a Nyugati Szél egy fiatal harcos holttestét szállítja el a sírhoz.

Jobb szélén: Athéné istennő egy sír-
emléknél.

össze egy jó tragikus költőért megy oda, mivel Szophoklész és Euripidész is meghalt már, s ott van a holtak között található Aiszkülosszal együtt. Az eleusisziak kara az Alvilágban alig lehetne túlvilágibb.

Az athéni színpadi szerzők utolsó darabjai a város eleste előtt: Szophoklész *Oidipusz Kolonoszban* című tragédiája, egy mélyen megindító és vallásos színmű, Arisztophanész *Békák*-ja és Euripidész *Bakkhánsnők*-je. Ez azt bizonyítja, hogy sok minden lehetett válságban, de a szellem és a vídamság nem, a vallás sem, és a költészet sem. Természetesen fel lehet hozni ellenérvként, hogy i. e. 411-ben Arisztophanésznek még volt politikai mondanivalója; ekkor írta *Lüszisztrate* című harsány komédiáját, amelyben a görög nők arra szövetkeznek, hogy elutasítsák férjeik szerelmi közeledését, amíg a férfiak nem kötnek békét.

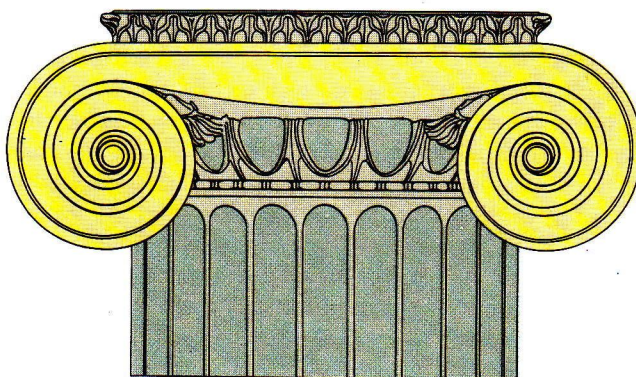
Az athéni középületek méretei a peloponnészoszi háború utolsó éveiben kisebbek, mint a Parthenóné, de a részletek finomsága, az ötletek frissessége és a kompozíció gazdagsága egyáltalán nem mutat hanyatlásra. Az Erekhtheiont i. e. 421-ben kezdték el építeni, és frízeit némi szünet után 408-ban és 407-ben faragták ki. Az épület azért olyan bonyolult alaprajzú, mert egész sereg rituális követelménynek kellett megfelelnie. Hajlékot nyújtott Athéné ősi faszobrának, befogadta Poszeidón oltárát is (amelyen Erekhtheusznak áldoztak), továbbá Butész hērőszát és Héphaisztosz kovácsistenét; magába foglalta a sós forrás kútját és a forrást fakasztó háromágú szigony nyomát. Az épületnek biztosítania kellett a bejáratot Pandrosz nyugati irányban lévő, Athéné szent olajfáját őrző szent körzetébe, hogy megvédje a jogtalan behatolók ellen. Ráadásul az építkezés során felfedeztek egy történelem előtti korból való sírt, amelyet egy mondabeli király nyugóhelyével azonosítottak, és amelyre a továbbiakban tekintettel kellett lenniük. Az Erekhtheion mindezek ellenére nagyszerű építészeti teljesítmény, minden szempontból különleges, és tökéletesen másnak látszik, attól függően, honnan nézik. Karcsú ión mestermű, hajlékony, mint egy macska, szép és csodálatosan leleményes.

Szólnunk kell a fehéralapos, léküthosznak (szűk nyakú, mély szájú, kenet tárolására szolgáló edény) nevezett halotti sírvázákról is, amiket a halottkultusz jeleneivel díszítettek, és amiket főleg Athénban és az athéni gyarmatvárosokban használtak az 5. század végéig. Olykor a két testvér, Hüpnosz és Thanatosz, az Álom és a Halál látható rajtuk, amint halott athéni harcosokat visznek az Alvilágba, ahogy az *Ilíaszban* is elviszik Szarpédón holttestét. Ezt a jelenetet festette meg Euphroniosz egy i. e. 500 körüli, ma New Yorkban őrzött gyönyörű, vörösalakos vázáján. Az Álom fiatal és szép, ellentétben a Halállal és Kharónnal, a révészszel. A Kharón-vázákon csak a révész és csónakjának fara jelenik meg; Hermész kalauzolja a holtakat. A sorozatba tartozó későbbi jelenetek némelyikén különös kétértelműség érezhető, akárcsak a szintén ezekben az években készült faragott sírköveken. Szomorúságot fejeznek ki, vannak köztük távozást és búcsúzást, gyászt ábrázoló képek, de hogy az alakok melyike a halott, az nem derül ki, a bánat egyetemes.

És mi történt az istenekkel? A mód, ahogyan ábrázolják őket, egyre emberibb. Athéné, lándzsájára támaszkodva gyászol egy sírkőnél: ezt a jelenetet nyilvánvalóan nem az életből lesték el, mégis tökéletesen és meggyőzően élethű. A férfiistenek teste olyan, mint az atlétáké, Aphrodité vonzó nő, és még Pán és a szatírok is tetszést keltő alakok, sokkal kevésbé vadak, mint korábban voltak.

ÖTÖDIK RÉSZ

NAGY SÁNDOR KORA

ÚJ MOTÍVUMOK AZ IRODALOMBAN ÉS A VALLÁSBAN

Archaizálás az irodalomban

Az archaizálás már az i. e. 4. században megjelent az irodalomban és a képzőművészetben. A nosztalgia nagy áradata azonban száz évvel később jelentkezett, amikor az athéni próza 4. századi nagy mestereit éppúgy tanulmányozták, mint az 5. századi költőket. Az 5. században az epikus költészet már a múlté volt; ekkorra az athéni gyermekeknek meg kellett tanulniuk egyes ismeretlen szavakat és mások különleges jelentését, hogy megértsék Homéroszt. Homéroszt még mindig szinte istennek tekintették, költészetét pedig éppoly ősréginek és tiszteletre méltónak, akárcsak azokat a témákat, amelyekről szólt. Ebben az időben őt tartották a legrégebbi és – különös módon – a legmegbízhatóbb történetírónak. Annak a három költőnek a nagyságát, akit ma nagy klasszikus tragédiáíróknak tekintünk, Aiszkhüloszt, Szophoklész és Euripidész már a 4. század végén is felismerték – az utóbbi kettőnek, több mint száz évvel halála után még tovább nőtt a híre; műveiket az athéni állam megőrizte, úgy, ahogyan Peisizisztratosz korábban az *Iliász*-szal és az *Odüsszeiá*-val tette. Az athéni flotta újbóli megjelenése és az athéni szövetségek megújulása i. e. 400 után, a városfalak újjáépítése és a jólét visszatérte mégsem tudta visszahozni az 5. századot.

Már Thuküdidész is archaizált stílusában az 5. század végén, és Athénban úgy vélték, hogy a régies nyelv méltóságosabb és költőibb, mint a mindennapi beszéd. Amint egy ókori kritikus élelméjűen megállapította, Thuküdidész „szóhasználatában politikus volt, stílusa sokoldalú, nem volt érzéke a harmóniához, de gyorsan fogott az esze”. A 4. századi archaizálásból bennünket nem az érdekel, hogy megszűntek az újítások, hanem hogy megkezdődött egy olyan folyamat, amely hosszú időn át tartott. A műbírálok múltimádatukban sokkal szigorúbbak voltak, mint a költők, a szobrászok vagy az építészek: Arisztotelész Szophoklész tartotta a legnagyobb tragédiáírónak, Platon Pindaroszhoz fordult szellemi táplálékért; a 4. századi elégiaköltőket alábecsülték és alábecsülik mind a mai napig, és ugyanez a helyzet a 4. századi szobrászat legjobbjai esetében is.

Theokritosz és a pásztorköltemények

Athén e korban – határozottan ez a benyomásunk – kiegyensúlyozottabb és (jobb szó híján) polgáribb. A szigorúan méltóságos szépség apránként egyre jobban belevesztett a finomkodásba, ami már-már dagályossággá vált. Az athéni Menandrosz szelíd társadalmi vigjátékai Arisztophanész után túl szelídek és túlságosan csiszoltak voltak, mégis nagyobb népszerűséget élveztek, mint Arisztophanész művei bármikor. A Gorgó-főtkorábban riasztónak ábrázolták, később groteszknek, az 5. század elején olykor mulatságosnak, most viszont szép nőt csináltak belőle. A Küklópsz antiisten volt, azután félelmetes szörnyeteg, később, Euripidész *Küklópsz* című szatírájátékában mulatságos pantomimfigura; a 3. század elején érzelmős és reménytelen szerelmese egy tengeri nimfának: „Én drága mézalmácskám... tizenegy őzet és négy medvebocsot neveled Tenéked.” E sorok szerzője Theokritosz, egy szicíliai görög, aki a pásztorköltészet édesbús formáit a Kósz-szigeti

Philéasztól tanulta, és Alexandriában élt, Ptolemaiosz makedóniai görög udvarában. Említést érdemel, hogy verseit nyelvjárásban írta, és pedig dór dialektusban, amelyet paraszti nyelvnek tartottak, akárcsak William Barnes dorseti nyelvjárását, vagy mint a modern osztrák nyelvjárásokban írt költeményeket. Theokritosz azonban – minden valószínűség szerint szándékosan – túlzott; az ő nyelvjárását soha nem beszélték a valóságban, és rajta kívül senki sem írt ilyen dialektusban. Szándékosan eltorzított nyelvi eszköz volt ez, részben tréfa, részben fortély, költői fogás, mint a színpadi öltözék vagy a pásztorköltés. Ugyanabban a korban és szintén Alexandriában teremtett Héródász hasonló vegyületet realizmusból, hagyományos versből és egy nyelvjárásból (egy ebben a formában sehol sem létező ión dialektusból), és így írta a mindennapi helyzeteket, az alacsony származásúak életét ábrázoló jeleneteit.

Ugyancsak ebben az időszakban, de merőben más stílusban írta egy ismeretlen szerző egy hajdani költőnő darabjait utánzó verseit; és pedig olyan nagy leleménnyel, hogy sok ókori és legújabb kori tudóst is megtévesztett: azt hitték, a 6. századi, boiótiai nyelvjárásban író költőnőnek, Korinnának, Pindarosz vetélytársának költeményeit olvassák. A fennmaradt bájos töredékek között akadnak részletek egy tavaszt ünneplő himnuszról és a két hegy, Kithairón és Helikón között lezajlott énekversenyből. Sajnálatos módon azonban a szerző helyesírása és néhány más nyelvtani sajátság, valamint a versformák egyszerűsége, és első-

Lent: Az Artemisszel azonosított Állatok Úrnőjének ábrázolása már mutatja azt a fejlődési utat, amely a komolyságtól a groteszktől át a vidámság és a báj felé vezet.

sorban az a tény, hogy túlságosan bájosak, arra vallanak, hogy nem hitelesek. Mindez együtt az i. e. 3. századból valónak mutatja az szerzőt, aki nem lehet azonos a valódi Korinnával. Mindent egybevetve, ezek a nyelvjárásban író, 3. századi költők fontos fejlődési szakaszt jelentenek a görögök világfelfogásában: Hérodotosz kíváncsiságát egyesítették a társadalmi érzékenységgel (mivel Theokritosz, valamint Héronasz a köznapi életből vett jeleneteket örökítették meg), az egyszerűség, a szegénység és a biztonság iránti nosztalgiával; vágyakozást fejeztek ki olyan hiedelmek iránt, amelyekben a szellem emberei többé már nem hittek, olyan érzelmek iránt, már idegenek voltak számukra.

Csalóka dolog azonban az irodalomból a valóságra következtetni. Theokritosz költészetének alapvető témája a szerelem; sokféle furcsa szerelmet ábrázol, ezek közé tartoznak verseinek pásztorfiúi is. Életüket és érzelmeiket a szerelmes szemével nézi. (Említést érdemel, hogy Longosz 5–600 évvel későbbi pásztorregénye, a *Daphnisz és Khloé*, amely egyike az ókori irodalom csekély számú, kifejezetten erotikus mesterműveinek, erősen hasonló módon ugyanezeket a konvenciókat használja.) Theokritosz egyik kortársának, a sziküóni Mnaszalkésznek van egy – valószínűleg a 3. század közepén írt – költeménye, amelyben egy pán-síphoz, a juhászok és a kecskepásztorok furulyájához szól:

„Mit művelsz itt, pán-síp, / a tenger habjának lányával, Aphroditével? / Miért vagy távol a pásztor ajkától? / Itt nincsenek hegygerincek, nincsenek szakadékok, / nincs más, csak Erósz és a vágy; / a zabolátlan Múza a hegyen él.” A témáknak ez az összekeverése soha nem állt távol a pásztori költészettől, bár a témák gyakran feszültségben állnak egymással. E stílus is, mint a kor többi divatja, gyorsan elterjedt.

Nyilvános szertartások

Az i. e. 3. századra valami mégis mindenképpen megváltozott még az egészen egyszerű és tudatlan emberek érzelmi és vallási életében is. Theokritosz költeményét írt az Adónisz tiszteletére Alexandriában rendezett nagyszerű ünnepségről. Adóniszt tisztelték már az 5. századi Athénban is; kultusza Babilóniából származott, és görög formáját Cipruson nyerte el; Adónisz nem más, mint a sebesült Tammúz, egy megható és feltámadó keleti isten. Először Szapphó egyik töredékéből értesülünk arról, hogy a görögök is tisztelték. Ünnepe Athénban áprilisban, Alexandriában szeptemberben ülték meg; voltak nagyobb eltérések is. Theokritosz szereplői szürakuszai nők, akik izgatottan tülekednek a hatalmas ünneplő tömegben, hogy megnézzék azt a látványos csoportképet, amelyen Aphrodité és Adónisz zöld ágakból álló lugasban együtt lakomáznak egy pamlagon, hogy meghallgassák az isten dicsőítését: „GORGÓ: Ide, szívem, gyere csak! Nézd ezt a remek fali szőttest! / Finom! s mily ragyogó! Igazán isten keze-műve! PRAXIONA: Mennyei szent szűz, hát létezhetik ennyi ügyesség? / Micsoda művész fest és rajzol ilyen csodaszépen? / Ahogy ez áll, s az megy, mind oly természetes: élnek, / nem himzett alakok . . . Mindent tud az emberi ész! És / ő maga mily gyönyörű, nézd csak, hogy fekszik ezüstös / nyugszékén, ol-

Balra fent: A szárnyas sarut viselő Perszeusz levágja Gorgó fejét. A jó állapotban fennmaradt, érett archaikus kori dombormű Szelinuszról (Selinus), a Szicília déli partján fekvő görög város egyik templomából származik.

Balra: Ez a Gorgó, vagyis Medúza egy Tarquiniában talált hűdriáról (vízfordó edény) való, amely i. e. 490 körül készült. Valószínűleg a Berlin-festő festette.

Fent: Az etruszk templomot ékesítő terrakottadisznek szánt Gorgó megmaradt félelmetesnek, de azért alkotója ezt is élvezettel mintázta meg és festette ki.

A görög orvostudomány és Aszklépiosz kultusza

A görög orvostudomány az ősi társadalmak hagyományos ismereteiből és mágiájából fejlődött ki és jutott el az i. e. 5. és 4. századi tudományos orvoslás kezdeteiig. Az 5. század legelejének orvosi irodalmában még vannak mágikus elemek: úgy hitték, a gyomorhurut (gastritis) Apollón átkának következménye, ő az, aki visszahívja a lenyelt folyadéksepeket, az isten madarait. Arisztotelész korában azonban az anatómia ismerete és a megbízható tapasztalat kezdte érzettni hatását.

Az orvosi gyakorlat ősi központjai Aszklépiosz szentélyei voltak, és az ezekben alkalmazott gyógymódok figyelemre méltóak. A kezelési eljárásokat kultikus szertartások formájába burkolták, de helytelen volna feltételezni, hogy csodatételekről volt szó. Más istenek és hősök is képesek voltak a gyógyításra, de Aszklépiosz kultuszának elterjedtsége arra enged következtetni, hogy léteztek szakmai, illetve tudományos ismeretek, a jártasságoknak olyan együttese, amelyet módszeresen át lehetett adni, el lehetett sajátítani. Természetesen voltak csodák is: a thébai Epameinondasz lábujja, amelyet a temetésén gyújtott tűz nem tudott elhamvasztani, a későbbiekben gyógyító csodákat tett ott, ahová vitték.

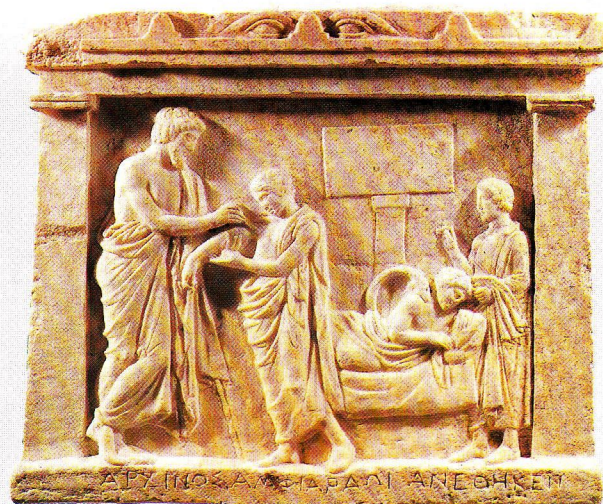
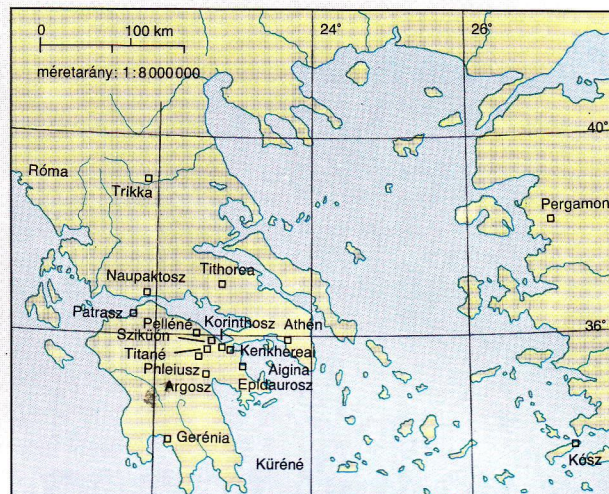
Aszklépiosz kultusza Kósz szigetéről terjedt el, a nagy híró Hippokratész szülőföldjéről. Hippokratészt több fennmaradt görög orvosi mű szerzőjének tartották, ami egy-két esetben valószínűleg helytálló feltevés.

Balra: Ez az epidauroszi szentélyből való Aszklépiosz-szobor a római korban készült. A bárátságos férfi, valamint a bölcs és jóindulatú kígyó szinte elfeledteti az orvoslás kegyetlen és kétes eredetét. De azért a szobor mégsem kifejezetten természetudóst ábrázol. A Krisztus-szobrok olykor mintha Aszklépiosz szobraihoz is kölcsönöztek volna egyet a mászt. Aszklépiosz lánya, Hügieia az egészség megszemélyesítője. Ami a kígyót illeti, ő volt a legfontosabb a szentélyben. Még a 4. században is úgy hitték, hogy ha Aszklépiosz kígyója megnyaldosta valakinek a szemét, azzal gyógyította őt vakságából.

Jobbra: Ez az athéni Nemzeti Múzeumban őrzött domborművön látható hatalmas, életnagyságúnál nagyobb láb fogadalmi ajándék, annak jelképe, amit az isten meggyógyított. A kő dombormű azonban tartósabb, mint egy lábat ábrázoló szobor, nem kétséges, hogy emiatt döntöttek a megörökítésnek e módja mellett.

Balra: Márvány dombormű az athéni Nemzeti Múzeumból; orvost vagy papot ábrázol, aki egy ápolónó vagy papnó segítségével beteget kezel. Az Aszklépiosz nevében végzett gyógyítás többnyire éjszaka folyt; a beteg aludt, lehet, hogy kábítószerrel elbódították. A kezelés részleteit alig ismerjük, annak ellenére, hogy sok mindent tudunk arról, mit gyógyítottak meg, például az arcba fúródott régi lándzsahegy okozta sebet. A páciensek, a jelek szerint, azt hitték, maga az isten ment el hozzájuk, és ő gyógyította meg őket.

Fent: Ez a dombormű, akárcsak a többi, a sikeres gyógyításért felajánlott áldozati ajándék. A hálaajándékok a fájó testrészt – egy kar, egy fül, egy szem vagy nemiszerv – alakját ölthették. Ez a szokás a Földközi-tenger medencéjében a legújabb korban is fennmaradt. Az itt bemutatott dombormű azonban életközeli és józanabb képet mutat az orvosi gyakorlatról.

Fent balra: Ezek a British Museum-ban őrzött sebészeti műszerek a hellenisztikus korban készültek. Az anatómia és a sebészet, a Khalkedóni Héróphilosz hatására, sokat fejlődött a hellenisztikus világban.

Legfőlül: Aszklépiosz legfontosabb szentélyei a görög világban.

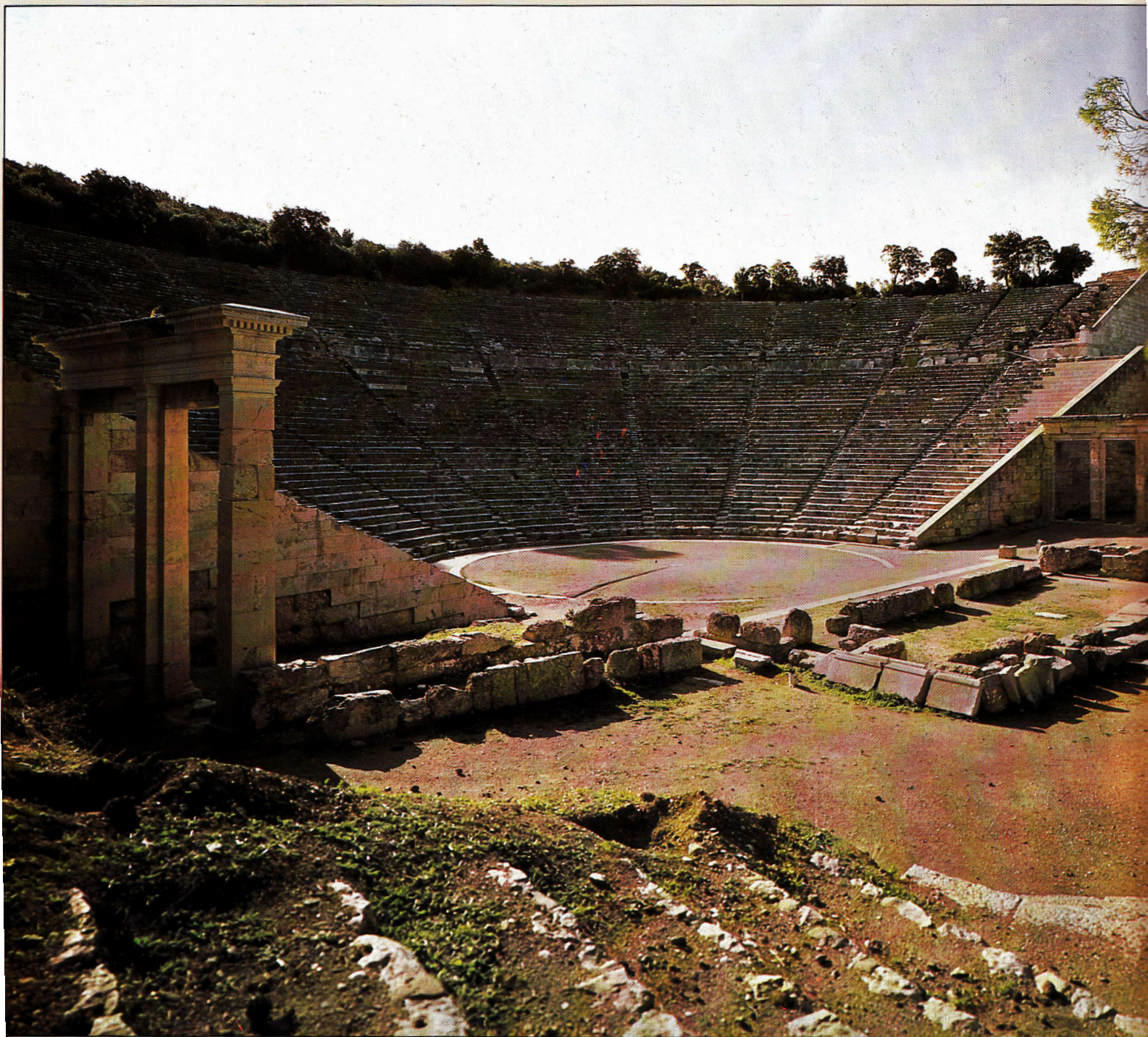
EPIDAUROSZ

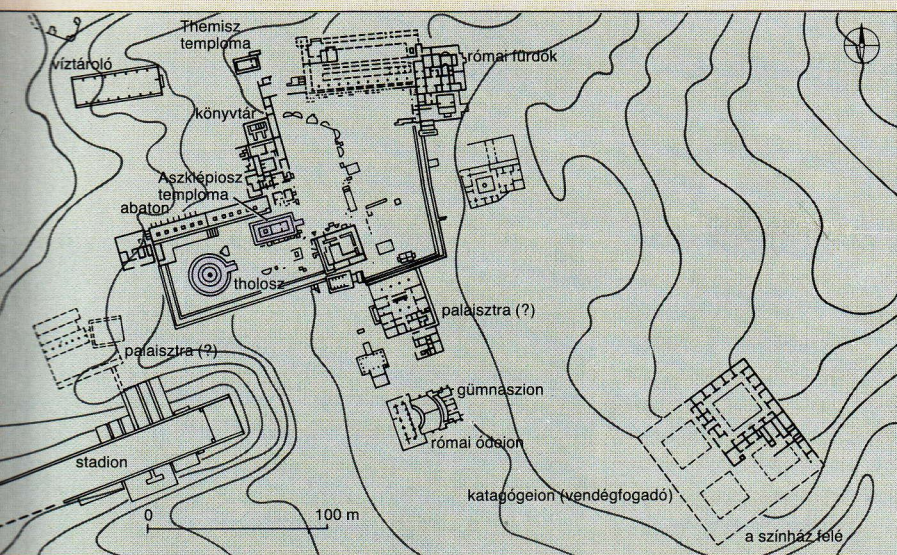

Epidauros városa a tenger mellett fekszik, a Szaróni-öbölben. Néhány kilométerre tőle, a szárazföld felé épült fel Aszklépiosz szentélye, amelynek nemzetközi tekintélye az i. e. 4. században ért tetőfokára. Még Hadrianus korában is az ottani színházat tartották a legszebbnek a világon, pedig akkor már sokkal pompásabb építmények is léteztek. Egyszerű volt és klasszikus. A szentélyben rendezett játékok csaknem olyan magas szintűek voltak, mint a legnagyobb pánhellén ünnepségek. Az itteni építészeti és szobrászati alkotások a rendkívüli fényűzés igényével készültek, némi nehézkességgel, ami a klasszikus művészet virágkorának

végére jellemző. Magából az 5. század végi Aszklépiosz-templomból és a 4. században épült, gondosan kidolgozott tholosból (rotundából) csak az alapok és néhány töredék maradt meg, egy részük úgy, hogy beépítették a keresztény templomokba.

Még jól kivehetők az Aszklépiosz-szentélyt a partmenti várossal összekötő ókori utak, kissé távolabb, több helyütt az isten szentélyéből származó, szépen faragott, díszes márványtömbök fedezhetők fel az említett templomok falaiba beépítve. A szentély, vagyis a *hieron* volt a gyógyítás színhelye. Történetéről semmit sem tudunk.

Balra: Az Aszklepiosz szentélyében álló színház a 4. században épült, és a legjobb állapotban maradt fenn az összes görög színház közül. 14 000 férőhely volt benne, és különösen jó volt az akusztikája.

A lovon ülő nőalak (fent) ún. akróteri-on, az épületoromzatot díszítő elem Aszklepiosz templomának tetejéről (i. e. 380 körül). Az ilyen ábrázolásokon a nők repültek vagy könnyedén futottak, szárnyuk volt, vagy ruhájuk libegett körülöttük. Ellentétben álltak maguknak a templomoknak súlyos, erőteljes vonalaival.

dalt már pelyhes az arca, az álla: / Hádész is szeret, ó, szerelem szive, drága Adónisz!” (Szabó Lőrinc fordítása) Két, meglehetősen közönséges nőszemély szemével látjuk az ünnepet, a város távoli, szegényebb negyedéből valók; megvetik a bennszülött egyiptomiakat és saját rabszolganőiket is, megrémülnek a lovaktól, csipős, közönséges a humoruk. Abban a részben, ahol Theokritosz elbeszéli, milyen hatást vált ki a kép, nyoma sincs vallásosságnak. Az ezt követő szabályszerű himnusz gondosan kidolgozott, megindító sorokkal; és ha az olvasó nem feledkeznék bele az egész költemény ellentétes ritmusainak és szembeszökő művésziességének csodálatába, akkor akár vallásosnak is találhatja. Az ünnepségnek egzotikus varázsa van, de jellege világi; népszerű látványosság, amelyet Ptolemaiosz rendezett a tömegnek.

Az ünnepi eseményeknek még a sorrendjük is különös. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy néhány irodalmi forrásból és i. e. 250 körüli fajúmi papiruszból ki tudunk következtetni egyet-mást Adónisz egyiptomi kultuszáról. Szinte valamennyi forrás egyöntetűen azt bizonyítja, hogy az ünnep az elhunyt Adónisz siratásával kezdődött, és egy nappal későbbi újjászületésével és mennybemenetelével folytatódott. A papirusz mintha arra engedne következtetni, hogy az örvendő szertartások ünnepnapját böjti nap követte, végül pedig újabb örömteli – emiatt költséges – nap, valószínűleg a feltámadás megjelenítése egy nyilvános vagy titkos szertartáson; vagyis a papirusz, amely számlák naponkénti felsorolása, háromnapos ünnepre utal. Szent Jeromos és Rigenész, valamint Alexandriai Kírilloz (Círill) keresztény egyházatyák határozottan állítják, hogy Adónisz feltámadása a halál után következett be. Theokritosz költeményében Arsinoé, Egyiptom királynője nyitja meg az ünnepet, s az Adónisz és Aphrodité házasságával kezdődik, másnap a halállal és az elsiratással folytatódik, és ezzel véget is ér. Athénban Adónisz ünnepe magánjellegű volt, és a nőkre korlátozódott. Ismereteink szerint szerepe volt benne a házak tetején gyorsan kivirágzó és elhervadó piciny kerteknek, s hozzátartozott egy meghatározott napon a nők gyászos sírása.

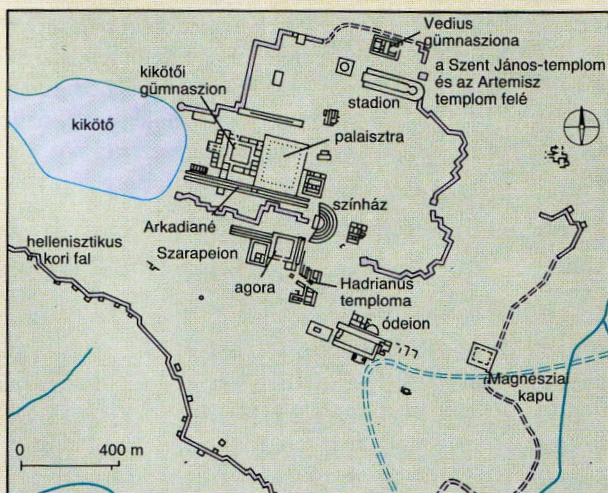
Egy meghatározó, majd misztikus módon újra feltámadó istennek bemutatott magánjellegű szertartás helyébe – legalábbis Egyiptomban, az új görög-egyiptomi kultusz otthonában – egy olyan hivatalos ünnepség lépett, amely a romantikus szerelmet és halált dicsőítette, s a királyi palotában, a vallásos áhítat fitogtatását egy dalversennyel kapcsolta össze. Az élet megújulásáról csak annyiban van szó a versben, hogy megemlíti az ünnep egy év múlva esedékes megrendezését: „Isten veled, drága Adónisz, viszontlátásra ismét a jövő évben.” A palotai ünnepség lényege a fényűzés volt. A helyet teleaggatták az ezüstszekében haldokló Adóniszt és a jajveszékkel Aphroditét ábrázoló szőnyegekkel. Az édesen illatozó, zöld lombokból fonódó lugasok között kialakított központi lugas földísz egy ébenfából és aranyból készült pamlag, elefántcsont lábain a Ganümedészt elragadó sast ábrázoló faragvánnyal. Adónisz és Aphrodité egymás mellett fekszenek, előttük pompás ételek.

Az athéni állami szertartások esetében is ugyanez az alakulás figyelhető meg, csak a méretek szerényebbek. Az ünnep fénye emelkedett, a tömeg létszáma szintén megnőtt, és változatosabb lett az összetétele is. A katonai szolgálatot teljesítő fiatal férfiak rituális köteleességeinek szertartásos jellege megnőtt, de veszített valóságos értékéből. A nyilvános szertartások látványos része gazdagodott. Természetesen az ifjak szép, új köpenyeikben jobban tetszettek a polgároknak, mint a magánszemélyek rejtélyes és félelmetes fel-

EPHESZOSZ

Epheszosz ugyancsak az ázsiai partvidéken megsokasodott, kevert lakosságú városok közé tartozott. Fontosságban és méreteiben Milétoszsal, később pedig Alexandriával vetekedett. A helyben tisztelt ősi anyaistennőt a görögök Artemisszel, a rómaiak pedig Dianával azonosították; az epheszoszi Artemisz testét tojás alakú mellék vagy mell alakú tojások borították. Nagy szentélyében, a hét világcsoda egyikében, 117 oszlop állt, mindegyik több mint 18 méter magas. Epheszosz a római kori Kis-Ázsia nagyvárosa volt, a feltárt maradványok csaknem mind római koriak. Amikor a folyótorkolatot feltöltötte a hordalék, elődeihez és utódaihoz hasonlóan, hanyatlásnak indult, de azért még a középkorban is fontos helynek számított.

Lent: Az Arkadiané nevű utca a kikötőtől a színházig vezet, hossza több mint fél kilométer. A színház a 3. század első felében épült; római kori formájában maradt fenn, de vannak a római kor előtti maradványai is. Tőle délre, egy párhuzamos utcában még ma is látható egy kétszintes oszlopcsarnok a 3. század végéről.

Fent: Az epheszoszi Artemisz-szobornak ez a másolata a 2. századi, a császárkori virágzás alkonyán, egy klasszicizáló és archaizáló korszakban készült.

vonulásai, akik ugyancsak megjelentek az utcákon. Démoszthenész megemlíti, hogy ellenfele, Aiszkhinész például részt vett a Szabasziosz – Dionüszosz zabolátlan phrüg megfelelője – tiszteletére rendezett szertartásokon: szent könyvekből olvasott fel, miközben anyja az új jelentkezőket beavatta, éjjel őzbőrt viselt, a buzgó híveket agyaggal és korpával kente be, és napokat töltött az utcán, vezetve a tömeget, kezében kígyókkal, és azt kiáltozta: *Euoi Szaboí*, vagyis „Juhé (evoé) Szabaziosz!” Könnyű belátni, hogy az ilyesféle viselkedés felháborította mind a művelteket, mind a konzervatívokat. Nevetséges viselkedésnek tartották, aminek ráadásul még baljóslatú színezete is volt. Érthető, hogy e vallások leginkább a társadalom peremén élők között – és Athénban mind többen tartoztak ezek közé – szerezhettek híveket.

Aszklépiosz kultusza

A vallásos kultusz legfontosabb gyarapodását azonban az 5. század közepétől egy minden szempontból tiszteletre méltó, kisebb istenség jelentette, akinek jótéteményeit nem lehetett nem észrevenni. Aszklépioszról, a gyógyítás istenéről van szó. Sok szentélyben az ott már korábban tisztelt valamelyik istent vagy hérószot váltotta fel, és szó sem volt arról, hogy valamennyi gyógyító helyet valaha is neki szentelték volna. A szembetegségekkel a nimfák foglalkoztak eldugott hegyi forrásoknál, a jövődömondás képességével megál-

dott hérósz, Amphiaraosz folyamatosan gyógyított az Attika és Boiótia határán lévő, sikeres szentélyében, és még az athéni agorán, Thészeusz temetkezési helyének közelében is állt egy szentély: a névtelen „Gyógyító Hérósz”-é. Aszklépiosz kultusza i. e. 420-ban a Peloponnészoszról került Athénba, valószínűleg Aigina közvetítésével, i. e. 422-ben Arisztophanész *Darazsak* c. művének egyik szereplője ugyanis még ott keresett gyógyulást. Nem kétséges azonban, hogy epidauroszi központi szentélye elismert volt, hiszen az isten új, athéni ünnepét Epidauriának hívták. Aszklépiosz minden új szentélyének hivatalos megnyitását az Epidauroszból odavitt szent kígyó megérkezése jelentette. Ez történt Athénban is, és amíg az új kórház felépült, addig Szophoklész, a költő látta vendégül a kígyót.

Az intézményt aligha túl merész dolog kórháznak nevezni. Epidauroszban egész sor felirat van Aszklépiosz csodáiról. Nyilvánvaló, hogy e csodás tettekben része volt a sebészetnek és az orvostudomány bizonyos ágaiban való komoly jártasságnak. Epidauroszban, valamint az Epidauroszt által alapított számos más szentélyben az 5. század végén következett be a kultusz fokozott elterjedése, és tetőpontját alighanem a 4. században érte el. I. e. 400 körül Epidauroszban nemzetközi ünnepségeket rendeztek Aszklépiosz tiszteletére, atlétikai és lóversenyekkel, zenei és költői vetélkedőkkel. Új szentélyei a 4. században épültek Kószban (ahol Hippokratész az 5. században lerakta az orvostudomány

Ezek az ifjak az áldozati állatokat vezetik Athéné körmenetében, a Parthenón márványfrizén.

alapjait), Pergamonban és Kürénében, i. e. 293-ban pedig Rómában is. A 3. századi Naupaktoszból egy asszony, tegeai Anüté, a kiváló költő volt, aki meghonosította Aszklépiosz kultuszát. További szentélyek működtek Sziküónban, Korinthoszból, Kenkhreában, Phliusban, Argoszból, Patraszból és az észak-peloponnészoszi Pellénében, a phókiszi Tithoreában és Naupaktoszból. Epidaurosban az épületek pazarok és díszesek voltak.

A jóshelyek és a gyógyhelyek gyakran egybeesnek, a legújabb kori Afrikában éppúgy, mint az ókori Hellaszban, és a 4. századi görög jósdák már egyéni kérdésekre is válaszoltak, habár csak kisebb mértékben. Ezek a kérdések valószínűleg így hangzottak: „Hérakleidasz kérdezi, várhat-e gyermeket jelenlegi feleségétől” vagy „Nikokrateia kérdezi, melyik istennek kell áldoznia, hogy megszabaduljon betegségtől”. Ennek oka részben az volt, hogy úgy hitték, mindegyik betegségnek megvan a maga saját istene; Apollónról például úgy gondolták, hogy ő okozza és gyógyítja a bélhurutot, mivel a bélsár hasonlított szent madarainak, a fecskéknek ürülékéhez. Aszklépiosz valamennyi betegség gyógyítására törekedett; az isten egyik 4. századi megjelenésében szolgálóját Panakeiának, azaz „mindent meggyógyító”-nak hívják. A betegek messzire elmentek, hogy ezt az istent megtalálják; az epidauroszi feliratokon olvashatunk egy emberről, aki háborús sérülése után évekig hordott a testében egy fémdarabot, amíg Aszklépiosz meg nem gyógyította. Aszklépiosznak, ellentétben a régi istenekkel, nem volt szigorú, féltelmetes megjelenési formája. Van egy monda, amely szerint az istenek elpusztították őt, amiért feltámasztott a halálból egy embert. Aszklépiosz megjelenésével az istenek jelentős mértékben szelídebbé váltak.

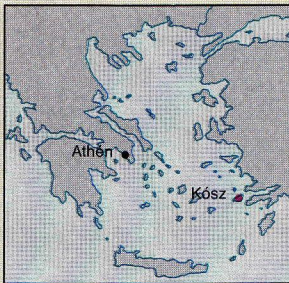
A magánélet filozófiája

A 4. században megnőtt a kiskereskedők és a bizonytalan kimenetelű vállalkozások száma. A kockázatvállalás rendkívüli méreteket öltött; a városokban az emberek könnyebben csinálhattak szerencsét, de sokkal könnyebben bukhattak meg, és ez vonatkozott magukra a városokra is. A görögök többé nem találtak mindenre vigaszt az ősi isteneknél. Észrevehetően terjedtek az élettől való elfordulást hirdető, az egyéni boldogulással és a lelki béke megtalálásával foglalkozó vallási és filozófiai nézetek. A szelíd és egyszerű Epikurosz i. e. 341-ben született Szamoszon, és Athénban halt meg 270-ben; semmiképp sem tekinthető rendkívülinek kortársai között. 323-ban Athénben tanult, és előbb a leszposzi Kolophónban és a Hellészpontosz keleti végében lévő Tróaszban található Lampszakoszból és a leszposzi Mütilénéből származtak, vagyis olyan területekről, amelyek kívül estek a makedónok nagyhatalmi küzdelmeitől; tanítványai között voltak rabszolgák és nők is.

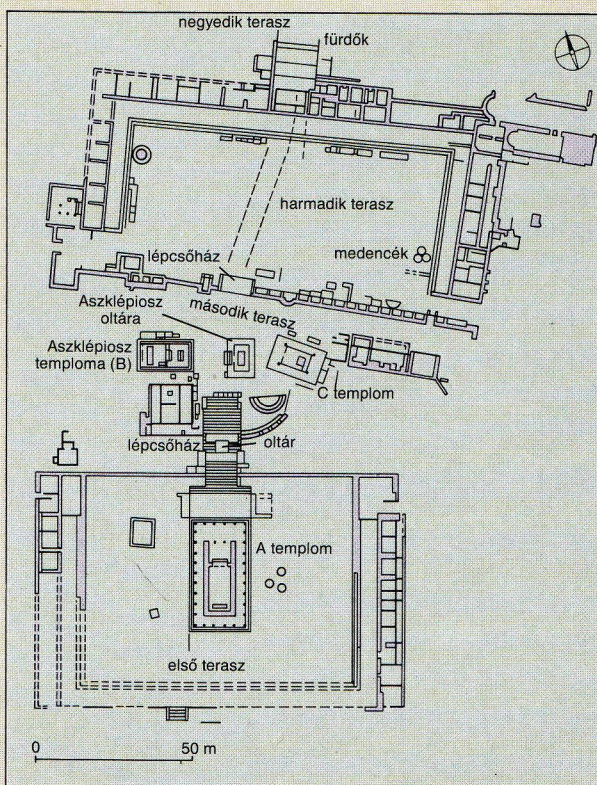
Ezek a mozgalmak új mitológia elterjedésével jártak együtt, a történeteket másképpen beszélték el. Elsősorban a 3. században Kis-Ázsiában a helyi mitológia egészen új területét aknázták ki. Néhány olyan történet vált népszerűvé, amelyek azután latin nyelven Ovidius *Metamorphoses*-ében bukkannak fel. Az istenek olyan megfoghatatlanok, akár a síkos halak, kiszámíthatatlanok, és szexuális félrelépéseik száma végtelen.

Az újmódi színházi előadásnak nem volt érdemi célja. A tapasztalatok komoly elemzését, az élet értelmének megmagyarázását a 4. századi görögök a filozófusoktól várták. A komoly filozófia és a komoly költészet ebben az időben közelebb állt egymáshoz, mint napjainkban.

KÓSZ

Kosz szigetete a Déli-Szporádok szigetcsoport tagja. A Lindoszból, Knidoszból és Halikarnassoszból álló délkeleti unióhoz tartozott. A 6. század végén a perzsák elfoglalták; az 5. században Athén szövetségese volt, és itt született Hippokratész. A peloponnészoszi háborúban lerombolták, és i. e. 366-ban építették újjá. A hellenisztikus korban itt nevelkedett Phileasz, a pásztori költészet szülőatyja. Theokritosz egyik legismertebb költeménye ezen a vidéken játszódik. Műemlékei és szentélyei még ma is láthatók.

Aszklépiosz híres szentélye – ahonnan a görög orvostudomány kiindult – Kosz városa közelében van. Valamikor Apollón szentélye volt; valamivel Hippokratész halála után, a 4. század közepén fogtak hozzá az Aszklépiosz-templom és a környező létesítmények építéséhez, amelyek számos 3. századi jellegzetességet is mutatnak.

Az első és legmagasabb terasról letekintve (fent) a második teraszon a főtemplom helye, valamint a nagy oltár maradványai és a római templom oszlopai láthatók, a harmadik teraszon pedig az a terület, ahol valószínűleg az aszklépioszi ünnepségeket tartották.

MAKEDÓNIA FELEMELKEDÉSE

Spárta és Théba versengése a hatalomért

A Spárta és Athén közötti háború végétől a spártaiak uralkodó szerepet játszottak, ami többé-kevésbé egy teljes nemzedéken át tartott, i. e. 404-től 371-ig. A háború utáni események, még az 5. század vége előtt, megismételték a 80 évvel korábban történeteket. A spártai hős, Lüsandrosz, aki – mint elődei a perzsa háborúk után – erejét a Földközi-tenger keleti medencéjében fitogtatta, és aki Szamoszon megkövetelte, hogy félig királyként, félig istenként tiszteljék (követendő példát mutatott Nagy Sándornak), kényes tárgyalásokat kezdett a perzsákkal, amiért visszahívták, és kegyvesztett lett. A Perzsiához fűződő viszony újabb és újabb kudarcokhoz vezetett, amíg azután átmenetileg, minden várakozás ellenére, Nagy Sándor győzelmeinek következményeként, meg nem nyugodott a helyzet.

Kürosz, Artaxerxész perzsa király testvére és Kis-Ázsia kormányzója i. e. 401-ben elhatározta, hogy megszerzi magának a perzsa trónt. Lényeges, hogy hadseregében, amellyel az ország belsejébe bevonult, 13 ezer görög – közöttük 10 600 nehézfegyverzetű, azaz páncélos gyalogos – is volt. A görög hadosztályt egy spártai tisztségviselő, a Büzantionból az ott elkövetett visszaélései miatt száműzött Klearkhosz gyűjtötte egybe. A görögök e hadjárat sok katonai vállalkozásából kimaradtak. A történetekről később egy Xenophón nevű athéni lovaskatona, Szókratész egyik tanítványa számolt be. A Babilontól északra fekvő Kunaxánál vívott, végzetes csatában Küroszt, miután megsebesítette testvérét, megölték. Artaxerxész meggyógyult, és ő maradt a Királyok

Királya; udvari orvosa, Ktésziasz, aki ugyancsak görög volt, szintén megírta a maga beszámolóját a csatáról.

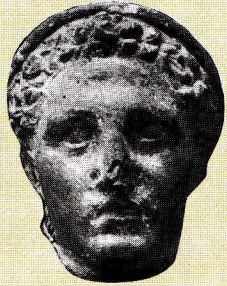
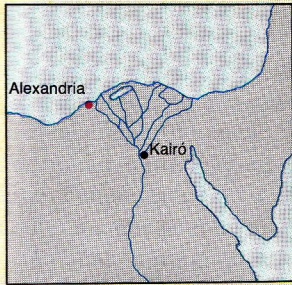
A görög sereg, amely veretlen maradt, még Kürosz halála után sem volt hajlandó megadni magát. Főtisztjait a tárgyalások során meggyilkolták, de választott parancsnokuk, az athéni Xenophón vezetésével kiverekedték magukat a Perzsa Birodalomból. Bámulatra méltó menetelés lehetett: még ha nem ütköztek is semmiféle ellenállásba, akkor is számolniuk kellett az ellenséges és keményfejű kurd hegylakókkal és természetesen a perzsa haderővel is. A Fekete-tenger déli partja mentén tértek vissza a Földközi-tenger medencéjébe, eközben sok nélkülözésben volt részük. A spártaiak hajóin eljutottak Büzantionig, de azután elhagyták őket; a thrák Szeuthész vezetésével részt vettek törzsi háborúban; senki sem tudta megfizetni a bérüket, és túl veszélyesek voltak ahhoz, hogy szívesen látták volna őket. Az utolsónak maradt 6000 fő, a Perzsa Birodalom ellen harcoló spártai haderőként, i. e. 399-ben visszatért Ázsiába. Xenophón húsz évet töltött száműzetésben, túlnyomórészt a triphüliai Szkilluszban, egy magas, Olümpiától közvetlenül délre emelkedő hegyen, Görögország egyik legkellemesebb vidékén, amely független volt mind Spártától, mind Athéntől. Csak a 360-as években tért vissza Athénba.

I. e. 400-ban a görög városokat fenyegető perzsa veszély miatt elkerülhetetlenné vált Spárta háborúja Perzsiával, de ez sem volt túlságosan sikeres, és még csak nem is folyt valami erőteljesen. Az athéni Konón, az görög hajóhad 405-ös lampszakoszi lemeszárlásából megmenekült flottaparancs-

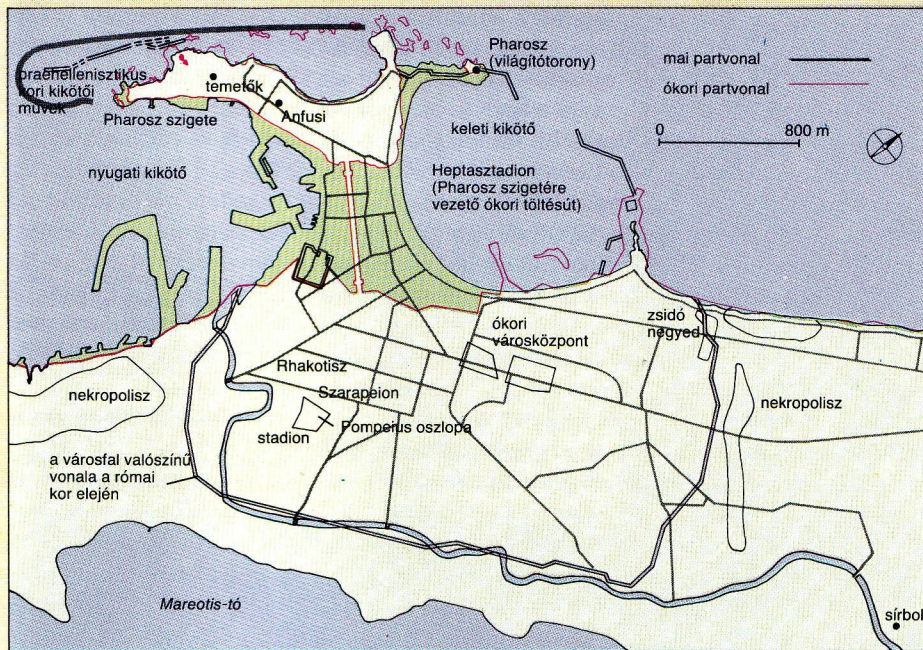
Az Athént Peiraeusszal, a város megerősített kikötőjével összekötő Hosszú Falak lehetővé tették Athén számára, hogy átvészeljén egy hosszú ostromot. A falak építését az 5. század közepén fejezték be, a peloponnészoszi háborúk végén pedig a spártaiak lerombolták őket. Később, a 4. század elején, az athéni Konón, perzsa támogatással, újjáépíttette.

ALEXANDRIA

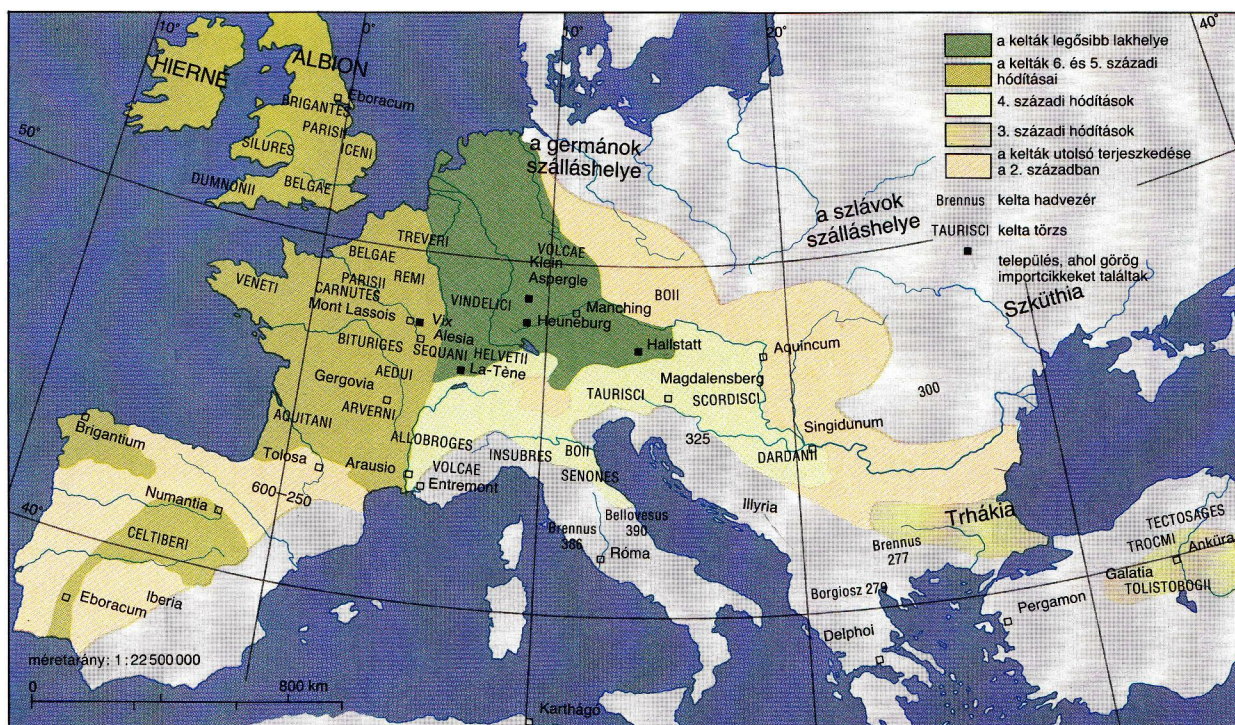
Nagy Sándort itt, az általa i. e. 332/331-ben alapított egyiptomi városban temették el. Ez volt az első abból a közel tizenháromból, amely a világ különböző részein az ő nevét viselte. Mesteri fogás volt, hogy Pharosz szigetét – mintegy 1500 méter hosszú mólóval – összekötötték a szárazfölddel, és így két remek kikötőt hoztak létre egymás mellett. A Ptolemaioszok idején (balra II. Ptolemaiosz, i. e. 285–246) Alexandria egy időre a világ kereskedelmi és kulturális központja lett. Itt működött a világ első nagy könyvtára, itt született meg elsőnek az újfajta költészet, és itt éltek az első nagy irodalomtudósok. A rómaiak azonban nem bántak vele kesztyűs kézzel, az arabok pedig elpusztították.

nok Ktésziasszal, a Perzsiában élő udvari orvossal folytatott tárgyalás után, elvállalta a perzsa flotta parancsnokságát, és 395-ben elfoglalta Rhodoszt a spártaiaktól. Egy évvel korábban Agészilaosz spártai király átkelt Ázsiába, olyan lelkes elképzelésektől vezérelve, amelyeket Nagy Sándor váltott később valóra. Homérosz Agamemnónját utánozta, amikor Boiótia keleti partján, Auliszban áldozatot mutatott be, de mivel botorul elfelejtett erre engedélyt kérni a thébaiaktól, az áldozati szertartást fegyveresek szakították félbe. Agészilaosz jól haladt előre Phrügiában, a tengeren azonban Konón volt az úr, elfogott egy egyiptomi gabonaszállító flottát, amely a spártaiakhoz tartott, és végül i. e. 394-ben Knidosznál megsemmisítette a spártai hajóhadat.

A görög szárazföldön a spártaiak ugyancsak ádáz haragot keltettek maguk iránt. 394 júliusában ellenségeik szövetsége Korinthosz közelében véres, de döntetlen csatát vívott ellenük. Időközben Agészilaoszt visszahívták Ázsiából, miután Lüsandrosz a boiótiai csatában meghalt. Augusztusban, a boiótiai Koróneánál a boiótiaiak és az athéniak legyőzték Agészilaoszt. Spártát ostromzár alá vették a Peloponnészoszon, legalábbis a tengeren, akárcsak Periklész korában, de a spártaiak még sarkokba szorítottan is éveken át hajthatatlanok maradtak. Konón, a perzsák hallgatolágos jóváhagyásával és perzsa pénzzel, újjáépítette az athéni „hosszú falakat”, valamint Peiraieusz (Pireusz) falait, és Athén visszaszerezte Lémnosz, Imbrosz, Szkürosz, Délosz és Khiosz szigetét. A knidoszi csata után a kis-ázsiai görög városok elkergették spártai kormányzóikat, és az új demokráciák nem az athéniaktól, hanem a perzsáktól kértek védelmet. Nyilvánvaló, hogy a perzsák Európában nem remélhettek egyebet, mint egy többé-kevésbé hűséges szövetségi rendszert, amelynek segítségével Perzsia hegemon szerepet játszhat a többi, független nép között. Mondanunk sem kell, hogy ez, kilátástalan helyzetben, mindegyik görög állam számára csábító volt, de egyetlen görög szövetséges sem maradt hűséges. Egyelőre Athén napja virradt fel: hat éven át ellenőrizte a Fekete-tengerhez vezető út bejáratát.

Az ekkor dúló hatalmi harc másik központi kérdése az volt, kinek állt rendelkezésére nagy számú zsoldosereg. Ezek nem olyanok voltak, mint Xenophón seregének kó-

Kelta hódítások Európában

Napjainkban csak kelta szórványokat ismerünk, de az i. e. 6. és 3. század közötti időben Európa nagy részét elárasztották a betörő kelták. 386-ban Brennus megtámadta Rómát, a 3. században egy másik Brennus eljuttat Delphoiba. A galatiaiak, akik az i. e. 3. században a közép-anatóliai síkságon telepedtek le, még a rómaiak idején is kelta nyelven beszéltek. Az előkelő és igen gazdag törzsfők irányítása alatt álló kelta törzsi szervezet túlélte Caesar galliai hadjáratait és az erőszakos brit hódítást is.

borló hivatásos katonái, hanem Krétáról és a Pindosz-hegységből érkezett, gyorsan mozgó hegyalakók, jobb fegyverzettel, mint a múltban, hosszabb kardokkal és dárdákkal. I. e. 390-ben egy Korinthoszhoz közeli kisebb hadműveletben, az athéni Iphikratész vezetésével, tönkrevettek egy hatszáz spártaiból álló csapatot. I. e. 388-ban az észak-görögországi hegyekben, lesből, ugyancsak Iphikratész parancsnoksága alatt, elpusztították az oda kiküldött spártai haderőt.

Ezekből az eseményekből meg lehetett jósolni a jövőt. Amiképpen Perzsia nem volt legyőzhetetlen, ugyanúgy Spárta sem; a zsoldosok, a pénz és a kereskedelem feletti ellenőrzés mind fontosabb lett; rövidesen a kevésbé fejlett vidékeken élő görögök, és azok, akik akkor a világ peremén laktak, szintén kezdtek beleszólni a dolgok irányításába. Időközben, i. e. 386-ban Perzsia általános békét ajánlott, és ezt mindenki el is fogadta. A perzsák diplomáciája soha nem volt ilyen erőteljes, de lehet, hogy ez a közlekedés és a hírközlés javulásának volt köszönhető. Ciprus ekkor Perzsia hatalmi övezetéhez tartozott, de Euagorasz, a ciprusi Szalamisz uralkodója, habár adót fizetett, továbbra is, egészen halála napjáig, úgy viselkedett, mintha független uralkodó lett volna, vagyis a perzsák hatalma nem volt feltétlen. Szalamisz Euagorasz korában teljes egészében görög volt. Euagorasz i. e. 374-ben bekövetkezett halálának volt görög és volt keleti vonatkozása is; őt is, legidősebb fiát is ugyanaz az eunuch gyilkolta meg, bosszúból, urának száműzetéséért. Mindketten ugyanannak a hölgynek a kegyeit keresték, ezzel csalták őket törbe. Euagoraszt másik fia, Nikoklész, a híres szónoknak, Iszokratésznek barátja és pártfogója követte az uralkodásban.

382-ben a spártaiak elfoglalták Théba fellegrát. Erre áruulás következtében került sor, egy női ünnep napján, amikor egyetlen férfi sem volt a falakon. Véletlenül éppen a közelben haladt el egy spártai sereg, útban az egyre bővülő khalkiszi szövetség megdöntésére. A szövetség központja a távoli északon fekvő Olünthosz volt, és a makedónok is csatlakoztak hozzá annak fejében, hogy támogatást kapnak az illír törzsek ellen. Boiótiában a spártaiak sikeresek voltak, de több év telt el, és a spártai Agészipolisz királyt holtan, méz-

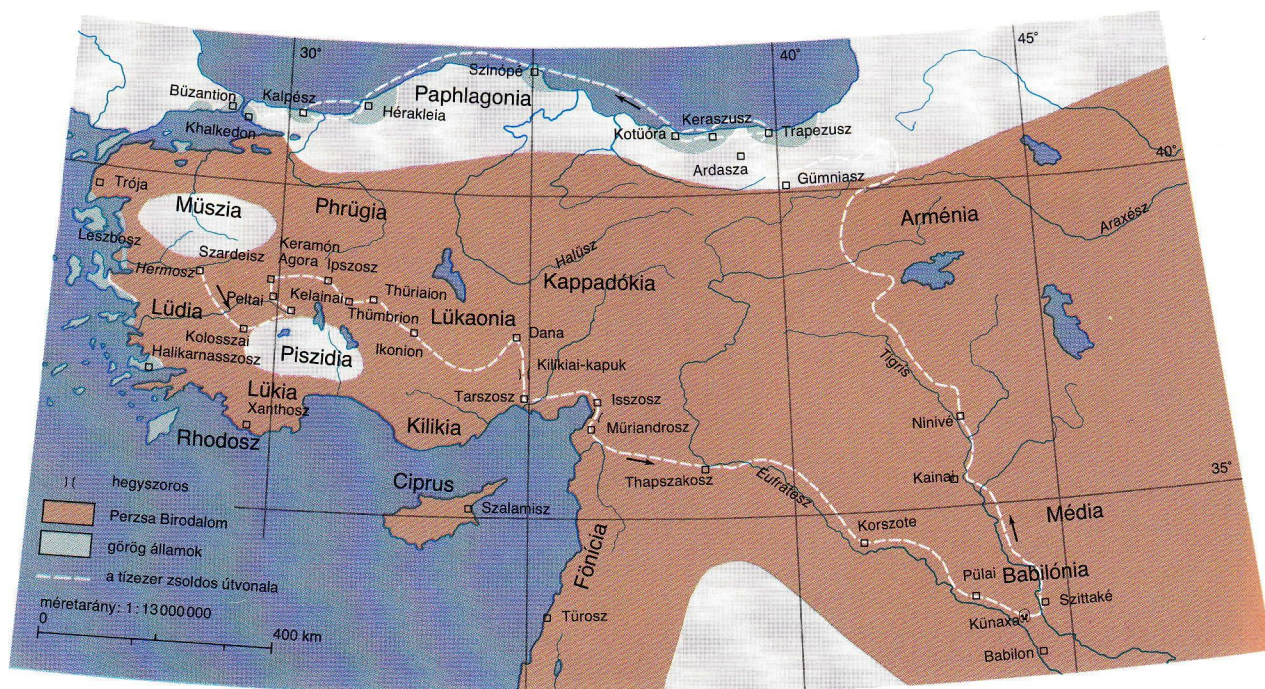
Balra: II. Philipposz sánta volt, de sikeres katona és diplomata, aki megvalósította Hellasz egyesítését saját fennhatósága alatt. Hadvezérei nagymértékben hozzájárultak fia, Nagy Sándor sikereihez.

Lent: Ezt a kis bronzszoborcskát a Római Birodalom idején mintázták, de valószínűleg egy sokkal korábbi eredeti másolata. Lóháton ábrázolja Nagy Sándort, és alighanem rokonszenvesebbnek mutatja őt, mint a nagy hódító képmásainak többsége.

A „tízezer zsoldos” menetelése i. e. 401-ben

Amikor 401-ben az ifjú Kiroz megkísérelte megszerezni a trónt apjától, II. Artaxerxész, ázsiai csapatok kivételével tízezer görög zsoldost is magával vitt, a legjobb katonákat, akiket csak felfogadhatott. Kezdetben azt mondta nekik, hogy büntetőhadjáratban vesznek részt Piszidia ellen, de később már örömmel követték Babilóniába. A kunaxai csatát a görögök megnyerték ugyan, de Kiroz életét veszítette. Ekkor fegyverszünetet kötöttek, de a perzsák hitszegő módon megölték a görög vezéreket, és a harcosoknak nehéz hegyi terepen kellett átküzdeniük magukat a Fekete-tengerig, az ottani görög városokig, majd onnan hazáig. A vállalkozás során a görögök felismerték, mennyire meggyengült a Perzsa Birodalom. A görög államok között azonban még mindig nagy volt a szétválás, és II. Artaxerxész sok éven át képes volt pénzével elérni, hogy döntő politikai szerepet játszhasson a görög szárazföldön. A perzsák gyengesége csak akkor vált nyilvánvalóvá, amikor Nagy Sándor megtámadta őket.

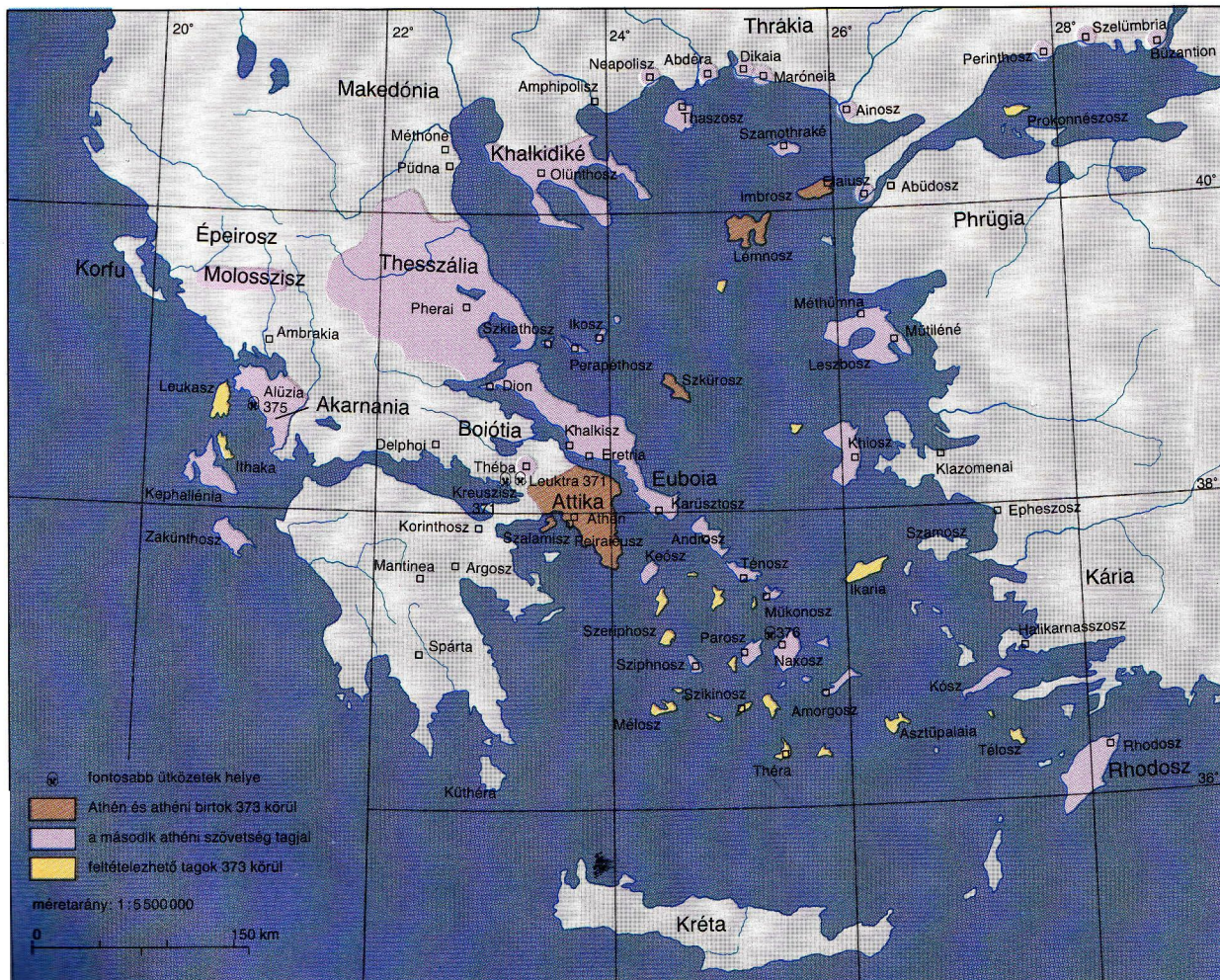
ben konzerválva küldték haza, még mielőtt a spártai hadművelet északon, i. e. 379-ben sikerre vezetett volna. A következő télen megváltoztatta a thébai helyzetet egy különleges hadicsel: felfegyverkezett thébaiak elfátyolozott nőknek öltözve jelentek meg egy hivatalos lakomán. Egy önkéntes athéni sereg is segített a város visszafoglalásában, de ezt Athén nem ismerte el. Megtorlásképpen egy spártai alakulat megtámadta Peiraieuszt, és bár nem járt sikerrel, a támadást nem tagadta le. Ennek következményeként, egy Spárta elleni újabb háborúban, i. e. 378-ban, Athén szövetségzett Thébával, és elvállalta az új athéni szövetség vezetését, de a főszerep a következő néhány évben nem Athéné volt, hanem a katonai erőként újjáéledő Thébáé, és a gondosan kiválasztott, atlétákból álló támadóké. Ez a haderő egy szerény és jó képességű hadvezér, Epameinondasz parancsnoksága alatt új irányt szabott a történelemnek.

A spártaiak évről évre egyre csak vesztek, a thébaiak pedig győztek, és ez mindig Boiótia területén történt. Az athéniak végül a Naxosz és Parosz közötti tengerszakaszon legyőzték a spártai flottát, amely veszélyeztette gabonaellátásukat. 376-ban athéni flotta tevékenykedett Korküránál (Korfu) és Kephalléniánál, az akarniai és az északnyugat-görögországi Épeiroszban lakó molosszisziak partjainál. Fél emberöltőnyi idő sem telt el, és a molossziszi kapcsolat olyan fontos lett a jövő szempontjából, amilyenre a 370-es években még egyetlen athéni sem gondolt. 374-ben kísérletet tettek a béke helyreállítására, de a háború tovább izzott. Athén rájött, hogy túl távoli szövetségesét, Korkürát nehéz megvédelmeznie; mind diplomáciai, mind katonai szempontból, valamint – és mindenekelőtt – a kiadások miatt túlzott megterhelést jelentett. Az athéniak saját hadvezéreiket hibáztatták, de jellemző, hogy amikor Timótheoszt,

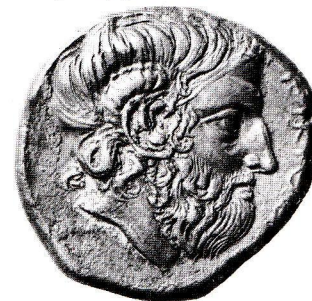
Konón fiát bíróság elé állították, Iaszón, a thesszáliai Pherai királya, és Alketasz, Molosszis királya Athénbe sietett, hogy esküvel bizonyítsa Timótheosz becsületességét. Korkürát megmentették, Timótheoszt pedig felmentették a vád alól. 371-ben az athéniak és a spártaiak között békekötésre került sor, amelynek értelmében a szövetségeket megszüntették, és elismerték egymás befolyási övezeteit. Thébát, amely nem volt hajlandó feloszlalni az újonnan felszabadult boiótia városok szövetségét, a végső tárgyalásokból kihagyták.

Ebben az időszakban a Théba és Makedónia között fekvő Thesszália egésze Pherai királya: Iaszón fennhatósága alatt állt. Alketasz, Molosszis királya az ő vazallusa lett, így Iaszón hatalma túllépett a Pindosz-hegységen, és elért az Adriai-tengerig, a másik irányban pedig Makedóniáig terjedt. Iaszón arra készült, hogy fellép Spárta ellen. 371-ben a spártai hadsereg Théba ellen folytatott hadműveleteket; elfoglalták Kreuszisz kikötőjét, és tizenegy thébai hajót zsákmányoltak, majd megindultak a síkságon fekvő Théba városa felé. Leuktránál, ahol Epameinondasz thébai hadvezér sikertelenül szembeszállt velük, ezren estek, közülük négyszáz spártai volt. Amikor ennek híre elterjedt, Iaszón, Pherai királya lovasságával azonnal Théba segítségére sietett, Athén viszont csendben figyelte az eseményeket. A spártaiak visszavonultak. Iaszón, útban hazafelé, elpusztította a Thermopülait ellenőrzése alatt tartó spártai erődöt. Ezzel egy időben hajóhadat épített, és azt tervezte, hogy a következő ünnepi játékok alkalmával fennhatóságát kiterjeszti Delphoira is. A következő évben, 370-ben azonban orvul meggyilkolták.

A Leuktránál aratott győzelem és Iaszón halála Théba növekvő hatalmának időszakát nyitotta meg.

Lent: Kürénéi tetradrachma; Küréné Észak-Afrika partján fekvő spártai kolónia volt, kapcsolatban állt Zeus Ammón sivatagi jósdájával, ahol különleges előjogokat élvezett.

A második athéni szövetség, i. e. 377-355

A második athéni szövetséget 377-ben hozták létre, hogy ellensúlyozzák Spárta befolyását. Ekkorra Perzsia újra elfoglalta a kis-ázsiai poliszokat, de a part menti szigeteket nem. A második athéni szövetségnek mérsékelt követelése voltak, mint a délszínak. Athén kerülte az imperialista túlzásokat: adó helyett „hozzájárulás”-t szedett. Amikor a spártai birodalom 371-ben összeomlott, és a szárazföldön átmenetileg Théba ragadta magához a vezető szerepet, Athén hirtelen irányt változtatott, és Spártát támogatta. Helyreállították a fekete-tengeri utánpótlási vonalat, de az athéniak hiába küzdöttek, Amphipoliszt nem sikerült visszafoglalniuk. A 355. évi szövetséges háború után sokan elpártoltak a szövetségtől, és amikor II. Philipposz kezdte Makedóniát nagyhatalommá tenni, csak néhány sziget maradt meg Athén mellett.

Messzéné falai az egész környező vidék megerősítését szolgálták. Ezt az újjáépített és erős védőfalakkal ellátott várost Spárta dél-görögországi hatalmának ellensúlyozására és korlátozására szánták. Messzénia felszabadításakor a spártai uralom alól a messzéniai száműzöttek visszatértek Naupaktoszból, és felépítették ezeket a hatalmas és korszerű védműveket. A thébaiak abban reménykedtek, hogy helyreállítható az a helyzet, amely utoljára az őstörténeti időkben létezett. A fennmaradt falak az általunk ismert legjobb példái a 4. századi erődítmények legfejlettebb rendszereinek.

Eközben a Peloponnészoszon szörnyű zűrzavar támadt; a gazdagok döntő befolyásra tettek szert, a kevésbé gazdagok és a szegények pedig olyan helyzetbe kerültek, hogy készek voltak bunkósbottal agyonverni őket, amint Argoszban meg is tették. Az egész félsziget forrongott az elégedetlenségtől. A kelet-arkadiai Mantinea újjáépült, Tegea elűzte azt a 800 személyt, akik hűségükről biztosították a spártai szövetséget. Az arkadiaiak hiába fordultak segítségért Athénhoz, a Thébához intézett kérésük azonban sikerrel járt; Epameinondas betört délre. Spárta hanyatlóban volt, a kiváltságos, őslakos spártaiak száma csökkent, és amikor a spártai anyaországot emberemlékezet óta először érte támadás, rajtuk kívül kevés hű védelmezője akadt. Spártát csupán néhány szövetségese mentette meg, és az, hogy hatezer helótájának szabadságot ígért. Epameinondas Messzénét a Peloponnészosz délnyugati részén szilárd megerősített várossá tette, hogy felhasználhassa Spárta ellen, ahogy a középkorban a franciák Skóciát használták fel az angol uralkodókkal szemben. Az újonnan alapított város csodálatot keltő romjai még ma is léteznek. Athén azonban jobban gyűlölte Thébát, mint Spártát; i. e. 369-ben hivatalos szövetséget kötött vele, és ezzel Spárta oldalára állt.

Epameinondas többször megtámadta Spártát, és az ezt követő néhány év a szövetségek szétesésének és újjáalakulásának időszaka volt, mivel a Spárta és Théba közötti harc okozta félelem hatására mindegyik sorra összeomlott, hogy

azután a küzdelem alakulásától függően feltámadó becsvágy következményeként újrászülessen. 365-ben Élisz háborúba keveredett Arkádiával, 364-ben a két ellenfél, minden erejét bevetve, csatát vívott Olümpiában, az olümpiai játékokkal egy időben. Epameinondas 362-ben meghalt, az athéniai, spártaiak és arkadiaiak elleni, Mantineánál vívott győztes ütközetet követő üldözés közben. Pályájának maradandó emléke nem csupán Spárta erkölcsi veresége, hanem két tetterős város fennmaradása, amelyek közösen megakadályozták Spárta terjeszkedését: a két város egyike Megalopolisz volt, amely számos arkadiai hegyvidéki város lakóinak egyesülése révén jött létre, a másik Messzéné, az új Messzénia fővárosa. Théba katonai ereje azonban alig élte túl Epameinondaszt, ugyanúgy, amint Iászónnak, Pherai királyának birodalma sem élte túl urát, vagy ahogyan a szürakuszaiai szicíliai birodalma sem maradt fenn.

Makedóniai Philipposz

Épeiroszban Alkétasz, Molosszisz királya, Athén szövetségese volt, és az volt legidősebb fia, Neoptolémosz is. Öccse, apjuk halálakor kétségbe vonta testvére jogát, és annak haláláig vele együtt uralkodott, majd bátyja halála után egyedül. Arrübasznak hívták, nevét a 340-es évek végén Athénban köbe vésett törvényben örökítették meg, amely a mai napig fennmaradt. Arrübaszt az a megiszteltetés érte, hogy „a polgárjog és kiváltság, amellyel apját és nagyapját

A makedón királysírok

N. G. L. Hammond helyesen következtette ki, hogy a makedón királysírok – köztük Philipposznak, Alexandrosz apjának sírja is – az észak-görögországi Verginában vannak; Manolisz Andronikosz, az egyik legkiválóbb és legkitartóbb görög régész pedig néhány évvel ezelőtt hajszaipontosan meghatározta helyüket, és ki is ásta őket.

A sírok tartalma rendkívüli, itt találták a legragyogóbb kincseket, amilyeneket valaha göröggel eltemettek, és sokkal megrendítőbbek, mint azt leírásunk alapján elképzelhetné az olvasó. Maguk a sírboltok különlegesen díszesek, márványból készültek. Hatalmas földhalom alatt rejtőznek, amely sikeresen megvédelmezte őket.

Ez a fej valószínűleg Philipposz makedón uralkodót ábrázolja, és a sírjában talált kis szoborhoz tartozik. Kis mérete (az elefántcsontból készült fej csak kevéssel magasabb 3 centiméter-nél) alig enged meg többet az arckifejezés eleven ábrázolásánál, és pontosan ez legszembeszökőbb érdeme. Philipposz élettörténete alapján nem lehet kikövetkeztetni, milyen volt az arca, és megfordítva: arca alapján nem tudjuk elképzelni életét, de mindkető ismeretében megállapíthatjuk, illettek egymáshoz.

Fent jobbra: A pajzsot és az edényeket a sír feltárásának pillanatában, még azt megelőzően fényképezték le, hogy megérintették vagy helyükről elmozdították volna őket. Az edények bronzból, a fejdísz aranyból készült. A szivacs 2300 év után még friss és rugalmas.

A vértet, beleértve az előtérben látható lábvértet és a falnak támasztott lábszárvédőket, ugyancsak bronzból való; használatra szánták őket. Ugyanez vonatkozik az aranydiadémára is, persze másfajta értelemben.

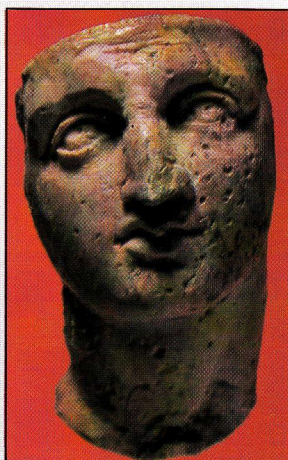

Lent: A sírokban talált öt miniatűr elefántcsont szoborfej. Egyes feltevések szerint Alexandroszt, Philipposz fiát és utódát ábrázolja.

Fent: A gyönyörűen díszített tegez magáért beszél; a lábszárvértek – az egyik 3 centiméterrel rövidebb, mint a másik – nyilvánvalóan olyasvalakinek készültek, aki kissé sántított. Philipposzról tudjuk, hogy sánta volt, ezért minden valószínűség szerint ő viselte ezeket.

Lent: Az ezüstkancsó fényűző és nemesvonalú. E kincsek közül szinte valamennyire jellemző a magas színvonal.

Balra: Philipposz aranyurnája, díszítése finom és meglehetősen visszafogott. Méretei: 33×41 centiméter, de súlya több mint tíz kilogramm. A fedélén látható csillag a makedón királyok jelvénye. Nyilvánvaló, hogy mielőtt a makedónok meghódították Hellaszt, a görög kultúra mély hatást gyakorolt rájuk.

Bal szélén: A legfontosabb sírkamrához vezető bejárat oszlopos homlokzatának teteje; a földrétegek alatt oroszlánvadászatot ábrázoló fríz volt. Még szebb festmények díszítették a Philipposzéval szemben talált kis sírt.

megjutalmazták, neki is kijár”. A törvény ezekkel a baljós-latú szavakkal végződik: „a hivatalukban lévő hadvezérek gondoskodjanak róla, hogy Arübbasz és fiai visszanyerjék ősi birodalmukat”. A makedón királyság ekkor már beárnyékolta a molosszisiakat és Épeirosz összes többi törzsét. Az athéni befolyás jellegzetes következményeként Makedónia kétarcú lett: az udvar és a fontosabb városok görögök és igen gazdagok voltak, de a vidék megmaradt szegénynek és elmaradottnak. Van bizonyos analógia Makedónia vazal-us törzseinek és az indiai maharadszáknak az angol előnyomulás idején játszott szerepe között, de a görögöknek, az indiai angolokkal ellentétben, nem volt technikai fölényük. I. e. 359-ben Makedóniai Philipposz (II. Fülöp) – aki addig az észak és északnyugat felől a paioniaiak és az illírek állandó fenyegetése alatt álló ország gyermek királyának régen-se volt – hatalomra került, és megszervezte hadseregét.

Philipposz 24 éves volt ekkor. 358-ban serege tízezer gya-logosból és 600 lovasból állt, akik minden beszámoló sze-rint igen jól voltak kiképezve; az illírek ellen vívott öldöklő csatában állítólag hétezeren maradtak holtan. Philipposz, miután ellenőrzése alá vonta Makedóniát, azonnal tovább nyomult előre Thrákiába, és itt került szembe első ízben Athén érdekeivel. 357-ben elfoglalta Amphipoliszt és az aranybányákat, s a megszerzett terület védelmére saját erő-dőt építtetett. További hódítások következtek és keltettek el-lentéteket a térségben; ekkorra azonban a paioniaiak vazal-usi állapotba süllyedtek, az illíreket végül ismét felmor-zsolták, a thrákokat pedig megvásárolták; 356-ban Fülöp felvette a királyi címet, ugyanebben az évben fia született. Olümpiaszt, Neoptolémosz molosszisi király lányát, Arübbasz unokahúgát, Alkétasz unokáját vette feleségül; ebből a házasságból származott Alexandrosz (Nagy Sán-dor).

Keleten ebben az időszakban Mauszóllosz, Karia királya kísérletet tett arra, hogy mint Iászón Thesszáliában és Phi-lipposz északon, katonai egyeduralmat hozzon létre, és emiatt óhatatlanul összeütközésbe került Athén-nal. Mau-szóllosz a Perzsa Birodalom egyik törzsi fejedelme volt, hatal-ma ténylegesen igen nagy volt, elvileg azonban meghatáro-zatlan. A part menti görög városok sorra befolyási övezetébe kerültek, bekebelezte Lükiát, és étvágya kiterjedt a szige-tekre is. Régi fővárosából, Mülaszából átköltözött a tenger melletti Halikarnasszoszba. 357-ben Khiosz, Kósz és Rho-dosz fellázadt Athén ellen; érett gyümölcsként hullottak Mauszóllosz oltalmazó kezébe. Az emiatt támadt hadjára-tok során, a riasztó kilátások hatására, széles körű háború kezdett kibontakozni Perzsia ellen. 354-ben békét kötöttek, de az athéni birodalom soha nem támadt fel újra. A szigetek függetlenné váltak, az oligarchia vette át a hatalmat, és a ka-riai helyőrség a rendfenntartást. Az új türannisz ellen Rho-dosz Athénhez fordult segítségért, de sikertelenül. Időköz-ben Mauszóllosz 353-ban meghalt, és Karia visszasüllyedt régi közönyébe. A király halikarnasszoszi óriási síremlékén azonban mégis a kor legnagyobb szobrászai dolgoztak.

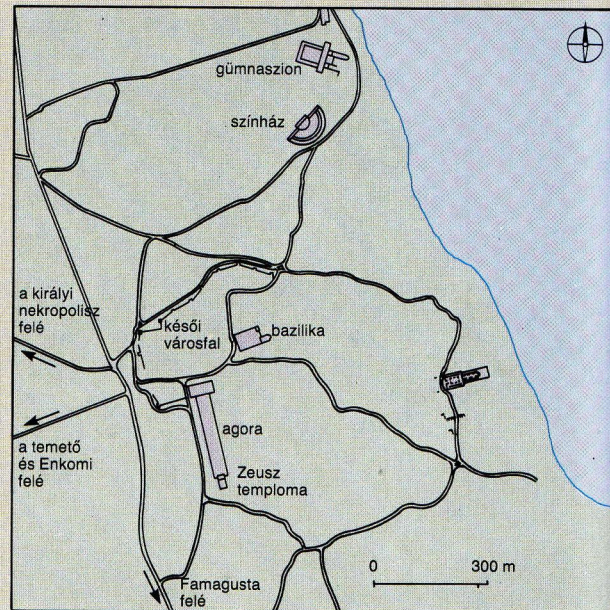
A 350-es évek közepén Phókisz és a szomszédos államok tanácsa között vita támadt a Delphoi feletti fennhatóság mi-att, ami háborúba sodorta Közép-Görögországot. A viszályt Théba okozta, de megállíthatatlanul terjedt tovább, amíg Spárta és Athén is bele nem keveredett, noha mindkettő csak óvatosan foglalt állást előbb Théba, majd Thesszália és végül Makedóniai Philipposz ellen. Philipposz megindult Athén utolsó szövetségese, Methóné ellen, és továbbhaladt dél felé. A phókisziak először megállították Thesszáliában, de 352-ben Philipposz legyőzte őket, és még tovább nyo-mult előre. Mivel nem tudott áttörni Thermopülainál, meg-

SZALAMISZ

Ciprus igen hosszú ideig görög fennhatóság alatt állt. Szala-misz mondabeli alapítója, Teukrosz az Athén közelében fekvő Szalamisz-sziget királyának fia volt. Valójában Szala-misz a beljebb épült mükénéi városnak, Enkominak volt az utóda.

A 6. században egész Ciprus Szalamisz fennhatósága alatt állt. Ebben az időben még szótagírást használtak. Az 5. és a 4. században Szalamisz küzdelmek hosszú sorát vívta a föníciai és perzsa betolakodók ellen, de a hellenisztikus korban felvirágzott.

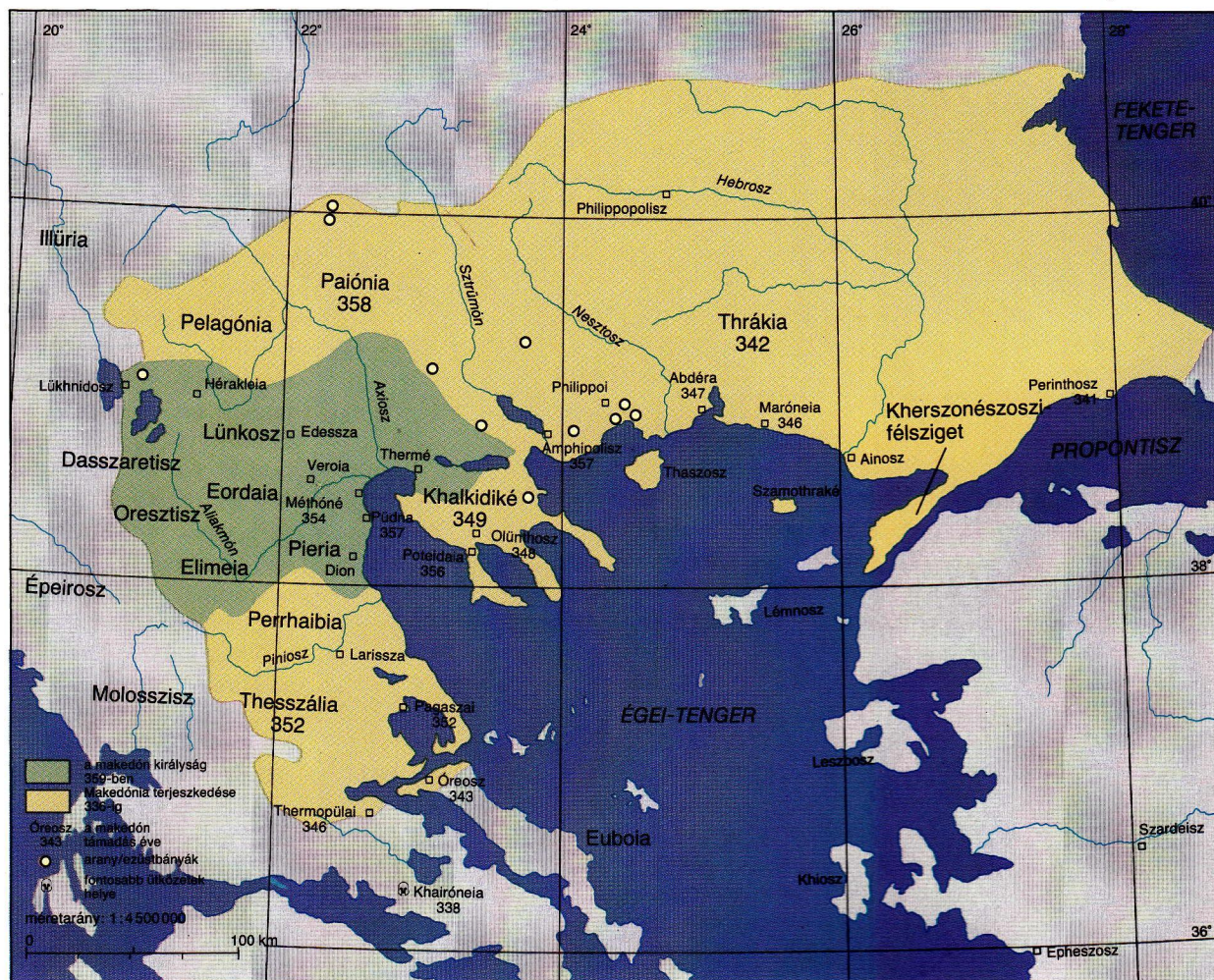

A hellenisztikus korban épült és a ró-maiak idején kibővített, hatalmas sportpálya (gymnaszion) központi udvara volt a küzdőtér. Egyetlen már-ványtömbből kifaragott korinthuszi oszlopairól és nagyszerű boltíveiről valamikor azt hitték, hogy a fórum maradványai. Az oszlopokat és az oszlopfőket az i. sz. 4. századi földren-gések után emelt különböző épüle-tekbe lyukasztották vissza.

Makedónia terjeszkedése

Makedónia fél évszázadon át ingatag állam volt, amelynek királyai gyors egymásutánban gyilkolták meg egymást. II. Philipposz, ez a zseniális és gátlástalan uralkodó megszilárdította a főhatalmat, és lehetővé tette az ország kedvező földrajzi helyzetének kihasználását. Athén soha nem törődött ebbe bele, de csak ritkán tudott időben közbelépni, és megelőzni Philipposz terjeszkedését. Az a körülmény, hogy Makedónia politikai viszonyai elmaradottabbak voltak, előnyösnek bizonyult akkor, amikor a hűbéresként szolgáló katonák elsjátították a fejlettebb taktikát és fegyelmet. A 346-ban Athén és Philipposz között megkötött béke elkésredett tiltakozást váltott ki egyes athéni politikusokból. Ezt követően Athén még utoljára összeszedte erőit, hogy a 340 és 338 közötti háborúban megállítsa az agressziót. Khairóneínál aratott győzelme után Philipposz lett Hellasz és egy nagy kiterjedésű királyság ura. Ekkor kezdett hozzá azoknak az ázsiai hódítási terveknek a kidolgozásához, amelyeket azután fia, Alexandrosz valósított meg. Az athéni demokrácia egy ideig még sérteletlen maradt, de 322-ben a makedónok eltörölték.

támadta Thrákiát; a thrákiai Kherszonészoszt és a Hellészpontoszt csak a király megbetegedése mentette meg.

Könnyű elképzelni az athéni szónokok ekkori riadalmát és rettegését, két dolog mégis meglepő. A válságos időszakban a politikusok személyes bosszúszomja szinte hihetetlen mértéket öltött, a politikai érvek csillogtatása viszont bámulatra méltó. Az eseményeket elkerülhetetlennek tűntették fel, beszédek olyanok voltak, mint az athéni tragédiák hosszú szónoklatai. Döbbenetes hatást keltettek ezekben a napokban annak érzékeltetésével, hogy egész Hellasz Philipposz kezére került.

E szónokok közül a legnagyserűbb, Démoszthenész azt állította: „Ha Philipposz meghal, ti hamarosan új Philipposzt fogtok támasztani.”

Philipposz nem halt meg; 349-ben betört Khalkidikére, 348-ban elpusztította a félsziget legfontosabb városát, Olünthoszt. 346-ban az athéniak Athénban esküvel megerősített egyezséggel lemondtak minden Amphipoliszkal kapcsolatos igényükről, Keleten azonban megtartották a Kherszonészoszi-félsziget legnagyobb részét. Philipposz eközben másutt, Thrákiában volt elfoglalva, erődök hosszú sorát kebelezte be. Amint a béke helyreállt, és Phókiszt elvágták élelmiszer-utánpótlásától, Philipposz ismét visszavált délre. 346-ban a delphoi játékokon ő elnökölt; mivel Thesszália az ő fennhatósága alá tartozott, tagságot szerzett a delphoi tanácsban. Ekkor már egész Thesszália kormányzója volt. Vazallusa lett Kerszobleptész, Thrákia fejedelme. Mindazok, akik a Peloponnészoszon féltek Spártától, vagyis Messzéné, Megalopolisz, Élisz és Argosz a szövetségesei lettek. I. e. 342 körül elűzte Arrübasz molosszisi királyt Épeiroszból, és helyére feleségének testvérét, Alexandroszt tette. Épeiroszból Philipposz közvetlen közlől fi-

gyelte a Korinthoszi-öblöt és a nyugati kereskedelmi útvonalakat; hegyvidéki országának határai lassan nyomultak dél felé.

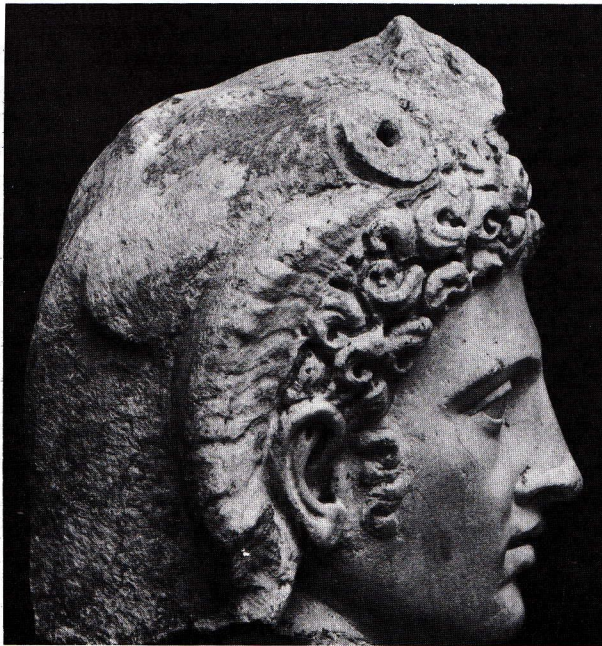
Athén túl későn reagált az eseményekre, addigra már egész Thrákia, Makedónia, Thesszália és Épeirosz félelmetes tömböt alkotott, és Philipposz kiterjesztette határait; a Hebrosz (Marica) partján megalapította Philipopoliszt (ma Plovdiv), és kezére került Hellasz nyugati partvidéke, délen egészen az Akherónig. 340-ben az athéniak maguk mellé állították Büzantiónt és a szomszédos Perinthoszt, és újjászervezték a független Euboiát, ahol addig a Philipposz-párti oligarchia volt hatalmon. Philipposz nyomban megtámadta Perinthoszt, majd Büzantiónt, de gyors sikert nem ért el. A telet Északkelet-Thrákiában töltötte, a Duna torkolatánál élő szkítákkal háborúskodva, és csak a következő évben tért vissza a görög ügyekhez. Az ürügy ezúttal ismét a delphoi tanácsnak a szomszédos Amphissza nevű várossal támadt vitája volt. 338-ban Philipposz betört Közép-Görögországba, birtokba vette Thermopülait, megerősítette az egyik phókiszi várost, és a Korinthoszi-öbölben elfoglalta Amphisszát és Naupaktoszt. Théba és Athén, más, kevésbé erős szövetségeseivel együtt szembeszállt vele; az év augusztusában a szövetségeseik hadserege az északboiótiai Khairóneínál vívott, elkeseredett csatában tökéletes és végleges vereséget szenvedett. Ettől kezdve Philipposz szabadon diktálhatta a feltételeket a görögöknek. Meg is tette, de a feltételek nem voltak szigorúak, és i. e. 337-ben bejelentette, hogy a görögök minden erejükkel háborút indítanak Perzsia ellen.

Ugyancsak i. e. 337-ben Philipposz elvált Olümpiasztól, hogy feleségül vehessen egy makedóniai arisztokrata hölgyet. A molosszisiak megbékítése érdekében vérfertőző

Fent: Ez a közép-itáliai tál egy görög harci elefántot ábrázol azok közül, amelyeket Alexandrosz utódai hoztak a Földközi-tenger medencéjébe. Az elefánt hátára szerelt mozgó bástyákat valószínűleg a görögök találták fel.

Jobbra: Alexandrosznak kos-szarvai kifejezik Zeusznak Ammónnal, a líbiai sivatag jóvendőmondó istenével való rokonságát. A kultusz közép-pontjában egy szövettel bevont és felékszerezett, banánhoz vagy kos-szarvhoz hasonló múmia állt. Amon-Ré néven befolyásos isten lett Egyiptomban, a görögök pedig Zeusszal azonosították.

házasságot hozott létre leánya, Kleopátra, Nagy Sándor (Alexandrosz) húga – és annak nagybátyja, Olümpiasz testvére, Alexandrosz molosszisi vazallus király között. A menyegző reggelén, amikor Philipposz belépett a makedón főváros, Pella színházába, leszúrták.

Alexandrosz (Nagy Sándor)

Apja meggyilkolásakor Nagy Sándor 18 vagy 19 éves volt, és molosszisi anyjával együtt kegyvesztettségben élt. A filozófus és természettudós Arisztotelész, az egész ókor egyik leghiggadtabb és legragyogóbb lángelméje tanította. Alexandrosz nagy képzelőerővel és heves természettel bíró, merész ifjú volt. I. e. 335-ben, egy évvel azután, hogy biztosította a maga számára apja trónját, tüstént háborúba indult a thrák hegyekbe és a Duna mentére. Gyorsaságával, taktikai jártasságával és bátorságával bebizonyította: félelmetes és ragyogó katona. Azok között, akik a hadjárat során megadták magukat és szövetségre léptek vele az egyik dunai szigeten, kelták is voltak. Hellasz déli területén a városok nyugtalankodtak, Théba pedig Philipposz halálhírének hallatán nyíltan fellázadt. Két héten belül Alexandrosz lezúdult a Pélion-hegyről, ahová azért ment, hogy szembeszálljon az Illíriából fenyegető támadással, és tökéletesen tönkreverte Thébát, hatezer embert lemészároltatott, és a túlélőket – a nőket és gyermekeket is –, csaknem kivétel nélkül, rabszolgává tette. Athén szerencsekívánatait küldte neki.

Alexandrosz 334-ben támadta meg a Perzsa Birodalmat, bár Philipposz egyik korábbi hadvezérének irányításával egy sereg már 335-ben megelőzte őt. Alexandrosz északon kelt át Ázsiába, vallási kötelezettségeinek Trójában tett eleget, ahol nyilvánvalóvá tette, hogy bizonyos értelemben az *Iliászt* kívánja újra eljátszani, és nyomban szétvert egy hatalmas perzsa hadsereget a Granikosz folyónál, nem messze a tengerparttól. A hatalmas zsákmányt hazaküldte anyjának, a foglyul ejtett görögöket rabszolgaként Makedóniába indította, 300 perzsa vértet pedig Athénnek ajándékozott. Kis-Ázsiában az általa kinevezett makedón kormányzók számára megtartotta a szatrapa címet, megtiltotta a fosztogatást, a hadisarcot, és az adókat nem emelte magasabbra a korábbinál; nyilvánvaló volt, hogy tartós kiindulási helyként kívánta hatalmában tartani ezt a térséget. A perzsa intézményrendszer iránti csodálata bizonyára azokból az összehasonlító vizsgálódásokból származott, amelyeket Arisztotelész végzett a görög és a barbár állami intézmények között. Alexandrosz megalapította az új Tróját, felszabadította Szardeiszt, a lüdek régi királyi városát. Mindenütt bebizonyította, komolyan veszi a kormányzást. Epheszoszban visszaállította a demokráciát, de megtiltotta a megtorlást, és ez csak a kezdete volt a régi görög városokat felszabadító és helyreállító hosszú, diadalútjának. Valamivel több volt hasonlatnál és allegorikus hízelgésnél, hogy Alexandroszt kezdték isteneknek kijáró tiszteletben részesíteni.

Milétoznál feltartóztatták ugyan, de nem sokáig, a kis-ázsiai város annak ellenére, hogy a perzsa haderő a tengeren felülmulta az övét, elesett. Alexandrosz válaszként elbocsátotta saját elégtelen flottáját, és elfoglalt minden megérődített kikötőt Levantében.

A következő két esztendő egyhangú diadalok története volt. I. e. 333 októberében Sándor megütközött a Királyok Királyával, III. Dareiosszal. A perzsák lassan nyomultak előre a tengeren, Alexandrosz viszont oly gyorsan haladt, hogy csapatai elsőként azokkal a beteg makedónokkal találkoztak, akiket Kis-Ázsia délkeleti partján, Isszoszban hagytak hátra, vagyis a perzsák ekkor már néhány kilométerre Alexandrosz hadseregének háta mögött voltak.

Fent: Bizonytalan, hogy ez a szkeptikus és melankolikus fej valamelyik filozófus portréja-e, vagy csupán egy képzeletbeli típust ábrázol. Az ábrázolás nagyon realista. Könnyen lehet, hogy a filozófus Biónt jeleníti meg.

Legfelül jobbra: Az ilyesfajta fejeket a perszepoliszi palotában, helyben található mészkőre rajzolták. Valószínűleg archaikus kori görög művészek alkotásai.

Túldali kép: Aigoszthéna, a Korinthoszi-öböl legkeletibb pontján lévő, megerődített város akropoliszának keleti fala (i. e. 4. sz.). Csakúgy, mint a városfalat, tornyok tagolták.

Dareiosz a betegeknek levágatta a kezét, ennek híre eljutott Alexandroszhoz. Serege kimerülten és a viharoktól átázva, még egy utolsó erőltetett menet után másnap reggel, egy keskeny part menti síkságon oldalba támadta a perzsákat. Alexandrosz, akárcsak korábban, ezúttal is győzött; szörnyű mészárlást végeztek a perzsák soraiban, és Dareiosz elmenekült. Ha a perzsa halottak följegyzett száma helytálló, akkor Isszosznál többen haltak meg, mint bárhol másutt egyetlen nap alatt, egészen a somme-i csata első napjáig: 110 000-en. Négyezer makedón sebesült meg, viszont állítólag csak 302-en halálosan. Alexandrosz zsákmánya lett a perzsa király sátra, és annak kincsei; fogságába esett a királyné, akivel udvariasan és nagylelkűen bánt, valamint egy harmincéves perzsa nemesasszony, aki már kétszer görög emberhez ment feleségül; Alexandrosz öt éven át megtartotta szeretőjének.

A következő alkalommal Szíria, Fönícia és Türosz városa ellen vonult, az utóbbit i. e. 332-ben, nyolc hónapos ellenállás után foglalta el; nyolcezer türoszit gyilkoltak le, 30 000-et tettek rabszolgává. Türosz után Gázát, Gáza után Egyiptomot igázta le. Az isszoszi csata után önmagáról elnevezett várost alapított, mai neve Alexandretta; a Nílus torkolatában a nagy Alexandriát építette fel. A Nílus menti Memphisben görög sportjátékokat rendezett az egyiptomi istenek tiszteletére, és Egyiptom királyává kiáltotta ki magát. Ekkor felkereste Amon ősi orákulumát a líbiai sivatagban. (Amon a görögök Zeusz Ammónnak hívták.) Az oda vezető zarándokút izgalmas és veszedelmes volt, és még ma is az, sziklákon és sivatagi hágókon át vezet. Alexandrosz soha nem árulta el, milyen kérdéseket tett fel Amonnak, csupán annyit közölt: az isten megnyugtató válaszokat adott neki. Katonái később úgy gondolták, bizonyosan megkérdezte, ő lesz-e a világ ura, és azt is, vajon megbüntette-e apja valamennyi gyilkosát. A jósdá talán megerősítette azt a gyanúját is, hogy valóban Zeusz volt az igazi apja.

Ekkor Alexandrosz 400 000 gyalogossal és hétezer lovasal betört Ázsiába, i. e. 331-ben, a tőle megszokott gyorsasággal és magabiztossággal átkelt az Eufráteszen, majd a Tigrisen, és Gaugamelánál másodszor is megütközött Dareiosszal. A perzsa seregben voltak elefántok, szkíták hajtott harci szekerek, a közép-ázsiai sztyeppevidékről való lovasok, perzsák, babiloniak, afgánok és indiaiak. A csata hosszú volt és váltakozó szerencsével folyt, de Alexandrosz megnyerte, Dareiosz elmenekült, Babilon pedig megadta magát. Alexandrosz jutalmul megkapta Szúszt, a Liliomok Városát, Elám ókori fővárosát, és a régi perzsa királyok palotáját. A Perzsa Birodalom majdnem teljesen elveszett, ennek nyilvánvaló bizonyítéka volt, hogy Alexandrosz rábukkant a zsarnokölők, Harmodiosz és Arisztogeitón régi szobraira, amelyeket 150 évvel korábban Athénból zsákmányoltak, és hazaküldte őket. Ezután seregével együtt tovább nyomult előre, Perszepolisz irányába, Perzsia belsejébe, mint hódító és felfedező. Legnehezebb feladatuk a Perzsa-kapuk [más néven Szúsziánai-kapuk, a Szúsziánából Persziszbe vezető hegyi átjáró. P. E.], egy keskeny és meredek, rendkívül erősen védett hegyszoros megrohamozása volt i. e. 330-ban; Alexandrosz – akárcsak a perzsák Thermopülainál – talált egy meredek ösvényt, amelyen megkerülhette, és végül szétzúzta azt a hatalmas haderőt, amely Perszepoliszt védelmezte.

Perszepolisz kincseinek felsorolását aligha lehet eltúlozni; öszvér- és teveháton, nagy gonddal szállították el, mint ha csak hangyák serege vonult volna. Kevéssel később Alexandrosznak és csapatainak fékevesztettsége miatt kigyulladt a palota, és túlnyomó része leégett. Az iráni múzeumokban még ma is vannak olyan fényűzési cikkek, amelye-

ket azon az éjszakán a makedón katonák szándékosan darabokra törtek, mivel sértette puritán érzésüket vagy felkelte romboló kedvüket. Dareiosz nem adta meg magát. Alexandrosz nyomon követte észak felé, Ekbatanába (Hamadán), Média fővárosába, majd a mai Teheránba, onnan tovább, kelet felé. Dareioszt azonban útközben rokona, Baktria szatrapája túsul ejtette. Alexandrosz éjjel-nappal lovagolva végül utolérte, de akkorra már halálosan megsebesítették saját udvaroncái. A perzsák közül néhányan továbbra is ellenálltak és elmenekültek, de sorra üldözőbe vették és rendkívül nehéz és bátorságról tanúskodó hadjáratok során elfogták őket.

Sokan meghaltak. Azokat a görögöket, akik csak a Perzsia elleni harcra vállalkoztak, a zsákmányolt kincsekkel együtt hazaküldték. Új besorozottak érkeztek, de csak lassan. Alexandrosz átvett bizonyos perzsa szokásokat, új alattvalóit tiszteletben tartotta, feleségül vett egy előkelő perzsa nőt, Roxanét (i. e. 327-ben), és nekilátott egész Közép-Ázsia és India elfoglalásának, mintha őt és megfoghatott hadseregét olthatatlan vágy vonzotta volna az ismeretlen Kelet felé, hogy folytassák vég nélküli hódító és felfedező útjukat. Alexandrosz a Pandzsáb meghódítása során, Multán ostroma közben – amit személyesen vezetett – súlyosan megsebesült. A csapatok mindenkor engedelmeskedtek neki, kivéve amikor Indiában nem voltak hajlandók az Indus medencéjéből a sivatagos vidéken át előrenyomulni a Gangesz felé; hazafelé, a Gangesz deltáján és Gedroszián át vezető útjuk közben, igen sokan meghaltak a sivatagban. Egyik idős hadvezérét Alexandrosz egy részeg vita során megölte, egy másikat árulásért kivégeztetett. Seregét a lehetőségek végső határáig hajszolta, de ez a határ bámulatra méltó volt.

I. e. 330 végén Alexandrosz Afganisztán északi peremvidékéig jutott, a hegyek és az Óxosz (Oxus, Amu-darja) síkságai 327-re a kezére kerültek, 326-ban átkelt az Induson, és onnan visszatért Babilonba, ahol i. e. 323-ban meghalt, a jelek szerint a kimerültségtől, a láztól és a sok italtól. Utolsó tervei a városok fúziójával, Hellasz és Perzsia egyesítésével és egy Szicílián túlra irányuló, ezer hajóval végrehajtandó nyugati hadjáratról foglalkoztak. Mindössze harminckét éves volt. A pályafutását jellemző ragyogó lendület és merészség vele együtt sírba szállt, de ellenségeivel szemben tanúsított könyörtelenségének köszönhetően egy nemzedéken át egyetlen bennszülött nép sem lázadt fel. Egyszerű, őszinte viselkedésének, előrelátó magatartásának és az Ázsiában maga után hagyott helyzetnek pedig az lett a következménye, hogy az idő múltával sem feledkeztek meg tetteiről. Gibraltártól a mai Nyugat-Kínáig szellemileg egységes világot teremtett, olyan hellén világot, amely évszázadokon át fennmaradt.

A politikai hatalom túlbujánzása

A görögök oly nehezen létrehozott politikai egysége egyáltalán nem volt szilárd. A görög városok szövetsége i. e. 323-ban nyíltan fellázadt. Hadseregükben Alexandrosz régi zsoldosai közül nyolcezen szolgáltak. A makedónok parancsnoka, Antipatrosz a telet Lamia, a Thesszáliából dél felé vezető útvonalat ellenőrzése alatt tartó part menti város ostromával töltötte. I. e. 322-ben azonban elég volt egyetlen, nem túl véres és nem is megsemmisítő győzelem a közép-thesszáliai Krannónnál, hogy helyreállítsák a makedón fennhatóságot. Démosztthenész öngyilkosságot követett el; Athénben a demokráciát a közép- és felső osztályokra korlátozták, és makedón helyőrséget telepítettek a városba. Amikor Hüpereidész halotti beszédet mondott az abban az

évben elhunyt athéniak felett, szavaival hallgatólagosan elismerte Alexandrosz isten voltának mítoszáét. Azok a félistenek és hérószok üdvözlék őket az Alvilágban – mondotta –, akik Trója és Perzsia ellen harcoltak.

Ebben a néhány esztendőben Hellasz politikai ereje jó részt kimerült. Athénban a nagy filozófusok iskolái, állandó viták és ennek következtében tökéletesedésük közepette, megőrizték városuknak az intellektuális világban elfoglalt szellemi rangját. Keleten a következő évszázadban a nomád parthusok, Perzsia jövődó urainak áradata elvágta a legkeletibb makedón provinciákat; de az elszigetelt makedónok nemzedékeken át tovább éltek ott mint királyok. Csandragupta új indiai királysága keleten a birodalom déli határvidékéből harapott ki egy darabot, akaratát 500 elefánt árán érte el. Nyugaton Alexandrosz molosszoszi király, Nagy Sándor sógora ekkorra már meghalt abban a hadjáratban, amelyet saját maga indított Dél-Itáliában; épeiroszi Pürrhosz, aki először i. e. 307-ben, kisiúként lett király, volt az első Róma ellen harcoló görög. Egyetlen szárazföldi görög városnak sem voltak meg az anyagi forrásai ahhoz, hogy szembeszálljon ezzel a világgal. A nagy makedón hadvezéreknek, akik ebben az időszakban vetélkedtek a világ birtoklásáért és Perzsia kincseiből gazdálkodtak, annyi zsoldost bérelhettek, amennyit egyetlen város sem lett volna képes. A görögök által feltalált mozgó bástyákat hátukon hordozó elefántok tulajdonjoga – szerződéses vagy örökség révén – királyról királyra szállt; Pürrhosz Itáliába is elvitte őket; Athénnek voltak filozófusai, de elefántjai nem.

Az egymással viszálykodó makedón hadvezérek világméretű zűrzavart okoztak. Két igazán rátermett parancsnok volt: az egyik Perdikkasz Ázsiában, aki magánál tartotta Alexandrosz posztumusz gyermekét, a másik Antipatrosz Európában, Philipposz utolsó, még életben lévő hadvezére. Makedónia trónját Alexandrosz gyengeelméjű féltestvére és a csecsemő közösen kapta meg. A többi tábornokból helyi fejedelem lett: Ptolemaiosz Egyiptomban, Antigonosz Phrügiában, Szeleukosz Babilonban, Lüszi-makhosz pedig Thrákiában. Elsőnek Perdikkasz bukott el, i. e. 321-ben saját emberei ölték meg, amikor megpróbált betörni Egyiptomba, Antipatrosz i. e. 319-ben halt meg. Fia, Kasszandrosz meggyilkolta Alexandrosz gyengeelméjű féltestvérét, majd Alexandrosz anyját, végül pedig fiát is, aki valószínűleg 13 éves volt akkor. Maga Kasszandrosz i. e. 298-ban halt meg. Eközben Antigonosz és fia, Démétriosz görög földön tevékenykedett; hatalmuk i. e. 307 és 303 között érte el tetőpontját, a következő évben azonban Antigonosz a Szeleukosz és elefántjai elleni csatában életét veszítette. Démétriosznak hol kedvezett a szerencse, hol nem; i. e. 285-ben kénytelen volt behódolni Szeleukosznak, ezután két év alatt halálra itta magát.

Alexandrosz közvetlen utódai közül az egyetlen, aki ágyban halt meg, Ptolemaiosz volt. Démétriosz Antipatrosz egyik leányát vette feleségül, és fiuk, Antigonosz Gonatasz, az új Makedónia uralkodója lett. Ptolemaiosz nőül vette Antipatrosz másik leányát, és tőle született fia, Ptolemaiosz Keraunosz (Villámcsapás), aki i. e. 280-ban megölte Szeleukoszt, az öreg hadvezért. Ennek ellenére soha nem uralkodott Egyiptomban; apja elkergette anyját, és Egyiptomot törvénytelen gyermekére, arra a Ptolemaioszra hagyta, aki az utolsó görög költők pártfogója volt. Ptolemaiosz Keraunosz főként északon tevékenykedett; i. e. 279-ben halt meg, amikor a kelták, Brennus vezetésével nagy támadást intéztek Hellasz ellen, ugyanebben az évben támadta meg Épeiroszi Pürrhosz Itáliát.

NAGY SÁNDOR TERJESZKEDÉSE

A perzsi hódítás következményei

Mindössze néhány nemzedéknyi idő alatt véglegesen és visszafordíthatatlanul megváltozott a világ hatalmi szerkezete. Amikor a Nagy Sándor kirobbanó sikerű pályafutása nyomán támadt megdöbbenésükből nagyjából 50 évvel halála után a görögök magukhoz tértek, többé nem kerülheték el a távoli népekkel és hagyományokkal való megismerkedést. A Közép-Ázsiában és Kína határvidékein élő nomádok, valamint az addig ismeretlenségben élő északi és nyugati népek egyre fokozottabb mértékben kapcsolatba kerültek a mediterránum központjaival. Tudjuk, hogy az i. e. 2. században egy nagy méretű alexandriai kereskedelmi hajó zátonyra futott Angleseynél, amikor megkerülte Wales északnyugati csücskét. Alexandriában ekkoriban a tudósok már foglalkoztak a Föld nagyságának kiszámításával.

Perzsia meghódításának gazdasági következményei azonban katasztrofálisak voltak. Senki sem tudta pl., hogy a pénznek, ennek a kényelmes és kitűnő csereeszköznek megvannak a saját törvényei, szinte a saját élete. Pénzért bármelyik vagyonos ember, például Alexandrosz egyik hadvezére vagy egy bárbar terület uralkodója hatalmas zadossereget vásárolhatott magának. Alexandrosz hadjáratai után igen nagy számban álltak rendelkezésre zsoldoskatonák. Kőbe vésott kérvények bizonyítják, hogy a görög szigeteken megváltozott a gazdálkodás módja. Ekkor történt, hogy fegyveres alkalmazottakkal védett, hatalmas csordák számára birtokba vették a korábban mezőgazdasági művelés alatt álló területeket.

A pénzállomány roppantul megnőtt, mivel Alexandrosz királyi bőkezűséggel egyszerűen elajándékozta a Perzsa Birodalom minden felhalmozott kincsét. Ez a kincs korábban nem jutott be a gazdasági élet vérkeringésébe, most azonban elárasztotta a görög világot. A déloszi szentély tulajdo-

nában lévő gazdaságok bérleti díjairól és a zsoldoskatonának fizetett bérekről készült feljegyzésekből tudjuk, hogy az ennek hatására keletkező infláció valóban igen nagy volt. Ennek az időszaknak másik fontos fejleménye az volt, hogy az istenek nagy szentélyei, amelyek kincstáraikból mindenkor készek voltak vészhelyzetben kölcsönt nyújtani az államnak, ekkor kezdtek a nagyközönséget is kiszolgáló kereskedelmi bankokként működni. Voltak továbbá mezőgazdasági beruházással foglalkozó bankok is. A következmények az infláció vonatkozásában és a társadalmi zavarok tekintetében messzehatóságok voltak. Az érdekellentétek olykor egész Hellaszt lángba borító polgárháborút eredményeztek, de soha nem a demokraták vagy a városi szegények győztek, vagy ha igen, diadaluk nem tartott soká. A rabszolgázadások leverése a lázadók számára rettenetes következményekkel járt. A kalózkodás ismét elkezdődött, és idővel súlyosabb csapássá vált, mint korábban bármikor.

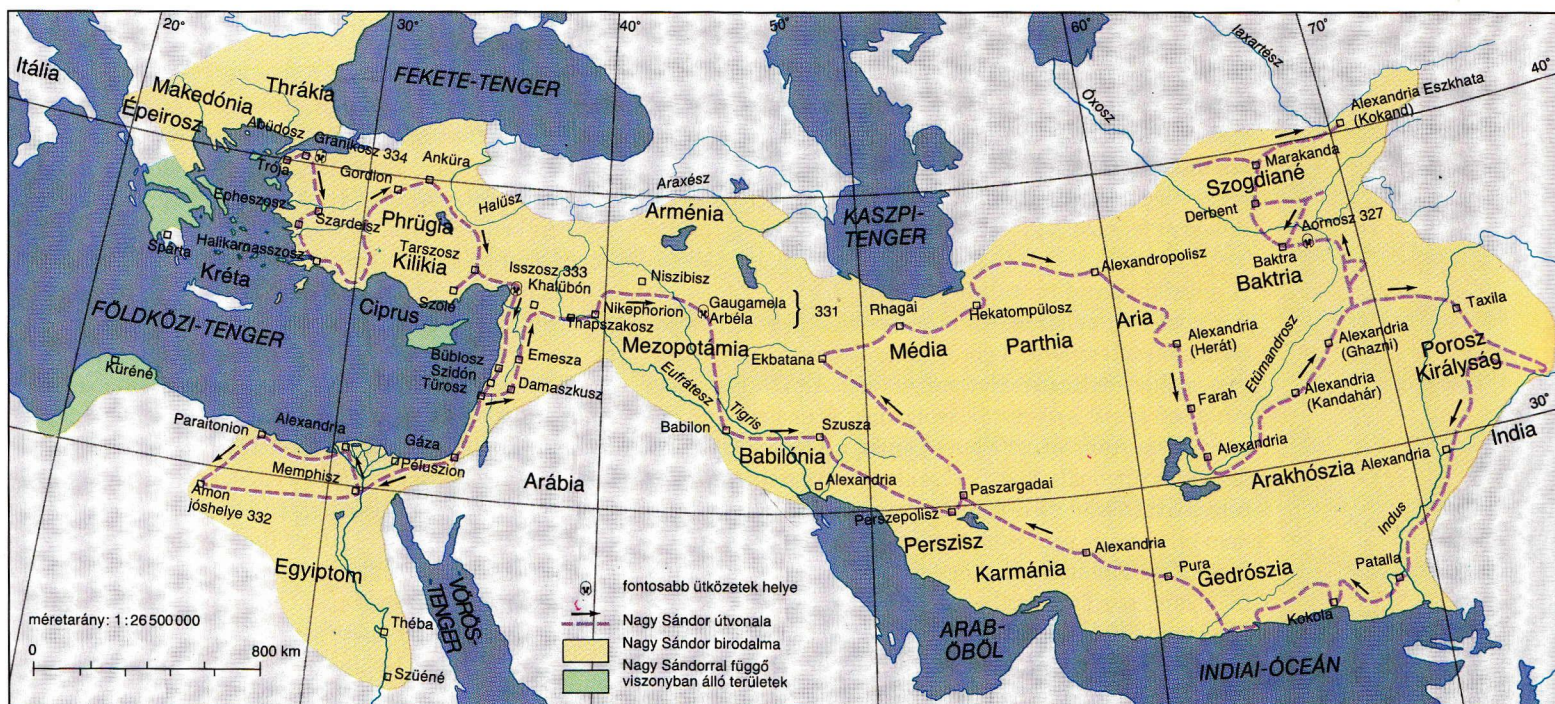
Ennek ellenére, a zűrzavar tetőfokán a felfedezések és vállalkozások csúcspontján, amikor a Kínába vezető, szárazföldi selyemút megnyílt, és az alexandriai hajók eljutottak Britanniába és Délkelet-Ázsiába, a delphoi jósdát megkérdezték, ki a legboldogabb ember a világban, és az egy ismeretlen földművest nevezett meg, nem messze a Peloponnészoszi-félsziget belsejében, aki csak ritkán hagyta el gazdaságát, és még soha nem látta a tengert. E válasz jellegében van valami az epikureus filozófiából, sőt a sztoicizmusból is: nyilvánvaló volt, hogy az új korszakban csak az lehet józan és boldog, aki korlátozza vágyait és csillapítja félelmeit.

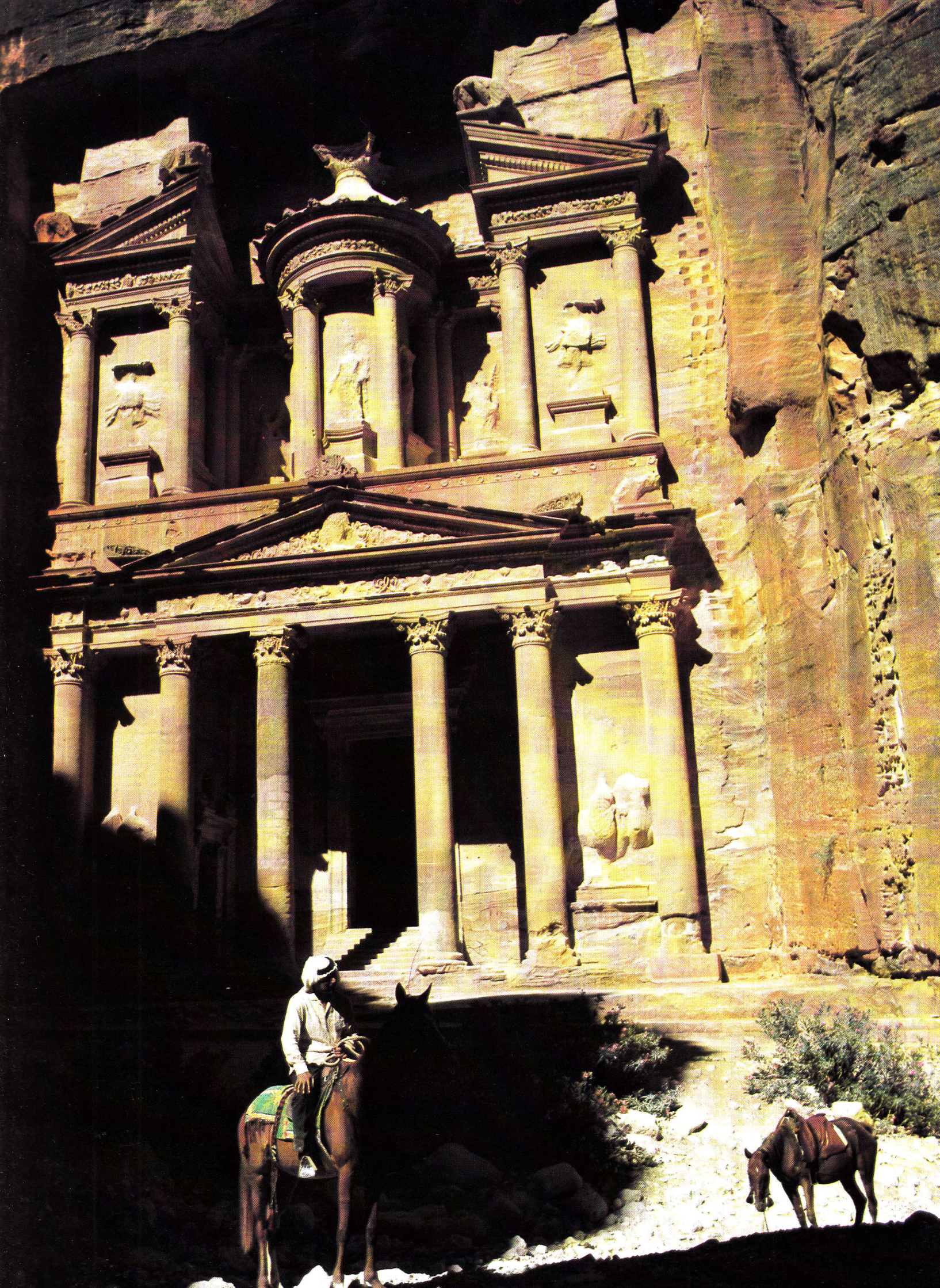
Ennek ellenére a széles körű pusztulás folyamata elkerülhetetlennek látszott. A jövő már a gazdag földbirtokosoké és kereskedőké volt, ők alkották a legvagyonosabb és leghatalmasabb közösségeket. E közösségeknek terjesz-

A hellenisztikus barokk legszebb példái közé tartoznak a homokkőbe vájt petrai templomok és sírok. Petra a nabateus királyság, a mai Dél-Jordánia ókori fővárosa volt, évszázadokon át hatalmas karavánkereskedelmi központ. A Khazné, vagyis a kincsház (*jobbira*) több mint 40 méter magas, belső tere hatalmas, alaprajza kereszt alakú. Valószínűleg az egyik nabateus király mauzóleumának épült.

Nagy Sándor hadjáratai, i. e. 334–323

Egyetlen európai uralkodó sem ismerte meg Nagy Sándor hódításait. Julius Caesar és Traianus abban reménykedtek, hogy felülülhatják őt, de soha még a közelébe sem jutottak. Legendája a középkorban mindvégig élt, alakját később számtalan festményen és faliszőnyegen ábrázolták. Hódításainak valódi története inkább rémtettek, semmint lovagi cselekedetekből áll. A granikoszi csata nyitotta meg az utat Kis-Ázsiába és adott módot arra, hogy helyreállítsa a demokráciát az ottani görög városokban. A perzsa hadsereg ellenállását Isszosznál könnyebben törte meg, mint Türosz makacs ellenállását. Egyiptomban viszont, ahol gyűlöletes volt a perzsa uralom, szívélyesen fogadták. Itt, Amon jósdájában tudatták vele isteni származását. A nagy gaugamelai csata (331) véget vetett az Akhaimenida dinasztiának. A makedónok Perszeopoliszt félegették, de a mai Afganisztánban szívós ellenállást kellett leküzdeniük. Alexandrosz hódításai során túljutott Szamarkandon (Marakanda), és elfoglalta Pandzsábot. Még messzebbre is eljutott volna, ha hadserege kész követni. 323-ban Babilonban bekövetkezett halála után birodalmát viszálykodó hadvezérei hamarosan felosztották egymás között.

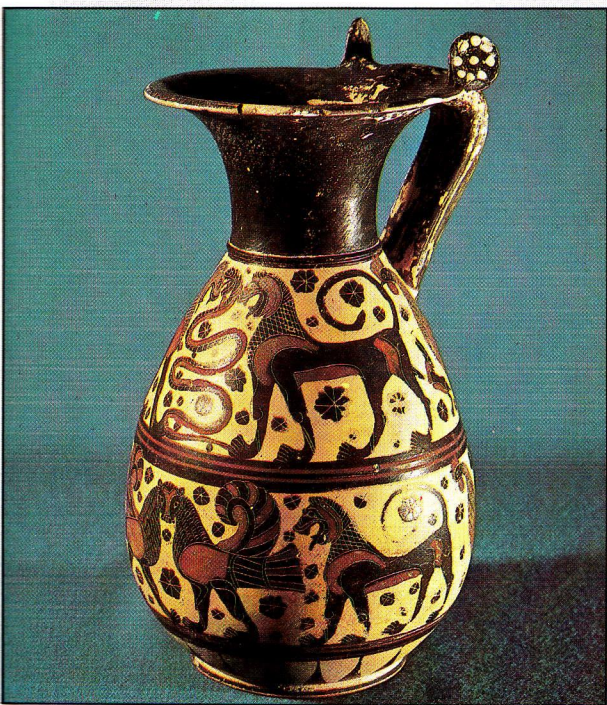
A vázafestészet fejlődése

A görög vázák vizsgálatakor a kutatók elsősorban nem alakjukkal, hanem díszítésükkel foglalkoznak, valamint azzal, miképpen alakult ki ez a díszítési mód. A legrégebbi vaskori vázák (10–9. század) még absztrakt mintákkal készültek, és csak a geometrikus stílus idején (8. század) jelennek meg figurális díszítések, igen stilizált formában. A közel-keleti művészet tette fontos díszítőelemmé az állatokat ábrázoló frízt, ez adta az ösztönzést a „feketealakos” technika létrejöttéhez, amelynél az alakok árnyépként jelennek meg, bekarcolt részletekkel, és más szín csak kismértékben tűnik fel a képen. A legszebb vázák az athéniak, de a vezető szerep

Korinthoszé volt, és helyi iskolák is születtek. I. e. 530 körül Athénban feltalálták a vörösalakos technikát, amelynél az alakok fekete alapon jelennek meg, és a részletek ki vannak festve. A kép így valóságosabbá vált. A fehér alapú vázák technikájának a klasszikus falfestmények adtak ösztönzést.

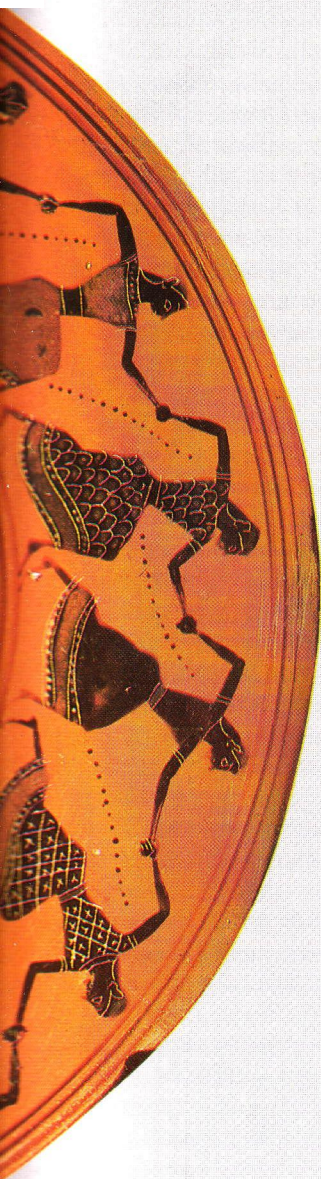
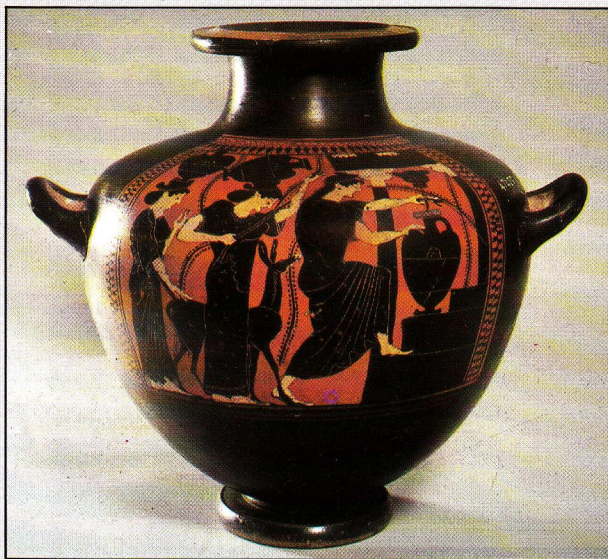
Az 5. század második felében kivándorolt művészek jelentős iskolákat hoztak létre Dél-Itáliában és Szicíliában, ahol a 4. század folyamán nagybani termelés folyt. Ezt követően a vörösalakos stílus elhalt, a hellenisztikus kori Hellaszban a festett díszítésű vázák már szokatlanok, elvesztik jelentőségüket.

Bal szélén, fent: Protogeometrikus váza (10. század), teljesen absztrakt mintákkal, a műkénéi kerámiahagyományból elemeivel.

Bal szélén, középen: A legfontosabb geometrikus díszítőmotívumok teljes készletét bemutató athéni korsó (8. század).

Bal szélén, lent: Protokorinthuszi váza (7. század). Orientalizáló stílusú, az új bekarcolást is alkalmazó feketealakos vázafestési technika első típusa. Jellemző motívuma az állatokat és keveréklényeket felvonultató fríz.

Baloldalt, középen: Feketealakos athéni edény az i. e. 550 körüli évekből. Héraklész hőstettei gyakori témái ezeknek a vázáknek: itt Tritónnal, a tengeristennel birkózik; a külső frízen tengeri nimfák kartánca.

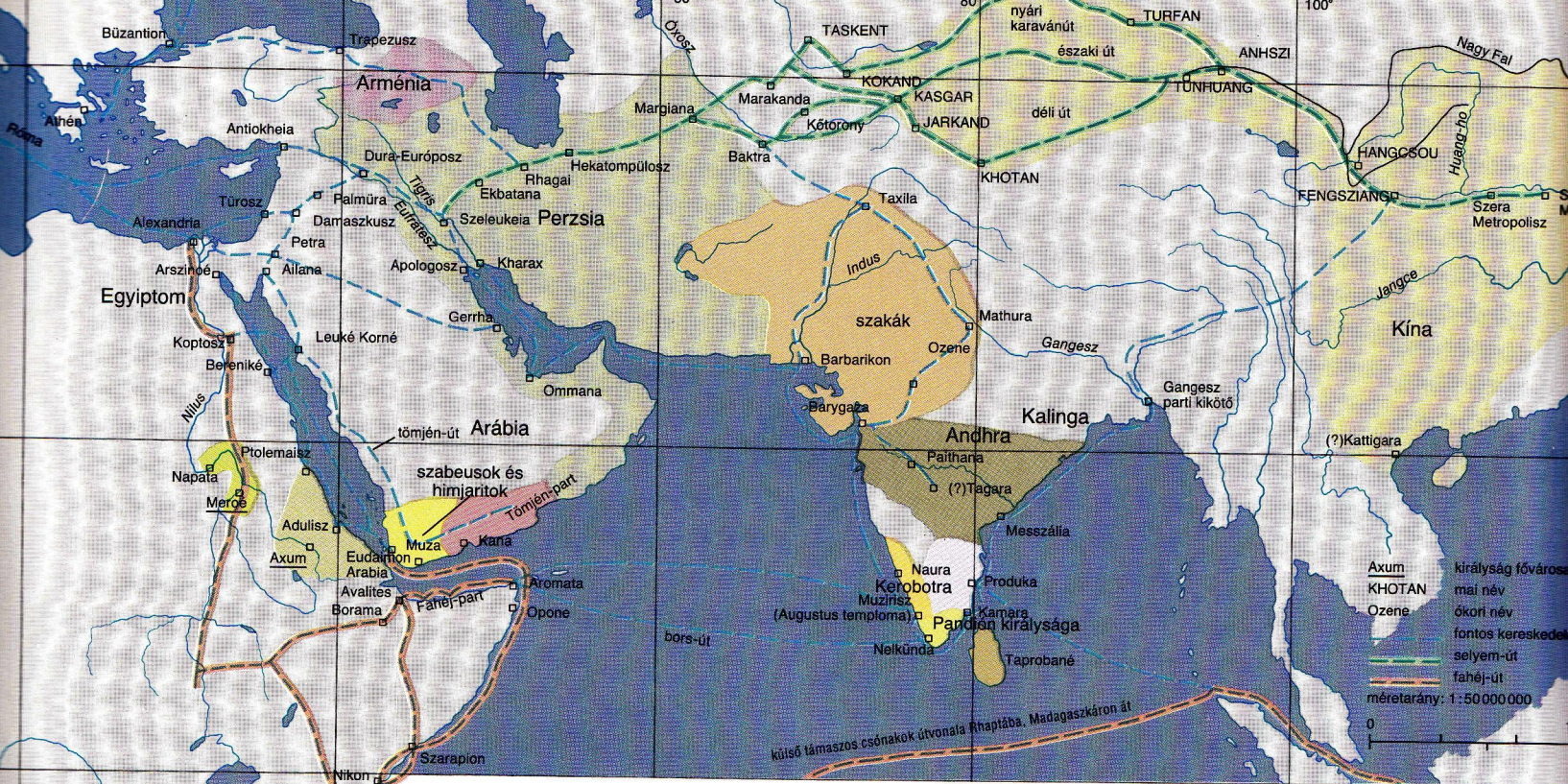
Legfelül balra: Feketealakos athéni hüdria (vízhordó edény) az i. e. 510 körüli évekből, három leányt ábrázol, akik egy kútból vizet merítenek. Testük színe fehér – a feketealakos vázakon ábrázolták így a nőket.

Legfelül jobbra: Lakón külix, az i. e. 550 körüli évekből. Bal oldalon az égboltot vállán tartó Atlasz. Prométheusz egy oszlophoz van kötözve, miközben Zeusz sas képében a máját tépi – ez állandó büntetése. Spártát szigorúnak, barátságtalannak festi a váza alkotója; a városállam archaikus művészetének életereje és képzeletdús volta ezt megcáfolni látszik.

Fent balra: Vörösalakos athéni hüdria (vö. a felső képen láthatóval); a váza testén két tartó-, és egy kiöntőfogantyú van, készítője a Berlini festő néven ismert, 5. század eleji mester. Apollón isten egy szárnyas tripuszon ülve utazik a tengeren. Az ábrázolás delphoi szentélyével és jósdájával áll kapcsolatban.

Balra: Fehéralapos athéni külix, i. e. 460 körül. Az ülő Aphrodité látható rajta, két Erosz társaságában.

Fent: Kehely-kratér (bor és víz elegyítésére szolgáló, öblös edény), Aszteasz festette az itáliai Paestumban, i. e. 350 körül. Az ifjú Dionüszosz, két, maszkot és kipárnázott jelmezt viselő vigjátéki színész (*phlyakész*), és két, nőnek öltözött színész (az ablakokban) figyel egy meztelen akrobatalány emelvényen bemutatott gyakorlatát.

kedniük kellett, ha nem akartak elpusztulni; márpedig nem akartak.

Lényegtelen, hogy az új birodalom római lett, és nem görög; ha Kínát és talán Indiát figyelmen kívül hagyjuk, a civilizált világra a hellenisztikus életmód volt jellemző, vagy – hogy pontosabb kifejezést használjunk – a hellenizmus hatotta át. A Ptolemaioszok Egyiptomban és a nagy kis-ázsiai görög dinasztiák a maguk országaiban bevezették a görög nyelvet, és sok mindent a görög szokásoknak megfelelően intéztek. Athén kulturális zarándokhely lett, irodalma nem csupán uralkodó szerepet játszott, hanem mind a latin, mind a görög nyelvi tisztaság és kifejezőerő elfogadott mintaképévé is vált.

Az alexandriai tudományos élet

Mindez a tudományos és kritikai irodalom gazdagodásának, az alexandriai tudósok által a klasszikus szerzők műveire fűzött kommentároknak is volt köszönhető. Az athéniek csak az i. e. 4. század végén gyűjtötték össze a három nagy 5. századi tragédiáíró darabjainak hivatalos szövegeit, és helyezték el őket az állami levéltárban. A 3. században a Ptolemaioszok Alexandriában létrehozták a görög irodalom hatalmas, valószínűleg teljes könyvtárát, költőknek és tudósoknak a templomi papokéhoz hasonló közösséget teremtettek meg, hogy munkálkodjanak városukban. Régiségekkel foglalkozó kritikai és elméleti írások az 5. század vége óta léteztek, Platon és Arisztotelész olyan intellektuális légkört és elméleti igényességet teremtett, ami új volt a világban, legalábbis annyiban új, hogy mindenre kiterjedt. A tudományos érdeklődés gyakorivá vált, az alexandriai könyvtár újdonság volt, lévén teljességre törekvő, katalogizált gyűjtemény, nem pedig a könyvek öletszerű felhalmozása, mint Arisztotelész saját könyvtára.

Az irodalomtudományt – mint azt Franz Pfeiffer, a neves német irodalomtörténész oly ragyogóan kifejtette – ugyanazzal a céllal hívták életre, mint amiért az itáliai reneszánsz idején újjászületett. Három- vagy négyemzedéknyi idő telt el, míg eljutott késői korszakába, amikor már izgalmas feladatokat látott el, de egyúttal valamivel porosabb is lett, inkább tudomány a tudományért, a kompilációk kompila-

ciója, olyasféle, mint amilyené mai irodalomtudomány vált. A rómaiakat lenyűgözte az alexandriai tudományos élet és az alexandriai költészet, bármilyen volt is. A mennyiségileg kevés költészet a műveltekhez szólt, olykor rendkívül sok utalással, de egyben szenvedélyesen és ironikus hangvétellel. Az újszerűség és fesztelenség kedvéért gyakran foglalkozott ismeretlen vagy provinciális mitológiai témákkal és az emberi szerelem mindenféle változatával. Egyik legutolsó műfaji terméke a patetikus, elbájoló, kalandos történet, mely a végzet sújtotta vagy pusztulásra ítélt szerelmesekről szólt.

A hellenisztikus barokk

Ugyancsak királyi pártfogás teremtette meg azt az építészetet, amely – akárcsak az irodalom – a római korszakban is tovább virágzott, és – az alexandriai könyvtár tevékenységéhez hasonlóan – a hagyományos formák újraalkotásában és eredeti módon történő összekapcsolásában megnyilvánuló hatásokat hol a letűnőben lévő múlt nagyszerűségével egyesítette, hol pedig a magánélet oly fényűző gyönyörűségeivel, amilyeneket még a minősziak is csak alig és ritkán tudtak felmutatni. Ennek a dicsőséges és súlyossága miatt nyomasztó stílusnak győzelme teremtette meg ellenhatásként a neoklasszicizmust, azoknak az 5. vagy 4. századi, egyszerűbb és tisztább formáknak előnyben részesítését, amelyek a fennmaradt néhány legszebb római épületben testesültek meg.

Hasonló módon az Augustus-kori költők is az alexandriaiaknál messzebbre nyúltak vissza tiszta és egyszerű formai mintákért, de mindkét esetben a stílusok egymás mellett éltek tovább.

A görög barokk építészet véglegesen kiérlelt formáját legjobb állapotban a pompeji falfestmények őrizték meg az utók számára, és pedig abban a fantasztikus változatban, amely igen sokat elárul arról, mekkora esztétikai élményeket adtak. A festmények alátámasztják azt az ösztönös érzésünket, hogy nem mindig a legpompásabb épületek a legvonzóbbak. Van egy oszlopokkal körülvett, szent fát ábrázoló freskó, amelyen egy göcsörtös fenyőfa egy kőépítményből nő ki, amely valószínűleg egy templom bejárata volt. Az elő-

A selyem- és fűszerutak

Róma azt állította, hogy az egész lakott világot uralma alá hajtotta, de nem volt titok, hogy hatalmas területek estek kívül hatalmi körén. Az i. sz. első néhány évszázadban kereskedelmi hajók közlekedtek Egyiptom és India között. Dél-Indiából bors érkezett, Szomália partvidékéről fahéjat importáltak, de ezt sokkal távolabbról szállították oda: Indonéziából előbb csónakokon Madagaskárra vitték, onnan tovább felfelé, Afrika partja mentén. A selymet szárazföldi karavánok szállították Kínából, a közép-ázsiai hágókon át, a görög-római világba. Az i. u. 2. században Ptolemaiosz világterképe már feltüntette Kelet-Afrikát, Indiát, Ceylont és a Maláj-félszigetet. Alighanem egy alexandriai hajós fedezte fel, hogy a monszunszelek képesek eljuttatni a vitorlás hajókat Adenből, egyenesen átszelve az óceánt, Indiába.

térben kis oltárok és egy szép szobor áll, a háttérben oszlopos épületek odavetett rajza. Lehetne akár 18. századi vázlat, akár a „chinoiserie” egyik darabja is. Könnyű kézzel, finom vonalakkal készült. A látvány nem ünnepélyes, van benne valami ironikus és patetikus egyszerre.

A fejlett hellenisztikus építészet talán legezotikusabb maradványait a most Dél-Jordániához tartozó Petra templomai és síremlékei jelentik. Petra a fűszerkereskedelem karavánútjainak fontos állomása volt, sivataggal körülvárt, termékeny oázis, állandó kapcsolatban Palesztina partvidékével. Itt volt a hazájuk azoknak, akiket a Római Birodalom kezdeti időszakában Propertius „bőségesen illatozó arab pásztor”-oknak nevezett.

A polgári pompa legszebb fennmaradt emléke talán a milétoszi déli piac kapuzata, amely még ma is szinte sértetlenül áll, habár sokat vesztett hatásából annak következtében, hogy helyéről a berlini múzeumba szállították. A legfényűzőbb építmények a fürdők és a paloták, például Heródes maszadai palotája. Mindenütt vannak invenciózus részletek. Az Óxosz (Oxus, Amu-darja) partján lévő Aj-Khanumban, nem sokkal Nagy Sándor halála után, látszólag túlságosan finomra faragták a korinthoszi oszlopokat ahhoz, hogy elbírják a felettük a levegőben lebegni látszó, a pillérek nem látható meghosszabbításain nyugvó kőgerendák súlyát; a színházak és szökőkutak gazdagon díszítettek voltak, felszínükön a fény és árnyék finoman megszerkesztett ellentétével; Olümpiában rhodoszi színes márványból készültek az alkotások.

Az idő sok építményt romba döntött, vannak viszont magányosan álló töredékek, és ezek részletei gyakran vonzóbbaknak tűnnek számunkra, mint amilyen az egész grandiózus mű lehetett valamikor. A szíriai (jelenleg jordániai) Jerash (Gérasa) i. sz. 2. századi nagy épületeiben a kőbagylyó görbülete vagy az egyik csatornán látható, halványan kivehető delfineket ábrázoló díszítmények még ma is tanúskodnak azokról a görög értékekről, amelyek mindmáig részei életünknek. William Pars, William Blake barátja és rajztanára lerajzolt egy sokkal régebbi, Kis-Ázsia belsejében, Mülaszában ma is meglévő sírt, amely ma éppoly közvetlenül szól hozzánk, mint annak idején azokhoz, akik építettek. Lüsziokratész 4. századi athéni emlékműve, tollpihére vagy tejszínhabra emlékeztető tetőékitményeivel, már inkább barokkos, de ez, éppúgy, mint a mülaszai sír, túlságosan korai, semhogy kifejlett stílusra utaló vonások jellemeznék. A különbséget a pénz és a rabszolgák birtoklása – az ókorban ez jelentette a vagyon – okozta.

Egyéni pártfogók nem teremthetnek építészetet, de az biztos, hogy a pártfogás egyik fajtája nagyobb hatású lehet, mint a másik.

A görög barokk stílust Alexandriában fejlesztették ki. Semmi kétség nem merülhet fel azzal kapcsolatban, hogy létrehozói kiválóan ismerték az ősi egyiptomi monumentális építményeket. Noha ezek hatásának, valamint fogadtatásának részletei nem ismeretesek, és a legérdekesebb – nyilvánvalóan korai – barokk épületek némelyikének keletkezési idejét nehéz meghatározni.

A helyzetet még bonyolultabbá teszi, hogy a fennmaradt leletek többsége nem magából Alexandriából származik, hanem olyan kisebb városokból, amelyekről tudjuk, hogy alexandriai hatás alatt álltak (például Petra), vagy olyan épületekből, amilyen a Kürénától 50 kilométerre nyugatra fekvő kürénaikai Ptolemaisban lévő Palazzo delle Colonne. A kekezés mindkét esetben bizonytalan ugyan, de Alexandria hatása kétségtelen. A stílus gyorsan elterjedt, és mivel a változatosság és a feltűnésre való törekvés jellemezte,

Ezen a szicíliai Centuripében készült, elegáns, de kissé bonyolult formát edényen a színek és a díszítés melegsége és bája már önmagában is csúcsteljesítmény. A görögök ízlése az i. e. 6. század óta igen nagy mértékben kifinomult.

Lent: Ez a horgony az i. e. 2. században az észak-walesi Anglesey-nél zátonyra futott alexandriai kereskedelmi hajóról származik. Masszíliai Pütheasz már i. e. 300 előtt körülhajózta Britanniát, az őn egyik Gibraltáriszoroson túli lelőhelyét.

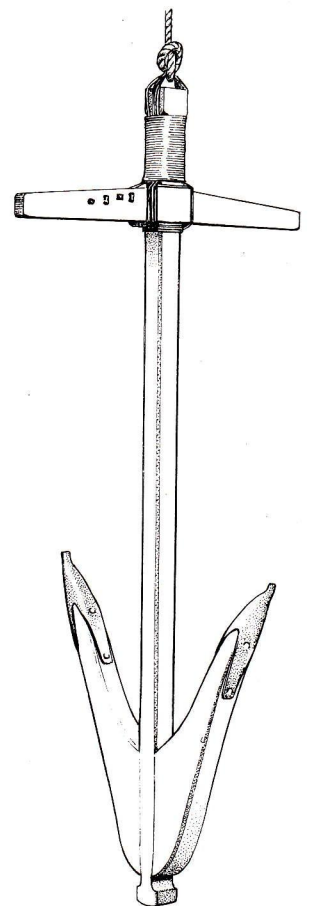

nyomait szinte lehetetlen követni, különösen a Római Birodalomban. A legvakmerőbb görög barokk épületek egyike Fortuna temploma volt az itáliai Praenestében, amíg csak az i. e. 2. században Athén városa nem kért fel egy római építész az új, hatalmas barokk Zeusz-templom megépítésére. Másutt a dolgok még ennél is bonyolultabbak lehettek. Többé már nem létezett a görög világ, csak a világ.

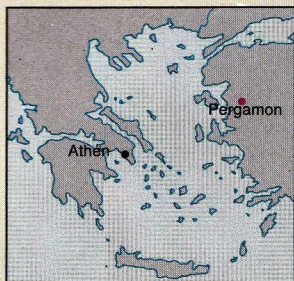
Ebben a világban a győzelem roppant nagy jelentőséggel bírt. Nemcsak a független városok, de a kisebb dinasztikus hatalmak is pusztulásra voltak ítélve. Az i. e. 3. században az új királyságok birodalmi méretűre növelték területüket. Thrákiát, Lüsziimakhosz királyságát bekebelezték. Kis-Ázsiában létrejött az új pergamoni királyság. Pergamon a művészetek terén is gazdag, hatalmas és befolyásos volt, akárcsak Alexandria. A kertművészet, a parkok művészete, amiről oly keveset tudnánk, ha nem ábrázolná néhány római kori falfestmény, Pergamonban fejlődött ki. A pergamen neve – latin közvetítéssel – a Pergamon szóból származik. Zeusz pergamoni oltárának 2. századi ornamentális barokk faragványai, roppant nagyságuk, tekergető formáik, különlegesen tömör szerkezetük émelyítő lehetett a klasszikus ízlés számára, de új távlatokat nyitott és szinte új irányt szabott a görög művészet történetében. A hellenisztikus királyságokban nem volt hiány sem életerőben, sem technikai hozzáértésben.

Parancsnokok és zsoldosok

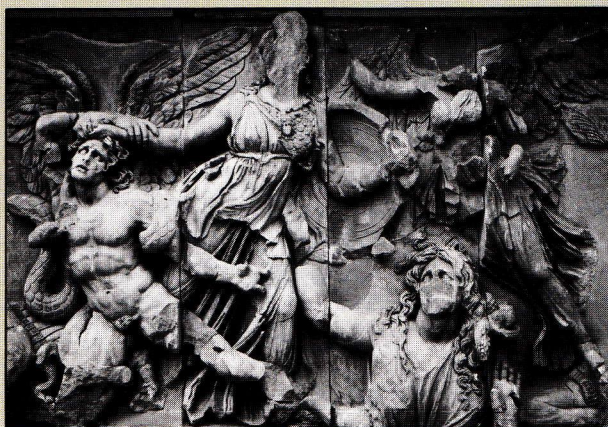
A lassacskán kibontakozó gyengülés folyamata, akár a Nagy Sándor halála után kialakult helyzet egyenes következménye volt, akár a további változások eredménye, nem következett volna be az ekkoriban ismét fellépő katonai erők hosszan tartó nyomása nélkül. A zsoldoskatonákból például a 3. századig nem állt állandó, jól szervezett sereg a nagyhatalmak rendelkezésére. Arra is szükség volt, hogy az ala-

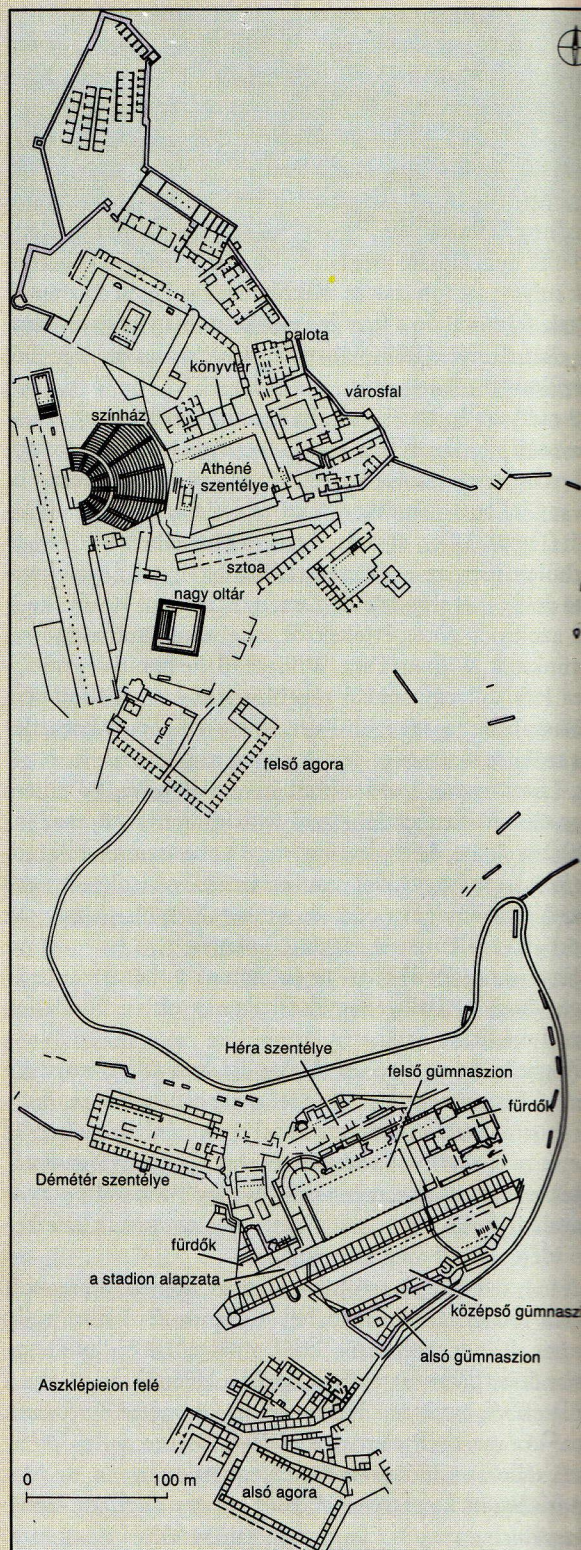
PERGAMON

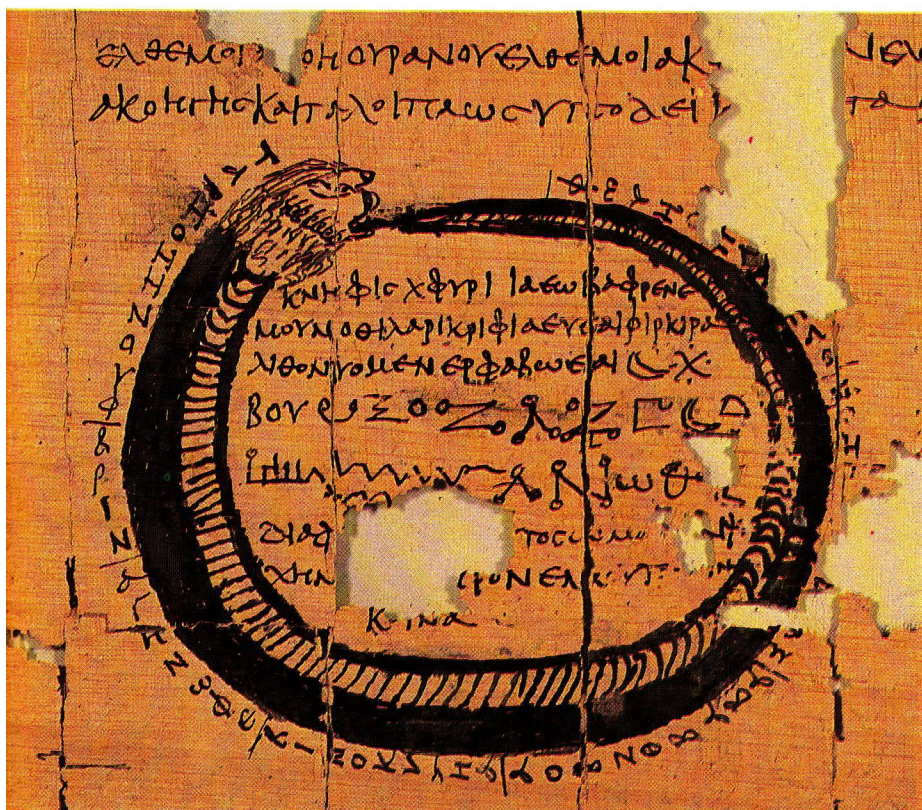

I. e. 282-től 133-ig, az Attalida dinasztia idején, Pergamon gazdag és félelmetes katonai hatalom volt. Tőle kapta nevét a pergamen, amely éppúgy az írás céljára szolgált, mint a papirusz. Pergamon könyvtára a második volt az alexandriai után; új és látványos szobrászati iskolát fejlesztett ki; legyőzte a keltákat, távol tartotta a makedónokat, és barátságban élt a rómaiakkal; kibontakoztatta a kertművészet kezdeteit. Az Aszklépiosz-szentély, amelyet i. e. 400-ban hoztak létre, Hadrianus császársága idején „világcsoda” lett.

A nagy pergamoni Zeusz-oltár dombozművei (*jobbra*) ma kivétel nélkül Berlinben találhatók. Hatalmas méretű alakjai testesek, izmosak és csillogóak. Ez a legnagyobb i. e. 2. századi műemlék. Pergamon meredek hegyoldal teraszaira épült, harmonikusan illesztették össze a gyönyörű építészeti alkotást a szabad terekkel. Mint számos más középületet, a színházat (*lent*) is II. Euménész építtette, az i. e. 2. század elején.

A hierarchikus, valószínű kigyó egy papiusra írott mágikus szöveg része. A kézirat megmenekült a görög világ pusztulásából.

kulataikkal egyik királytól a másikhoz átpártoló parancsnokok hűtlensége és egymás közti féltékenykedése súlyosan megingassa a világban fennálló egyensúlyt. Ezek az önálló, jelentéktelen parancsnokok végül kudarcot vallottak, és kiszorultak a küzdőterekről. A 3. századi uralkodók görög zsoldos hadseregeinek feladata a gyarmatosítás volt, Egyiptomban, Kis-Ázsiában és Mezopotámiában, az újonnan szerzett területeken kaptak földet, településeik a hazai lakosok városain kívül felállított katonai szállások voltak, és a görögök földjeinek bérleti jogát az uralkodónak meg kellett újítania ahhoz, hogy apáról fiúra szálljon át.

Voltak természetesen főfoglalkozású, hivatásos katonákból álló, különleges alakulatok is, például íjászok a krétai hegyekből, vagy a széles pengéjű karddal küzdő thrákok. A római seregekbe is besorozták őket, és a makedónok sem mondtak le a barbár zsoldosok felhasználásáról. A földbirtokosok tartalék seregeitől azonban egy lényeges ponton különböztek a zsoldos csapatok: tagjaik nem voltak valamilyen polgárok, mivel polgárjogot csak azok kaphattak, akiknek katonai szálláshelyét a törvény hivatalosan várossá nyilvánította. Ebben az időszakban görög földön valamilyen város ugyanolyan erősen függött az uralkodók nagylelkűségétől, mint a legkezdetlegesebb ázsiai katonai település. Ezt meggyőzően bizonyítják a pergamoni királyok athéni épületei és az athéni állam számtalan hálálkodó határozata.

Az ízlés változásai

A polgárok szerettek volna felkapaszkodni Fortuna szekerére. Theokritosz egyik költeményében a nyomorgó halász aranyhalról álmodik, habár tudja, hogy soha nem lesz gazdag. A paraszt elásott kincset szeretne találni a földben, vagy partra sodort drágaságokra bukkanni; a színházak közönségének az efféle darabok tetszettek. Az emberek többsége azonban leélt az életét anélkül, hogy abban nagyobb fordulat következett volna be. Kialakult a középosztály, amelynek ízlése nagyrészt visszatetsző volt, és csak kisebb részben rokonszenves. A szicíliai Centuripében és Alexandriában

kezdték színes ornamensekkel elárasztott és túl bonyolult formált vázákat készíteni. Divatba jött az émelítő rózsaszínbe vagy ibolyaszínbe játszó bíbor (magenta); vázákon használták, gyakran kétségbeejtő eredménnyel. Később, a 2. század végétől Krisztus koráig, valószínűleg Sziciliában vagy Dél-Itáliában, ezt a színt kis terrakottaszobrocskákon is alkalmazták. (A szobrok belsejében a minden háznál használt lámpaolaj tárolására alkalmas palackot vagy töltőedényt lehetett elhelyezni.) Némelyik tárgy bájos volt, többségük bizonyos mértékig mulatságos.

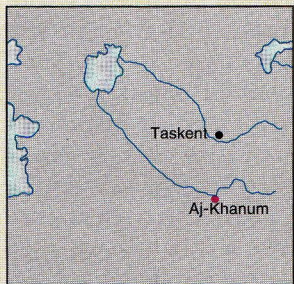
A mesterművek gyakran kevesebbet árulnak el a társadalmi viszonyokról, de azért megérdemlik a figyelmet. A görög vázafestészet utolsó mesterművei a 4. század végétől valók. Az utolsó mester valószínűleg a Lipari-szigeti festő, akinek műveit csak saját lakóhelyén, ezen a távoli szigeten és a körülötte lévő partvidékeken találták meg, de egyik sem jutott közülük Nápolynál messzebbre. Rajtuk a nők lazán és kényelmesen ülnek rajzaik mellett; a vázarajzok vonalai élesek és kötetlenek. A festő kedveli a hideg világoskék, az elefántcsontfehérrel és a valószínű testszínnel együtt. Az általa használt, hagyományos fekete háttér elegáns és közömbös hatású, a kompozíció középpontjában lévő nőket szándékosan szenvtelennek ábrázolja. A Centuripéből származó ibolyaszínű vázák és a kairói múzeumban látható – a sírboltokból előkerült – emléktárgyak, amelyek ugyancsak a fényűzésre hajlamos polgári ízlés jut kifejezésre, sokkal melegebbek, különcködésre hajlók és kevésbé szépek.

Mindez nem jelenti azt, hogy semmilyen szépség nem létezett akkoriban a világban. Ez volt az illusztrált kéziratok időszeke. A korai példányokból csak kevés maradt fenn, de számos másolatból következtethetünk létezésükre és jellegükre. Tudjuk, hogy voltak gondosan illusztrált orvosi és sebészeti szövegek, valamint egy kígyókról szóló költemény, amelynek kéziratában valamennyi kígyófajta élethűen színezett rajza volt látható, továbbá egész elbeszélő költemények, a sorok között a cselekményt megjelenítő humoros rajzokkal. A rajzok némelyike bizonyára igen szép és nyilván széles körben kedvelt volt. A képes ábrázolások eljutottak oda is, ahol a versek nyelvét már nem értették: egy korai buddhista szobrász Gandhárában – a mai Pakisztánban – kőbe véste egy Homérosz utáni eposznak azt a jelenetét, amelyikben a trójai faló szerepel (a szobrász a jelenetet Buddha egyik csodatételeként ábrázolta). A leggyönyörűbb posztgörög alkotáson, egy Tibetből való ezüstkupán olyan jelenet látható, amely eredetileg Euripidész-illusztráció volt.

Kelet más vidékein a görögök különféleképp alkalmazkodtak az ottani élethez. Tudunk például egy görögről, aki áldozatot mutatott be Buddhának. Valaki lefordította Asóka indiai király buddhista életszabályait a görög filozófia ékes nyelvére; a fordításból több példányt is találtak. Baktria fővárosának, Baktrának (Balkh, Balh) istennője Anahita volt, az Óxosz (Oxus, Amu-darja) nagy vízistennője, akinek palástja hódprémből készült: Artemiszként tisztelték valamilyen zavaros kultusz keretében. A görögök azonosság tudata még akkor is tovább élt, amikor intézményeik és nyelvük már eltűnt.

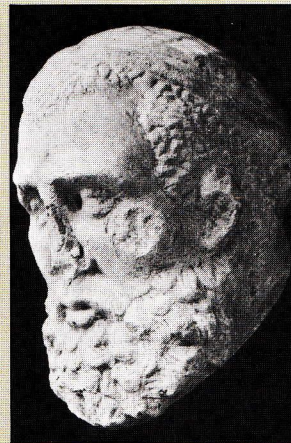
Ami fennmaradt, az a lelkes régiséggyűjtők tudományos munkájának vagy az újonnan meggazdagodottak pártfogásának volt köszönhető. Valamennyi fennmaradt ősi könyv közül, külalakját tekintve, legszebb a Flavia Anicia, egy botanikai rajzokat tartalmazó gyűjtemény, amely a birodalom hanyatlása idején az egyik római császár leánya részére készült. A 16. században, Konstantinápolyban vásárolta meg a

AJ-KHANUM

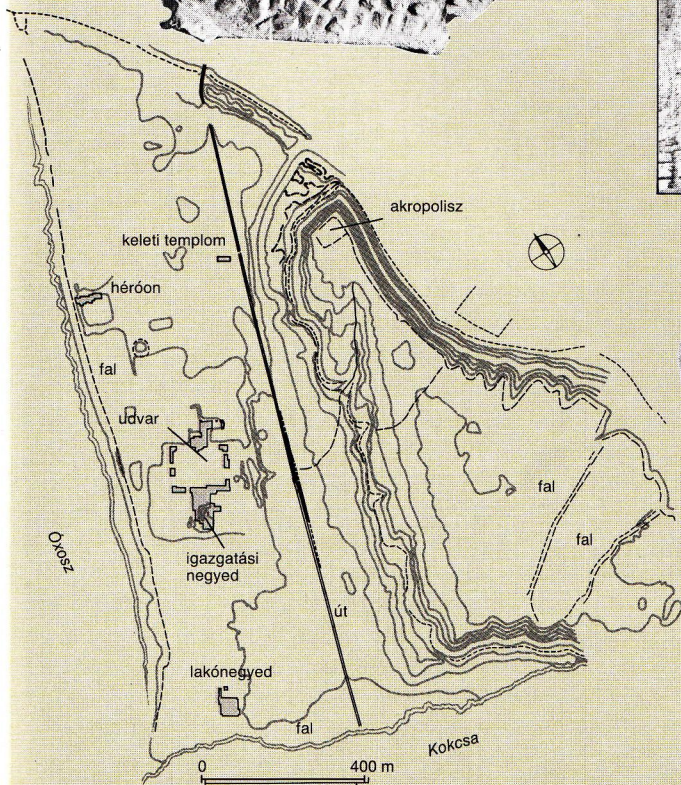
Aj-Khanum elszigetelt görög város Oroszország és Afganisztán határán, nem messze Kínától. Valamikor valószínűleg Alexandriának hívták. A lapis lazuli-bányák és az Indiába vezető, magasan fekvő hágó irányából érkező Kokcsa folyó itt ömlik bele az Óxoszbba. Ez az egyetlen Afganisztánban kiásott, teljesen görög város. Hellenisztikus palotája, melyet egykor oszlopok erdeje övezett, a jelek szerint, egy perzsa palota helyére került. Afganisztán királya véletlenül bukkant rá, egy vadászkirándulása alkalmával. Jól védett város volt, gümnasziónnal, templommal és görög nyelvű feliratokkal. Maga Nagy Sándor soha nem jutott el ilyen messzire északkelet felé, de ez a város mégis magán viseli keze nyomát.

A templomban talált ezüstkorong (lent) az egyik keleti istennőt, Kübelét ábrázolja, hellenizált alakjában. Kocsija előtt egy oltárnál égő áldozatot bemutató pap. Fent égi istenek. Az ábrázolás különböző eredetű vallási elemek vegyüléke.

Ez az idős embert ábrázoló, szép fej (balra) egy hermáról (magas kópilér, rajta szoborfej) való. Egy élethű fejről és egy hivatalos személy palatába burkolt felső testéről van szó, de az ősi isten phallosza hiányzik, aminek az 5. századi Athénban rajta kellett volna lennie. Az Aj-Khanum szentélyének külső termében találtak rá.

Lent: Az aj-khanumi palaisztra.

Ez a templomból való, hatalmas láb-töredék egy uralkodó (vagy Zeusz) kultuszára enged következtetni. Ha a szobor összhangban volt a palota megjelenésével, akkor ez utóbbi fényűző lehetett.

Jobbra: Ez a szép lap az egyik római császár leánya számára írott könyvből való. Az ókori görög virágfestészet egyik csúcspontja. A könyv Dioszkoridész *De materia medica* című műve. Augier de Bousbecque szerezte meg Konstantinápolyban, a 16. században.

Csatába induló harci elefánt miniatűr szobra.

német-római birodalom egyik diplomatája, és most Bécsben van. (Ugyanez a tudós utazó honosította meg az orgonát, a tulipánt és a virágos vadgesztenyét Európában.) E könyvrészlet az i. sz. I. században élt Dioszkoridésznek, a római hadsereg orvosának *De materia medica* című művéből való, és illusztrációi, a jelek szerint, a valóság alapján készültek. Ezeket, illetve a hozzájuk hasonlókat a középkorban addig másolták újra meg újra, amíg egyre szabályosabbak, ünnepélyesebbek és felismerhetetlenebbek lettek. A bécsi Dioszkoridész-kódex azonban egy hosszú és gazdag hagyomány utolsó állomása. Az idegen megrendelőknek dolgozó görög művészet talán legjobb alkotását tanulmányozhatjuk benne.

Aj-Khanum

Az egyetlen, teljes egészében kiasott kelet-perzsi görög régészeti lelőhely Aj-Khanum az orosz-afganisztáni határon. Nagy Sándor katonái erődítették meg. Egy korinthuszi oszlop alapján bukkantak a nyomára, amelyet Afganisztán királya húsz évvel ezelőtt, vadászat közben talált. Aj-Khanum a görög Baktriát elárasztó nomád népek kezére került, ekkor lakói elhagyták, és soha nem épült újjá. Az oszloperdőt baltával döntötték le, mintha csak valóságos fákból álló erdő lett volna, és a helyet többé nem használták semmire. Néhány évszázaddal később egy pólópályát létesítettek itt. Az akropolisz azonban még viseli „az Úrnő Dombja” nevet; egyáltalán nem kizárt, hogy e név a hely istennőjének emléket őrzi. Aj-Khanum kisváros volt, de hatalmas palotával és erős védművekkel; szinte bizonyos, hogy a görögök előtt a perzsák birtokolták, mivel találtak itt egy perzsa oszloptalapzatot.

A palota egy földnyelven áll, ahol a Kokcsa (Kokcha) folyó az Óxoszba, vagyis az Amu-darjába ömlik. Sok kilométeren át, mindkét irányban, ez az egyetlen hely az Óxosz (Oxus) mentén, ahol a víz túl mély ahhoz, hogy át lehessen gázolni rajta. Ez védhetővé tette a területet. A Kokcsa folyó az afgán oldalon magas hegyekről ömlik alá, onnan, ahol az akkor ismert világ egyedüli lapis lazuli-bányái voltak. Valószínű, hogy ennek a szatrapa székhelyéül szolgáló palotá-

nak és utána a görög városnak a lapis lazuli-kitermelés megadóztatása és ellenőrzése volt a feladata. Ezekben a hegyekben még ma is könnyű balas-rubint, szép, mély rózsaszínű, könnyen szilánkokra törhető ékköveket és hegyikristályokat találni. Aj-Khanum nincs messze azoknak a nomád pásztoroknak az útvonalától, akik egészen a legújabb korig évente kétszer átszelték egész Afganisztánt, Pakisztántól és az Indus völgyétől, a hegyeken és az Óxoszon át, Oroszorszáig. És ami még fontosabb, Aj-Khanum igen közel volt a Földközi-tenger medencéjétől Kínába vezető selyemúthoz.

Az Aj-Khanumban élő görögök néhány érdekes engedmenyt tettek a helyi vallásnak. Egy, a templom romjai között talált korong alakú, szépen megmunkált, trébelt ezüst dombormű Kübelé istennőt ábrázolja. Két, súlyos léptekkel táncoló oroszlán egy harci szekeret húz a hegyvidéki tájon át, egy hétlépcsős, egyértelműen perzsa oltár felé, amely az istennővel szemben áll. Hosszú köntöst és kúp alakú kalapot viselő pap áldozatot mutat be. A harci szekér mögött perzsa pap halad, és ernyőt tart a görög istennő feje fölé, aki a korongon kívülre tekint. A harci szekeret, amelyen utazik, egy görög lány hajtja. A rejtélyes jelenetet egy csillag, a félhold és egy ifjú görög napisten feje szemléli, utóbbiból 13 sugár ágazik ki. Tudjuk, hogy Kübelé eredetileg a görögök által Kis-Ázsiában átvett helyi anyaistennő volt. Magában Hellaszban csak külföldiekből álló collegiumok hódoltak neki, a Római Birodalom koráig ezek sem nyilvánosan, de az i. e. 3. században ő volt az az ázsiai istennő, akit a görögök a legjobban ismertek.

A templomot újjáépítették. Előbb a külső falakban készültek besüllyesztett, négyszögletes fülkék. Mindegyik három részből állt, méretük befelé haladva egyre csökkent. Ez a stílus előkelőnek számított és népszerű volt a Perzsa Birodalomban. Az újjáépítés során a falakat nagy agyagtéglaikkal borították, melyeket díszvakolat és fehér festék fedett. Egy ión város támadt fel csaknem teljes egészében. A legfontosabb kultuszszobor nagy méretű volt, de csak egy szandált viselő férfi lábfeje maradt meg belőle, a szandálon a villám jele, a szobor tehát Zeust vagy egy Zeusszal azonosított királyt ábrázolt. A város más helyén volt egy hērós-szentély, benne két, téglából épült sír és két szarkofág, egy kis kápolna, bejáratánál oszloppár, amelyet többször is újjáépítettek. A szentély azon a dombon állt, amely valószínűleg a várost alapító Kineasz sírhalma volt.

Mint minden igazi görög városnak, Aj-Khanumnak is volt egy körülkerített palaisztrája (palaestra), azaz sportpályája vagy edzőtere. Itt egy szép görög márványszobor fejét találták meg, amely az idős Héraklész ábrázolta. De valamennyi közül a legjellegzetesebb görög lelet a hērós-szentély közelében lévő felirat. Ez a tökéletes görög verssorokban íródott, és a betűtípus alapján i. e. 250 előtt vésték. Beszámol róla, hogy Klearkhosz, akivel mint Arisztotelész tanítványával már találkoztunk, lemásolta a híres ókori férfiak mondásait, amelyeket Delphoiban látott, és itt, a Kineasz-szentélyben kőbe véste őket. A delphoi maximák közül csak egy maradt fenn, mivel a második kőtábla elpusztult: ez a felirat az emberi élet különböző korszakaiban követésre méltó eredményekre buzdította az Aj-Khanumban elszigetelten élő görögöket. Ugyanezt a Delphoiból származó maximát az anatóliai Milétopoliszból is ismerjük.

A RÓMAI HÓDÍTÁS

A rómaiak terjeszkedése nyugaton

Azok a dinasztiák, amelyeket Nagy Sándor hadvezérei alapítottak, szinte létrejöttüktől kezdve zaklatták a kisebb hatalmakat, de egyiküknek sem sikerült a makedón birodalmat ismét egyesíteni. Mivel Sándor nem érthette meg, hogy végrehajtsa tervezett nyugati hadjáratát, a régebbi korokból sok elhanyagolt és meg nem bolygatott emlék maradt fenn nyugaton, és várta, hogy ismét felfedezzék. Róma az i. e. 3. században hatalmas város volt Itália termékeny nyugati partvidékén, és már ekkorra meghódított számos civilizált helyet. A 4. századi gall betörés, amely a 3. században a keltáknak a kis-ázsiai Galatiában való letelepedésével végződött, végigsöpört Itálián is. Róma kifosztásának (i. e. 390) következményeként a rómaiak 378-ban erős városfalat építettek. Az etruszkokat észak felé szorították, végül elpusztították Veit (i. e. 396), és megszerezték a fennhatóságot a szomszédos vetélytárs, Caere városa felett, amely gazdagságát, akárcsak Róma, szabad, nyitott piacú városként elért sikereinek köszönhette.

Róma katonai ereje az 5. századtól a közép-itáliai Latiumban lévő városok szövetségén nyugodott, hasonlóan a korabeli görög szövetségekhez. A rómaiak azonban, akárcsak a görög városok, a szövetség fölé emelkedtek, és az új korszakra jellemző könnyörtelenséggel egymás után bekebelezték vetélytársaikat. Sem Capua, sem Praeneste – Itália második városa, a nagy tekintélyű Fortuna istennő székvárosa (akinek nevét talán helyesebb volna Gondviselésnek fordítani), és akinek tiszteletét a rómaiak Praenestéből vették át – nem volt képes szembeszállni ezzel a 4. századi terjeszkedéssel. A rómaiak ekkor már ott voltak északon Etruriában, délen pedig Latiumon túl, Campaniában. A 4. században létesített római coloniák a 3. században is fennmaradtak a Capua melletti Calesben és az ostiai partvidéken, a Tiberis torkolatánál, valamint távolabb délre, Antiumban (Anzio) és Terracinában. I. e. 218-ban 12 római colonia volt az itáliai partvidéken, és még több a folyók gázlójánál, illetve a hegyi hágók bejáratainál, valamint a fontosabb útvonalak kereszteződéseinél. I. e. 343 és 263 között mintegy hatvan-ezer új római földbirtok keletkezett, és ezek területe kb. 130 000 négyzetkilométer volt. Ennek a lopakodó, módszeres előnyomulásnak következményei tartósabbak voltak, mint Nagy Sándor vakmerő előretörése.

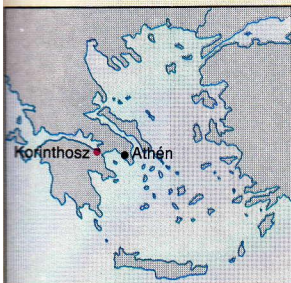
Az ilyen fajta terjeszkedés természetesen háborút, a győzelmes háborút pedig további terjeszkedést eredményezett. I. e. 290-re a rómaiak legyőzték az Appennineken élő, féltelmetes samnisokat. A század végén bekebelezték Szardíniát, Korzikát, Szicíliát és a Pó völgyének igen termékeny vidékeit. Hadseregük a görög falanx továbbfejlesztésével létrehozott két légióból állt, amelyek 30–30 kisebb, fegyvermezett, rugalmas és könnyen alkalmazkodó egységre tagolódtak. A 3. század folyamán eredményesen alkalmazták őket a Róma ellen Tarentum által segítségül hívott epeiroszi király, Pürrhosz elleni lendületes hadjáratban (i. e. 280–275). Ekkor már felbonthatatlan szövetség vagy hódítás révén egész Itália Rómához tartozott. Mivel a dél-itáliai görög városok is fennhatóságuk alá kerültek, a rómaiak gondolatlanul belebonyolódtak a görögök Karthágóval régóta tartó viszályába. Az ebből (a tengeren, Szicíliában és

Észak-Afrikában) támadt háború következményeként a középpontjába jutottak annak a roppant kiterjedésű karthágói érdekszférának, amelynek korábban csak a peremén éltek. Így az i. e. 264 és 241 közötti első karthágói (pun) háború idején sor került a Földközi-tengeren valaha vívott legnagyobb tengeri csatákra, mindkét oldalon megdöbbentő veszteségekkel. (A legkiválóbb karthágói parancsnok egy spártai zsoldosvezér, Xanthipposz volt.)

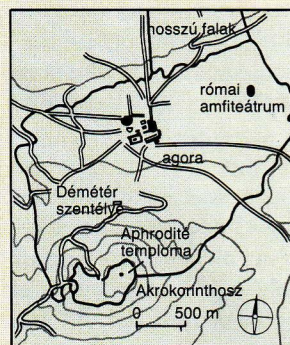
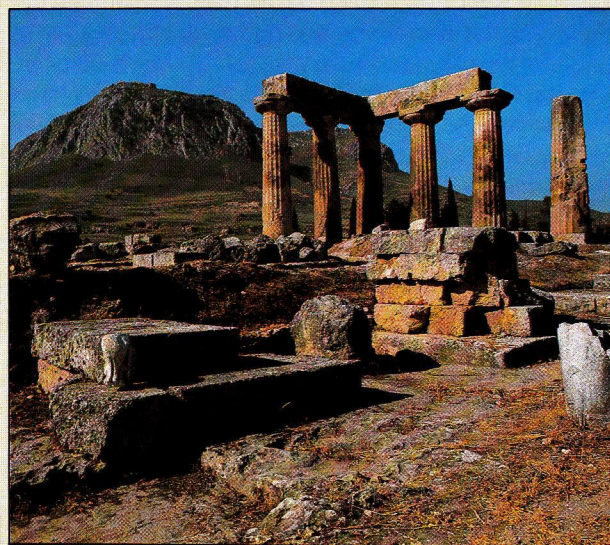
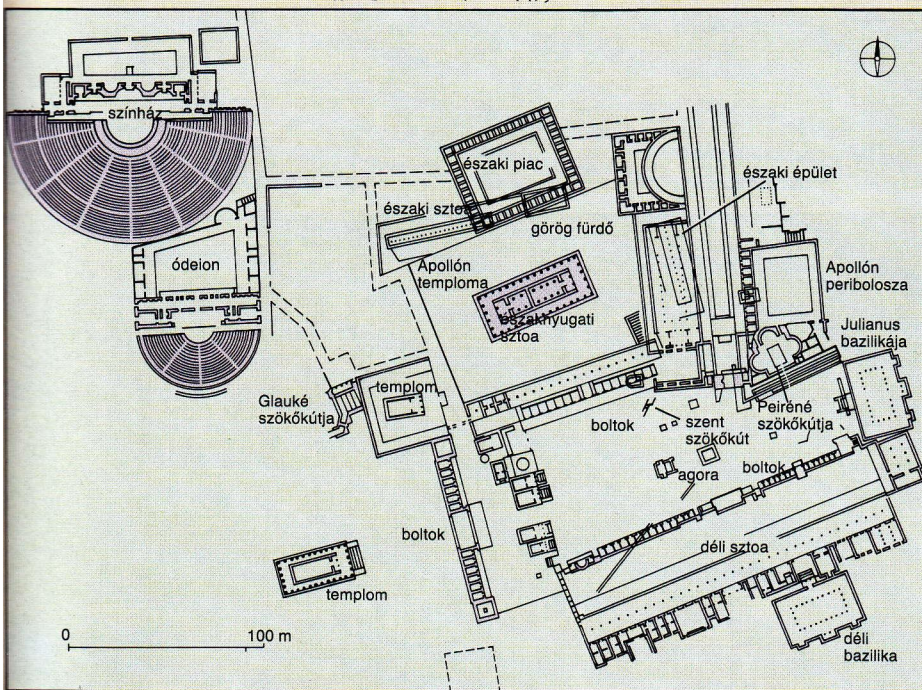
A gallok újabb támadása alkalmával, amelyet a római öldöklések és a lakosság tömeges elűzése okkal váltottak ki, 70 000 fős hadseregük félútig jutott el Itáliában, amikor is i. e. 225-ben Telamonnál a római csapatok megsemmisítették.

KORINTHOSZ

Korinthosz, a görög szárazföld egyik legpompásabb és leggazdagabb települése, mivel az Iszthmosz mindkét oldalán voltak kikötői, nagy kereskedővárossá és már korán gyarmatosító hatalommá fejlődött. Erődje egy szinte bevehetetlen sziklaszirten állt, földje termékeny volt, kiemelkedő képzőművészeti alkotásai sok keleti sajtóságot olvasztottak magukba. A rómaiak előbb elpusztították (i. e. 146), azután újjáépítették (i. e. 44), ekkor Akhaia fővárosa lett.

Apollón temploma egyike a legrégebbieknek Görögországban. Egy alacsony dombon áll, története elég bonyolult. Találtak itt festett falkakolat-törödékeket, rajtuk a geometrikus művészet korában használt színes mintákkal. A templom a 6. század közepén épült, elődje 7. századi. 6-6 illetve 15-15 oszloppal körülvett, téglalap alakú épületéből csak ezek az egyetlen mészkőből faragott dór oszlopok maradtak fenn. Távolságban, a háttérben a fellegrvár, vagyis az Akrokorinthosz látható.

Balra: Pergamon királya a gall támadás visszaverésének és a kelták Galatiában történt letelepítésének emlékére városát az itt láthatóhoz hasonló, ragyogó szobrokkal töltötte meg. A tökéletes kivitel félelmetes realizmussal párosul. A szobrok egy új művészeti stílus képviselői.

I. e. 237-ben Hamilkar Barkast, az első pún háború veterán hadvezérét küldték ki a karthágóiak Hispania gyarmatosítására. A partvidéken megalapította a most Alicanténak nevezett helyet, a szárazföld belsejében pedig nagy területeket hódított meg, ezek gazdag ásványkincsei révén fontos személyiséggé vált. Veje, aki utódaiként követte őt, tovább nyomult előre dél felé, és megalapította Cartagenát. Ezzel egy időben a határt az Ebróig tolta előre, vagyis Hispániának több mint a fele a kezére került. I. e. 221-ben azonban gyilkosság áldozata lett, és óriási hatalmi bázisa Hamilkar fiának, Hannibálnak kezére került, aki a század hátralevő részében szüntelen harcot vívott a rómaiak ellen (második pún háború, i. e. 218–201). A háború lefolyása drámai volt, de 205-re Scipio római hadvezér elfoglalta Hispaniát, és sikerrel nyomult előre Afrikában is. A karthágói hatalom megtört, és Róma éppoly félelmetes lett, mint amilyen gazdag, befolyása csaknem oly messzire terjedt, mint Nagy Sándor utódainak bármelyik birodalmáé.

Az első makedón háború

A rómaiak már az első pún háború során megvetették a lábukat az Adriai-tenger keleti partvidékén. Hogy elvágják az Adriát a karthágóiak elől, megalapították Brundisiumot (Brindisi), ezt a csodálatos, természetes kikötőhelyen épült, hatalmas és megerődített coloniát. E lépésükkel ki-

váltották az Adriai keleti partján élő illírek kalóztámadásait az Adriai-tengeri hajózás ellen. A rómaiak katonai expedíciót küldtek ki, és fennhatóságuk alá vonták az illír partokat. Ezzel azonban nyilván még nem oldódott meg a probléma. I. e. 220-ban egy illír kalandor, Pharoszi Démétriosz kezdett nehézségeket okozni Rómának. A rómaiak végül – természetesen – elűzték, de Démétriosz – éppoly természetesen – a legközelebbi görögországi nagyhatalomhoz, a makedóniai udvarhoz, V. Philipposz királyhoz fordult segítségért. Philipposznak érthető módon, nem volt kedvére a rómaiak terjeszkedése az Adriai-tenger keleti partján; megtette tehát a magától értetődőnek látszó lépést: szövetségre lépett az akkor (i. e. 215-ben) sikerei tetőfokán álló Hannibállal. A tenger a rómaiak ellenőrzése alatt állt, és ezért azt tették, amit az athéniaiak 250 évvel korábban: hajókat küldtek ki, és katonákat tettek partra Hellaszban, hogy ott annyi kárt okozzanak, amennyit csak tudnak. I. e. 205-ben, a második pún háború vége felé, a vesztesre álló játszmában Philipposz újabb, logikusnak látszó lépést tett. Békét kötött Rómával, és ezzel elidegenítette újonnan szerzett akháj szövetségeseit, anélkül hogy megbékítette volna a bosszúszomjas rómaiakat.

A makedónok azonban már a rómaiak behatolása előtt is nehéz helyzetben voltak Hellaszban. I. e. 228-ban a városok akháj szövetsége – a Peloponnészoszi-félsziget északi és

középső vidékére támaszkodó legfontosabb hatalom – kiűzte a makedónokat Korinthosz hatalmas erődjéből, Sziküónból, továbbá Argoszból, Arkadiából, Megarából és Aiginából. Ez a dicsőséges időszak azonban gyorsan elmúlt; az akháj szövetség fenyegetést jelentett Spárta számára, és a 220-as években a spártaiak már egészen közel jártak ahhoz, hogy végleg megsemmisítsék. Ekkor az akháj szövetség kétségbeesésében régi ellenségeihez, a makedónokhoz fordult, és Spárta Korinthosszal együtt elbukott.

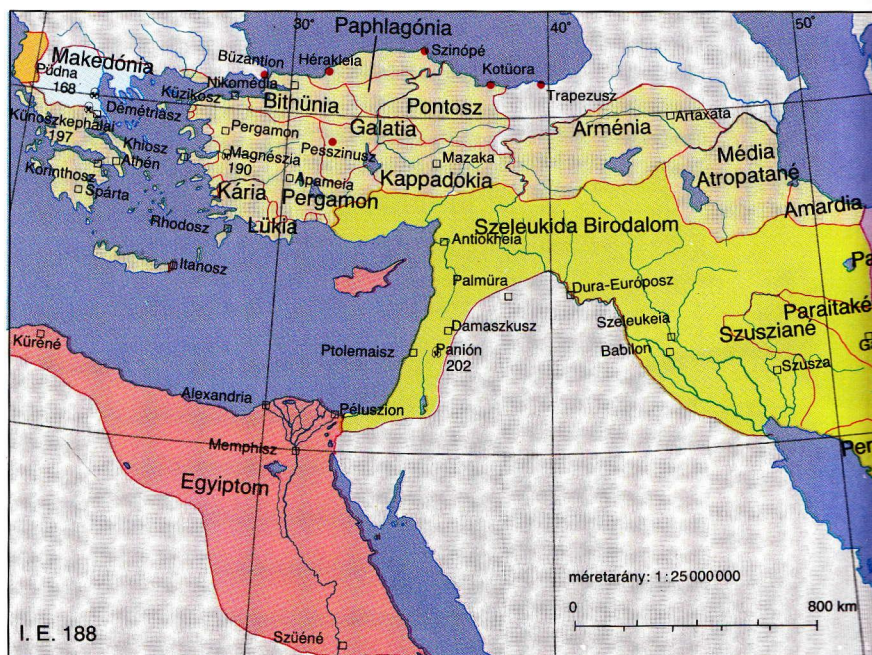
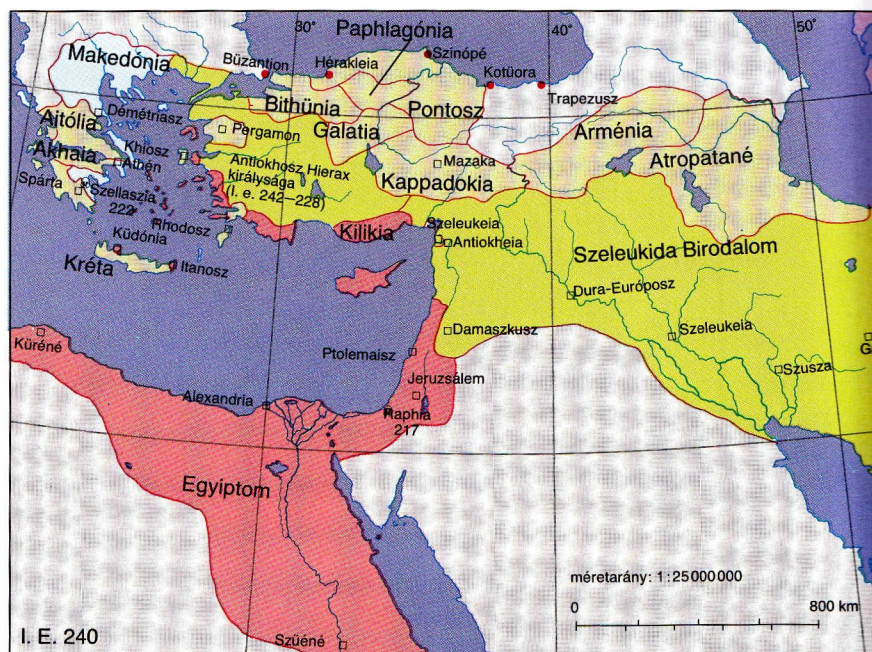
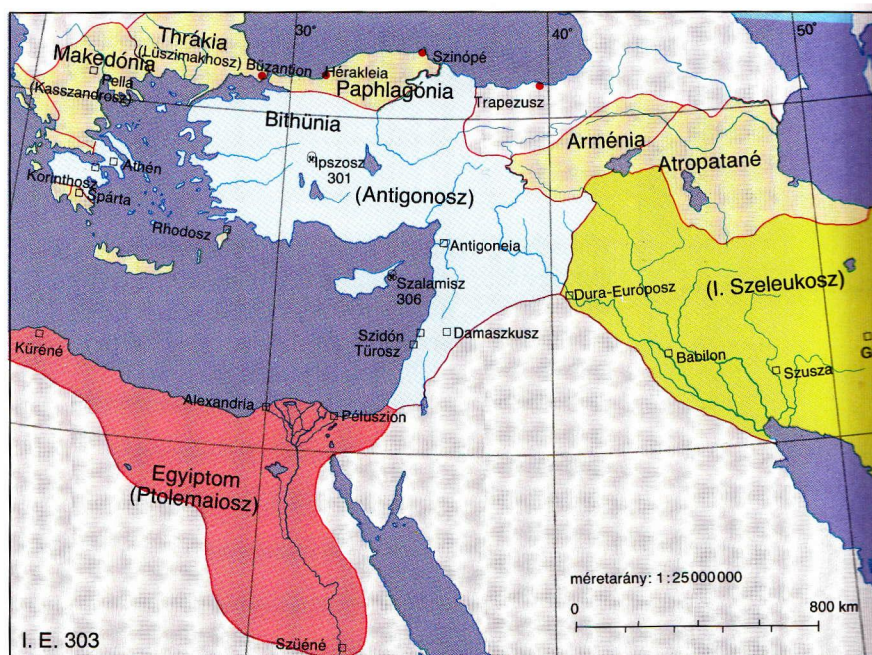
A rómaiaknak, az első görög háborújuk idején, átmene-tileg sikerült megszerezniük első hatékony szövetségeseiket Hellaszban. Az aitoliai szövetség, a Korinthoszi-öböl északnyugati oldalán lévő városok laza konföderációja, a 4. század óta szervezett szövetség volt. A 3. században fennhatóságát kiterjesztette Delphoira is, és Delphoi révén nagy befolyáshoz jutott a görög városoknak abban a szélesebb körű ligájában, az amphiktioni szövetségben, amely felelősséget vállalt Delphoiért is. Ha V. Philipposz nem képes megvédelmezni őket a római beavatkozástól, akkor nekik maguknak kell megvédeniük magukat; ezért azután i. e. 211-ben beléptek a makedónok elleni római szövetségbe, de a rómaiak visszavonulása után kénytelenek voltak különbékét kötni Philipposzsal.

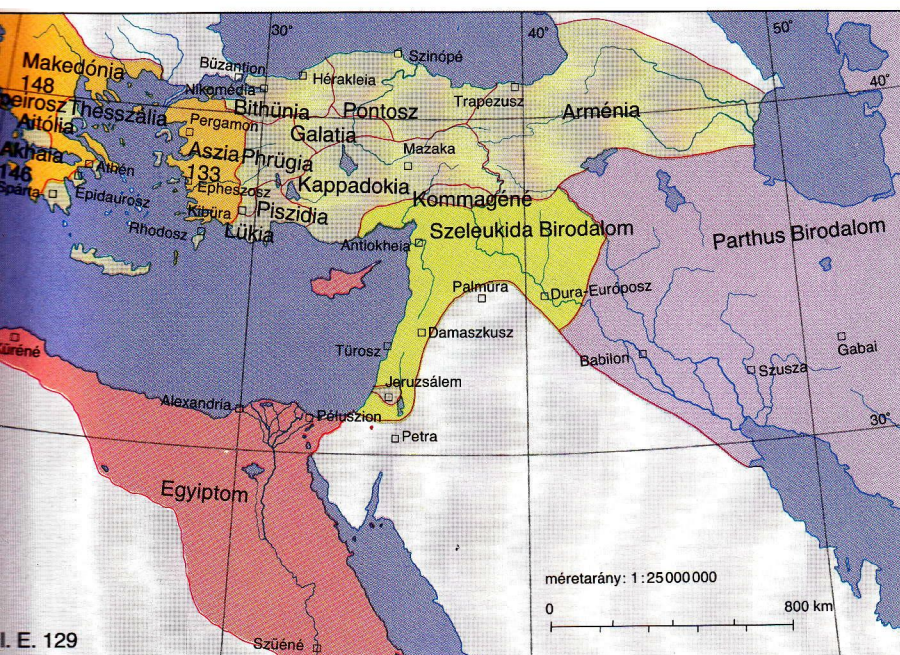
Philipposz ekkor kelet felé fordult. Szövetséget kötött Nagy Antiokhosz szíriai királlyal, annak a Szeleukosznak dédunokájával, aki Nagy Sándor idején Babilon szatrapája volt. Nagy Antiokhosz uralkodása idején valószínűleg Szíria volt a legerősebb ország a görög világban, olyan hatalmas keleten, mint Róma nyugaton. A parthusok adót fizettek neki, és Baktria királya Antiokhosz felhatalmazásával uralkodott.

I. e. 203-ban, a nagyhatalmak között szinte soha meg nem szűnő háborúk egyikében Philipposz egyesítette erőit Antiokhoszéval, hogy megtámadhassa a Ptolemaioszok Egyiptomát. A kisebb hatalmak komolyan megriadtak, Rhodosz és az erősebb Pergamon a rómaiak karjába menekült; ezzel egyúttal háborúba került Philipposz makedóniai királlyal. A rómaiak, akiknek diplomáciai ismereteit semmiképp sem lehetett tökéletesnek mondani, és akik éppen ezért igen bizalmatlanok voltak, Philipposz ellen vonultak. Figyelmet érdemel, hogy ezt a háborút nem a római nép akarta, sőt, eleinte vonakodott a háborúskodástól, hanem a szenátus, amely pénzügyi érdekei miatt döntött így. A vagyonos itáliaiak már az i. e. 3. században szilárdan megvetették lábukat Délországban, akkoriban a Földközi-tenger medencéjének egyik legnagyobb üzleti központjában. A Philipposzhoz intézett római ultimátum közvetlenül összefüggött a védelmi célú beavatkozás politikájával; Philipposz kénytelen volt kártérítést fizetni Pergamonnak és Rhodosznak, és nem volt szabad katonai akciót indítania egyetlen görög állam ellen sem.

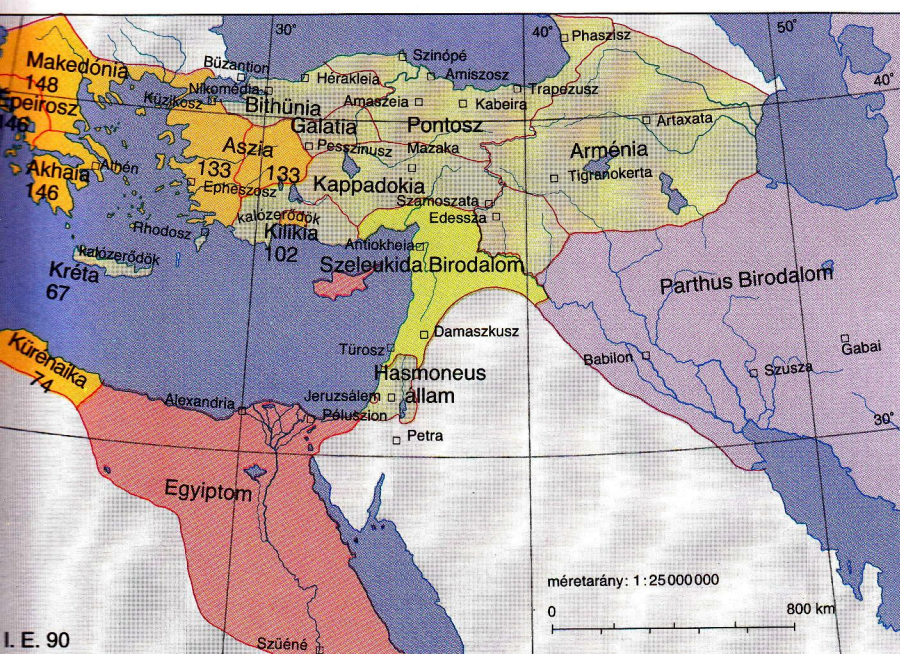
A második makedón háború

Az elkerülhetetlen háború i. e. 200-ban tört ki. A rómaiak szándéka az volt, hogy a görög városokat felszabadítsák, és római védnökség alatt álló területekké teszik, amelyek így Nagy Sándor utódaival szembenálló határ menti hatalmaként használhatók fel. I. e. 198-ban az aitoliai városok csatlakoztak a rómaiakhoz, és Athénben örömmel üdvözölték Attalosz pergamoni királyt; az akhaiai városok nyomban visszatértek régi, Makedónia-ellenes politikájukhoz. A háború kimerítő volt; Philipposz már a Rhodosz és Pergamon elleni háborújában elvesztette flottájának túlnyomó részét, és i. e. 197-ben mindössze 26 ezer katonát tudott kiállítani, de ennyit is csak úgy, hogy a gyermekeket és az öregeket is

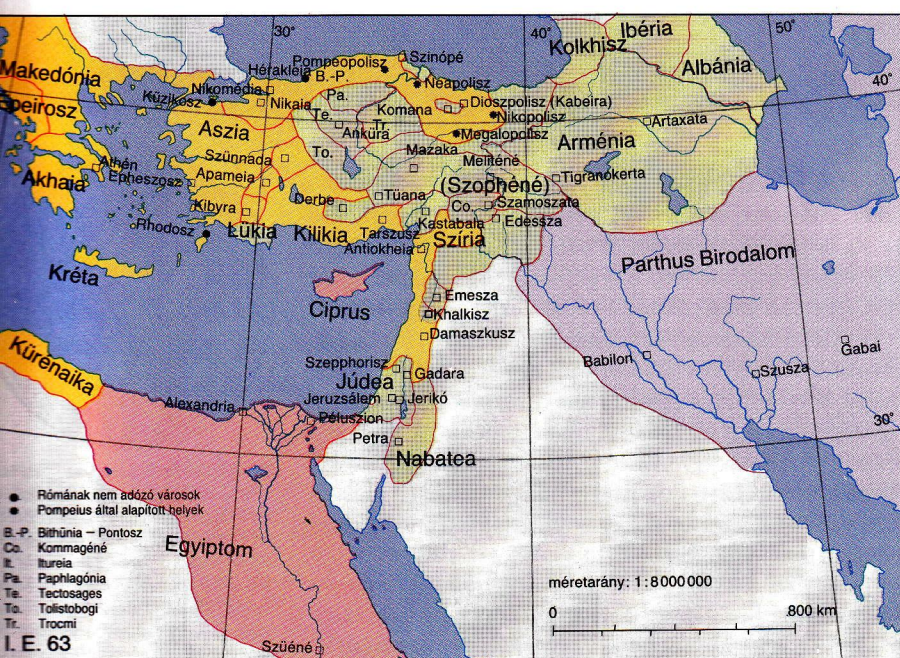

I. E. 129

I. E. 90

I. E. 63

besorozták. Flaminius, az ifjú római hadvezér és aitoliai görög szövetségesei ezt a hadsereget a thesszáliai Künoszkephalainál vívott csatában végleg legyőzték.

Természetesen mindez nem tette a görögöket a helyzet uraivá. Philipposz kénytelen volt átadni mindazt, ami hajóhadából még megmaradt, lemondani valamennyi kis-ázsiai hódításáról és néhány megerősített görög városról, köztük Korinthoszról; kártérítést is kellett fizetnie, de a szerződés értelmében a rómaiak szövetségese lett: az aitoliaiaknak tehát csak kevés vagy semmilyen hasznuk nem származott a dologból. I. e. 196-ban Flaminius az iszthmoszi játékokon kinyilvánította a görög városok névleges függetlenségét, és a Peloponnészosz számos fontos városa köztük az akháj liga városai, Róma szövetségesei lettek. Emlékművek és fogadalmi felajánlások születtek, némelyikük fenn is maradt.

A rómaiak oltalmazó hatalomként ekkor igyekeztek véget vetni a görög államok között évszázadok, különösen a legutolsó évszázad során felhalmozódott mély és heves gyűlölködésnek. A makedónok a Róma elleni háború diplomáciai lépéseként átengedték Argoszt Spártának; Spárta megtartotta Argoszt, és ezután sikeres tárgyalásokat folytatott a rómaiakkal kötendő szövetségről. Flaminius visszaadta Argoszt az akháj ligának. Spárta tizenötezer fős hadsereggel fellázadt, Flaminius, valamennyi görög szövetségését összegyűjtve, ötvenezer katonával azonnal támadást indított ellene. Spártát nem kebeleztek be, de szétzúzták.

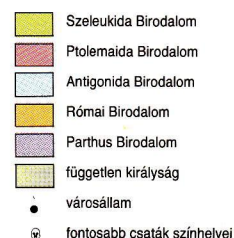
Róma legyőzi Antiokhosz szíriai királyt

A rómaiaknak az új határok megvédését is vállalniuk kellett. Nagy Antiokhosz i. e. 197-ben elfoglalta Kis-Ázsia partvidékét, a pergamoni királyság egy részét, és már azt látogatta, miképp haladjon tovább a trák partvidék mentén nyugat felé. Róma azonban hároméves egyezményt kötött Antiokhoszsal, és i. e. 194-ben a római hadsereg elhagyta a görög területeket.

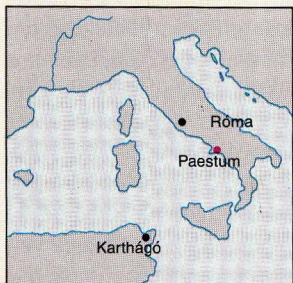
I. e. 193-ban Antiokhosz hozzáadta leányát V. Ptolemai-osz egyptomi uralkodóhoz. A kis-ázsiai görög államok közül az északiak Antiokhosz szövetségesei voltak, akinek az udvarában ott élt a száműzött Hannibal. Antiokhosz rossz viszonyban volt Rómával, de hadiállapot nélkül. Ekkor történt, hogy az aitoliaiak meghívták a görög szárazföldre, azaz az ígérettel, hogy szövetséget köthet Philipposzsal és Spártával. A kölcsönös ígéretek kedvező légköre közepette hirtelen kitört a viszály, és a régi rossz viszony kiújult. Az aitoliaiak háborút kezdtek, az akhájak kiterjesztették ligájukat Éliszre, Spártára és Messzéniaira. Antiokhosz kis létszámú sereggel érkezett a görög szárazföldre, de nem tört ki általános felkelés, és a rómaiak kénytelenek voltak ismét beavatkozni. I. e. 191-ben Thermopülainál elpusztították Antiokhosz hadseregét; jóformán ő volt az egyetlen, aki megmenekült. A következő évben a Scipio testvérek, Africanus és Lucius vezetésével a rómaiak visszaszerezték Thrákiát, és első alkalommal benyomultak Kis-Ázsiába. Az aitoliaiak fegyverszünetet kötöttek Rómával.

Az utódállamok

Ha Nagy Sándor tovább él, és dinasztiát alapít, birodalma talán még évszázadok múltán is fennmaradhatott volna, mivel annak ellenére, hogy a makedón fővezérek többször is felosztották egymás között, a helyi lakosok jóformán egyszer sem lázadtak fel. Ennek ellenére Kis-Ázsiában azok a kisebb királyságok, amelyekben a görög és keleti elemek változatos módon olvadtak egybe, ez nem egyszer megtörtént.

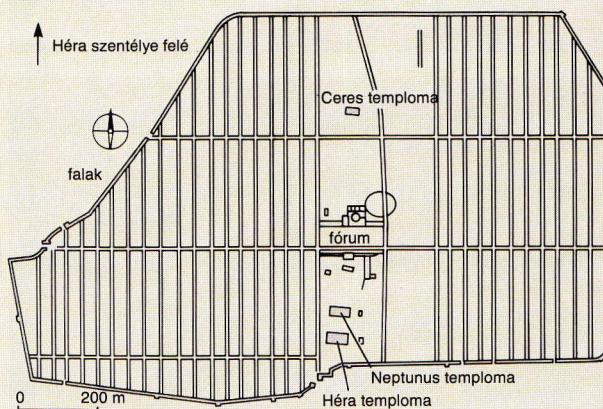
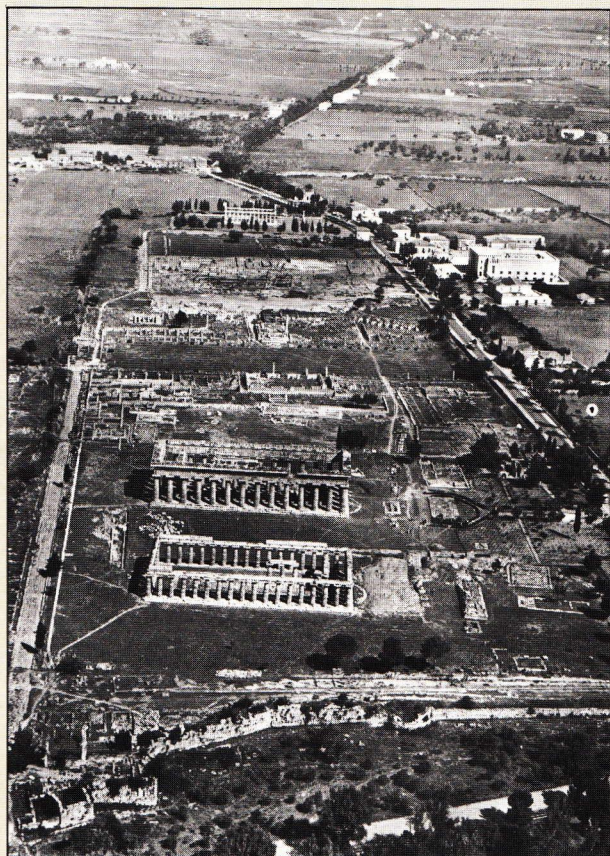
PAESTUM

Poszeidóniát, későbbi nevén Paestumot, az i. e. 7. század közepén az akkor már létező Szübarisz nevű, délebbre fekvő görög kolónia alapította. A tengerparton, Nápoly alatt terül el. Védőfala mintegy 5 méter vastag és csaknem 5000 méter hosszú volt. A tenger szeszélyének köszönhetően – amely elpusztította a várost, majd visszahúzódott – itt találhatók a görög világ legjobb állapotban fennmaradt archaikus templomai. Az 5. század végén a környékbeli lucaniaiak foglalták el, a 3. században pedig a rómaiak. A görögök a lucaniai időszakban panaszkodtak az élet minőségének romlása miatt, ennek ellenére nagyszerű festészeti stílust hoztak létre.

A középkort a templomok térdig érő vízben éltek túl. Valószínűleg mindkét nagy templomot Hérának, a termékenység istennőjének szentelték.

Az 5. századi ún. „Poszeidón-templom” (jobbra) és a mintegy száz évvel idősebb „Héra temploma” egyaránt Héra szentélyének területén állt.

Jobbra: Vadászjelenet részlete egy 4. század végi paestumi sírfestményről, abból az időszakból, amikor a város a lucaniaiak fennhatósága alatt állt.

Balra: Héra szentélyének északi része. A két görög templom túl a központi „fórum” (és agora) területe, valamint egy római templom (a béke temploma), ezen túl újabb görög templom, az úgynevezett Ceresz-templom, valójában Athéné 6. századi temploma.

Róma, Rhodosz és Pergamon egyesített hajóhada az Égei-tengeren egész sor súlyos csatában végül megsemmisítette az ellenséges flottát. A római tengeri haderő az első pun háborúnak köszönhetette létrejöttét. A tengeri flottának a hegemonia megszerzésében igen nagy jelentőségük volt előbb az athéniai, majd a makedón királyok, azután a karthágóiak, és végül most, a rómaiak esetében is. A hajók nem voltak ugyan képesek a világ meghódítására, de lehetővé tették annak nagy része felett az ellenőrzést.

Váratlanul sikeres római szárazföldi hadjáratra került sor Északnyugat-Kisázsziában. A rómaiak megbüntették Aitóliát, de nem semmisítették meg. I. e. 188-ban, a phrügiai Apameiában megkötött szerződés következményeként Antiokhosz a lüdiai Magnésziában (Magnesia ad Sipylum, Szípülosz menti Magnészia) a szárazföldön vereséget szenvedett, ami sok pénzébe került, ráadásul elvesztette Kis-Ázsiának,

hajóinak és elefántjainak túlnyomó részét is. Hannibal a szárazföld belsejébe menekült. Róma, túllépve a védnöksége alá tartozó görög területek határain, a szárazföldi görögök vezető hatalma lett. A Földközi-tenger római tenger volt, a kisebb vizsályokban a római biztosok döntöttek.

A Peloponnészoszi-félszigeten Spárta és az akháj liga között ismét fellángolt a háború, amíg azután i. e. 181-ben a rómaiak helyreállították Spárta integritását és hagyományos intézményeit. Egy új, bár a múltba visszatekintő Spárta született így, amely nem volt mentes az atavisztikus túlzásoktól. Artemisz oltáránál a fiúk rituális megkorbácsolása elvesztette vallási jellegét és a római „turisták” szórakoztatását szolgáló mutatóvagy lett.

A harmadik makedón háború

A római kormányzással nem mindenki volt elégedett, és

Hannibal pénzérme. Az i. e. 3. század végén Hannibal észak felől elefántokkal tört be Itáliába. Annak ellenére, hogy a görögök és a karthágóiak elkeseredetten harcoltak egymás ellen Szicíliában, Karthágó és a keleti görög városok, illetve Athén és Róma az i. e. 3. században valamennyien egyetlen világrendszer részei voltak.

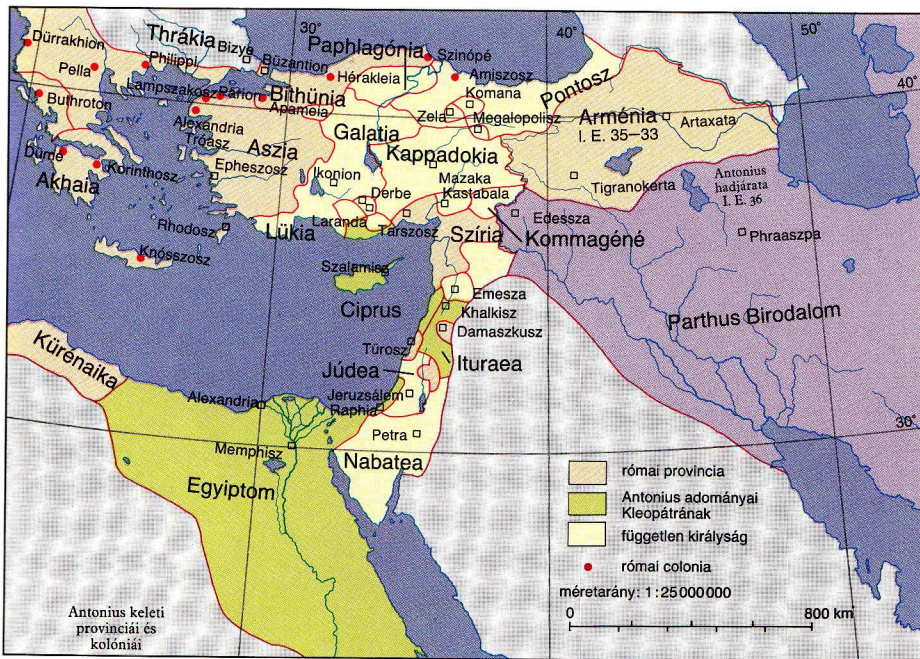

Antiochosz (i. e. 242–187) ércpénzen látható, egyéni vonásokat mutató képmása a kultúra magas színvonaláról tanúskodik. Ifjú korában Kelet-síkeres embere volt, de a rómaiak miatt pályafutása megtört, és roppant méretű birodalmát halála után elvágták a tengertől.

nem is szemlélték azt teljesen tehetetlenül. Hellasz még nem szenderült jobblétre a kimerültségtől, a rómaiaknak tehát még mindig akadt tennivalójuk. V. Philipposz Róma elleni terveket forralt közvetlenül i. e. 179-ben bekövetkezett halála előtt. Az Al-Duna menti kelta törzsekkel akart szövetséget kötni, hogy azok támadjanak rá Itáliára, miközben ő maga elfoglalja Hellaszt. Fia, Perszeusz összebarátkozott a rhodosziakkal, lányát Antiochosz utódához adta feleségül, és szövetségesekre talált Aitóliában. A szegényebbek, a demokratikus pártok és a gondolatszabadság hívei valamennyi görög városban Perszeusztól remélték a segítséget. Eumenész pergamoni királyt, aki Rómához fordult, hogy pusztítsa el Perszeuszt, útban hazafelé majdnem meggyilkolták. A gyanú Perszeuszra terelődött, és Róma elszánta magát a cselekvésre: i. e. 171-ben hadat üzent a görög városállamoknak és három éven át százezer fős római és vele szö-

vetséges katonaság tartózkodott Hellaszban. Perszeusz még fele ekkora sereggel sem bírt, a trákok és az illírek, valamint az épeiroszi törzsek voltak a szövetségesei; nem sikerült segítséget szereznie az Al-Duna vidékéről sem, mivel nem tudott fizetni érte. i. e. 168-ban seregét Püdnánál lemészárolták, ő maga a rómaiak börtönében halt meg. Makedóniát négy köztársaságra osztották fel.

A püdnai csata után a rómaiak Rhodoszt kifosztották, Déloszt mint szabad kikötőt átadták Athénnek, és új telepességekkel népesítették be, az aitoliai ligát feldarabolták, magát Pergamont meggyengítették, Épeiroszban annyi embert adtak el rabszolgának, hogy az árak rendkívül alacsonyak lettek, és a vidék elnéptelenedett. Amikor egy szíriai király, az új Antiochosz (az ötödik) sikeresen betört Egyiptomba (i. e. 169–168), a rómaiak már annyira megerősödtek, hogy egyszerűen felszólították: távozzék – és ő távozott.

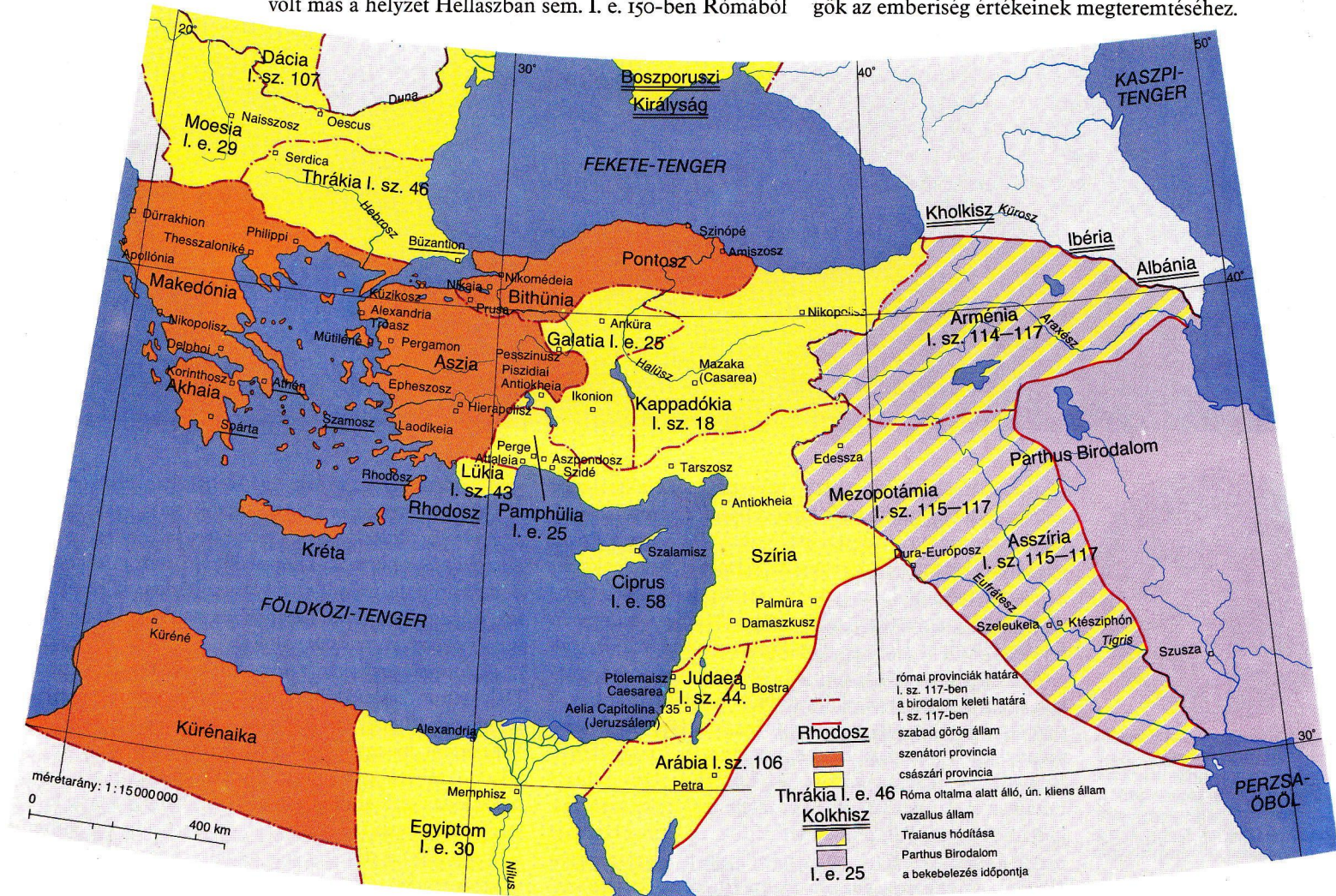
Marcus Antonius keleti provinciái és kolóniái, ill. (lent) Róma utolsó hódításai

Korinthosz lerombolása

A görögöket a végső katasztrófa az i. e. 2. század negyvenes éveiben érte. Ez könnyebben megérthető mind a római, mind a görög történelem eseményei alapján. A római kormányzat szigorú volt, de a könyörtelenség sikerre vezetett Hispániában is, ahol a végső és megsemmisítő győzelem i. e. 133-ig késett, és Afrikában is, ahol Karthágó városa i. e. 150-ben belekényszerült egy helyi háborúba, amelynek ürügyével 146-ban a rómaiak végleg elpusztították. Nem volt más a helyzet Hellaszban sem. I. e. 150-ben Rómából

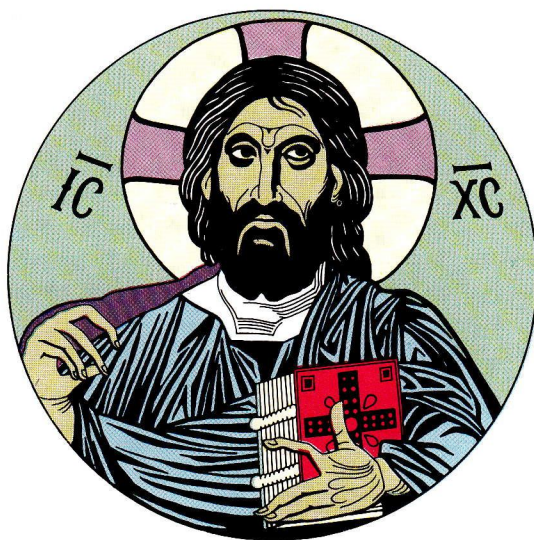
hazaküldték az ezer akháj túszból azokat, akik még életben voltak. A spártaiak ki akartak lépni az akháj szövetségből, és a korinthosziakkal emiatt támadt új vitában Róma Spárta javára döntött. Ez heves haragot keltett a korinthosziakban: a feszült légkörben az akháj liga akkori fővárosában, Korinthoszból rátámadtak a római küldöttekre. A Makedóniában állomásozó római hadsereget, amely éppen befejezte egy trónkövetelő elleni rövid hadjáratát, azonnal útnak indították, és az a szármalás ellenállási kísérletet könnyedén elsöpörte. Mummius konzul átvette a parancsnokságot, és seregét i. e. 146-ban Korinthosznál vonta össze, majd könyvnyű győzelmet aratott a görögök felett, akik a hatalmas erődítményt alig védték.

A rómaiak leromboltak minden várost, amely ellenállt nekik. A korinthosziak többségét lemészárolták, az életben maradtakat pedig eladták rabszolgának, a nőket és a gyermekeket, sőt azokat az egykori rabszolgákat is, akiket korábban szabadítottak fel, hogy részt vehessenek a háborúban. A város végleg megsemmisült. Görög földön a helyi demokráciát mindenütt eltörölték. A görögöket adófizetésre kötelezték, a gazdagoknak megtiltották, hogy Hellaszban kívül birtokot szerezzenek, valamennyi város szövetségét végleg feloszlatták. Bíróságokat és kártérítéseket vetettek ki. Makedóniát Róma egyik provinciájává tették, és Akhaiát is hozzácsatolták. Hellasz története a Római Birodalom, később a Bizánci Birodalom, majd a Török Birodalom egyik provinciájának története lett. Csaknem kétezer évnek kellett eltelnie, amíg Görögország politikailag függetlenné vált. Bámulatra méltó, hogy ezek alatt az évszázadok alatt milyen mértékben élt tovább a nemzeti öntudat, s még ennél is meglepőbb, milyen hatékonyan járultak hozzá a görögök az emberiség értékeinek megteremtéséhez.

HATODIK RÉSZ

A HELLENIZMUS ÉS HATÁSA

A HELLENIZMUS HATÁSA

A görög kultúra hatása, vagyis az, hogy művészetük, tudományuk, tapasztalataik, nyelvük és illemszabályaik, sőt, olykor még vallásuk is, egyre fokozódó mértékben itatta át a világot, egyáltalán nem szűnt meg Macedónia római provincia létrehozásával és Akhaia hozzacsatolásával (később az utóbbi is önálló provincia lett). Szinte hihetetlen, milyen maradandóak voltak a görög formák a legtávolabbi keleti vidékeken is, pl. azoknak a cserépedényeknek alakjában, amelyeket Szvatban (Swat) még nemrégiben is készítettek, az afganisztáni faépítmények ma is álló oszlopaiban, a buddhista művészet egyes elemeiben, sőt egyes kínai szobrocskák realista stílusában is. Az athéni tragédiákat és Homérosz költeményeit Indiában is ismerték, Egyiptomban az i. sz. 5. században még játszották Arisztophanész komédiáit. Ezek a példák arról tanúskodnak, hogy a görög kultúra elterjedése nem véletlenül következett be. Azok a helyek, ahol a térhódítás a legszembetűnőbb, az előbb említettek-nél jóval közelebb vannak Athénhez, és a távolabbiakkal ellentétben, itt nem szórványos, inkább igen jól dokumentált jelenségekről van szó. Az egyik példa erre Róma városa, de Veii, i. e. 396-os bukásáig még Rómánál is hellenizáltabb volt, és ez volt a helyzet egész Etruriában és Dél-Itália túlnyomó részén is. A rómaiak katonaként jelennek meg a történelemben; a kultúra csak később jutott el hozzájuk.

Korai latin szerzők

A rómaiak i. e. 240-ben, az első pun háborúban aratott győzelem megünneplése alkalmából, állami atlétikai versenyeket rendeztek, és Rómában első ízben bemutatták az egyik 5. századi görög tragédia latin nyelvű változatát. Ezt Livius

Andronicus, egy Tarentumból való félig görög származású egykori hadifogoly írta, aki Homéroszt is lefordította a görög verselést kissé ügyetlenül követő latin verssorokban. A görög költemények ritmusait egyáltalán nem volt könnyű latin nyelvre áttenni; valójában az első ritmikailag tökéletes latin költeményeket, amelyek éppoly kötetlenek, elegánsak, hajlékonyak és elevenek voltak, mint a legjobb 3. századi görög versek, az a nemzedék írta, amely mintegy kétszáz évvel később, a római köztársaság bukása idején élt. Ettől eltekintve azonban a rómaiaknak már az i. e. 2. században is voltak görög ritmus szerint alkotó kiváló költők, prózájuk pedig, amelyet állandóan hozzáigazítottak a görög mintákhoz, ugyanolyan gyorsan finomodott, mint költészetük, végül Cicero túlárado stílusában érte el tetőpontját.

Naevius talán az egyik legnagyobb római költő volt, de művei sajnos, igen hiányosan maradtak fenn. Capuából származott; ismerte a görög szerzőket, írt tragédiát, komédiát, és néhány megindító elégikus költeményt. Harcolt a pun háborúban, és régi latin versformában epikus beszámolót írt róla, ha nem is görög hexameterekben. Homérosz műveiből is merített. Naevius i. e. 201-ben halt meg. Ennius, aki 32 éves korában hunyt el, a görög hexameteres formát igazította a latin nyelvhez, és változtatatosan, de Naeviusnál szolgálabb módon utánozta az alexandriai görögöket és nagyszerű elődeiket. Töredékes írásai még ma is olvashatóak, félépszerűségükben még mindig elevennek hatnak, habár kevésbé erőteljesek, mint amilyenek – jóval kevesebb töredéke alapján – Naeviuszt képzeljük. Lucilius, az első nagy római szatirikus, művelt római arisztokrata volt az i. e. 2. század végén, akinek szinte minden természetesnek

Fent: A római világ legjobb és legmélyebb rétegeit mélységesen áthatották a görög elemek. Ez az Apollón-szobor (az i. e. 500 körüli évekből) valamelyik 5. századi attikai szentélyt is díszíthetné, holott Veii-ből származik, abból a közép-itáliai városból, amelyet később a rómaiak leromboltak.

Balra: Két gladiátor terrakottaszobrocskája. Ezeknek az embereknek a római csőcselék szórakoztatására ölniük kellett, vagy megölték őket.

tűnt, ami görög volt. Nem hagyta ugyan teljesen érintetlenül saját társadalma és saját nyelvének ereje sem, de a görög életérzések igen mély hatást keltettek benne. Néha görög ritmusban írt, néha nem, latin mondataiba görög szavakat kevert, filozófiai gondolkodása görög volt.

Sokkal többet tudunk Plautusról; umbriai volt, és i. e. 184 körül halt meg. Latin nyelvű vígjátékai 4. századi eredeti görög komédiák egyszerű átdolgozásai voltak. Frissen zengő latinsággal írt, műveiben erőteljesen körvonalazódnak társadalmának jelenségei, keveredve személyes tapasztalataival és saját, ízig-vérig római tréfaival. Egyik előszavában azt írja, hogy ő „ültette át ezt a színjátékot barbár nyelvre”, és jóízű humorral beszél az átültetés problémáiról. Amikor mintáinak simábban gördülő cselekményéről értekezik, egyszerre komoly és ironikus. Keveredett benne a görög és a latin szellemiség, és ebből valami olyan új született, amit korábban még soha nem látott a világ.

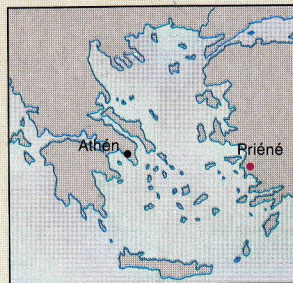
A köztársaság kori vígjátékszerző, Terentius ugyancsak eredeti görög alkotásokat dolgozott át. Görögös eleganciája páratlan, műveiről senki sem gondolná, hogy fordítások. A bohózatíró Laberius jóval későbbi töredékei bizonyítják, hogy a latin nyelv rendelkezett azzal a könnyedséggel és szabotossággal, amelyre a római színpad igényt tartott. Terentius azonban verseiben nem csupán elegáns volt, hanem tökéletesen hűséges is a görög eredeti alkotásokhoz. Terentius észak-afrikai rabszolgaként i. e. 190 körül született. Miután elnyerte szabadságát, harmincéves korában visszavonult a közélettől, és állítólag nagyon szegényen halt meg a Peloponnészosz-félszigeten, a Sztümphaloszi-tó mellett, a korinthoszi hegyekben, senki sem tudja, mikor. Feltételezhető, hogy a latinra fordítók és átdolgozók legjobbika visszatért a számára oly sokat jelentő nyelvhez – és talán a helyszínéhez is.

Eleinte alighanem valami szépséges dísznek vagy kincsnek tekintettek mindent, ami görög volt, mintha egy város kifosztása során jutottak volna hozzá. De elég korán, már a 2. század folyamán eljött az idő, amikor – amint az egyik római költő mondotta – „a szárnyas Múza leszállt Romulus műveletlen, durva népéhez”. Az irodalom használható mutató, mivel filozófiai nézetek éppúgy kifejeződnek benne, mint a hagyományok és a társadalmi jelenségek elemei; magába foglalja mindazt, amit a rómaiak *humanitas*-nak neveztek. A görögök fontosságát az is mutatja, hogy a *humanitas* görög fogalom, egyike azoknak, amelyek lassan alakultak ki az eszmék világában, a görögök fájdalmas, sajátos történelme folyamán. A köztársaság korának végén és az Augustus korában élt római írók ennek a történelemnek folytatói. Ők lennének az elsők, akik ezt a megállapítást elismernék.

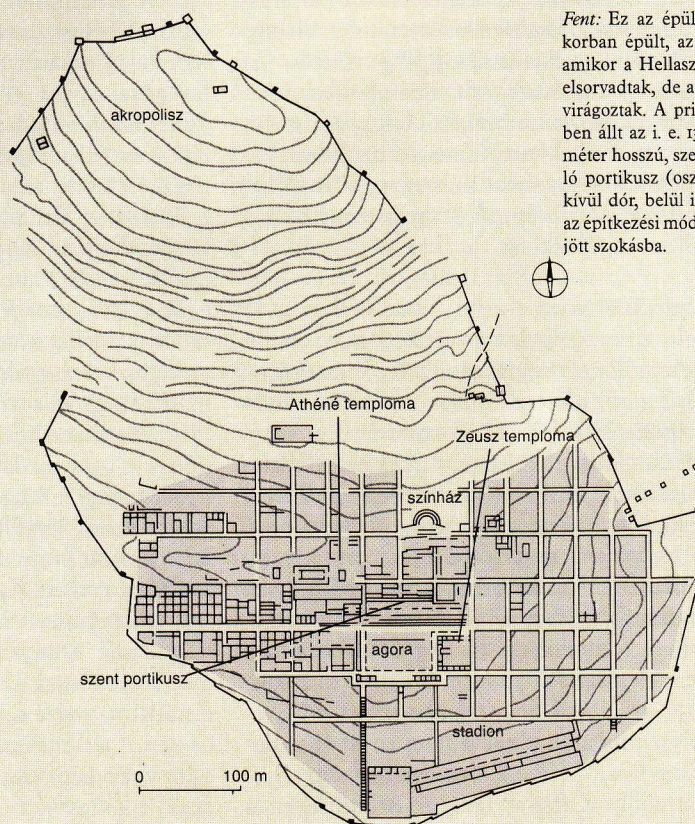
A szobrászat

A görögök késői teljesítményei közül az egyik legmeglepőbb a portrémintázás tökéletessége volt. Görög eredete vitán felüli; csak rá kell nézni a görög Baktria nagyszerű ezüst pénzérméire. A római villa Albaniban van egy márványfej, a 3. századi szobor későbbi másolata; egyike a pénzérméről ismerős baktriai arcoknak, még a kalapja is ugyanolyan (sajnos a másolatról letört, félig restaurálták). Vannak más görög portrék is ebből a korszakból. De a köztársaság korának végén készült római portrék ugyanilyen kiválóak. Félretekintve az arcképeket, amelyek szégyenkezés nélkül viselik bibircsókjait. Miképpen születtek ezek a művek? Talán a római nemesek őseinek arcáról készített viasz álcárok felhasználásával? Ez a kérdés éppoly messzire visz, mint az, hogyan keletkezett az athéni komédia Arisztophanész ifjúsága idején;

PRIÉNÉ

Priéné ősi ión város volt az ázsiai partvidéken, bár soha nem lett oly gazdag és sikeres, mint szomszédja, Milétosz. A 4. században lakói teljes számban áttelepültek saját kikötővárosukba, amely azonos a ma ismert Priénével. Nagy Sándor templomot építtetett itt Athénénak. A város folyója később eliszaposodott, ezért a mai Priéné 12–13 kilométerre esik a tengertől. Fekvése festői, egy nagy sziklasírt ormán és annak lábánál terül el. Szép magánháza és pompás középületei voltak.

Fent: Ez az épület a hellenisztikus korban épült, az i. e. 2. században, amikor a Hellasz központi területei elsovadtak, de a peremvidékek felvirágoztak. A priénéi agora közelében állt az i. e. 130 körül emelt, 116 méter hosszú, szent helyként szolgáló portikusz (oszlopos előcsarnok), kívül dór, belül ión oszlopokkal; ez az építkezési mód az i. e. 5. században jött szokásba.

a válasz egyik kérdésre sem egyszerű. A római portrék nem csupán az ábrázolt személyek önbizalmáról, de erőszakosságáról is árulkodnak, a forradások és ráncok testi keménységükről, a túlélés érdekében hozott áldozataikról vallanak. Olyan emberek arca, akikre rá lehetett bízni, hogy uralkodjanak Baktriában vagy Rómában. A szobrászok a győtrődest, az aggodalmat a filozófusok, az önelégültséget a városi tisztviselők, a gyerekeséget pedig a gyermekek arcának sajátságaként ábrázolták.

A rómaiak akkor voltak a legfelszabadultabbak és leginkább rómaiak, amikor a legjobban áthatotta őket a görög szellem. A római Mars-mezőn Augustus császár i. e. 9-ben szentelte fel a Béke Oltárát (Ara Pacis Augustae), amely formailag a Könyörület Oltárának nyomán készült (ez volt a 12 isten Athén központjában álló oltárának későbbi, közkeletű neve). Mindaz, ami a Béke Oltárán van átvétel: a Föld-anyából Itália lett; Aeneas (az *Illászban* az a trójai hős, akit később Róma ősatyjának és alapítójának tekintettek) egy idős athéni méltóság a Parthenón frízéről; a római ünnepi menet ábrázolása is a Parthenónon ábrázolt athéni szertartás visszhangja. Az oltárkörzet egyik külső falán római családok és gyermekeik, valamint városi elöljárók, szenátorok és papok hosszú sora vonul ünnepélyes menetben. A császári család, maga Augustus és a konzulok a szemközti falon haladnak ugyanabban az irányban. Róma istennője és Itália istennője a mögöttük lévő keleti falat foglalják el, előttük, a nyugati falon Mars (akivel a rómaiak a görög Árész-t azonosították) és Aeneas. Az a pillanat, amelyet a felvonulást ábrázoló frízek megörökítenek, nem az i. e. 13-ban lezajló szertartás csúcspontja, csak egy annál valamivel korábbi, békés pillanat. Az említett alakok némiképp a Parthenón frízének keleti végén álló nyugodt alakokra emlékeztetnek. A hangulat komoly és méltóságteljes, de a Parthenón frízének egyes részein látható szertelen, szinte vad mozgalmasságot itt csupán néhány emberi mozzanat helyettesíti: valakit megdorgálnak, mert beszélget, egy gyermek ölbe keredz-kedik. Számos, a késői görög művészetre jellemző részlet ismerhető fel, de az egész mű olyan ellenállhatatlanul ünnepélyes, hogy ebben az időszakban aligha lehetne párját találni a római világon kívül. Ennek ellenére minden bizonynyal görög, valószínűleg kis-ázsiai görög alkotás. Az athéni Könyörület Oltárát körülkerítő falon látható dom-borművű faragványok az 5. század végéről valók; az i. e. 2. és 1. században nem egy alkalommal hatásos utánzatok készültek róla. A Béke Oltára azonban nem egyszerű másolat; habár felfedezhetők rajta a görög műről származó átvételek, alapjában véve eredeti, új alkotás.

Az Augustus kori költészet

Augustus egész korára jellemző, hogy az irodalom sokszor olyan, mintha görögök írtak volna latinul. Vergilius *Eclogái* tele vannak a késői görög költészet legváltozatosabb formáival. Amikor Vergilius *Eclogáinak* pásztorai énekversenyt tartanak; különféle típusú, tökéletesen megformált latin epigrammákat adnak elő, hasonlókat azokhoz, amilyeneket jól ismerünk az ezeröttszáz év irodalmi termését felölelő, 10. századi *Görög Anthológia* című, rövid költeményeket tartalmazó gyűjteményből. Az *Aeneisben* Vergilius nemcsak Homéroszra támaszkodik, hanem Homérosz alexandriai tudós kritikusaiknak eredményeire is. Olykor elfogadja ez utóbbiakat, és ennek megfelelően megváltoztatja saját költeményét, máskor észlelhető, hogy szembehelyezkedik velük. Átvételei olykor hibásak, de tévedései is, vitathatatlanul a hellenisztikus kor művésze. I. e. 19-ben halt meg, visszatérően Hellaszból, ott, ahol a Via Appia Brundisiumnál

(Brindisi) eléri a tengert. Soha többé senki nem fog áthaladni Brindisin, aki annyit tudott a görög irodalomról, mint Vergilius.

Valamennyi római költő közül emberileg talán Horatius volt a legbölcsebb és legjelentősebb, egyben a legmélyebben itáliai az Augustus kori latin írók között. Bizonyára ez lehetett az oka, hogy mindenkinél merészebben bánt a görög mintákkal. Évszázadokon át nem talált követőkre, legfeljebb mint moralistát utánozták. Műveiben életben tartotta a görög lírai költészetet (és végeredményben ő volt az, aki átörököltette Európára): Ronsard nem ismert nála jobb mintaképet. Erkölcstani, szatirikus és más költeményeiben maga is utal görög mintaképeire. Abban különbözött kortársaitól, hogy – tudományos hajlamai miatt – jobban kedvelte az egészen korai mintákat, köztük Arkhilokhoszt, Alkaioszt és Szapphót, habár későbbi görög formák is megtalálhatók költészetében. Ez elkerülhetetlen volt, hiszen abban az időszokban, amikor élt, a római írók ezeket szinte a levegővel együtt szívták magukba. Horatius önmagát sem kímélő szókimondása, morális indíttatása, kifejezőmódjának ereje és tömörsége, árnyalatainak változatossága a görögöktől eredeztethető és talán egy kicsit a hellenizálódott latinoktól is. Ezt bizonyítják azok az írárok, amelyek Athénban befejeződött neveltetéséről és tanulmányairól szólnak. A fiatal íróknak azt tanácsolja: „olvassátok a görögöket éjjel, és olvassátok őket nappal”. Voltak természetesen más tudósok és más költők is, de Horatius morális költészete, amelybe beletartozik sok lírai alkotása is, nem jöhetett volna létre a maga egyéni szabadságának mélyen gyökerező, biztos tudata nélkül. Nagyra értékelte ezt az érzést, és küzdött érte, még pártfogója, Maecenas, sőt még a császár ellenében is. Egy felszabadított rabszolga fia volt, akiből vidéki árverésvezető lett Dél-Itáliában. A polgárháborúban tisztként szolgált Brutus alatt, tehát a vesztes oldalon: a szabadság hívei mellett. Azokban az időkben csak Maecenas és Augustus egymást követő pártfogása – amelyet Vergiliusnak és saját érdemeinek egyaránt köszönhetett – adhatta meg Horatiusnak azt a szabadságot, biztonságot és küldetés tudatot, amire szüksége volt, hogy nagyszerű költő lehessen. A történelem különös iróniája, hogy Augustus csak a görög irodalom miatt kedvelte a költőket, akárcsak Maecenas a költészetet.

Az Ara Pacis emlékmű Augustus császár Hispaniából és Galliából való hazatérése alkalmával a senatus határozatából épült fel Rómában. Éppoly finoman és kiválóan egyesíti magában a görög és római elemeket, mint Horatius és Vergilius költeményei. Az Ara Pacis csaknem épen maradt.

Ez a szigorú és élettapasztalatot kifejező arc annak a görög királynak vonásait örökíti meg, aki megvédte Baktriát a közép-ázsiai nomádok ellen, és a Kínába vezető utat ellenőrizte.

A mai Afganisztánt és Dél-Oroszország egy részét egyesítő baktriai görög királyság egyik ezüstpénze.

Horatius lírájának legszembetűnőbb görög eleme a filozófia hatalmas erejű narkotikum, nem a metafizikáé vagy valamely dogmatikus rendszeré, hanem a könnyen érthető, racionális emberi bölcsességé, amelyről sok nemzedéken át vitatkoztak. Amikor utazásra készülődve, becsomagolta könyveit, nem a filozófus Platón kívánta olvasni, hanem a vígjátékszerzőt. Nemzedéktársai azonban azt a filozófiát vették komolyan, amely az írott könyvekben volt található, Platón meggyőző elmélyültségét és Arisztotelész kritikai leírását az emberi viselkedésről. Holott volt egy újabb keletű hagyomány is: későbbi és kisebb gondolkodók „hétköznapi” filozófiája, utcasarki prédikációk, telistele csipős, józan ítéletekkel; ezekből nem sok maradt ránk, de ami mégis, az rendkívül szoros rokonságot mutat Horatius verseivel. Horatius saját állítása szerint szellemi ősének az olbiai Biónt tekintette.

Biónt i. e. kb. 325 és 255 között élt, a Nagy Sándor halálát követő legzavarosabb időszak kellős közepén; apja felszabadított rabszolga volt, anyja egy szajha, őt magát eladták rabszolgának, de megérte, hogy felszabadult. Arisztotelész tanítványainak irányításával végezte tanulmányait, de Platón, sőt a hedónisták és az úgynevezett künikoszok is hatottak rá. Az utóbbiaknak a fennálló világrend ellen intézett ki-rohanásai éppen Horatius nemzedéke idején igen nagy hatást gyakoroltak a zsidók és őskeresztények támadásaira a pogány istenek ellen. Horatius szatírái szelídebbek e ki-rohanásoknál, de azért ezek is félelmetesen kemények.

A legkötelesebb irodalmi megállapítások a korszak filozófiai helyzetéről latin nyelven íródtak. Cicero egyes filozófiai művei nem helytállóak; a kötelességről szóló elmélkedései például szinte kizárólag a magatartással és az illemmel foglalkoznak, de doktrínáinak rendszere megdöbbenően meggyőző; megtudhatjuk belőle, mi az, amiben hitt, és az is, miért. Az i. e. I. században, amikor alkotott, amikor a köztársasági erkölcsi szokások kihaltak, és a republikánus közélet még Rómában is megszűnt, gyakran megrendítő, miről kellett Cicerónak beszélnie. A tökéletes filozófia legmeglepőbb példája viszont az i. e. 55 körül elhunyt Lucretius hoszszú, latin nyelvű költeménye. *A dolgok természete (De rerum natura)* a római költészet korai időszakának terméke. Epikureus filozófiája egy athéni iskolamester fiától származik, aki Biónnal egy időben élt.

Az az elmélet, amely a szabad művészetekkel, valamint a filozófiával foglalkozott – amely e művészetek egyike és az élet koronája volt –, szánivalóan gyenge lábon állt. A *szabad* abban az értelemben, ahogyan a rómaiak használták, olyan állapotot jelentett, amelybe kereskedő vagy rabszolga nem juthatott, tehát, ha elméletileg nem is, de gyakorlatilag csak rabszolgatartót illetett meg ez az életforma. A kiváltságos osztálynak erre az *önzetlenszabadságára* jellemző, hogy Cicero barátjának, Atticusnak tulajdonában volt Épeirosz legelőinek legnagyobb része, Horatius ciprusi barátja, Brutus pedig 48 százalékos kamatot szedett be – nem minden erőszak nélkül – a kikölszönzött pénzért.

Ami a római filozófia sajátságait illeti, az a tézis, amely szerint a lélek természetével és annak halhatatlanságával, az abszolútum létezésével és az illendőség szabályaival (például azzal, vajon illendő dolog-e nyilvánosan táncolni?) való foglalkozás csak a rabszolgatartó osztály tagjainak engedhető meg, olyan érveket szolgáltat, amelyek felhasznál-

hatók az illető osztály és tudományág ellen. Gramsci egy alkalommal kijelentette, hogy az emberi bölcsesség három formája a filozófia, a vallás és a józan ész, csak hogy a vallás a józan ész eltorzítása. A filozófia révén, állítja, felülemelkedünk a valláson és a józan észre. E szerint a modern meghatározás szerint Lucretius filozófus volt, Horatius pedig vallásos költő. Horatius mélyebben volt római, és mélyebben görög, mint Lucretius. „Művelte kertjét”, mint Epikuros, ízig-vérig sztoikusként gondolkodott, és földjén együtt dolgozott saját rabszolgáival.

Az i. e. I. század végén a világ sok szempontból még olyan volt, mint az alexandriai korban. A Földközi-tenger medencéjében és a selyemút menti távoli helyeken még mindenütt éltek a görög szokások, virult a görög építészet és a görög nyelv. Rómában Augustus volt az, aki elsőnek hasznosította az itáliai márványbányákat, és a császárkorban a világ legkülönbözőbb tájairól érkeztek színes drágakövek a Római Birodalomba. Az athéni márvány és az athéni kézművesség nem vesztette el minden tekintélyét, habár egyeduralmi helyzetéről kénytelen volt lemondani. Amikor a Béke Oltára épült, akkor ez a monopolhelyzet még nagymértékben megvolt. Junius Bassus konzul még i. sz. 331-ben is a Hülasz és a nimfák című, i. e. 4. századból való görög festmény másolatát választotta színes márványból készült, káprázatos intarziájának témájául.

A zsidó irodalom

Az egyik olyan térség, ahol megtudhatunk valamit a görög hatások terjedéséről, és ahol az irodalom mind a helybeliek nyelvén, mind görögül fennmaradt, az a zsidóké. A hellenizmus korában erős volt a görög befolyás és a görögök fizikai jelenléte; i. e. 63-tól testi valóságukban a rómaiak voltak jelen, de a római hatás nem volt annyira számottevő. Judaea (Júda) a görög Kelet része volt, az Öszövétség utolsó történeti könyvei görögül íródtak, akárcsak Philo (kb. i. e. 30–kb. i. sz. 45) vallásfilozófiája. Josephus Flavius, a Nero idején kitört zsidó felkelés egyik vezére, történelmi műveinek túlnyomó részét görögül és nem arameus nyelven írta. A zsidó települések Ázsiában, Görögországban és Alexandriában – az utóbbi a hellenisztikus judaista irodalom központja volt, ahol a Biblia görög fordítása, a Septuaginta készült – megőrizték identitásukat és vallásukat, de áttértek a görög nyelvre. Számos, különféle bizonyíték egyértelműen amellett szól, hogy bár a zsidókban később (azután, hogy a zsidó államot a rómaiak az i. sz. I. században megsemmisítették, és bekövetkezett a hagyományokba való bezárkózás időszaka) fokozódott az idegen befolyás iránti bizalmatlanság, a hellenisztikus korban többen szívták magukba a görög kultúrából és civilizációból, mint a görögök az övékből. Még az „Alexandriai zsidó mártírtárgy”-ban is megemlékeznek Euripidészről, és a Krisztus korabeli palesztinai zsidó művészet, beleértve szimbolizmusát is, mind eredetében, mind formájában görög. Még a Jelenések könyvének, János Apokalipszisének gyökerei is összefonódnak a görög Kis-Ázsiában keletkezett más, különös és szokatlan iratokkal. A Mennysors ugyan nem görög, de azért János szerint görög építészeti megoldásokat tartalmaz, és a legkorábbi keresztény festmények a 3. században Kósz szigetén és Alexandriában élt szicíliai görög költő, Theokritosz képzeletbeli pásztori tájaira hasonlítanak.

POSZTKLASSZIKUS ÚJJÁSZÜLETÉS

A görög föld közel kétezer év után, elvesztette politikai függetlenségét, a görögök azonban ezután is éltek. Maga Hellasz az érzelmes kulturális zarándoklatok kegyhelye lett, a kifinomult ízlésűek kedvelt lakhelye, tudósok és filozófusok gyakran felkeresték, a császárok pedig előszeretettel fosztották ki. Athén egyetemi várossá vált. Augustusnak meggyűlt a baja az athéniakkal, de aztán elrendeződtek a dolgok. Az utolsó összecsapás, amelynek során a görög Kelet talán visszaszerezhetette volna függetlenségét, az actiumi csata volt (i. e. 31), ahol Antoniust és Kleopátrát legyőzte Octavianus (Augustus) flottája. Aktion az északnyugat-görögországi Ambrakiai-öböl bejáratát őrző hegyfok, de neve latin formájában vált ismertté.

A rómaiak Hellaszban

Antonius „római volt, akit egy római vitézül legyőzött”. Az actiumi csatát megelőző éjszaka rossz előjelenként jegyezték fel, hogy szobra és Kleopátráé lezuhant az athéni Akropolisz bejáratánál álló talapzatáról. Felvetődik a kérdés: ki tette a szobrokat oda, és miként estek le. Az oszlop még ma is áll, egy hellenisztikus fejedelem számára épült, és az actiumi csata után egy másik római számára vették ismét használatba. Hellasz kifosztásának legrosszabb fajtája az volt, amelynek eredményeként egész sor összetartozó kő-, ill. épülettömböt és oszlopsort zsákmányoltak, és ezeket Róma központjában szétszórta elhelyezték. Az, amit elvittek, olykor nem jelentett túl nagy veszteséget; a Julius Caesar által a római népre hagyományozott kertekben lévő kis templomban valószínűleg egy mamutagyarat őriztek, amelyet Arkadiából hoztak el, ahol úgy hitték, hogy ez annak a kalüdoniai vaddisznónak az agyara, amelyre, többek között, Héraklész és Thészeusz is vadászott. Az arkadiai Pallantion lakóit különösen kedvelték a rómaiak, mivel azt hitték, hogy ősük arkadiaiak voltak, és hogy a római Palatinus domb Pallantionról nyerte nevét.

Más esetben azonban a fosztogatás súlyosabb volt. A velencei San Marco-székesegyház tetején lévő négy lovat a velenceiek akkor rabolták el, amikor a keresztések i. sz. 1204-ben elfoglalták Konstantinápolyt, de ezek a bronzlovak, melyek talán eredetileg Nero római császár diadalívére készültek, már korábban keletre kerültek. A római birodalom bukása után valószínűleg Nagy Konstantin szállíttatta el őket Bizáncba, azzal a roppant mennyiségű zsákmánnyal együtt, amelyet Nero kaparintott meg a görög szentélyekből. Peiraieuszt (Pireusz) az egyik római hadvezér elpusztította, egy másik újjáépítette; a rómaiak által okozott tűz hamujában, amelyet nem túl mélyen az utcák szintje alatt még ma is könnyű felismerni, találtak néhány csodaszép klasszikus bronzszobrot, a peiraieuszi Hosszú Oszlopcsarnoknak nevezett helyen, ahol a tűz idején feltehetően arra vártak, hogy behajózzák őket Rómába. A rómaiak őszintén kedvelték, amit zsákmányoltak. A gazdag és hellenofil Titus Pomponius Atticusnak az i. e. 1. században, az Athén és a tenger között, az Ilisszosz folyó mentén lévő kertjeiben volt egy ókori temploma, amelyet a Gráciának (Khariszok) szenteltek. Pompás vidéki templomokat lebontottak, és azután kőtömbörről kőtömbre újra felépítettek Athén központjában, ezek egyike volt Árész temploma is, amelyet Akharnából

telepítettek át, és Gaius Caesarnak, Augustus ifjú örökösének mint a birodalom ifjúsága parancsnokának, az új Árész hadistennek szentelték.

A rómaiak Athénban, akárcsak más helyeken, új épületeket, vízvezetékeket emeltek a lakosoknak, akikre rá voltak utalva. A római építészet az i. sz. 2. században, Hadrianus uralkodása idején érte el csúcspontját. Ebben az időszakban valószínűleg csak nehezen lehetett megkülönböztetni az elrómaiasodott görögöket az elgörögösödött rómaiaktól. A rómaiak ott voltak Krétán, ahonnan még katonákat is toboroztak, Athénban, de ott voltak északon is, és termékeny uradalmakat szereztek a Peloponnészoszi-félszigeten mindenütt. Településeik közül eddig csak néhányat ástak ki. Herodes Atticusnak, a spártai zöldmárvány-bányák vállalkozójának és az Aulus Gelliuszhoz hasonló íróknak életrajzaiból tudjuk, hogy a hivatali és irodalmi élet részben

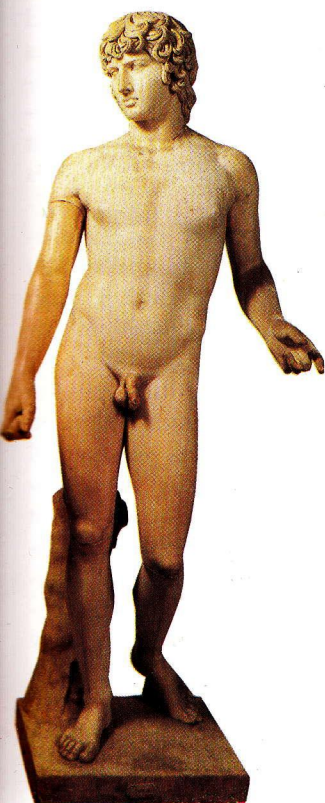
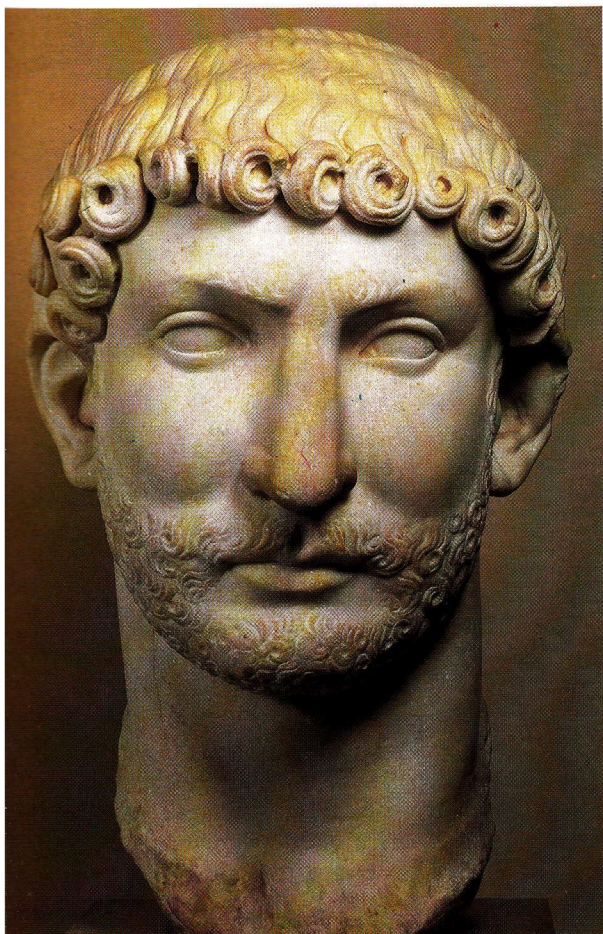
A velencei San Marco-székesegyház négy lova. A kivitelezés technikája alapján feltételezhető, hogy görög alkotások római másolatairól van szó, de az emellett szóló érvek nem meggyőzőek. A lovak érzékletes és mégis visszafogott megjelenítése nagyon valószínűvé teszi, hogy az i. e. 4. századból való, eredeti görög alkotások.

Leny: A hellenofil Hadrianus római császár, aki Hellaszban felvette az „Olümposzi” címet.

Legalul: Antinous, Hadrianus ázsiai görög származású kegyencének márványból készült szobra.

Jobbra: Ami az Olümposzi Zeusz athéni templomából megmaradt, az a Hadrianus által befejezett roppant építménynek csupán igen csekély hányada. Legfőbb érdekessége mindenkor lenyűgöző mérete volt, de bizonyos, hogy van benne valamiféle kecsesség is, legalábbis mai szemmel nézve.

egybeesett. Különös ízlésbeli hasonlóság volt a latin és a görög irodalomkritikusok között. A rómaiak ennek sok jelét hagyták hátra a rövid görög költeményeket összegyűjtő, *Görög* vagy *Palatinusi Anthológia* néven ismert, igen terjedelmes antológiában. Hadrianus nagy régiséggyűjtő volt, jó érzéke volt mindenfajta művészethez, a Róma közelében lévő Tivoliban múzeumot rendezett be, a provinciákban és az ókori világban fellelhető ritkaságokból.

Hadrianus azonban leginkább a görögök iránt érzett igazán szenvedélyes vonzalmat. Szerelmes volt egy Antinous (Antinoosz) nevű kis-ázsiai görög ifjúba, aki i. sz. 130-ban baleset következtében belefulladt a Nilusba. Hadrianus számos szobrot készíttetett Antinousról, különböző klasszikus testhelyzetekben, egyedül Ostiában 17 maradt fenn közülük. Az egyik ifjú atlétának, a másik ifjú filozófusnak, a harmadik ruhátlan istennek ábrázolja; e szobrok némelyike figyelemre méltó műalkotás, habár általában – a korabeli kissé pufók vagy kövérkés formákat kedvelő hagyomány miatt – felöltözve előnyösebb Antinous külseje. Tiszteletére sportjátékokat és díjakat hoztak létre, s alapítottak egy görög várost, Antinopoliszt, a Nílustól keletre, a Vörös-tengerhez vezető új úton. Elrendelték azt is, hogy Antinoust istenként kell tisztelni.

Hadrianusnak a görög kultúra iránti különös vonzódását azzal magyarázhatjuk, hogy apját Afrikainak („Africanus”) hívták, anyja pedig Cadizból származott. Hadvezérként került a trónra mint a hadvezér és császár Traianus örökbefo-

gadott fia. Ő volt az, aki Athénban felszentelte az Olümposzi Zeusz óriási templomát, amely oly sok nemzedéken át épült. Hellaszban felvette az Olümposzi melléknevet, távolabb, keleten a Zeusz címet, sőt „az új, pánhellén Zeusz” elnevezést. E cím felvételére a keleti területeken gyakorlati megfontolásokból, valamint a birodalmi törekvések és a szertelen filhellenizmus következményeként került sor. Amikor Hadrianus magát valamennyi görög istenének nevezte, többre gondolt, mint hogy csak helyi istenség legyen.

A görög világban és Kis-Ázsiában azonban nem Hadrianusszal kezdődött a római császárok kapcsolata a görög szobrászattal és építészettel, és nem is vele fejeződött be. Traianusnak van egy portréja Ankarában, amely Augustus Békeoltárának (*Ara Pacis*) a rómaiakra jellemző stílusát és komolyságát tükrözi, és mégis van benne valami felszabaddultság, valami, ami a baktriai görög uralkodókra emlékeztet. Hadrianus arca a fennmaradt másolatokon érdekesebb, de kevésbé lenyűgöző. Caracalla császár Korinthusból származó 3. századi portréja egy veszélyes örültet ábrázol; apjának, Septimius Severusnak szobra pedig, amely Mars atyaként, anyaszült meztelenül ábrázolja a szalamiszi vízvezetéken, klasszikus arányai ellenére éppoly nevetséges, mint Napóleon meztelen bronzszobrai.

A rómaiak nem saját képmásaik elkészíttetésével járultak hozzá leginkább a görög művészethez. A Peloponnészosz keleti partvidékén egy romba dőlt kolosszus látható,

halt meg, remek görög versformában több mint ezersoros költeményben írta le a Hagia Szophiát: „Ó, bocsássatok meg nekem Ti Dicsőségesek, a római Capitolium leányai – írja –, királyunk túltett azon a csodán [mármint a Capitoliumon].” A vers sokat foglalkozik Rómával és egy keveset Egyiptommal is, de legjobb részében a nagyszerű templom köveinek színeit és szerkezetét részletezi. E költemény ahhoz a jól ismert típushoz tartozik, amelynek eredete igen messzire, egészen Homéroszig nyúlik vissza. Van egy több mint 700 soros hasonló mű, amely a gázai téli fürdőkhöz, a világegyetemet ábrázoló, allegorikus festményről szól, és amelyet egy helybeli költő írt. Paulus Silentarius verse azonban erőteljesebb és üdőbb, habár (elkerülhetetlenül) magán hordozza a bizánci művészet bizonyos korlátait is.

A bizánci művészet igen sokat köszönhetett az alexandriai korszaknak, és a bizánci görögök valóságsszemlélete ugyanebből a forrásból merített. A mozaikművészet akkor vette kezdetét, amikor Tiberius uralkodása idején a festett üvegből készült egyiptomi minták előkerültek a kagylóborítású díszbarlangokból. De még akkor is egzotikusnak számítottak, amikor olcsóbb változataik már könnyen elérhetővé váltak. A szentek és császárok egyáltalán nem látszóttak többé rómaiaknak, mintha inkább görögök lettek volna, sőt, időnként úgy tűnt, a görög művészet kis-ázsiai környezetben fennmaradt, különös alkotásai.

Ó bölcsek, úgy álltok Isten szent tüzeiben,
mintha arany mozaikképek volnátok a falon.

Az ünnepélyesség és annak jellemző sajátosságai ismét megváltoztak, ám ennek ellenére ismerősek voltak. Az ábrázolásokon valójában nem túlvilági fájdalom látható, hanem a művészek saját világának fájdalma, ugyanaz, mint ami a hellenisztikus filozófusok gyötrelmeiből és komolyságából, a rabszolgák és parasztok kínjaiból tevődött össze, és ami görög világban az i. e. 3. századtól az i. sz. 20. századig alig változott, mivel – kereszténységgel vagy anélkül – társadalmi és gazdasági okai ugyanazok maradtak. Nemrégiben egy festett üvegből készült Homérosz-fejet fedeztek fel Kenkhreában, Korinthosz keleti kikötőjében, egy kis Ízisz-templomban, amelyet ma sekély tenger borít. A táblakép, másokkal együtt, Egyiptomból került ide i. sz. 370-ben, de a templomot elpusztította egy földrengés, mielőtt felavathatták volna. A táblákat még fakesztbe csomagolva találták meg. A Homérosz-fej olyan, mintha bizánci Krisztus-fej volna. A bizánci Krisztus-képmások gyakran félelmetesek; lehetséges, hogy a típus sokat köszönhet az ilyen Homérosz-portréknak? Lehetséges, hogy a daphnii elítelt Krisztus arcának tragikus szomorúsága az *Iliász* emlékére idézi?

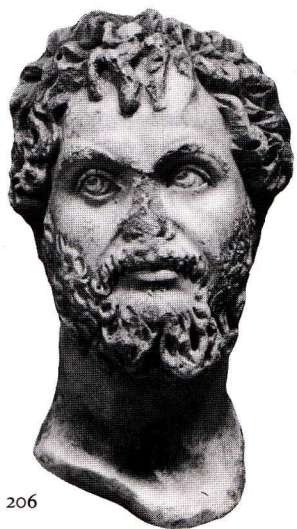
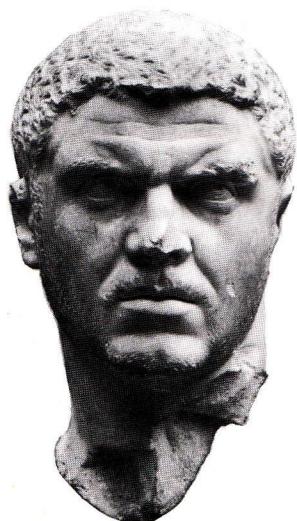
Ez kétségkívül elég extravagáns és megválaszolhatatlan kérdés, de az is lehet, hogy a művészetkritika által adott, szakszerű, minden részletre kiterjedő, helyes válaszban túl sok volna a feltételezés. A kenkhreai földrengés és a reneszánsz között eltelt időszakból igen kevés meglepő dolgot tudunk a szárazföldi területeken élő görögökről. Azok a vikingek, akik átvágtak Oroszországon, hogy a bizánci császári testőrség kötelékében, Szicíliában harcoljanak a nyugatról betörő, más skandináv (normann) seregek ellen, egy peiraieuszi görög márványoroszlánon rúnakkal rótt feliratokat hagytak hátra. Magát Hellaszt a 4. és a 9. század közötti időben a nyugati gótok, hunok, avarok, szlávok és bolgárok is megtámadták. A bizánci császárok makedón dinasztiája (867–1025) után a birodalmat kelet felől a szeldzsuk tö-

ennyi maradt a Praszaiki kikötőben (mai nevén Porto Raphiti, azaz Szabó-kikötő) lévő sziget legmagasabb pontján álló római világítótoronyból, amely valamikor bizonyára pompás irányjelző lehetett. Herodes Atticus épületei pedig kecsesek, finomak és merészek voltak.

A görögök és Konstantinápoly

330-ban, amikor Nagy Konstantin (Constantinus) Ázsia és Európa kapujában, Konstantinápoly (Constantinopolis) néven, újra megalapította Büzantiont (Bizánc), és a Római Birodalom új fővárosává tette, bekövetkezett az, amire aligha számított bárki: a görög világ, legalábbis nyelvileg, sértetlenül és teljes frissességében újjászületett. Fontos és nagyon is valóságos volt az az eszme, amely az i. sz. 15. századig, amikor is 1453-ban Konstantinápolyt elfoglalták a törökök, soha nem szűnt meg létezni a Római Birodalomban. Az, ami a Nyugat összeomlását és a népvándorlást túlélte, már egy tágabb értelemben vett görög birodalom volt. A Hagia Szophia 532 és 537 között épült, építészei görögök voltak; tudományos ismereteiket, esztétikai kiválóságukat és merész eredetiségüket Rómának, Görögországnak és a hellenizálódott Keletnek együttesen köszönhetik. A görög építészeti és matematika története folyamatos maradt egészen a bizánci időkig, vagyis a Keletrómai Birodalom koráig.

Más világ létezett ekkor, mint amilyen Periklészé vagy Pheidiaszé volt. Nem csupán azért, mert császárság volt az államforma és roppant méreteket bírt, mégcsak nem is azért, mert kereszténnyé vált, hanem elsősorban azért, mert Ázsia szelleme áthatotta a görögöket, ahogyan a görögöké annak idején a rómaiakat. Paulus Silentarius, Justinianus udvarának legfőbb szertartásmestere, aki i. sz. 575-ben

Fent: Misztra, a kolostorok városa, Spárta közelében, ahol Ciriaco d'Ancona a 15. században meglátogatta a tudós Gemisztosz Plethont. *Jobbra fent:* A Ciriaco birtokába került másolati példány Sztrabón *Geographia* című művéből, benne barátja és írno-ka, Agallianosz által számára készített lapszéli jegyzetekkel.

Túloldalt fent: A korinthuszi kikötő Kenkhreai Ízisz-templomát díszítő üvegtáblára festett Homérosz-portré. Figyelmet érdemel a bizánci Krisztus-arcokkal való, sokatmondó hasonlósága; Krisztus-képmás talán görög művészeti hagyományban ismert ideálportrék egyik legfontosabbika, a Homérosz-portré nyomán alakult ki.

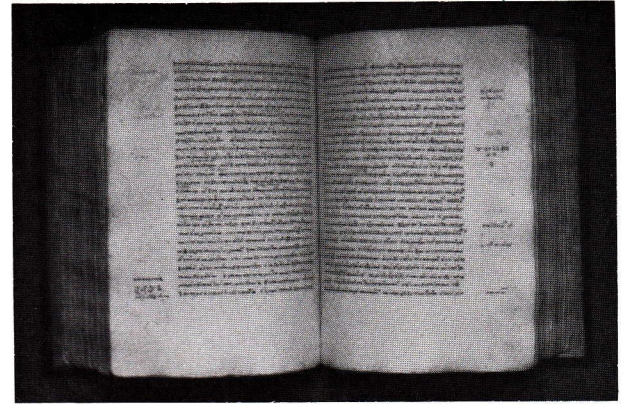
Középen: Caracalla római császár portréja, Korinthusz, 3. század.

Legalul: Septimius Severus, Caracalla apjának portréja, a szalamiszi vízvezetékéről.

rökök, nyugatról a normannok támadásai veszélyeztettek, a 11. és 13. század között pedig a kereszteshadjáratok csapatainak erőszakos behatolásai. A franciák várakat építettek; Északkelet-Arkadiában, a Sztümphaloszi-tó mellett, ott, ahol Terentius meghalt, és ahol Héraklész üldözte a madarakat, egy cisztercita kolostort alapítottak. Itáliai fejedelmek palotáikat az athéni Akropolisz meglévő épületeire építették. 1458-ban, öt évvel Konstantinápoly bevétele után, az oszmán törökök elfoglalták Athént. A Parthenónból, amely akkor keresztény templom volt, mecset lett. Nyugati falán, magasan, halványan, de kivehetően még ma is látható egy bájos festmény, amely az Angyali üdvözlést ábrázolja, egy latin nyelvű, fekete gótbetűs epitaphium viszont már csaknem eltűnt.

Az ókori Hellasz újrafelfedezése

Hellaszba a reneszánsz nem nyugatról, hanem keletről érkezett, az utolsó bizánci uralkodók révén, akik éveken át tartottak peloponnészoszi váraikban. A görög szárazföld más részei és számos sziget a velenceiek kezén volt. A velencei állami levéltárban még ma is megvan az az okirat, amely engedélyt kér három, narancsekvárral megrakott angol gálya számára, hogy Krétáról folytathassa útját hazájába. A 15. században Gemisztosz Plethon, a Konstantinápolyban született és tanult, igen tehetséges tudós és filozófus Misztrában, az ókori Spárta romjai közelében lévő kolostorvárosban humanista társaságot alapított. Az őt meglátogató itáliai Ciriaco d'Ancona volt az első, aki magával vitte nyugatra Görögország régészeti gazdagságának hírét. D'Anconában szenvedélyes tudományos kíváncsiság égett, habár tudói képességei meg sem közelítették Gemisztoszt, és teljesítményei ellentmondásosak.

Ránk maradt Ciriaco d'Ancona hagyatékából az Augustus kori földrajztudós, Sztrabón (Strabo) művét tartalmazó kézirat. Jobb lett volna, ha d'Ancona Pauszanasz munkáját szerzi meg, mivel az ő leírásai sokkal részletesebbek és használhatóbbak, de a kéziratot Konstantinápolyban másolták le számára, ahol a Sztrabón-kutatás már virágzott, Pauszanasz tanulmányozása viszont soha el nem kezdődött. Megjegyzendő, hogy az ókori helyeknek az újkoriakkal való azonosítása, amit Ciriaco d'Ancona kiváló barátja és írno-ka, Agallianosz a kézirat lapszéleire írt, egyes esetekben bizonyára téves. A könyvet Ciriaco d'Ancona Keletről hazatérőben magával vitte Misztrába, és ott lemásolta egyik hiányzó lapját. Attól az időponttól kezdve, hogy találkozott Gemisztosz Plethonnal, valamennyi helynév azonosítása helyes, pedig néhány esetben ez nehéz feladat volt. Egyik helyet a másik után látogatta meg, és azonosította őket, számos esetben lemásolta a feliratokat is. Ezzel megszületett a bizantinológia tudománya, még mielőtt az itáliai régészet létrejött volna. A helynév-azonosításoknak csaknem azonos jegyzéke maradt fenn a Ptolemaiosz-kéziratok lapszélein is, és ez utóbbit – szerencsére – egy magyar kalandor, Gemisztosz Plethon műveivel együtt, Amszterdamban, a 16. században, önálló rövid műként, ki is nyomtatta, mielőtt még ez a gazdátlan lap elveszett volna. Amikor azután Ciriaco d'Ancona a még mindig Észak-Hellaszban uralkodó itáliai fejedelmek társaságában tartózkodott, a romos helyeket szinte kivétel nélkül hibásan azonosította. [Az adatok alighanem tévedések. Plethon művei 1575-ben jelentek meg, **nem** Amszterdamban, hanem **Antwerpenben**, kiadójuk Guilelmus Canterus; a könyv Zsámboki János könyvtárában is megvolt (RMK III. 643.). Arról, hogy Canterus magyar – és kalandor – lett volna, a hazai szakembereknek nincs tudomásuk. Borsa Gedeon szíves közlése alapján. P. E.]

Ekkoriban a Földközi-tenger medencéjének keleti és déli része csaknem teljesen a törökök fennhatósága alatt állt. Görögország újjászületése lassan haladt. A 17. században egy francia követség a Parthenónon több domborművet írt le, mint amennyi fennmaradt. A templom középső részét ugyanis kevéssel ezután, 1687-ben, a törökök és a velenceiek egymással vívott ütközete során egy robbanás elpusztította; a végzetes lövést egy német tüzértiszt adta le. A velenceiek tetézték a bajt azzal, hogy sikertelen kísérletet tettek a tümpanonon lévő oromcsoport leválasztására oly módon, hogy köteleken leeresztették őket, a kötelek azonban elszakadtak. A törökök visszatértek, a romokon egy kis mecsetet építettek. A Parthenón köveit, sok – más épületből származóval együtt – tönkretették, eladták vagy elajándékozták. A 19. század első éveiben Lord Elgin ügynöke annyit szerzett meg a Parthenónból, amennyit a rendelkezésére álló műszaki feltételek közepette el lehetett belőle mozdítani.

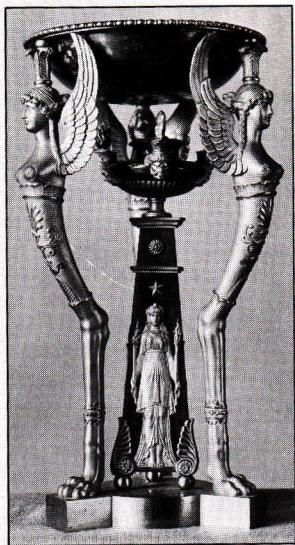
Hellaszon túli Hellasz

A görögök hatásának tulajdonítható az is, hogy épületeik és művészi stílusaik bizonyos elemeit más népek bizzarr módon, megcsonkítva vették, illetve dolgozták át. Az ilyen átvételek általában többet árulnak el saját korukról, mint az ókori világról, annak ellenére, hogy nem mindegyik értéktelen, olykor új, figyelemre méltó alkotások is létrejöttek. Az alkotó félreértés gyakran értékesebb, mint a szolgai utánzás.

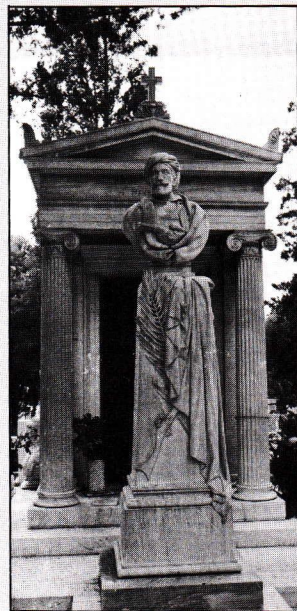
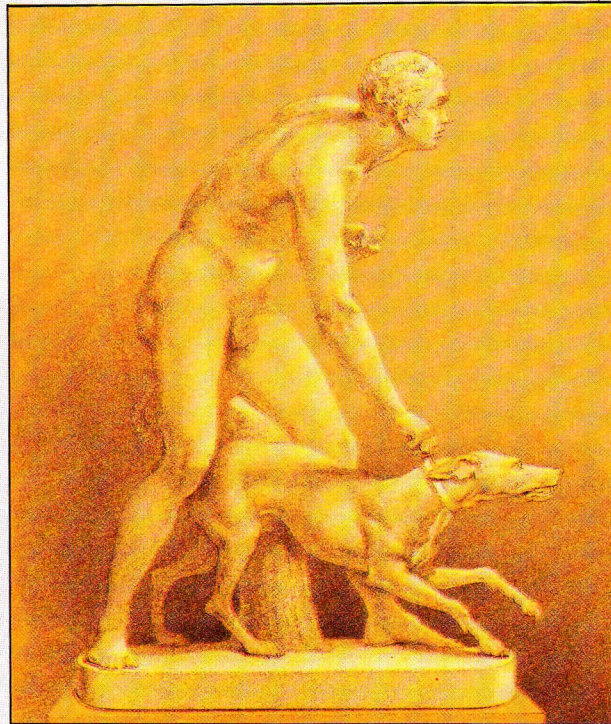
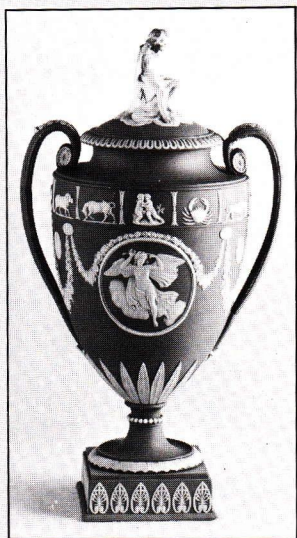
A késő reneszánsz idején a görög témákat és stílusokat általában római feldolgozások közvetítésével vették át, de hatást gyakoroltak rájuk a középkori legendák is. A török megszállás idején Athénban élő első nyugatiak azt hitték, hogy a napjainkban Herodes Atticus színházának nevezett épület Szókratész iskolája volt. Raphael (Raffaello Santi) vatikáni képe, *Az athéni iskola* (fent) gyönyörű, monumentális álm, amelynek szinte semmi köze a görög valósághoz. A művész számára még a filozófia sem volt egyéb szépséges eszménél. A zseniális elemző művész, Palladio az általa épített Villa Rotundában (balra) elevenítette meg a görög építészetnek azokat az alapelveit, amelyeket a római építészet átvett. A 18. századi Osterley House-ban (balra) a legszebb klasszikus motívumok szolgálták a London közelében élő bankár házának díszítésére. A görög művészet itt elvesztette valódi színeit, csupán az ajtó és a kandallórostély őrzött meg valamit belőlük.

A régi motívumok olykor igen vadul burjánzanak. Ez a nagy gonddal kidolgozott császárkori firenzei tripusz (*lent*) átgondoltan virtuóz munka, a gazdagságot kívánja érzékeltetni, a kifinomult szakértelmet, a nagyfokú önbizalmat és eleganciát. Lámpaként kétségkívül érdekes hatást keltetett.

A Wedgwood-korsó (*balra lent*) 1790 körül készült; ez a virtuóz és elegáns alkotás ugyancsak messzire távolodott mintáitól, de megszületett vele valami új. Az elgondolás hatásosabb, mint a részletek. Makrijanniszi athéni siremléke (*legalul balra*) a függetlenégi háború parasztlevele állít emléket, egy rendkívül becsületos férfinak, aki maga volt a tisztá erkölcs. Arca olyan, mint egy kiéhezett farkasé; a monarchia alatti elviselhetlen szenvedései nyomot hagytak rajta. Ezt az emlékművet meghatónak és megrendítőnek érzem.

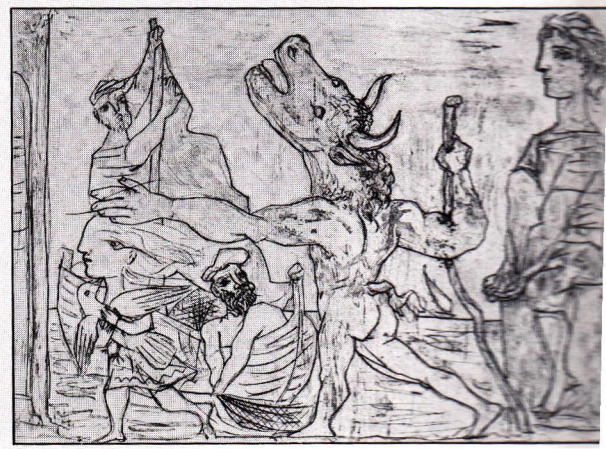
Az athéni egyetem neoklasszikus épülete (*balra*) hatásos, de nem különösebben érdekes, akadémikus fel fogása túlságosan édeskés.

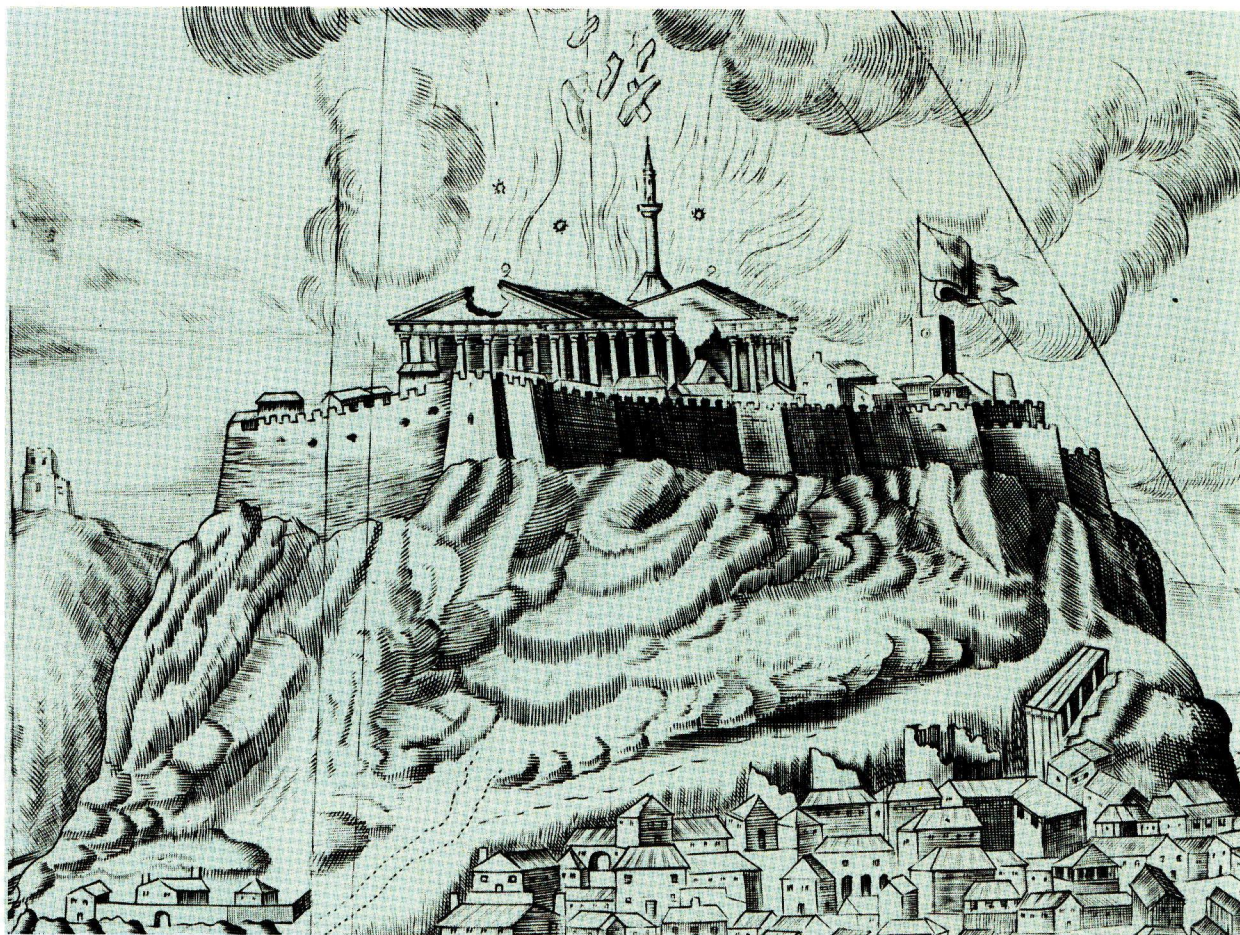
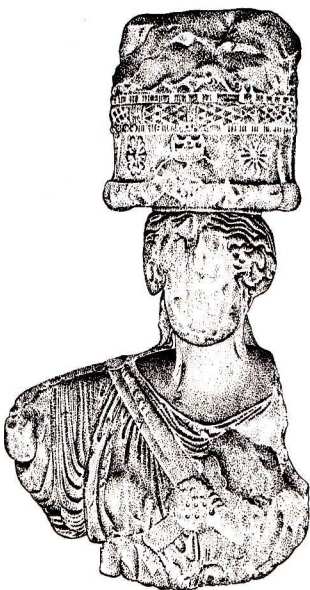

A neoklasszikus szobrászat hagyományosan a görög művek római másolatait utánozza: olykor kevésbé sikerült alkotásokat, máskor remekműveket. A fenti példány John Gibson alkotása. A kutyás ifjú egészében felszeg és esetlen: érvényes ez meztelenségére, az anatómiai részletekre, az őt megtámasztó fatörzsre, és természetesen a tapintatos falevélre, amely férfiúi szemérmét eltakarja. A kutya – ha magában nézzük – kellemetlen megjelenésű, de legalább realisztikus. Ellentétként íme valami humoros: egy túzoltó görög sisakban, 1883-ból (*jobbra legföül*), a mintát feltehetőleg egy neoklasszikus lovassági sisakról vették.

A görög hatások a modern művészetben sokszor és sokféle formában fe-

dezhetők fel. A baletben korán divatba jött a neoklasszicizmus, de Nizsinszkij faunkoreográfiája [Debussy: Egy faun délutánja] 1912-ben (*fent jobbra*) olyan stílust vezetett be, amelyet sokkal mélyebben áthatott a görög szellemiség, és amelyben a görög elemek erőteljesen érvényre jutottak. Valósággal újra felfedezték azt, amit a korábbi nemzedékek elmulasztottak felismerni. Sokat köszönhetnek a görög vázák – akkoriban még meglehetősen újdonságnak számító – tanulmányozásának. Picasso éveken át ugyanabban a vizuális és intellektuális környezetben élt, mint Nizsinszkij, és tökéletesen mindegy volt számára, honnan meríti témáit, a görög mítoszok iránti vonzódása azonban mindig különösen erős volt (*jobbra*).

Fent: Ez az időtől megviseltté vált kőasszony egyike az Eleuszisban talált késői márványfal karüatidáinak. Clarke vitte haza, Cambridge-be. A szobor a sussexi partok előtt hajótörést szenvedett, de kimentették a tengerből, és jelenleg a cambridge-i régészeti múzeum tulajdona.

Jobbra fent: A 17 század végén a velenceiek elfoglalták a törököktől az athéni Akropoliszt, és rövid ideig birtokukban tartották. Egy német tüzér balszerencsés lövésétől felrobant a lőpor, amelyet a törökök a Parthenónban tároltak. Egészen addig a Parthenón jó állapotban maradt fenn.

A függetlenség elnyerése után

Az 1800-as években kiterjedt régészeti feltárások kezdődtek (lásd az első részt), és Görögország felszabadulása – a görögök kivételével mindenki számára váratlanul – végre belátható közelségbe került (az európai hatalmak 1832-ben elismerték a görög függetlenséget). Már említettem, hogy amikor a delphoi parasztnak megpillantották az ókori márványszobrok között keresgélő első idegeneket, azt hitték, ezek egy „Milordi” nevű néptörzshöz tartoznak, az ősi bálványimádók leszármazottai, akik most visszatértek, hogy ezeket a köveket vallásos tiszteltetés részesítsék. A szegény és egyszerű görög emberek azonban tisztelték és értékelték márványból való örökségüket. Már a maga idejében is megdöbbentette őket, amit Elgin tett, de még nagyobb rosszalást váltott ki kortársa, Edward Clarke, aki Eleuszisból elszállította azt a szobrot, amelyről az ott lakók úgy hitték, tőle függ a föld termékenysége. Hajótörést jósoltak neki, ami a Beachy-foknál be is következett; Clarke azonban életben maradt, és a szobor a cambridge-i régészeti múzeumban van; ám állványzat nélkül nem lehet megfelelően sem tanulmányozni, sem lefényképezni. Makrijannis, a függetlenségi háború parasztkapitánya szigorúan megróttá egyik görög beosztottját, aki ókori faragványokat adott el a külföldieknek. Ismeretes, hogy az első görög parlament elfogadta azt a tervet, amely szerint a Parthenónt az 1820-as évek stílusában állítják helyre; arra is készült egy terv, hogy királyi palotává alakítják át; szerencsére elfogyott a pénz.

Százhatvan esztendővel ezelőtt nem volt könnyű meghatározni, mi a görög. Ha az a terv, amely nyílt függetlenségi háborúhoz vezetett, számos helyen nem vall kudarcot, akkor az egész Balkánon kitört volna a keresztények felkelése. Amikor a háború befejeződött, Wellington herceg az új államot a Peloponnészoszi-félszigetre kívánta korlátozni. Kréta legnagyobb részén még a krími háború idején is törö-

kül beszéltek, Ciprus túlnyomó részén pedig görögül. A nyelv nem halt ki, de a 18. század végén sok faluban térítő szellemben, tudatosan élesztették újjá.

A kis-ázsiai görög közösségek egész idő alatt fontos szerepet játszottak. A görögök már függetlenné válásuk előtt is terjeszkedtek. Nagy számban éltek, és élnek még ma is Oroszországban. A 19. századi Egyiptomban az ő kezükben volt a hatalmas gyapjú- és dohányipar, amíg az angolok ki nem szorították őket. Kairó Kertvárosnak nevezett része főként nekik épült. Amikor Rimbaud elhagyta Franciaországot, görögökkel dolgozott együtt egy ciprusi építkezésen, és amikor az etiópiai Hararba került, ott is görögök között élt. Meglepő, milyen messzire jutottak el a görögök a 19. századi Afrikában, anélkül hogy önálló kolóniát hoztak volna létre. Az Amerikai Egyesült Államokban voltak – és természetesen ma is vannak – szivacshalászattal foglalkozó falvak, ahol az útjelző- és utcatáblák feliratai görög és angol nyelven egyaránt olvashatók.

Görögországnak mint független államnak legújabb kori történetére csaknem mostanáig a lakosság nagy szegénysége, a Törökországgal vívott és még mindig befejezetlen küzdelmek valamint a szüntelen idegen beavatkozás nyomta rá bélyegét. A nyugati országok – különös módon – a rómaiak politikájára emlékeztető szerepet játszottak, és nem a török volt az első ázsiai hatalom, amellyel a görögök szembekerültek. Athén félelmetes méretűre nőtt, központja számára ez a növekedés túl gyors volt, építészeti szempontból pedig a legrosszabb időben történt. Legismertebb modern épületei a bajor ízlésnek megfelelő, neoklasszikus stílusban épültek, vagy vagyonos vidéki, illetve egyiptomi görögök ajándékaiként és emlékműveiként, mintha a 4. század végéről származnának. A művészetek viszont egy cseppet sem nosztalgikusak, kivéve persze a turisták számára készített tárgyakat.

LEGFŐBB ÖRÖKSÉG: A NYELV

A görög nyelv a hosszú idegen uralom idején mindvégig fennmaradt, négyezer éven át folyamatosan használatban volt. Soha egyetlen nyelven sem írtak olyan kiváló és az emberiség számára oly maradandóan fontos műveket, olyan változatos stílusban, mint Athén virágkorában. Mindez a szabadság és a diadalmas önbizalom eredménye volt.

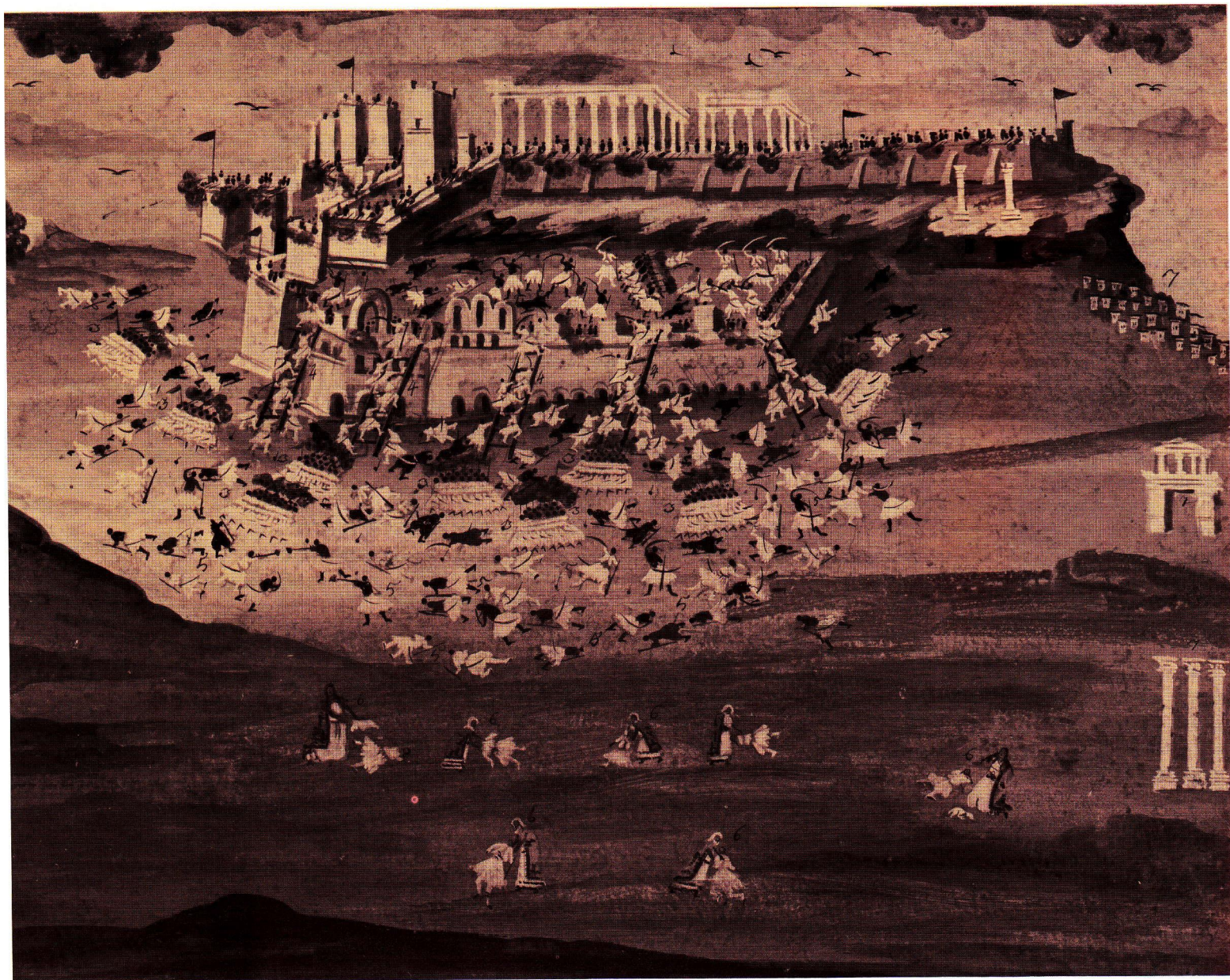
Aligha lehet egyetlen olyan későbbi nemzedéket találni, amelyben nem akadt valaki, aki görögül írott alkotásokat kívánt olvasni. Természetesen amiképpen az elválasztó korlátok leomlottak a világban, úgy az irodalomban is végbement a keveredés. A Római Birodalomban született neoklasszikus görög irodalmi művek nagyszerűek és szórakoztatóak; még ma is élvezettel forgathatjuk Lukianoszt (2. század), és Plutarkhosztól is sok mindent (megh. 120 körül) nemcsak élvezettel, de haszonnal olvashatunk, főként azt, amit Shakespeare felhasznált műveiből. Shakespeare azon-

ban anélkül hatolt e szerzők mondanivalójának mélyére, hogy teljes mértékben megértette volna őket.

Szent könyvek

A rómaiak idején született írások közül csupán azokat tekintjük Homérosz költészetéhez foghatóan értékeseknek, amelyek azonos mértékben járulnak hozzá ismereteink gyarapításához és éppoly gyönyörűséggel töltenek el: eredetük vegyes, mint Shakespeare alkotásaié. Az evangéliumok ugyancsak szent könyvek, mégis merőben más jellegűek. Minthogy görög írások, akármilyen bölcs dolgokat mondanak is erről a földi világról vagy a túlvilágról, bármilyen nagyszerű is szellemes egyszerűségük, közvetlenségük és szókimondásuk, meglepő és maradandó a hatásuk, ezek is csupán művek a többi mű között. Több tudományos magyarázatot igényelnek ma, mint korábban bármikor, de túl-

„Az első athéni csata”, egy görög parasztfestőnek a görög függetlenségi háborút ábrázoló sorozatából való illusztráció, amelyet Viktória királynőnek ajándékoztak. Korabeli nyomtat. A török helyőrség 1822-ben megadta magát, de 1827-től egészen a háború 1833. évi befejezéséig a törökök ismét megszállva tartották az Akropoliszt. A képen láthatók a Parthenónban 1667-ben bekövetkezett robbanás következményei, valamint az ágyúzás ellen emelt erődítmények.

ságosan fontosak és túl kényes dolgokról szólnak, semhogy a teológusokra lehessen bízni megfajlásukat, ezért a történészek bizonyos fokig illetékesebbek. E dokumentumok egyik megnyerő sajátága, hogy szinte tökéletes, egyszerű és megkapó nyelvű fordítások készültek belőlük ott is, ahol a helyi irodalom tulajdonképpen még nem volt elég fejlett ehhez. Luther német változata és az 1560. évi angol nyelvű Genfi Biblia, valamint az 1611-ben készült, ún. „Authorized Version” (jóváhagyott bibliafordítás) érthetően és egyértelműen adja vissza az eredeti mű sajátosságait.

Kétségtől megható a latin szerző, Apuleius *Aranyismeret* című művének vége; komoly és tiszta szellemiségű. Nyelve azonban annyira tele van tűzdelve szóvirágokkal, hangja oly finom és oly mesterkéltséggel, még a tisztaság és világosság utáni vágyódása is oly nehezen egyeztethető össze a könyv többi részével és annak görög eredetével, hogy Ízisz istennő csupán halvány árnyékként tűnik fel, és csak találgathatjuk, milyen is lehetett nyilvánvalóan lenyűgöző kultusza. A *Poimandrész*, a Corpus Hermeticum első értekezése görög nyelven írott, egyiptomi misztikus mű. Abból a hasonló munkákat tartalmazó könyvtárból való, amelyet mostanában fedeztek fel a sivatagban, és amely sokkal terjedelmesebb, mint a már amúgy is tekintélyes méretű Corpus Hermeticum. E művek legjobbjai individuális, misztikus vallási nézeteket juttatnak kifejezésre. Véleményem szerint azonban mégis a *Poimandrész* a legtisztább és legmegindítóbb.

Tamás evangéliumáról és azoknak az apokrif iratoknak burjánzó tömegéről, amely a középkorban görög nyelven folyamatosan létrejött, nem sok jó mondható el. A középkori Alexandrosz-regények már jóval sikerültebbek. Ha szabad egy önéletrajzi megjegyzést tennem, egyszer a patmoszi Szent János-kolostor könyvtárában e görög munkák közül kezembe került egy új, szokatlan és még kiadatlanulnak látszó változat. Amint az ilyen felfedezésekkor történni szokott, túlzott lelkesedésemben lemasoltam a 14. századnak ítélt papír kéziratot; később aztán fölismerem, hogy meglepetésem nem érne meg a fáradságot. Ezek a munkák megdöbbentően dekadensek, míg az evangéliumok még ma is éppoly erőteljesek, üdék és életteljesek, mint amikor írták őket. Pál írónak kevésbé volt kiváló, és folyékony, de nehézkes görög nyelvű írásaiért elítélés és tisztelet egyaránt osztályrészüül jutott. Egyetlen sorának sem szabad veszendőbe mennie, és vannak csodálatos mondatai; olyan dolgokat ír le, amit a görögök képtelenek lettek volna megörökíteni, habár ezzel a megállapítással a görög egyházatyák, sajnálatos módon, nem értettek egyet. Nem vitás, hogy Pál kevésbé érdekes, mint Homérosz, ez azonban nem változtat az Evangéliumok egyedülálló értékén.

Pál beszámolója a korbéli görög világ életének sajátosságairól lenyűgöző. Nemcsak az utazásai során megismert nagyvárosokról és azok egymáshoz való viszonyáról esik szó, hanem a hellenizálódott zsidók társadalmi szervezetéről és az ebből kialakult kisebb keresztény közösségek felépítéséről is. Mindegyik vallási csoportnak megvolt a maga társadalmi bázisa, ugyanúgy, mint a klasszikus görög városokban. Az iparosok és kereskedők testületeinek, valamint az egyes közösségeknek egymással fennálló kapcsolatai lazának látszottak ugyan, de erősek voltak, és a kereszténység egyáltalán nem az egyetlen vallás volt, amelyik úgy terjedt, mint ahogyan a virágok szaporodnak a vasúti vágányok között vagy az épületek romjain. Mithrasz, keleti isten vallása a kereszténységgel egyidejűleg terjedt el, főként a római hadsereg révén. Ezeknek az egyetemes vallásoknak győzelme nem volt azonnali, de tartósan bizonyult. Az 9. és 10.

században Európa jó része még pogány volt, és a legnagyobb hatású vallási mozgalmak a hellenizált világ távoli peremvidékein, az egyiptomi pusztaságban, illetve az írek földjén és Northumbriában (kolostori mozgalomként), valamint Észak-Indiában (a buddhizmus formájában) jelentek meg.

Filozófusok és költők

A görög istenekről kialakított elképzelések Platón filozófiájában csekély szerepet játszottak; a rómaiak idején azonban a világ már eléggé egységes volt ahhoz, hogy egy személyes és univerzális vallás győzelme elkerülhetetlenné váljon. A legjelentősebb görög vallásfilozófus, Plótinosz az 3. században élt. Egyiptomban született, neve római, nyelve görög volt. Rómában tanított, járt Perzsiában, és végül Campaniában halt meg. Az általa kidolgozott filozófia elvi selhetetlenül bonyolult és paradox, mint a legtöbb metafizikai rendszer, de művei igen megrendítőek, és hangvételek rendkívül eredeti, ami a fogékony olvasókat még ma is közvetlenül érinti. Írásait a 4. század elején egyik látnoki erővel, de csekély eredetiséggel megáldott tanítványa, Porphüriosz, egy Palesztinából való, Athénban tanult görög nyelven beszélő szír dolgozta át.

A görög költészet sem szűnt meg. A legnagyobb középkori keresztény költő – ha Dantét és Villont nem számítjuk, voltaképpen a legkiválóbb – Romanosz görög himnuszíró volt, aki a 6. században alkotott. Szíriában született, valószínűleg Hemeszában (a mai Homszban), zsidó családból származott. Diakónusként élt Bejrútban, majd Konstantinápolyba ment, ahol hírnévre tett szert, de nem viselt semmiféle fontosabb hivatalt. Művei igen szoros rokonságban állnak a nem sokkal korábban szír nyelven, a keresztény zsidók nyelvén írott alkotásokkal. Ezek a művek sok olyan zsidó hagyományt vettek át a keresztény vallásgyakorlat számára, ami még ma is érvényes. Romanosz munkásságára a drámaiság és együttérzés jellemző, ami távoli görög irodalmi hagyományokig nyúlik vissza. Homérosz és Platón azonban az ő számára csak pusztán nevek voltak, és pedig nem túl rokonszenves nevek. Műveinek gazdagsága és erőteljessége egészen új jelenséggé jelentkezett; friss erőt jelentett a görög költészetben.

Muszaiosz, a *Héró és Leander* szerzője kortársa volt, Ausonius, az utolsó klasszikus latin költő pedig már száz évvel korábban meghalt. A görögök kikerültek a római uralom alól, saját birodalmat teremtettek, amelyet görögök kormányoztak görög nyelven, Nagy Sándor örököseinek minden gazdagsága és képessége, valamint a kor minden örökölt gyengesége birtokában. A Bizánci Birodalom mint politikai egység kormányozhatatlan volt, de mint társadalmi szerkezet fennmaradt, és többször is újjászületett, egyszerűen azért, mert a görögök nem voltak hajlandók lemondani identitásukról, sem keresztényként, sem göröggé.

Modern szerzők

1453-ban, amikor az utolsó császárral együtt a legutolsó, régi görög történész körbelovagolt Konstantinápoly falai mentén, néhány órával azt megelőzően, hogy a város a törökök kezére került, tökéletesen tisztában volt ennek az eseménynek az elkerülhetetlenségével.

Ez a történetíró Georgiosz Phrantész volt, aki idős korában mint szerzetes Korfuban írta meg művét, ott, ahol a mezőkön egykor i. e. 6. századi szobrok heverték. Tudjuk, hogy azon az éjszakán, amikor a város elesett, Ciriaco d'Ancona Liviusból olvasott fel a szultánnak, akinek sátra már a falak előtt állt. De természetesen azon az éjszakán nem bu-

- Pál apostol első térítő útja
- Pál apostol második térítő útja
- - - Pál apostol harmadik térítő útja
- Pál apostol római útja
- a Római Birodalom területe

Pál apostol utazásai

i. sz. 46 és 62 között

Pál római polgárjogot nyert tarsoszi (Tarsus) zsidó volt. Fiatalon megismerkedett a görög nyelvvel, majd Jeruzsálemben a híres Gamliél törvénytudós tanítványa lett. Itt csatlakozott a farizeusokhoz. Jelen volt István vértanú megkövezésénél. A keresztények üldözése céljából igyekezett Damaszkuszba, amikor az úton vakító fényű látomásban Jézussal találkozott, s ennek hatására megkegyelmezett. Majd két évtizeden át sikerrel terjesztette a keresztény hitet Palesztinában, Szíriában, Kis-Ázsiában, görög földön, majd Rómában. Három nagy missziós útja volt. 58-ban Jeruzsálemben letartóztatták, majd 60–61-ben Rómába vitték, ahol 63-ig raboskodott. Ekkor szabadon engedték, s ő tovább folytatta térítőtevékenységét, eljutott egészen Hispaniáig. Egy második római fogság után 67-ben kivégezték.

kott el sem egész Hellasz, sem Róma, és a szultánról sem emlékeztek meg úgy, mint Livius hőseiről. A görögök megőrizték kultúrájukat versben és prózában egyaránt. Az *Érotokritosz*, a krétai nemzeti költemény, a 16. és 17. század fordulóján keletkezett. Erős velencei hatást mutató verses regény, de a verselés, a dialektus és a szellem valójában krétai görög. A krétai pásztorok egészen a legutóbbi időkig kívülről tudták, és énekelték a hegyekben. A Nicander Nucius néven ismert korfui menekült, aki VIII. Henrik angol király uralkodásának végén Henrik oldalán harcolt egy görög ezredben a skótok ellen, prózai beszámolót készített Angliáról, Írországról és Európa nagy részéről. Művével nem vallott szégyent, nem kellett letagadnia a görög történetírókkal való rokonságát. Feljegyzett egy beszédet, amelyet valamelyik dinasztikus háború alkalmával egy görög tartott Franciaországban harcoló honfitársainak a csata előtt, és amely Thuküdidésznek sem vált volna szégyenére.

Nincs semmi különös abban, hogy a törökök idején a legjobb görög nyelvű művek közérthető, közvetlen stílusban, ízes és kifejező paraszti nyelven íródtak. Ez Edward Lear vízfestményeinek Görögországa volt. Makrijannis emlékiratai jelentik a legkiválóbb példáját, milyen hatásos lehet a paraszti nyelv; a szerző a függetlenségi háborúban harcoló katonák parancsnoka volt, művei a független Görögország első nagyszabású alkotásai. A még századunkban is alkotó leszboszi (műtilénéi) Theophilosz naiv, de üde és igen tehetséges festményei szellemileg ugyanehhez a világhoz tartoztak. Persze nem valamennyi görög mű íródott paraszti nyelven; Konstantinápolyban az egyház révén fennmaradt egy hivatalos, klasszicizáló nyelv is. Ennek az ország hivatalos életére és kifinomult irodalmára gyakorolt bénító hatása csak a legújabb időkben tört meg. Mervev, kellemetlen, bürokratikus stílus volt, de hajlékonyabb és kifinomultabb élőbeszédbeli formájának akadtak erényei is. A prózában alkalmasnak bizonyult az iróniára, és egy ázsiai görög

szerzőnek *A katonás élet* címen, névtelenül megjelent 19. századi, humoros visszaemlékezéseit semmilyen más stílusban nem lehetett volna megírni.

Ez a stílus hozzájárul ahhoz, hogy Konsztantinosz Kavafisz (1863–1933) alexandriai költő versei oly meglepően eredetieknek tűnnek. Kavafisz családja Konstantinápolyból származott, és vagyonos volt, a költő ennek ellenére az egyiptomi brit közigazgatás öntözési osztályának hivatalnokaként dolgozott. Költeményei gyakran a késő klasszikus görög történelemből vett eseményekhez fűzött kommentárok, amelyek iránt rendkívül nagy olvasóközönség érdeklődött. Homoszexuális, szenvedélyes természetű, és politikailag igen elkeseredett ember volt. Kedvenc olvasmányai közé tartozott Oscar Wilde könyve a szocializmusról és Gibbon *A római Birodalom hanyatlása és bukása* című munkája. Mind íróként, mind emberként izig-veig görögnek tekinthető; egyben a végtelenségig modernnek is. Nyelve, amelyen átsüt az irónia, valószínűleg lefordíthatatlan. Verseinek ritmusa szinte utánozhatatlan.

A legnagyobb modern görög író azonban feltétlenül Georgiosz Szeferisz (1900–1971) volt, az egyik legerőteljesebb, legmegindítóbb és egyben a 20. század egyik legbölcsebb költője, aki Paszternákkal helyezhető egy sorba. Szmirnában (Izmir) született, s amikor a törökök elpusztították a görög Kis-Ázsiát, menekültként került Athénba. Rendkívül alapos oktatásban részesült, műveltségével, olvasottságával kitűnt a hivatásos diplomaták közül, de hát ő egyben nagy költő is volt. H. Miller szerint „elindult az egyetemes költészet felé, de szigorúan ragaszkodik hazai gyökereihez”. Az újjörög nyelvben, s annak történetében való jártassága alapozta meg nyelvi csiszoltságát, tömörségét, eredetiségét. Műveiben a modern görög nyelv nagykorú lett. Éppoly erős, mint valamikor volt, éppoly alkalmas rá, hogy bármit kifejezzon, mint Arisztophanész idejében, szerkezetileg éppoly egyszerű, mint amilyen modern.

Ahol lehetséges volt, kerültek a könyvben a szakkifejezések használatát. Azokat, amelyek magyarázatára nem volt elegendő hely a szövegben, alább soroljuk fel.

agora: a városok központi térsége, általában négyzet vagy téglalap alakú, oszlopsorokkal, köz- és szentélyépületekkel. A rómaiak idején egyik oldalán általában hatalmas, „basilica” (törvénykezési és kereskedelmi csarnok) állt, a többi oldalról oszlop vette körül. Ennek leszármazottai a szerzetesi kolostorok, kollégiumok és főiskolák belső udvarai, valamint a vidéki városok négyyszögletes terei.

Akadémia: kellemes, füves hely Athénon kívül, fákkal, díszes épületekkel, szentélyekkel, gyakorlótereknek használták a fiatalok edzéseihez. Szókratész és különösképpen Platón tette híressé, ez volt filozófiai iskolájuk központja. A helyet sikerült azonosítani, de a területet beépítették.

Akhaimenida birodalom: a klasszikus perzsa birodalom.

aknasír: keskeny, mély kútban lévő, a korai bronzkorban használt sírforma. Mükénében ezeket a sírokat körben helyezték el, és valószínűleg kőből készült sírkövekkel jelölték meg.

akrotérion: terrakottából vagy márványból készült díszítés az épületek tetejének csúcsán vagy peremén.

amphora: kétfülű edény olaj, bor stb. szállítására. Általában hosszúka, gyakran keskeny talpú, alkalmas rá, hogy öszvér és számar hátára kössék, könnyen kezelhető. Ugyanígy nevezték a hasonló alakú, kisebb kerámiát is.

cavea (görögül koilon): félkör alakban, lejtősen elhelyezett, kőből készült ülésorok, amelyeken az ókori színházak közönsége a szabad ég alatt helyet foglalt.

cella: a templomok belső tere, ahol a kultuszszobor állt.

démosz: Attikában a falvak vagy kisvárosok közösségeit hívták így. A helyi közösségek megőrizték alapvető politikai és társadalmi fontosságukat még az 5. század nagy részében is.

Dioszkúroszok: az ikertestvérek, Kasztór, az atléta és Polüdeukész (a rómaiaknál Pollux), az ökölvívó. Félig emberi, félig isteni származásúak voltak. Elsősorban Spártában és annak afrikai gyarmatvárosaiban tisztelték őket. A név jelentése: az ifjak, akik Zeusz fiai.

dór oszlop: díszítés nélküli oszlopfő és sima oszloptörzs.

eleusziszi misztériumok: kultikus beavatás, amely az athéniaikat és valamennyi görögöt különleges kapcsolatba hozta az istenekkel, és beavatottjainak boldogságot kínált a túlvilágon. A misztériumok középpontjában álló természeti jelenség a búza növekedése volt. Eleusziszbán a Földanya szentélye állt, akit a gabona istennőjeként tiszteltek. Az itt található barlangról úgy tudták, az Alvilágba vezet.

epikureusok: Epikurosz követői, az élvezetek filozófiáját, a világtól való visszavonulást, a barátság és a magánélet fontosságát hirdették. A félelem, a remény és a vágy korlátozásával az ember eljut a békéhez. A kereszténység is átvette ennek a filozófiának néhány elemét.

feketealakos: vörös alapon, fekete alakokkal díszített agyagedények.

fríz: szalagszerűen futó dombormű-sor, amely a templom-falak felső részét díszítette.

geometrikus stílus: ismétlődő geometrikus motívumokat alkalmazó díszítő stílus; a görög poliszokban az i. e. 8. században és azt megelőzően élte virágkorát. Későbbi szakaszában kibővült motívumkincse: lovak, madarak és emberek, temetési- és csatajelenetek, környezetek és hajótörések ábrázolása is előfordult. Az agyagedények díszítésére szolgáló stílusnak tekintjük, de a falfestményeken és a textilfestészetben is alkalmazták.

Gorgó: mitológiai nőalak, haja kígyókból áll, oly félelmetes, hogy aki megpillantja kővé válik. Számos ábrázolása – ezzel ellentétben – inkább humoros.

Hellészpontosz: az Európát Kis-Ázsiától elválasztó, csatorna, a Földközi-tenger északkeleti csücskében. Trója és Bizánc egyaránt annak köszönhetette fontosságát, hogy itt, a Fekete-tenger bejáratánál feküdt.

herma: magas kötőmb alakú istenszobor, csupán a fejet és a meredő phalloszt mintázták meg.

hüdría: vízhordó edény.

indoeurópai: a szót a 19. században annak az eredetileg közös nyelvnek a megjelölésére használták, amelyből az egy-mással rokon ind és európai nyelvek származtak; használata később kiterjedt azokra a népekre is, amelyek feltehetőleg ezen a nyelven beszéltek, valamint ezek „népvándorlásaira”. Egyes lelkes rasszisták úgy vélték, hogy a germánok és az afganisztáni pathanok e népfajta legtisztább leszármazottai. Még ma is beszélünk indoeurópai nyelvcsaládról, de sem e nyelvek kialakulásáról, sem különválásukról nincsenek megalapozott ismereteink.

ión oszlop: keleti görög eredetű, finoman díszített oszlop, az oszlopfőn olykor voluták (sematikus kos-szarvpár).

Iszthmosz: az a földszoros, amely a Peloponnészost összeköti az európai szárazfölddel, napjainkban a korinthiszi csatorna vágja át.

karüatida: előcsarnok vagy oszlopcsnak szabadon álló nőalakot formázó oszlopa, amely fején hordozza a gerendázatot.

kentaúr: emberfejű és felsőtestű lény, amelynek állati alsóteste van.

koíné: a hellenisztikus kor nyelvjárási sajátosságok nélküli, leegyszerűsödött görög nyelve. Szóban és írásban egyaránt ezt használták az egész görög világban.

koré: archaikus lányszobor (l. kurosz).

korinthiszi oszlop: az oszlopfőt gondosan megmunkált, kőből faragott levélnyaláb díszíti (hellenisztikus). Az oszloptörzs hornyolt.

kratér: bor és víz vegyítésére szolgáló edény, néha szűrővel, ill. szűrőkosárral volt ellátva.

kupola-sír: kőből készül, kupolához vagy méhkashoz hasonló építmény, hozzavezető folyosóval (dromosz) és nagy bejáratú ajtóval, a bronzkorban a gazdag arisztokratákat temették ilyen sírokba. Olykor rendkívül nagyok voltak, arányaik tökéletesek.

kurosz: ifjú; archaikusan megformált, meztelen ifjút ábrázoló szobor, készítése az i. e. 7. és 5. század között virágzott Hellaszban. Megjeleníthetett istent, atlétát, esetleg halott ifjút is, de lehetett egyszerűen valamelyik istennek szánt fogadalmi ajándék is.

künikoszok: a világi értékeket kigúnyoló filozófusok, akik durva ruhában jártak és szegényen éltek. A keresztények átvették az istenek ellen felhozott érveiket, továbbá számos erkölcsi és társadalmi tézist.

lapithák: mitikus törzs tagjai. Nevezetes harcot vívtak a kentaúrokkal, akik egy lapitha király (Perithoosz) esküvőjén lerészegedtek és erőszakoskodni kezdtek.

léküthosz: kis méretű, athéni olajtartó edény, amelyet a halottkultuszban használtak.

Levante: a Földközi-tenger keleti partvidéke, ahol a Nap felkel; a Bizánci (Isztambul) Jaffáig húzódó partvidék.

lineáris A: a görög bronzkorban használt két írás közül a régebbi. Még nem fejtették meg, hasonlít a lineáris B-hez.

lineáris B: a mükénéiek bronzkori írása. Sikerült megfejteni és elolvasni: a görög nyelvnek egy korai formája. Nem betű-, hanem szótagírás, vagyis az egyes jelek nem egyetlen hangot jelölnek, hanem egy szótagot.

metopé: egyetlen lapból álló, domborművű faragvány.

Sorozatban alkalmazták, függőleges mintával díszített, üres kölapok választották el őket egymástól.

ódeion: fedett színházhoz hasonló „hangversenyerem”.

omphalos: a Föld köldöke, a világ középpontja. Az angol karácsonyi pudinghoz hasonló alakú, gypjúszalagokkal feldíszített kő jelölte helyét. Delphoiban volt található.

orientalizálás: görög művészeti stílusirányzat a korai archaikus korszakban, amely főleg keleti díszítő- és állatmotívumokat használt.

orkhésztra: táncter a kórus számára az ókori színházban, a színpad és a nézőtér között.

osztrakizmosz: athéni módszer az indulatok kiiktatására a politikából: népszavazást tartottak arról, szükség van-e száműzésre; igenlő válasz esetén újabb népszavazásra került sor arról, kit száműzzenek.

palaisztra: oszlopcsnokkal körülvett nyitott térség, amelyet testedzésre használtak.

palmetta: felfordított szív alakú, sematikus ábrázolt fiatal pálmalevél.

Panathenaia ünnepi játékok: Athéné tisztelésére, Athénban, közönség előtt, nagy fényűzés közepette rendezett állami ünnepség, körmenettel, sportversenyekkel, díjakkal. A bemutatott áldozat után a levágott állatok húását szétszították.

paraszkenion: a színpad középső részének (szkéné) oldalsó szárnya.

parodosz: bejárat a színészek számára az ókori színházban, amelyet a kórus is használt.

peristülion: a templomot körülvevő oszlopsor.

propüloia: csarnokszerűen kiképzett díszkapu.

selymút: Európából Kínába vezető szárazföldi út, amely nagyjából a volt Szovjetunió déli határa mentén haladt.

szatír: Dionüszosz isten kíséretébe tartozó ló-, vagy kecskefarkú, szőrös, a nimfákat bujaságukkal zaklató mitológiai lény.

szatrapa: a klasszikus kori Perzsa Birodalom tartományainak kormányzója.

Szeleukida birodalom: a Szeleukosz-dinasztia kis-ázsiai birodalma; Szeleukosz Nagy Sándor egyik hadvezére és keleten legfőbb utóda volt.

szofisták: ókori görög filozófusok, akik az i. e. 5. századtól az i. sz. I. századig mint a bölcsesség hivatásos tanítói működtek. Etikájukban és esztétikájukban a relativizmust hirdetik, a természeti jelenségeket racionalista módon magyarázzák.

sztoa: különféle polgári és kereskedelmi célokra szolgáló oszlopcsnak, mögötte rendszerint termekkel, amelyek olykor két szinten helyezkednek el.

sztoikusok: hűvös nyugalmat, higgadságukat mindenkor megőrző, heves ateizmusukban viszont, paradox módon, szélsőséges filozófusok. Logikai és erkölcsi érvek érdeklődést keltenek ugyan, de felfingerlik az embereket – mondotta rólu Horatius.

temenosz: elkerített szentélykörzet, az istenhez tartozó szent terület, amelyet különleges szabályok szerint igazgatnak.

városállam: független állam, amely egyetlen város kormányzása alatt áll, ahonnan a környező – kisebb vagy nagyobb – terület feletti fennhatóságot gyakorolják. Az ilyen város vagy állam néha mesterséges úton, azaz elhatározás eredményeként jött létre (ilyen volt az arkadiai Megalopolisz vagy a messzéniai Messzéné), a fennhatósága alatt álló terület lehetett igen nagy (Attika vagy Lakónia) vagy kicsiny (a boiótiai Plataiai vagy a szicíliai Megara Hüblaiia).

vörösalakos: fekete alapon vörös alakokkal díszített váza.

KÉPJEGYZÉK

Valamennyi település alaprajzát az Oxford Illustrators készítette. A térképek az oxfordi Lovell Johns munkái. Rövidítések: **f**: fent; **fb**: fent balra; **fj**: fent jobbra; **k**: középen; **l**: lent stb.; **Ash** = Ashmolean Museum, Oxford; **BM** = British Museum, London; **DAI** = Deutsches Archäologisches Institut (Német Régészeti Intézet); **DAFA** = Délégation Archéologique Française en Afghanistan (Afganisztáni Francia Régészeti Kutatócsoport); **EA** = Ekdotike Athén, Athén; **JF** = John Fuller, Cambridge; **MC** = Marion Cox, Abingdon; **MH** = Michael Holford, Loughton; **NAT** = Nemzeti Múzeum, Athén; **OI** = Oxford Illustrators, Oxford; **SH** = Sonia Halliday, Weston Turville, Bucks.; **ST** = Szpürosz Tszardavoglu, Athén.

2-5. A címoldalakon Hierón vázaképeinek szabad feldolgozásai, Staatliches Museum, Berlin, MC.

8-9. Kronológiai táblázat: JF.

11. Az Ambrosziosz-festő orvietői ivóedényén látható kép szabad feldolgozása: Museum of Fine Arts, Boston, Mass., Arts 01.8024. MC.

13. f. Zsákot vivő görög paraszt: Magnum, Párizs (fotó: Konsztantin Manosz).

13. l. Európa, Ázsia és Afrika térképe a *Geographia vetus*-ből, Párizs, 1630: Elsevier Archives.

18-19. Tájkép számmal: Magnum, Párizs (fotó: Konsztantin Manosz).

22. b. Friz a Nagy Istenek szamothrakéi szentélyének propülaiajáról: Louvre, Párizs.

23. f. Piranesi rajza Poszeidón (valójában Héra) paestumi templomáról, 1778: Ash.

23. l. Ciriaco d'Ancona (15. század) rajza a szamothrakéi frízről: Bodleian Library; Oxford (fotó: Warburg Institute, London).

25. Rajzok Stuart és Revett *Antiquities of Athens* c. művének 3. kötetéből. A Thészeion látképe és a keleti homlokzat: BM.

26. f. Sir Arthur Evans portréja, Sir W. B. Richmond munkája, 1907: Ash.

26. lb. Heinrich Schliemann: Mansell Collection, London.

26. lj. Schliemann felesége: Elsevier Archives.

27. Átreusz kincsházának belseje, ahogy Edward Dodwell látta utazása alkalmával, amelyről *A Classical and Topographical Tour through Greece during 1801, 1805 and 1806* c. művében számolt be, London, 1819: Ash.

28. Sir Arthur Evans Knósszoszban, Theodore Fyfe és Duncan Mackenzie társaságában, a helyreállítási munkálatok közben. Ash.

29. Egy mükénéi IIIb. kratéron látható kép szabad feldolgozása: BM. MC.

30. Illatszerez edény, fiókait etető két griffmadár festett képpel, kb. i. e. 1150, Lefkandiból: Khalkiszi Múzeum (fotó: British School of Archaeology, Athén, M. Popham szíveségéből).

31. b. és j. Lineáris A írással vésett agyagtáblák Hagia Triadából, kb. i. e. 1450: Iraklion, Múzeum (fotó: EA).

31. l. Lineáris B írással vésett agyagtábla Knósszoszból: Hirmer Fotoarchiv, München.

32. „Tengeri stílusú” váza a kelet-kréta Palaikasztroból, kb. i. e. 1500–1450: Iraklion, Múzeum (JF).

33. f. Arany serleg a vappeioi tholosz-sírból, kb. 1500–1450: NAT (fotó: EA).

33. k. Aranygyűrű Tirünszből, kb. i. e. 15. század: NAT (fotó: EA).

33. l. Játéktábla Knósszoszból: Iraklion Múzeum (fotó: EA).

34. f. Berakással díszített bronz tör a mükénéi V. aknasírból: i. e. 1500–1400: NAT (fotó: EA).

34. l. A Kigyós istennő Knósszoszból, kb. i. e. 1600: Iraklion Múzeum (JF rajza).

35. Légifelvétel Mükénéről: EA.

36. fj. Berakással díszített, bronzból készült tőrmarkolat a mükénéi IV. aknasírból: NAT (fotó: Robert Harding Associates, London).

36. k. Háztartásban használt bronzedény az egyik mükénéi aknasírból, kb. i. e. 1300: NAT (fotó: Robert Harding Associates, London).

36-37. Aranyból készült halotti maszk a mükénéi V. aknasírból (A. sírkör), kb. i. e. 1550–1500: NAT (fotó: EA).

A „Nesztór-serleg” a mükénéi IV. aknasírból, i. e. 1550–1500: NAT (fotó: EA).

Fából készült, trébelt aranylapokkal borított, hatszögletű doboz a mükénéi V. aknasírból: NAT (fotó: Robert Harding Associates, London).

A mükénéi Oroszlánkapu, kb. i. e. 1250, Edward Dodwell rajza a *Cyclopean or Pelasgic Remains* c. műből, London, 1834: Ash.

38. f. Bika-ugrást ábrázoló freskó a knósszoszi palota keleti szárnyából, i. e. 1600–1400: Iraklion Múzeum (fotó: EA).

38. lb. A knósszoszi palota: D. A. Harissziadis, Athén.

38. lj. A középső minósi korból való csésze Knósszoszból, i. e. 18. század: Iraklion Múzeum (fotó: Robert Harding Associates, London).

40. b. Gyászoló nő agyagszobra Théráról: DAI, Athén.

40. j. Halászt ábrázoló freskó Théráról: NAT (fotó: Hirmer Fotoarchiv, München).

41. f. Szantorini látképe: Robert Haas, London.

41. lb. Ásatások Thérán: Hirmer Fotoarchiv, München.

41. lj. Antilopokat ábrázoló freskó Théráról: NAT (fotó: Hirmer Fotoarchiv, München).

42. f. Folyosó a tirünszi akropoliszban: EA.

42. lb. Két istennőt és egy gyermekistent ábrázoló elefántcsont szoborcscsa, i. e. 13. század: NAT (fotó: EA).

42. lj. Sírsztélé a mükénéi V. aknasírból (A. sírkör), kb. i. e. 1550–1500: NAT (JF).

43. Csatajelenetet ábrázoló freskórészlet Nesztór püloszi palotájának északkeleti faláról, M. Lang: *Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, 2. vol.: *The Frescoes*, Princeton, N. J., 1969, és University of Cincinnati: JF.

44. Késő mükénéi kori váza Ciprusról: Ciprusi Múzeum, Nicosia (fotó: EA).

46. fb. Négykézláb mászó csecsemő a Dikté-barlangból, késő minósi kor I., kb. i. e. 1600: Ash.

46. fj. Terrakotta szoborfej, K3.613, a keoszi Aja Iriniben lévő bronzkori templomban találták: University of Cincinnati Excavations.

46. k. Mükénéi hajót ábrázoló aranygyűrű, késő minósi kor: Ash.

46. l. Hajón álló nőalakot ábrázoló graffito Déloszról: Francia Régészeti Iskola, Athén (fotó: Basch).

47. Lóháton ülő istennő agyagszoborcscája: Iraklion Múzeum (fotó: EA).

48. Arany nyaklánc, félhold alakú hegyikristály függővel és kigyófejű diszkekkel, a Knósszosz melletti Khaniale Tekkében lévő tholosz-sírból, kb. i. e. 800: Iraklion Múzeum (fotó: EA).

49. b. Ökölvívókat ábrázoló freskó Théráról: NAT (fotó: EA).

49. j. Geometrikus alakok: JF.

50-51. Anyaistennők: valamennyi rajz JF munkája.

50. b. Kükládikus nőidol Amorgoszról, kb. i. e. 2200–2000: NAT.

50. k. Hegedű alakú kükládikus idol Amorgoszról, kb. i. e. 2500: BM.

50. j. Nőalakot ábrázoló szoborcscsa a korai neolitik korból, i. e. VI. évezred: NAT.

51. fb. Istennő agyagszoborcscája a krétai Gaziból, kb. i. e. 1400–1100: Iraklion Múzeum.

51. fk. Terrakotta szoborcscsa Ciprusról, i. e. 1450–1225: Louvre, Párizs.

51. fj. Gyermekeit tápláló nőalak szobra (Kurotrophosz), kb. i. e. 1400: Iraklion Múzeum.

51. lb. Agyagszoborcscsa a boiótiai Thébából, kb. i. e. 700: Louvre, Párizs.

51. kb. Istennő agyagszoborcscája Mükénéből, i. e. 14–13. század: Nauplion, Múzeum.

51. kj. Istennő agyagszoborcscája Mükénéből, i. e. 13. század: Argoszi Múzeum.

51. lj. Agyagszoborcscsa a szicíliai Megara Hüblaiából, kb. i. e. 560: Siracusai Régészeti Múzeum.

52. Homérosz hellenisztikus kori márvány portréja: Museum of Fine Arts, Boston.

53. Homérosz apoteóziája Borillaeól, i. e. 2. század, márvány: BM.

54. Agamemnón halála; vörösalakos kehely-kratéron, i. e. 470–465: Museum of Fine Arts, Boston.

55. f. A Laisztrügonok Odüsszeusz és társai elleni támadását ábrázoló jelenet egy római villában (Esquilinus) lévő, az *Odüsszeiát* megelevenítő falfestmények egyikéről, i. e. 1. század (fotó: Scala, Firenze).

55. l. Terrakotta sír-makett a krétai Arkhanészből, kb. i. e. 800: Iraklion Múzeum (fotó: EA).

56. a. Navarinói-öböl: EA.

57. b. Az *Ilíász* jeleneteit ábrázoló márvány dombormű: Museo Capitolino, Róma (fotó: Scala, Firenze).

57. j. A Mükonoszon talált, domborművel díszített pithosz nyakán a trójai faló látható, kb. i. e. 675: Mükonoszi Régészeti Múzeum (fotó: DAI, Athén).

59. Görög szigetek és az Égei-tenger: D. H. Harissziadis, Athén.

60. f. Archaikus-kori bronztárgy, rajta Odüsszeusz egy kos hasa alá bújva menekül a Küklópsz elől, amint az *Odüsszeiában* olvasható: Olümpiai Múzeum (fotó: EA).

60. l. Aiginai festett váza töredéke, Odüsszeusznak a Küklópsz elől menekülését ábrázolja, i. e. 7. század közepe: DAI, Athén.

61. Az egyik geometrikus díszítésű attikai kratéron látható kép szabad feldolgozása, i. e. 8. század közepe: NAT. MC.

62. Apollón harci szekere, méloszi amfóra, kb. i. e. 625–620: NAT (fotó: EA).

63. b. Dódónai bronz harcos, kb. i. e. 500: Staatliches Museum, Berlin.

63. j. A dódónai színház: EA.

64. f. Geometrikus díszítésű váza, halottsiratás, i. e. 8. század: NAT (fotó: Hirmer Fotoarchiv, München).

64. l. Bronz áldozóedény Olümpiából, i. e. 8. század: Ash.

65. Búzákévet, Démétér szimbólumát ábrázoló dombormű egy architrávról: Eleusziszi Múzeum (fotó: SH).

68. b. Bronzkratér Vix-ből, i. e. 6. század: Régészeti Múzeum, Châtillon-sur-Seine (fotó: Giraudon, Párizs).

68. k. Üveg amphoriszkosz, i. e. 6. század: BM, J. Henderson hagyatékából.

68. j. Köpenybe burkolózó katona Spártából, kb. i. e. 500: Wadsworth Athenaeum, Hartford, Conn.; J. Pierpont Morgan Collection.

69. b. Ifjú bronzszobra Peiraieuszról, kb. i. e. 520: NAT (fotó: Scala, Firenze).

69. lj. Feketealakos athéni amfóra, Hajnal-Festő, i. e. 6. század: BM.

69. fj. Bronzsisak Arkhanészből, Kréta, kb. i. e. 600: Schimmel Collection, New York.

70-71. Kuroszok és korék: valamennyi rajz JF műve.

70. lb. Kurosz Méloszról, i. e. kb. 555–540: NAT.

70. k. Kroiszosz szobra, Attika, kb. i. e. 520: NAT.

70. j. Attikai kurosz, kb. i. e. 615–590: Metropolitan Museum, New York.

A fej hátulnézetben, uo.
A kéz rajza, uo.
71. b. Attikai márvány koré, kb. i. e. 570: Staatliches Museum, Berlin.

71. j. Attikai márványkoré elől- és hátulnézetből, kb. i. e. 560: Akropolisz Múzeum, Athén.

71. k. Az Erekhtheion közelében talált márványkoré elől- és hátulnézetből, kb. i. e. 530: Akropolisz Múzeum, Athén.

71. lj. Vulciban talált, gipszből készült etruszk koré hátulnézetből: BM.

72. f. Az Olümposz a tenger felől: R. V. Schoder, S. J., Chicago.

72. lb. Női nyeregben lovagló istennő kisméretű bronzszobra Olümpiából: Olümpiai Múzeum (JF).

72. lj. Bronzból készült tripuszláb, geometrikus kor: Olümpiai Múzeum (fotó: EA).

73. A helyreállított delphoi győzelmi emlékoszlop az iztambuli hippodromban: Topkapi Múzeum (fotó: SH).

74. Arannyal borított szobrokról való két, elefántcsontból készült fej Delphoiból, i. e. 6. század: Delphoi, Múzeum (fotó: Francia Régészeti Iskola, Athén).

75. f. Delphoiban talált díszített aranylemezek, helyreállított állapotban, i. e. 6. század: Delphoi, Múzeum (fotó: Francia Régészeti Iskola, Athén).

75. l. Az egyik aranylemez részlete. uo.

76. fb. Kocsihajtó bronzszobra, i. e. 475–470: Delphoi Múzeum (fotó: Hirmer Fotoarchiv, München).

76. fj. A delphoi lelőhely látképe: A. F. Kersting, London.

76. lb. Kocsihajtó fogatának töredékei: bronz lólábak, i. e. 475–470: Delphoi, Múzeum (fotó: Francia Régészeti Iskola, Athén).

76. lk. A tholosz a szentély alsó teraszán, i. e. 4. század eleje: Robert Harding Associates, London.

76. lj. A sziphnoszi kincsesház frízének részlete, kb. i. e. 525: Delphoi Múzeum (fotó: Alison Frantz).

77. fk. A naxoszi szfinx, kb. i. e. 560: Delphoi Múzeum (JF).

77. fj. Karüatida a sziphnoszi kincsesházról, i. e. 530–526: Delphoi Múzeum (JF).

78. fb. Apollón, Hermész és Artemisz az omphalos mellett, athéni vázakép: BM.

78. fj. Ólomlapocska, a dódonai jósdához intézett kérdéssel: Antikenmuseum, Berlin.

78. k. Az omphaloszi terrakottából készült ábrázolása Delphoiból: Delphoi Múzeum (fotó: SH).

78. lk. Az athéni kincsesház Delphoiban: SH.

79. Aigeusz tanácsot kér Apollón papnőjétől, attikai vázakép, i. e. 5. század: Staatliches Museum, Berlin.

80. f. Arany ivócsésze Olümpiából, Küpszelosz korinthusi türrannosz fiainak fogadalmi ajándéka, kb. i. e. 600: Museum of Fine Arts, Boston (fotó: R. V. Schoder, S. J., Chicago).

80. lb. Zeusz és Ganümedész terrakottaszobra Olümpiából, kb. i. e. 470: Olümpia Múzeum (fotó: DAI, Athén).

80. kj. Az olümpiai Zeusz-templom: Edwin Smith, Saffron Walden.

81. f. Olümpia, a hely távlati képe: Hirmer Fotoarchiv, München.

81. lb. Jósfeje, az olümpiai Zeusz-templom keleti oromcsoportjáról, kb. i. e. 460: Olümpia Múzeum (fotó: Alison Frantz).

81. lj. Lányrabló kentaur, az olümpiai Zeusz-templom nyugati oromcsoportjáról, kb. i. e. 460: Olümpia Múzeum (fotó: Alison Frantz).

82. Bronz Zeusz-fej, kb. i. e. 520: NAT (fotó: EA).

Árés, etruszk bronzszobor: Vatikán, Musei Vaticani (Museo Etrusco) (fotó: Mansell Collection, London).

Artemisz a Parthenón frízéről: Akropolisz Múzeum, Athén (fotó: Alison Frantz).

Poszeidón egy i. e. 520 táján készült pénzérmén: Staatliches Museum, Berlin (fotó: Hirmer Fotoarchiv, München).

83. Hermész egy i. e. 500 táján készült pénzérmén: magángyűjtemény (fotó: Hirmer Fotoarchiv, München).

Déméter és Dionüszosz (részlet), i. e. 470–460, Lokriból: Reggio di Calabria, Múzeum (fotó: Hirmer Fotoarchiv, München).

Athéné bronzszobra, i. e. 4. század közepe: NAT (fotó: EA).

Apollón, az olümpiai Zeusz-templom nyugati tünpanonjáról, kb. i. e. 460: Olümpia Múzeum (fotó: Alison, Frantz).

Héra, szoborfej Olümpiából, kb. i. e. 600: Olümpia Múzeum (fotó: Alison Frantz).

Az ülő Aphrodité, baljában galambbal, egy i. e. 510 körül készült vázaképen: Régészeti Múzeum, Tarquinia (fotó: Hirmer Fotoarchiv, München).

Hesztria, kezében két fáklyával, egy i. e. 5. századi vázaképen: BM (fotó: MH).

Héphaisztosz kovácsműhelyében, egy Vulciból való oionokhoén (boroskancsón), i. e. 5. század: BM (fotó: MH).

84. A gortüni törvények, i. e. 6. század: Robert Harding Associates, London.

85. A spártai síkság és a Taigetosz hegység látképe: EA.

87. Légi felvétel Szalamiszról: John Bradford Collection, Pitt Rivers Museum, Oxford, a kiadás joga a királyi udvaré.

88. Az artemiszioni ló és lovas, i. e. 4. sz.: NAT (fotó: EA).

88. lb. Térdelő ifjút formázó plasztikus edény, kb. i. e. 530: Agorai Múzeum, Athén (fotó: Scala, Firenze).

88. lk. Az olümpiai stadion bejárata: SH.

88. lj. A futóversenyek rajtvonala, Olümpia: Zefa Picture Library, London.

89. fb. Háltérrelkel gyakorlatozó atléta, egy i. e. 510 körül készült vázán: BM (fotó: EA).

89. fj. Birkózók küzdelme egy i. e. 6. századi kratéren: BM (fotó: MH).

92. f. Harcos bronzszobra, Spárta, NAT (fotó: EA).

93. A François-váza néven ismert kratér, Ergotimosz műve, festője Kleitiasz, kb. i. e. 570: Régészeti Múzeum, Firenze (fotó: Scala, Firenze).

95. f. Kenyérdagasztó nők terrakottaszobra Boiótiából, i. e. 5. század: Louvre, Párizs.

95. k. Bányászokat ábrázoló jelenet, egy Korinthusban talált edénytöredék alapján készült rajz, i. e. 6. század: Staatliches Museum, Berlin (JF).

96. f. Osztrakon Arisztoidész, Kimón és Themisztoklész nevével, az athéni agoráról, i. e. 5. század: Agorai Múzeum, Athén (fotó: EA).

96. l. Szavazási jelenet ábrázolása, vörösalakos ivóedényen (külix), Brügosz-festő, i. e. kb. 490–480: BM.

97. Bronzból készült, törvényszéki szavazókorongok és agyag szavazótablácskák: Agorai Múzeum, Athén (JF).

98. f. Héra akragaszi temploma: C. M. Dixon, Dover.

98. l. Hatalmas méretű telamon az Olümposzi Zeusz akragaszi templomából: C. M. Dixon, Dover.

99. l. Az Egyetértés (Concordia) temploma, Akragaszban: Scala, Firenze.

100. A szürakuszai székesegyház: Edwin Smith, Saffron Walden.

102–103. Különböző pénzermek, részletes ismertetésük a képaláírásban található: Ash.

104. Hérodotosz portréja: Agorai Múzeum, Athén (fotó: American School of Classical Studies, Athén).

105. Aiszkhülosz: Staatliches Museum, Berlin.

Hérakleitosz: Staatliches Museum, Berlin.

Platón: NAT.

Szokratész: DAI, Róma.

Zénón: Nemzeti Múzeum, Nápoly.

Thuküdidész: Korfui Múzeum.

Epikurosz: Vatikáni Múzeum.

Arisztotelész: Kunsthistorisches Museum, Bécs.

106. Thaszosz látképe: Zefa Picture Library, London.

107. Alkaios és Szapphó egy attikai kratéren, kb. i. e. 470: Staatliches Antikenmuseum, München (fotó: Caecilia H. Moessner, München).

108. Pentheuszt üldöző mainaszok egy apuliai ivócsészén, i. e. 4. század: DAI, Róma.

109. f. Kocsiverseny egy feketealakos, a Panathénaia játékok győzelmi díjaként átadott amphorán, i. e. 5. század vége: BM.

109. l. Klütaimnésztra megölése. Vörösalakos ivóedény: Ferrarai Múzeum (fotó: Scala, Firenze).

110. Ekexias feketealakos ivóedényének képe: az etruszk kalózokat delfinné változtató Dionüszosz, i. e. 6. század közepe: Antikensammlung, München.

111. Egy Oltosz által festett külix díszítésének szabad feldolgozása, i. e. 525–500: Tarquinia Múzeum.

113. f. Lucaniai kehelykratér, Amükosz-Festő, i. e. 5. század vége: Pergamon Múzeum, Berlin.

113. kb. Csizmát tisztító négytér ábrázoló kis bronzszoborcska, kb. i. e. 460: BM.

113. kj. Rabszolgák eladásáról szóló kőfelirat: Agora Mú-

zeum, Athén (fotó: American School of Classical Studies, Athén).

113. l. Terrakottából készült állatszobrok a Megara Hüblai-i sírokból, i. e. 6. század: Siracusa, Múzeum (fotó: Scala, Firenze).

114–115. Athén, színes metszet 1813-ból, címe: *Hadrianus templomának romjai, a háttérben az akropolisz délkeleti csücske és a Parthenón*: Benaki Múzeum, Athén (fotó: EA).

116. fb. Athén, Dipylon-kapu: Robert Harding Associates, London.

116. fj. Kerameikos: G. Speake, Oxford.

116. kb. Akropolisz, a Szárnyatlan Győzelem (Niké Apterosz) temploma: MH.

116. kb. Herodes Atticus ódeiona: Robert Harding Associates, London.

116. lj. Aszklépiosz temploma: G. Speake, Oxford.

117. fb. A Thészeion: Scala, Firenze.

117. fj. A Propülaia: Robert Harding Associates, London.

117. kb. Athéné Parthenosz márványszobra, Pheidiasz nyomán készült római másolat: NAT (fotó: SH).

117. kj. A Szelek Tornya: A. A. M. van der Heyden, Amsterdam.

117. lb. Az Olümposzi Zeusz temploma: Robert Harding Associates, London.

117. lj. A Parthenón: Robert Harding Associates, London.

118. fb. és j. Lovasok a Parthenón északi frízéről, kb. i. e. 442–438: BM (fotó: MH).

118. l. A „három Párka” a Parthenón keleti tünpanonjáról: BM (fotó: MH).

119. fb. Teheneket vezető ifjak a Parthenón déli frízéről: BM (fotó: MH).

119. fj. Egy lapitha és egy kentaur küzdelméről ábrázoló metopé: BM (fotó: MH).

119. lb. Folyamisten a Parthenón nyugati tünpanonjáról: BM (fotó: MH).

119. lj. Dionüszosz (?) a Parthenón keleti tünpanonjáról: BM (fotó: MH).

120. Az olünthoszi Jószerencse- (Agathé Tükbé) villa rekonstrukciós rajza: R. Barnard, Somerset.

122. f. Poszeidónia lakomajelenete a „Búvár sírja”-ból (tomba del Tuffatore), kb. i. e. 480: Scala, Firenze.

122. lb. Borbélyt ábrázoló, boiótia terrakottaszobor, i. e. 6. század vége: Museum of Fine Arts, Boston, Mass.

122. lk. Edényt vivő rabszolgát ábrázoló terrakottaszoborcska, i. e. 2. század: Antikensammlung, München (fotó: Caecilia H. Moessner, München).

122. lj. Fegyverkovács munka közben, attikai feketealakos ivócsésze Orvietóból, kb. i. e. 480: Ash.

123. f. Pletykálkodó asszonyokat ábrázoló terrakottaszobor Müninából, i. e. 2. század: BM.

123. kb. Szántó férfit ábrázoló, boiótia terrakottaszobor, i. e. 7. század: Louvre, Párizs.

123. lb. Halárus boltját ábrázoló vázakép, i. e. 6. század (?) : Museo Manralisca, Cefalu (fotó: Scala, Firenze).

123. lj. Bútort szállító fiú a Pán Festő egy vázájáról, i. e. 5. század: Ash.

124. Gabonát őrölő asszonyokat ábrázoló terrakottaszoborcska, i. e. 5. század: NAT (fotó: EA).

125. Lovasok a Parthenón keleti oldalán lévő frízről, i. e. 442–438: BM (fotó: Alison Frantz).

126. fb. Terrakotta-akrótérion Pheidiasz műhelyéből, kb. i. e. 420: Olümpiai Múzeum (fotó: Hannibal, Athén).

126. lb. Arany palmetta, i. e. 5. század, Brauróni Múzeum (fotó: Hannibal, Athén).

126. k. Lükiai szarkofág, i. e. 420–400: Régészeti Múzeum, Isztambul (fotó: SH).

126. j. Aranyból készült sisak a romániai Cotofenesti-ből, i. e. 400: Régiségek Nemzeti Múzeuma, Bukarest (fotó: Photoresources, Dover).

127. b. Thrák lábórt a bulgáriai Vracából, i. e. kb. 380–350: Nemzeti Múzeum, Szófia (fotó: Fotostudio Otto, Bécs).

127. fj. Szkíta arany fejék a krimi Ak-Burun-fokról, kb. i. e. 400: másolata a londoni Victoria and Albert Museumban, az eredeti a szentpétervári Ermitázsban.

127. lj. Vörösalakos kratér Pisticciből, i. e. 5. század: BM (fotó: MH).

128. Apollón temploma Basszaiban, a szentély belseje felől nézve: SH.

130. b. Aphaia aiginai temploma: Zefa Picture Library, London.

130. j. Harcos márványszobor Aphaia aiginai templomának tünpanonjáról, kb. i. e. 500: Staatliche Antikensammlung, München.

131. f. Artemisz szardeiszi temploma: C. M. Dixon, Dover.

131. l. Csatajelenet egy athéni amphorán, i. e. 5–4. század fordulójára: Louvre, Párizs.

132. Az Athosz-hegyfok, légifelvétel: Elsevier Archives.

134–135. Katonát ábrázoló rajz Dal Pozzo-Albani *Collection of Drawings of Antiquities* c. művének 2. kötetéből. A fegyverek és sisakok: Malcolm McGregor, London.

136–137. Az erődtírnépek és hadigépek: R. Barnard, Somerses; a katapultok: W. Soedel és V. Foley „Ancient Catapults” (*Scientific American* 1979. márc.) nyomán.

138. f. Délosz, a hely távlati képe: Spectrum Colour Library, London.

138. l. A déloszi oroszlánok: MH.

141. Periklész portréja, kb. i. e. 440, római kori másolat: Vatikáni Múzeum (fotó: MH).

142. f. Állatokkal küzdő Éroszok, dombormű Milétoszról: C. M. Dixon, Dover.

142. l. Milétosz, a színház a hellenisztikus korban: C. M. Dixon, Dover.

143. Paioniosz Nikéje, kb. i. e. 420–410: Olümpiai Múzeum (fotó: DAI, Athén).

144. f. Ifjú márványszobor, i. e. 5. század: Ash.

144. l. Vörösálos athéni ivócsésze Vulciból, i. e. 490–480: BM.

145. f. Poszeidónia, „tomba del Tuffatore”, kb. i. e. 480: Scala, Firenze.

145. l. Feketealakos athéni váza, i. e. 520: BM.

146. b. Bronz tragikus maszk Peiraieuszról, i. e. 4. század közepe: NAT (fotó: EA).

146–147. A színház, egy színházi ülés és Lüsziakrész emlékművének rekonstrukciója: R. Barnard, Somerses és JF.

147. Négy színész terrakottaszobrocskája egy athéni sírből, i. e. 4. század: Metropolitan Museum of Art, New York, Rogers Fund, 1913.

149. Színházak alaprajzai: Stephen Cocking, Oxford.

150–151. A dódonai színház: Zefa Picture Library, London.

154–155. Zene az ókori Görögországban: R. Barnard, Somerses és MC. A víziorgona rajza egy karthágói mécses nyomán készült.

156. fb. Alexandriai pénzérmék a római korból: JF.

156. fj. Az akropoliszi Erekhtheion északi előcsarnoka: DAI, Athén.

156. l. Jelenet Szophoklész *Antigonéjából*, a Dolón-festő munkája, kb. i. e. 380–370: BM.

157. k. és lb. Az akropoliszi Erekhtheion keleti, nyugati és délnyugati homlokzata: Hirmer Fotoarchiv, München.

157. lj. Istenek a Parthenón frízéről, i. e. 442–438 között: Akropolisz Múzeum, Athén (fotó: Alison Frantz).

158. b. Fehéralapú léküthosz, i. e. 5. század: BM.

158. j. A „gyászoló Athéné”, kb. i. e. 470–450: Akropolisz Múzeum, Athén (fotó: EA).

159. Athéné Poliasz priénéi templomának ión oszlopfője, szabad feldolgozás: MC.

160. Tál Rhodoszról, i. e. 7. század vége vagy 6. század eleje: BM.

161. fb. Perszeuszt és a Gorgót ábrázoló metopé Szelinuszról: Régészeti Múzeum, Palermo (fotó: Scala, Firenze).

161. j. Etruszk Gorgó-fej: Villa Giulia Múzeum, Róma (fotó: Scala, Firenze).

161. k. Hüdria részlete: festett Gorgó-fej, kb. i. e. 490: Tarquinia Múzeum (fotó: Scala, Firenze).

162. b. Aszklépiosznak ajánlott, hatalmas lábat ábrázoló fogadalmi dombormű: NAT (fotó: EA).

162. j. Aszklépiosz kigyóval, római másolat: Epidauroszi Múzeum (JF).

163. fb. Orvosi eszközök, hellenisztikus kor: BM (fotó: EA).

163. kj. Fogadalmi dombormű, i. e. 4. század: NAT (fotó: EA).

163. l. Fogadalmi dombormű, i. e. 4. század: NAT (fotó: EA).

164. Az epidauroszi színház: Scala, Firenze.

165. l. Akrotérión az epidauroszi Aszklépiosz-templomról, kb. i. e. 400–380: NAT (JF).

166. f. Az epheszoszi Artemisz szobor, i. e. 2. század: Régészeti Múzeum, Epheszosz (fotó: SH).

166. l. Az epheszoszi Arkadiané: SH.

167. Áldozati állatokkal terelő ifjak a Parthenón frízéről, kb. i. e. 440: Akropolisz Múzeum, Athén (fotó: Alison Frantz).

168. f. Aszklépiosz szentélye Kószon: G. Speake, Oxford.

169. Az Athént és Peiraieuszt összekötő Hosszú Falak maradványai: Robert Harding Associates, London.

170. f. Alexandria, II. Ptolemaiosz portréja, (285–246): Alexandria, Múzeum.

171. f. Arany medallion II. Philipposz portréjával Tarszoszból: Phaidon Archives.

171. k. Nagy Sándor bronzszobor a római császárkorból: BM (fotó: MH).

172. Zeus Ammón fejét ábrázoló pénzérme Kürénéből, kb. i. e. 480–470 (fotó: Hirmer Fotoarchiv, München).

173. Légifelvétel Messzéné falairól: EA.

174. b. II. Philipposz feltételezett elefántcsont portréja Verginából: ST.

174. j. Bronzedények és bronzfegyverek: ST.

174. l. Sír festett bejárata: ST.

175. f. Tegez és lábvertek: ST.

175. k. Nagy Sándor feltételezett elefántcsont portréja: ST.

175. lb. Aranyurna: ST.

175. lj. Ezüstkancsó: ST.

176. Palaistra a ciprusi Szalamiszról: SH.

178. f. Capenábol származó tál, i. e. 3. század: Villa Giulia Múzeum, Róma (fotó: Scala, Firenze).

178. l. Nagy Sándort fején elefántbőrrel és kos-szarvakkal ábrázoló portré: Nemzeti Múzeum, Koppenhága.

179. b. Bronz filozófusportré, Antiküthéra, kb. i. e. 230: NAT (fotó: EA).

179. j. Bekarcolt fej Perszopoliszról: Metropolitan Museum of Art, New York.

180. Aigoszthena: EA.

183. A petrai kincsesház: Zefa Picture Library, London.

184. f. Protogeometrikus váza, i. e. 10. század: BM (fotó: MH).

184. kb. Geometrikus korsó Athénből, i. e. 8. század: BM (fotó: MH).

184. lb. Protokorinthoszi váza, i. e. 7. század: BM (fotó: MH).

184. j. Athéni feketealakos ivóedény, i. e. 550: Tarquinia Múzeum (fotó: Scala, Firenze).

185. fb. Athéni feketealakos hüdria, kb. i. e. 510: Cerveteri Múzeum (fotó: Scala, Firenze).

185. fj. Spártai ivóedény, kb. i. e. 550: Vatikáni Múzeum (fotó: Scala, Firenze).

185. kb. Vörösálos athéni hüdria, i. e. 5. század eleje: Vatikáni Múzeum (fotó: Scala, Firenze).

185. kj. Kehelykráter, kb. i. e. 350: Lipari Múzeum (fotó: Scala, Firenze).

185. lb. Athéni külix, kb. i. e. 460: Régészeti Múzeum, Firenze (fotó: Scala, Firenze).

187. f. Kráter Centuripéből, i. e. 3. század: Catania, Egyetem (fotó: Hirmer Fotoarchiv, München).

187. l. Az Anglesey-ben talált horgony rekonstrukciója, i. e. 2. század: Walesi Nemzeti Múzeum (JF).

188. f. A pergamoni Zeus-oltár részlete, kb. i. e. 180: Staatliches Museum, Berlin.

188. l. A pergamoni színház: C. M. Dixon, Dover.

189. Korai illusztrált papirusz, 3. század: BM.

190. f. Idős férfi; márványfej Aj-Khanumból: DAFA.

190. kb. Kübelét ábrázoló ezüstkorong Aj-Khanumból: DAFA.

190. kj. Palaistra, Aj-Khanum: DAFA.

190. l. Kultusz-szobor láb-törödéke Aj-Khanumból: DAFA.

191. f. Dioszkoridész *Materia medica* c. művének egy lapja: Nemzeti Könyvtár, Bécs.

191. l. Harci elefánt terrakottából készült szobor: i. század: Nemzeti Múzeum, Nápoly.

192. A Haldokló gallus szobor, kb. i. e. 240–200, római kori másolat: Museo Capitolino, Róma.

193. j. Apollón korinthoszi temploma és az Akrokorinthosz: SH.

196. b. Légifelvétel Paestumról: Elsevier Archives.

196. j. Az ún. Poszeidón-templom Paestumban: Scala, Firenze.

196. l. Hannibál portréja egy hispaniai sékelen, i. e. 3. század: BM (JF).

197. l. III. Antiokhosz, éremportré: Nemzeti Múzeum, Koppenhága (JF).

199. A Khrisztosz Pantokratort ábrázoló mozaik szabad felhasználásával készült rajz, kb. 1100, Daphni: MC.

200. f. Apollón terrakottaszobor Veii-ből, kb. i. e. 500: Villa Giulia Múzeum, Róma (fotó: Scala, Firenze).

200. l. Gladiátorokat ábrázoló etruszk terrakottaszobor: Tarantó, Múzeum (fotó: Scala, Firenze).

201. f. Szent helyként szolgáló oszlopcsarnok Priénéből: i. e. 2. század: G. Speake, Oxford.

202. f. Az Ara Pacis egy domborműve, Róma, i. e. 13–9: Scala, Firenze.

202. k. Euthüdemosz baktriai király feltételezett portréja, kb. i. e. 230–220: Torlonia-gyűjtemény, Villa Albani, Róma (JF).

202. l. Antimakhosz pénzérme, kb. i. e. 185: BM (JF).

204. A San Marco-székesegyház lovai, Velence: Scala, Firenze.

205. b. Hadrianus portréja: Ostia, Múzeum (fotó: Scala, Firenze).

205. j. Az Olümposzi Zeus athéni temploma, Hadrianus fejezte be 130-ban: SH.

205. l. Antinusz márványszobor: Museo Capitolino, Róma (fotó: Scala, Firenze).

206. f. Homérosz portréja a korinthoszi Kenkhreai-ből: American School of Classical Studies, Athén (fotó: R. Scanton).

206. k. Caracalla portréja, 215–217: Metropolitan Museum of Art, New York, Samuel D. Lee Fund, 1940.

206. l. Septimius Severus portréja, kb. 200: Museum of Fine Arts, Boston, Mass.

207. b. Misztra: G. Speake, Oxford.

207. j. Eton MS. 141. (Sztrabón) *Geographia*, 15. század: Provost and Fellows of Eton College, Windsor.

208. f. Raffaello Santi *Az athéni iskola*: Vatikáni Múzeum (fotó: Phaidon Archives).

208. lb. A vicenai Villa Rotunda, Palladio műve: A. S. Kersting, London.

208. kj. A londoni Osterley House: Country Life, London.

209. fb. Fából és bronzból készült tömjénfüstölő, 19. század eleje: Pitti palota, Firenze (fotó: Alinari, Firenze).

209. fk. Az athéni egyetem: A. F. Kersting, London.

209. fj. Tűzoltót ábrázoló metszet, 1883: Mary Evans Picture Library, London.

209. kb. A Wedgwood-váza, kb. 1790: Wedgwood Múzeum, Barlaston, Staffs.

209. k. Viktória-kori szobor, John Gibson alkotása: Mansell-gyűjtemény, London.

209. kj. Vaclav Nizsinszkij és Tubor Csernicsera a *L'Après-midi d'un faune*-ban („Egy faun délutánja”), 1912: New York Public Library, Táncgyűjtemény, Lincoln Center (fotó: Adolphe de Meiyer báró).

209. lb. Makrijannis szíremléke, Athén: görög követség, London.

209. lj. Picasso, metszet a Minótaurusz-sorozatból, 1936: © by SPADEM, Párizs, 1980: Sotheby Parke Bernet, London.

210. b. Karüatida Eleusziszből: Fitzwilliam Múzeum, Cambridge (JF).

210. j. Az athéni Akropolisz ágyúzása az 1687. évi ostrom idején, a metszetet Fanelli tette közzé 1707-ben: Ash.

211. „Az első athéni csata”, Makrijannis megbízásából: Royal Library, Windsor, a kiadás joga fenntartva.

Az előzőkoldalakon: Görögország térképe Abraham Ortelius *Theatrum orbis terrarum* c. művéből, Antwerpen, 1750: Royal Geographical Society, London.

BIBLIOGRÁFIA

Első rész

- ANDREWES, A., *The Greeks* (London, 1967)
- BOULAY, J. DU, *Portrait of a Greek Mountain Village* (Oxford, 1974)
- BURY, J. B.-MEIGGS, R., *History of Greece to the Death of Alexander the Great* (4. kiadás, London, 1975)
- BURY, J. B.-MEIGGS, R., *Cambridge Ancient History* (3. kiadás, Cambridge, 1970)
- CAMPBELL, J. K., *Honour, Family and Patronage* (Oxford, 1964)
- CARY, M., *The Geographic Background of Greek and Roman History* (Oxford, 1949)
- DODWELL, E., *Cyclopean or Pelasgic Remains* (London, 1834)
- HAMMOND, M. G. L., *History of Greece to 322 BC* (2. kiadás, Oxford, 1967)
- HUMPHREYS, S. C., *Anthropology and the Greeks* (London, 1978)
- LEAKE, W. M., *Travels in the Morea*, 1–3. köt. (London, 1830)
- LEAKE, W. M., *Travels in Northern Greece*, 1–4. köt. (London, 1835)
- MOMIGLIANO, M. D., *Alien Wisdom* (Cambridge, 1975)
- MOMIGLIANO, M. D., *Oxford Classical Dictionary* (2. kiadás, Oxford, 1970)
- ROSE, H. J., *A Handbook of Greek Mythology* (6. kiadás, London, 1958)
- STILLWELL, R.-MACDONALD, W. L.-MACALLISTER, M. A., *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (Princeton, N. J., 1976)
- STUART, J.-REVETT, N., *The Antiquities of Athens*, 1–4. köt. (London, 1762–1816)
- TOURNEFORT, PITTON DE, *Relation d'un voyage du Levant* (Lyon, 1717)

Második rész

- BLEGEN, C. W., *Troy and the Troians* (London, 1963)
- BRANIGAN, K., *The Foundations of Palatial Crete* (London, 1970)
- BUCHHOLZ, H. G.-KARAGEORGHIS, V., *Prehistoric Greece and Cyprus* (London, 1973)
- CHADWICK, J., *The Decipherment of Linear B* (2. kiadás, Cambridge, 1968)
- CHADWICK, J., *The Mycenaean World* (Cambridge, 1976)
- DESBOROUGH, V. R. d'A., *The Last Mycenaeans and their Successors* (Oxford, 1964)
- DESBOROUGH, V. R. d'A., *The Greek Dark Ages* (London, 1972)
- EVANS, SIR ARTHUR, *The Palace of Minos at Knossos*, 1–4. köt. (London, 1921–1935, index kötet 1936, repr. New York, 1963)
- FINLEY, M. I., *The World of Odysseus* (2. kiadás, Harmondsworth, 1962)
- FURUMARK, A., *The Mycenaean Pottery, Analysis and Classification* (Stockholm, 1941, repr. Stockholm, 1972)
- FURUMARK, A., *The Chronology of Mycenaean Pottery* (Stockholm, 1941, repr. Stockholm, 1972)
- GRAHAM, J. W., *The Palaces of Crete* (Princeton, N. J., 1962, repr. 1969)
- HIGGINS, R., *Minoan and Mycenaean Art* (London–New York, 1967)
- HOOD, M. S. F., *The Home of the Heroes. The Aegean before the Greeks* (London, 1967)
- HOOD, M. S. F., *The Minoans* (London, 1971)
- HUTCHINSON, R. W., *Prehistoric Crete* (Harmondsworth, repr. 1968)
- KIRK, G. S., *Homer and the Epic* (Cambridge, 1965)
- LACY, A. D., *Greek Pottery in the Bronze Age* (London, 1967)

- LUCE, J. V., *The End of Atlantis* (London, 1969)
- MARINATOS, S.-HIRMER, M., *Crete and Mycenae* (London, 1960)
- MATZ, F., *Kreta, Mikene, Troja. Die minoische und die homerische Welt* (Stuttgart, 1956)
- MATZ, F., *Crete and Early Greece* (London, 1962)
- MURRAY, O., *Early Greece and the Near East* (London, 1980)
- MYLONAS, G., *Ancient Mycenae* (London, 1957)
- MYLONAS, G., *Mycenae and the Mycenaean Age* (Princeton, N. J., 1966)
- NILSSON, M. P., *The Minoen-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion* (2. kiadás, Lund, 1950)
- PAGE, D. L., *The Homeric Odyssey* (Oxford, 1955)
- PAGE, D. L., *History and the Homeric Iliad* (Berkeley, Ca., 1959)
- PENDLEBURY, J. D. S., *The Archaeology of Crete* (London, 1939, repr. New York, 1965)
- RENFREW, C., *The Emergence of Civilization. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium BC* (London, 1972)
- SAMUEL, A. E., *The Mycenaeans in History* (Englewood Cliffs, N. J., 1966)
- SANDARS, N. K., *The Sea Peoples* (London, 1978)
- SCHIEFOLD, K., *Myth and Legend in Early Greek Art* (London, 1966)
- SCHLIEPMANN, H., *Mycenae* (London, 1878)
- SCHLIEPMANN, H., *Ilios* (London, 1880)
- SNODGRASS, A. M., *Archaeology and the Rise of the Greek State* (Cambridge, 1977)
- SNODGRASS, A. M., *The Dark Age of Greece* (Edinburgh, 1971)
- STUBBINGS, S. H., *Mycenaean Pottery from the Levant* (Cambridge, 1951)
- STUBBINGS, S. H., *Prehistoric Greece* (London, 1972)
- KIRK, G. S., *Myth, its Meaning and Function* (Cambridge, 1970)
- TAYLOUR, LORD WILLIAM, *Mycenaean Pottery in Italy and Adjacent Areas* (Cambridge, 1958)
- TAYLOUR, LORD WILLIAM, *The Mycenaeans* (London, 1964)
- THOMSON, G., *The Prehistoric Aegean* (London, 1978)
- VENTRIS, M.-CHADWICK, J., *Documents in Mycenaean Greek* (2. kiadás, szerk. J. Chadwick, Cambridge, 1973)
- VERMEULE, E., *Greece in the Bronze Age* (Chicago, Ill., London, 1972)
- WACE, A. J. B., *Mycenae. An Archaeological History and Guide* (Princeton, N. J., 1949)
- WACE, A. J. B.-STUBBINGS, F. H., (szerk.) *A Companion to Homer* (London, 1962)
- WARREN, P., *The Aegean Civilizations* (Oxford, 1975)
- ZERVOS, C., *L'Art de la Crète néolithique et minoenne* (Párizs, 1956)
- ZERVOS, C., *L'Art des Cyclades* (Párizs, 1957)
- ZERVOS, C., *La naissance de la civilisation en Grèce*, 1–2. köt. (Párizs, 1962)

Harmadik rész

- ANDREWES, A., *Greek Tyrants* (London, 1956)
- BOARDMAN, J., *The Greeks Overseas* (3. kiadás, London, 1980)
- BOARDMAN, J., *Preclassical* (Harmondsworth, 1967)
- BOARDMAN, J., *Athenian Black Figure Vases* (London, 1974)
- BOARDMAN, J., *Athenian Red Figure Vases of the Archaic Period* (London, 1975)
- BOARDMAN, J., *Greek Sculpture: The Archaic Period* (London, 1978)
- BONNER, B. J., *Aspects of Athenian Democracy* (Berkeley, Ca., 1933)
- BOWRA, C. M., *Greek Lyric Poetry* (2. kiadás, Oxford, 1961)
- BOWRA, C. M., *Pindar* (Oxford, 1964)

- BURN, A. R., *Lyric Age of Greece* (London, 1960)
- BURN, A. R., *Persia and the Greeks* (London, 1962)
- CARTLEDGE, P., *Sparta and Lakonia* (London, 1979)
- CHARBONNEAUX, M.-CHARBONNEAUX, V., *Archaic Greek Art* (London–New York, 1971)
- COLDSTREAM, J. N., *Greek Geometric Pottery* (London, 1968)
- COLDSTREAM, J. N., *Geometric Greece* (London, 1977)
- DAVIES, J. K., *Athenian Propertied Families* (Oxford, 1971)
- DESBOROUGH, V. R. d'A., *The Greek Dark Ages* (London, 1972)
- DUNBABIN, T. J., *The Western Greeks* (Oxford, 1948)
- EHRENBERG, V., *From Solon to Socrates* (2. kiadás, London, 1973)
- FARRINGTON, B., *Greek Science* (2. kiadás, Harmondsworth, 1969)
- FINLEY, M. I., *Ancient Sicily* (London, 1968)
- FORREST, W. G., *The Emergence of Greek Democracy* (London, 1966)
- FORREST, W. G., *A History of Sparta, 950 BC–192 BC* (London, 1968)
- FRÄNKEL, H., *Early Greek Poetry and Philosophy* (Oxford, 1975)
- GARDINER, E. N., *Athletics of the Ancient World* (Oxford, 1930)
- GRAHAM, A. J., *Colony and Mother City in Ancient Greece* (Manchester, 1964)
- HARDEN, D., *The Phoenicians* (Harmondsworth, 1971)
- HARRIS, H. A., *Greek Athletes and Athletics* (London, 1964)
- HARRIS, H. A., *Sport in Greece and Rome* (London, 1972)
- HARRISON, A. R. W., *The Law of Athens*, 1. köt.: *The Family and Property* (Oxford, 1968) 2. köt.: *Procedure* (1971)
- HAWKES, C.-HAWKES, S., (szerk.) *Greeks, Celts and Romans* (London, 1973)
- HIGNETT, C., *Xerxes' Invasion of Greece* (Oxford, 1963)
- HOMANN-WEDEKING, E., *Archaic Greece* (London, 1968)
- HUSSEY, E., *The Presocratics* (London, 1972)
- HUXLEY, G. L., *The Early Ionians* (London, 1966)
- JEFFREY, L. H., *Archaic Greece* (London, 1976)
- JENKINS, G. K., *Ancient Greek Coins* (London, 1972)
- JOHNSTON, A., *The Emergence of Greece* (Oxford, 1976)
- KIRK, G. S.-RAVEN, J. E., *The Presocratic Philosophers* (Cambridge, 1957)
- KRAAY, C. M., *Archaic and Classical Greek Coins* (London, 1976)
- KRAAY, C. M.-HIRMER, M., *Greek Coins* (London, 1966)
- LANGLOTZ, E.-HIRMER, M., *The Art of Magna Graecia* (London, 1965)
- LESKY, A., *History of Greek Literature* (London, 1966)
- MAAS, P., *Greek Metre* (ford. H. Lloyd-Jones, Oxford, 1962)
- MOSCATI, S., *The World of the Phoenicians* (London, 1968)
- NILSSON, M. P., *A History of Greek Religion* (2. kiadás, Oxford, 1949)
- NILSSON, M. P., *Greek Popular Religion* (New York, 1940)
- NILSSON, M. P., *Greek Piety* (Oxford, 1948)
- PARKE, H. W., *Greek Oracles* (London, 1967)
- PAYNE, H., *Necrocorinthia* (Oxford, 1931)
- PIGGOTT, S., *Ancient Europe* (Edinburgh, 1973)
- PRICE, M. J.-WAGGONER, N., *Archaic Greek Coinage* (London, 1976)
- RAVEN, D. S., *Greek Metre* (London, 1969)
- RAWSON, E., *The Spartan Tradition in European Thought* (Oxford, 1969)
- RHODES, P. J., *The Athenian Boule* (Oxford, 1972)
- RICHTER, G. M. A., *Kouroi: Archaic Greek Maidens* (London, 1968)
- RICHTER, G. M. A., *Kouroi: Archaic Greek Youths* (3. kiadás, London, 1970)
- ROMILLY, J. DE, *La lois dans la pensée grecque* (Párizs, 1971)
- SAMBURSKY, S., *The Physical World of the Greeks* (London, 1956)

- SCHWEITZER, B., *Greek Geometric Art* (London–New York, 1971)
 VANDERPOOL, E., *Ostracism at Athens* (Cincinnati, Ohio, 1970)
 WEST, M. L., *Early Greek Philosophy and the Orient* (Oxford, 1971)
 WOODHEAD, A. G., *The Greeks in the West* (London, 1962)

Negyedik rész

- ARIAS, P. E.–HIRMER, M., *A History of Greek Vase Painting* (London, 1962)
 ASHMOLE, B., *Architect and Sculptor in Classical Greece* (London, 1972)
 BEAZLEY, J. D., *Potter and Painter in Ancient Athens* (Oxford, 1946)
 BERVE, H.–GRUBEN, G.–HIRMER, M., *Greek Temples, Theatres and Shrines* (London, 1963)
 BIEBER, M., *The History of the Greek and Roman Theatre* (2. kiadás, Princeton, N. J., 1961)
 BLÜMEL, C., *Greek Sculptors at Work* (2. kiadás, London, 1969)
 BOARDMAN, J., *Greek Art* (Jav. kiadás, London, 1973)
 BOARDMAN, J., *Greek Gems and Finger Rings* (London, 1971)
 BUCK, R. S., *Plato's Phaedo* (London, 1955)
 CARPENTER, R., *The Architects of the Parthenon* (Harmondsworth, 1970)
 CARY, M.–WARMINGTON, E. H., *The Ancient Explorers* (London, 1929; jav. fűzött kiadás: 1963)
 CASSON, L., *Ships and Seamanship in the Ancient World* (Princeton, N. J., 1971)
 CASSON, L., *Travel in the Ancient World* (London, 1971)
 CONNOR, W. R., *The New Politicians of Fifth Century Athens* (Princeton, N. J., 1971)
 COOK, R. M., *Greek Art. Its Development, Character and Influence* (London, 1972)
 CORNFORD, F. M., *Before and after Socrates* (Cambridge, 1932)
 COULTON, J. J., *Greek Architects at Work* (London, 1977)
 DAVIES, J. K., *Democracy and Classical Greece* (London, 1978)
 DINSMOOR, W. B., *The Architecture of Ancient Greece* (3. kiadás, London–New York, 1950)
 DODDS, E. R., *The Ancient Concept of Progress* (Oxford, 1973)
 DOVER, K. J., *Aristophanic Comedy* (London, 1972)
 DOVER, K. J., *Greek Popular Morality* (Berkeley, Ca., 1974)
 DOVER, K. J., *Greek Homosexuality* (London, 1978)
 EHRENBERG, V., *Sophocles and Pericles* (Oxford, 1954)
 ELLIS JONES, J. és mások, *An Attic Country House* (London, 1974)
 FINLEY, J. H., *Thucydides* (Cambridge, Mass., 1976)
 FINLEY, M. I., (szerk.) *Slavery in Classical Antiquity* (Cambridge, 1960)
 FLACELIÈRE, R., *Daily Life in Greece at the Time of Pericles* (London, 1965)
 FORBES, R. J., *Studies in Ancient Technology*, 1–9. köt. (2. kiadás, Leiden, 1964–1972)
 FORNARA, C. W., *Herodotus* (Oxford, 1971)
 FRENCH, A., *The Growth of the Athenian Economy* (London, 1964)
 GLOTZ, G., *Ancient Greece at Work* (London, 1926)
 GUTHRIE, W. C. K., *History of Greek Philosophy* 1–5. köt. (Cambridge, 1962–1978)
 HENDERSON, I., „Ancient Greek Music” – *The New Oxford History of Music* 1. köt.: *Ancient and Oriental Music* (Oxford, 1957)
 HOPPER, R. J., *The Acropolis* (London, 1971)
 HOPPER, R. J., *Trade and Industry in Classical Greece* (London, 1979)

- JONES, J., *On Aristotle and Greek Tragedy* (London, 1972)
 KURTZ, D., *Athenian White Lekythoi* (Oxford, 1975)
 KURTZ, D.–BOARDMAN, J., *Greek Burial Customs* (London, 1971)
 LACEY, W. K., *The Family in Classical Greece* (London, 1968)
 LAISTNER, M. L. W., *A History of the Greek World from 479 to 323 BC* (3. kiadás, London, 1957; fűzött kiadás: 1970)
 LAWRENCE, A. W., *Greek and Roman Sculpture* (London, 1972)
 LAWRENCE, A. W., *Greek Architecture* (3. kiadás, Harmondsworth, 1973)
 LESKY, A., *Greek Tragedy* (London, 1965)
 LING, R. J., *The Greek World* (Oxford, 1976)
 LULLIES, R.–HIRMER, M., *Greek Sculpture* (Jav. kiadás, London, 1960)
 MARROU, H. I., *A History of Education in Antiquity* (London, 1956)
 MARTIN, R., *L'Urbanisme dans la cité grecque* (Párizs, 1974)
 MEIGGS, R., *The Athenian Empire* (Oxford, 1972)
 MEIGGS, R.–LEWIS, D. M., *Selection of Greek Historical Inscriptions* (Oxford, 1969)
 MICHELL, H., *The Economics of Ancient Greece* (jav. kiadás, Cambridge, 1957)
 MURPHY, N. R., *The Interpretation of Plato's Republic* (Oxford, 1951)
 PARKE, H. W., *Festivals of the Athenians* (London, 1977)
 PARKE, H. W., *Greek Mercenary Soldiers* (Oxford, 1933, új leenyomat: 1970)
 PICKARD-CAMBRIDGE, A. W., *The Dramatic Festivals of Athens* (2. kiadás, Oxford, 1968)
 RAVEN, J. E., *Plato's Thought in the Making* (Cambridge, 1965)
 REINHARDT, K., *Sophokles* (3. kiadás, Frankfurt, 1947)
 RICHTER, G. M. A., *The Sculpture and Sculptors of the Greeks* (4. kiadás, New Haven, Conn., 1970)
 RICHTER, G. M. A., *Handbook of Greek Art* (7. kiadás, London–New York, 1974)
 RICHTER, G. M. A., *Portraits of the Greeks* (London, 1966)
 ROBERTSON, D. S., *Greek and Roman Architecture* (2. kiadás, Cambridge, 1943, fűzött kiadás: 1969)
 ROBERTSON, M., *History of Greek Art* (Cambridge, 1976)
 ROMILLY, J. DE, *Thucydides and Athenian Imperialism* (Oxford, 1963)
 ROSS, D., *Plato's Theory of Ideas* (Oxford, 1951)
 SAINTE CROIX, G. E. M. DE, *The Origins of the Peloponnesian War* (London, 1972)
 SNODGRASS, A. M., *Arms and Armour of the Greeks* (London, 1967)
 STAVELEY, E. S., *Greek and Roman Voting and Elections* (London, 1972)
 STRONG, D. E., *The Classical World* (London, 1965)
 TAYLOR, A. E., *Plato* (London, 1926)
 TRAVLOS, J., *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* (London, 1971)
 TRENDALL, A. D.–WEBSTER, T. B. L., *Illustrations of Greek Drama* (London, 1971)
 VERNANT, J. P., *Mythe et pensée chez les grecs* (Párizs, 1965)
 VERNANT, J. P., *Mythe et tragédie en Grèce ancienne* (Párizs, 1972)
 VICKERS, B., *Towards Greek Tragedy* (London, 1974)
 VOGT, J., *Ancient Slavery and the Ideal of Man* (Oxford, 1974)
 WALDOCK, A. J. A., *Sophokles the Dramatist* (Cambridge, 1966)
 WEBSTER, T. B. L., *Athenian Culture and Society* (London, 1973)
 WINTER, F. E., *Greek Fortifications* (London, 1971)
 WOODHEAD, A. G., *The Study of Greek Inscriptions* (Cambridge, 1959)

- WYCHERLEY, R. E., *How the Greeks Built Cities* (2. kiadás, London, 1962)
 ZIMMERN, A. E., *The Greek Commonwealth* (5. kiadás, Oxford, 1947), fűzött kiadás: 1961)

Ötödik rész

- BIEBER, M., *The Sculpture of the Hellenistic Age* (New York, 1955)
 CARY, M., *A History of the Greek World from 323 to 146 BC* (2. kiadás, London, 1951)
 CAWKWELL, G. L., *Philip of Macedon* (London, 1978)
 DOVER, K. J., *Lysias and the Corpus Lysiacum* (Berkeley, Ca., 1968)
 ELLIS, J. R., *Philip II. and Macedonian Imperialism* (London, 1976)
 FRASER, P. M., *Ptolemaic Alexandria*, 1–3. köt. (Oxford, 1962)
 GRIFFITH, G. T., *History of Macedonia*, 1–2. köt. (Oxford, 1972)
 GRIMAL, P., *Hellenism and the Rise of Rome* (London, 1969)
 JAEGER, W., *Aristoteles* (Berlin, 1955)
 KENNEDY, G., *The Art of Persuasion in Greece* (London KJ Princeton, N. J., 1963)
 LANE FOX, R., *Alexander the Great* (London, 1973)
 LARSEN, J. A. O., *Greek Federal States* (Oxford, 1968)
 LEWIS, N., *Papyrus in Classical Antiquity* (Oxford, 1974)
 LONG, A. A., *Hellenistic Philosophy* (London, 1974)
 PFEIFFER, R., *History of Classical Scholarship: from the Beginnings to the Hellenistic Age* (Oxford, 1968)
 PICKARD-CAMBRIDGE, A. W., *Demosthenes* (New York, 1914)
 RANDALL JR., J. H., *Aristotle* (New York, 1960)
 REYNOLDS, L. D.–WILSON, N. G., *Scribes and Scholars* (2. kiadás, Oxford, 1974)
 ROBIN, L., *Aristotle* (Párizs, 1944)
 ROSS, W. D., *Aristotle* (5. kiadás, London, 1960)
 ROSS, W. D., *The Development of Aristotle's Thought* (London, 1957)
 ROSTOVITZ, M. I., *Social and Economic History of the Hellenistic World* (Cambridge, 1930)
 TARN, W. W., *Hellenistic Military and Naval Developments* (Cambridge, 1930)
 TARN, W. W., *Hellenistic Civilization* (3. jav. kiadás: G. T. Griffith, London, 1952)
 TURNER, E. G., *Greek Papyri: An Introduction* (Oxford, 1968)
 TURNER, E. G., *Greek Manuscripts of the Ancient World* (Oxford, 1971)
 WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, U. VON, *Hellenistische Dichtung* (Berlin, 1924, új kiadás: 1961)
 WEBSTER, T. B. L., *Hellenistic Poetry and Art* (London, 1964)
 WESTLAKE, H. D., *Thessaly in the Fourth Century* (London, 1935)

Hatodik rész

- BROWN, P., *The World of Late Antiquity* (London, 1971)
 BROWNING, R., *Mediaeval and Modern Greek* (London, 1969)
 FRAENKEL, E., *Horace* (Oxford, 1957)
 HEINZE, R., *Virgils epische Technik* (Leipzig–Berlin, 1915, új kiadás: Stuttgart, 1965)
 POLITIS, L., *A History of Modern Greek Literature* (Oxford, 1973)
 RUNCIMAN, S., *Mistra* (London, 1980)
 ST. CLAIR, W., *That Greece might still be Free* (London, 1972)
 TRYPANIS, C. A., (szerk.) *Mediaeval and Modern Greek Poetry* (Oxford, 1951)
 WILLIAMS, G., *Tradition and Originality in Roman Poetry* (Oxford, 1968).

TARTALOM

- 7 Előszó
- 8 Időrendi táblázat

ELSŐ RÉSZ

II HELLASZ KÖRNYEZETI VISZONYAI

- 12 Az ókori görög világ földrajza
- 22 Az ókori görög világ kutatása

MÁSODIK RÉSZ

29 A BRONZKOR

- 30 A paloták korának kultúrája Krétán és Mükénében
- 44 A mükénéi kultúra utóélete
- 52 A homéroszi világ

HARMADIK RÉSZ

61 A TÜRANNOSZOK KORA

- 62 A 8. századi újjászületés
- 73 Az archaikus vallás néhány jellemzője
- 84 A poliszok (városállamok) születése
- 104 Az irodalom kibontakozása

NEGYEDIK RÉSZ

III PERIKLÉSZ KORA

- 112 Az athéni társadalom az 5. században
- 129 A perzsa és a peloponnészoszi háborúk
- 144 A klasszikus forradalom

ÖTÖDIK RÉSZ

159 NAGY SÁNDOR KORA

- 160 Új motívumok az irodalomban és a vallásban
- 169 Makedónia felemelkedése
- 182 Nagy Sándor terjeszkedése
- 192 A római hódítás

HATODIK RÉSZ

199 A HELLENIZMUS ÉS HATÁSA

- 200 A hellenizmus hatása
- 204 Posztklasszikus újjászületés
- 211 Legfőbb örökség: a nyelv

- 223 Kislexikon
- 224 Képlejegyzék
- 227 Bibliográfia
- 229 Földrajzi névmutatók
- 232 Név- és tárgymutató

EGY VÁROS – SOK KÉPPEL

- 36 Mükéné
- 38 Knósszosz
- 40 Szantorini
- 43 Pülosz
- 63 Dódóna
- 65 Eleuszisz
- 76 Delphoi
- 80 Olümpia
- 92 Spárta
- 98 Akragasz
- 116 Athén
- 120 Olünthosz
- 128 Basszai
- 130 Aigina
- 138 Délosz
- 142 Milétosz
- 164 Epidauros
- 166 Epheszosz
- 168 Kósz
- 170 Alexandria
- 176 Szalamisz
- 188 Pergamon
- 190 Aj-Khanum
- 193 Korinthosz
- 196 Paestum
- 201 Priéné

EGY TÉMA – SOK KÉPPEL

- 50 Anyaistennők
- 68 Pillantás az archaikus korba
- 70 Kuroszok és korék
- 78 Apollón jósdája
- 82 Az olümposzi istenek
- 88 A görög sport világa
- 102 A görög pénzverés *(írta Colin Kraay)*
- 118 A Parthenón szobrai *(írta John Boardman)*
- 122 Mindennapi élet
- 126 Pillantás a klasszikus korba
- 134 A görög katona
- 136 Erődítmények és hadigépek
- 146 A görög színház: a dráma megjelenése
- 148 A görög színházak jegyzéke
- 154 Zene az ókori Hellaszban *(írta Richard Witt)*
- 162 A görög orvostudomány és Aszklépiosz kultusza
- 174 A makedón királysírok
- 184 A vázafestészet fejlődése *(írta John Boardman)*
- 208 Hellaszon túli Hellasz

